J. Kahk

TALURAHVA-RAHUTUSED EESTIS

MAHTRA SÕDA

N46745

XIII
-422
9(E)
94(474.2)
A-21982
I

J. KAHK

1858. AASTA TALURAHVARAHUTUSED EESTIS

MAHTRA SÕDA

MIT EINEM DEUTSCHEN REFERAT
«DIE BAUERNUNRUHEN DES JAHRES 1858
IN ESTLAND — KRIEG IN MACHTRA»

EESTI RIIKLIK KIRJASTUS
TALLINN 1958

N
Tartu Riikliku Ülikooli
Raamatukogu
N 46745

AUTORILT

Tööd käesoleva teema kallal alustas autor 1950. aastal Tartu Riiklikus Ülikoolis dotsent R. Kenkmaa juhtimisel toimunud Eesti NSV ajaloo eriseminaris. Aastail 1951—1954 jätkas ta seda aspirantuuris Leningradi Riikliku Ülikooli NSV Liidu ajaloo kateedri juures prof. S. B. Okuni juhendamisel. Oma näpunäidetega abistas aspirantuuri lõppaastal autorit ajalooteaduste kandidaat A. B. Berkevitš. Viljakaks osutus ka koostöö kirjandusteadlase dotsent J. Käosaarega küsimuse selgitamisel E. Vilde tööst ajaloolasena. 1954. a. mais kaitses autor Leningradi Riikliku Ülikooli ajalooteaduskonna teadusliku nõukogu ees oma väitekirja «1858. aasta talurahvaliikumine Eestis», kusjuures tema oponentideks olid ajalooteaduste doktor I. I. Smirnov ja ajalooteaduste kandidaat N. V. Kirejev. Suureks abiks käesoleva uurimuse viimistlemisel oli see töö, mida autoril on olnud võimalik teha Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituudi oktoobrieelse ajaloo sektoris A. Vassara juhtimisel. Ajaloo Instituudis oli võimalik läbi viia mõned eriuurimised (talurahva sotsiaalse diferentseerumise kohta, teorendi suuruse kohta XIX sajandi esimesel poolel ja muudes küsimustes), millede tulemusi sai kasutada ka käesoleva töö täiendamisel.

Sellise suure ajaloolise draama nagu 1858. aasta talurahvarahutuste käsitlemisele asumisel tuleb eelkõige püüda anda teatud ülevaade tema tegelastest ja sellest olukorrast, milles nad tegutsesid. Seda ülesannet teenivad käesoleva töö II ja osalt III peatükk. Esimeses neist on käsitletud ühiskondlik-majanduslikku arengut Eesti alal XIX sajandi esimesel poolel. On püütud näidata, mida kujutas endast teoorjus, mille vastu eesti talupoeg 1858. aastal võitlusesse tõusis, ja milline tähtsus oli sellel võitlusel Eesti ala ühiskondlik-majanduslikule arengule. Ühtlasi peaks olema selles peatükis näha, kui mitmepalgeliseks ja ka juba vastuoluliseks oli XIX sajandi keskpaigaks muutunud külakodanluseks ja maakehvistuks lõhenev eesti talurahvas. Peatüki lõpus on räägitud olukorrast, mis XIX sajandi teisel veerandil ja keskpaiku valitses Põhja-Eesti külas, kus teineteist teravalt vihkavate jõududena vastamisi seisid talurahvas ja

mõisnikud. Reaktsioonilise balti mõisnikkonna poliitika analüüsimisele on pühendatud III peatükk. Viimases (VI) peatükis on püütud näidata 1858. aasta talurahvarahutuste ajaloolist tähtsust võimalikult mitmes aspektis.

Talurahva rahutuste käsitlemisel on seatud eesmärgiks taastada nende pilt kogu selle grandioossuses, konkreetsuses ja keerukuses — juhtida tähelepanu talurahvaliikumise seaduspärastele ja iseloomulikele joontele, samuti kohalikule omapärale. Autor püüdis samuti mitte unustada, et tema töös on juttu elavaist inimestest oma individuaalsete saatustega, mis neil karmidel päevadel sageli purunesid. Seda asjaolu peab meenutama ka töö lõpus ära toodud 1858. aasta talurahvarahutustest osavõtnute nimekiri, kust arvatavasti mitmedki lugejad leiavad oma isade või vanaisade nimed.

Need olid mõned põhimõtted, milledest autor juhindus töö ülesehitamisel ja vormistamisel.

Käesoleval aastal tähistatakse kogu Nõukogude Eestis 1858. aasta talurahvarahutuste 100-ndat aastapäeva. See aastapäev meenutab, et ainult kolm-neli inimpõlve lahutavad meid neist süngetest aegadest, mil kogu eesti rahvas oli õigusteta tööloomade olukorras. Mahtra sõda ja tema tagajärjed näitavad, kui suur ajalooliselt progressiivne tähtsus on rahvahulkade klassivõitlusel. 1858. aasta talurahvarahutused ja neile järgnev ajalooline areng õpetasid eesti rahvale, et ekspluateerijate iket on võimalik kukutada ainult siis, kui revolutsioonilise teooriaga relvastatud töölisklass astub talurahva kõrvale, asub juhtima rahvahulkade klassivõitlust. Ühtlasi meenutavad 1858. aasta sündmused meile veelkord, et võitluses oma klassivaenlastega on kõigi rahvaste töötavad hulgad üksteise liitlasteks, et mõisnike ja tsarismi vastu võitlesid õlg-õla kõrval eesti, vene, läti, ukraina ja teiste Nõukogude Liidu rahvaste pojad. Tundes õigustatud uhkust oma rahva klassivõitluse ajaloo kuulsusrikka lehekülje üle, peame oskama väärikalt hinnata ka tema õppetunde.

Tähistades 1858. aasta talurahvarahutuste 100-ndat aastapäeva, väljendame oma lugupidamist meie esivanemate mehisele tööle ja võitlusele. See juubel peaks noori õpetama senisest veel enam austama vanema põlvkonna esindajaid, kelle kaudu ulatuvad meieni möödunud sugupõlvede mälestused ja elukogemused. Siinkohal on autori kohus ära märkida see suur tänuvõlg, mis tal on oma vanaema, Kose rajoonist päritoleva 84-aastase Marie Damme ees, kes esimesena äratas temas huvi eesti talurahva ajaloo vastu. Käesolev töö peaks näitama, kui palju väärtuslikke andmeid nende küsimuste kohta leidub vanade inimeste mälestustes. Huvitavad on andmed ka selle kohta, kuidas mälestused mineviku võitluspäevadest (näiteks Kose-Uuemõisa sõjast 1805. aastal, Mahtra sõjast jne.) on inimesi hiljem innustanud töös ja võitluses. Kahjuks läheb aga palju kõigist neist andmeist kaduma, jõudmata kunagi uurijate käsutusse. Autor on juba ette tänulik kõigile, kes talle isiklikult või kirja teel (Tallinn, Estonia puiestee 7, Ajaloo Instituut) avaldavad oma arvamust käes-

oleva raamatu kohta ja annavad edasi mälestusi talupoegade elu ja nende võitluse kohta mõisnike rõhumise vastu XIX sajandi esimesel poolel.

*

Kõik kuupäevad on toodud vana kalendri järgi. Kuupäeva arvutamiseks uue kalendri järgi tuleb vana kalendri kuupäevale liita 12 päeva (näiteks — ülestõus Mahtras toimus 2. juunil + 12 = 14. juunil praegu kehtiva kalendri järgi).

I

KIRJANDUS JA ALLIKAD 1858. AASTA TALURAHVARAHUTUSTE KOHTA EESTIS

§ 1. Ülevaade kirjandusest

Eesti rahvas peab kalliks 1858. aastal rõhujate vastu üles tõusnud võitlejate mälestust. 1858. aasta võitluse episoodidest tuntakse kõige laialdasemalt talupoegade kangelaslikku «sõda» Mahtras. Sageli mäletataksegi neid tähtsaid ja murrangulisi sündmusi eesti rahva ajaloos praegu lihtsalt Mahtra sõja nime all. Talurahva võitlus 1858. aastal muutus eriti populaarseks pärast seda, kui eesti kirjanduse klassik Eduard Vilde pühendas selle aasta sündmustele kaks ajaloolist romaani («Mahtra sõda» ja «Kui Anija mehed Tallinnas käisid»). Peaasjalikult nende romaanide kaudu on need sündmused saanud tuntuks ka nõukogude vennasvabariikides ja isegi väljaspool Nõukogude Liidu piire.

Nõukogude ajalooteadust, mis tugineb marksistlik-leninlikule õpetusele ühiskonna arenemisest, iseloomustab sügav huvi rahvahulkade kui ajaloo tõeliste loojate tegevuse vastu. Feodaal-pärisorjusliku formatsiooni ajal oli kõigi materiaalsete hüvede peamiseks loojaks, ühiskonna peamiseks revolutsiooniliseks jõuks rõhutud talurahvas. Marksismi-leninismi klassikud on korduvalt juhtinud tähelepanu talurahva klassivõitluse suurele ajaloolisele tähtsusele. Rääkides talurahva võitlusest mõisnike ja tsarismi vastu, kirjutas V. I. Lenin: «Talupoegade võitlus oli õiglane. Vene tööliskiass austab alati nende märtrite mälestust, keda tsaari teenrid maha lasksid ja surnuks peksid. Need märtrid olid võitlejad töörahva vabaduse ja õnne eest.» [1]

Kõige selle tõttu on nõukogude ajalooteaduse huvi talurahva sajanditepikkuse klassivõitluse sellise kangelasliku episoodi vastu nagu 1858. aasta talurahvarahutused (Mahtra sõda) täiesti seaduspärane. Nõukogude ajalooteadusel tuli esimesena täita ülesanne — anda 1858. aasta talurahvarahutustest ajaloolisele tegelikkusele vastav ja terviklik pilt; ümber lükata need moonutused, võlt-

[1] V. I. Lenin, Teosed, 6. kd., lk. 385.

singud ja ekslikud seisukohad, mis leiduvad vanemas ajalookirjanduses.

Balti-saksa mõisnikud tahtsid mälestust neist sündmustest rahva mälust üldse kustutada. Seetõttu püüdsid balti-saksa aadelliku historiograafia esindajad 1858. aasta talurahvarahutustest vaikimisega mööda minna. Kui selle koolkonna esindajad mingil põhjusel olid sunnitud oma töödes puudutama neid sündmusi, siis kujutati neid kui väikese grupi joobnud talupoegade juhuslikku ja vähetähtsat väljaastumist. Sellise käsitluse juured ulatuvad XIX sajandi teise poole sisepoliitilistesse oludesse.

Ülevenemaalise revolutsioonilise situatsiooni olukorras hakkas tsaarivalitsus kartma, et balti mõisnike kitsalt omakasupüüdlik poliitika ja eesti talupoegade julm rõhumine nende poolt võivad esile kutsuda talurahva rahutuste sellise plahvatuse, millega on raske toime tulla. Pärast 1858. aasta talurahvarahutuste mahasurumist esimesest hirmust toibunud parunitel oli seetõttu oluline valitsusele ja avalikkusele selgeks teha, et nimetatud aastal toimunud rahutused olid küllaltki nõrgad, teravamad kokkupõrked olid vaid üksikud erandnähtused. Oma seletuskirjas 1858. aasta rahutuste kohta kirjutas admiral A. J. Krusenstern Eestimaa rüütelkonna nimel: «... mitte kuskil ja mitte kordagi (peale Mahtra) ei leidnud aset kallalekippumised mõisnike isikutele või nende varale. Õnnetu Mahtra lugu kujutab endast vaid juhuslikku episoodi selles draamas.» [2]

Balti-saksa aadli historiograafia püüdis mõisnike ja talupoegade klassivastuolusid igati kinni mätsida. Selle koolkonna ajaloolaste arvates polnud talupoegadel üldse põhjust mõisnike vastu välja astuda. Ja kui need väljaastumised siiski aset leidsid, siis olid nad «juhuslikud» ja talupoegade «arusaamatuse» tagajärg. Selliste ajaloolaste arvates tulid talupojad Mahtrasse «ilma halbade kavatsusteta» ja ainult «juhuslikult» lõid puruks karistussalga.

Kõige kujukamalt väljendub see kontseptsioon balti-saksa parunite palgalise sulemehe, ajakirjanik W. F. Eichhorni brošüüris, mis oli suunatud balti mõisnikke paljastava raamatu «Eestlane ja tema isand» [3] vastu. Eichhorni brošüüri peamiseks eesmärgiks oli «tõestada», et kõik andmed eesti talupoegade raskest ja kerjuslikust elust olid ainult välja mõeldud raamatu «Eestlane ja tema isand» autori poolt, keda Eichhorn muide isegi kahtlustas «kommunistlikes tendentsides».[4] Raamatus, millele Eichhorn raevukalt kallale tungis, oli öeldud, et 1858. aastal leidis Eestis aset talurahva ülestõus. Eichhorn aga väidab, et tegelikult seisis «see ülestõus vaid üksikute joobnud inimeste, tõsi küll kurvastavas väljaastumises». [5]

---

[2] Riiklik Ajaloo Keskarhiiv Leningradis (RAKA Leningradis), f. 1180, nim. XV kd., s.-ü. 33, l. 230.

[3] Viimasest on juttu allpool, lk. 11.

[4] W. F. Eichhorn, Die Partheischrift der Ehste und sein Herr, partheilos beurtheilt, Reval 1864, lk. 17.

[5] Sealsamas, lk. 6.

Eichhorni arvates toimusid talupoegade väljaastumised sel aastal alati mingite väliste tegurite tagajärjel, talle tulid isegi pähe kahtlused eesti talupoegade mõjutamisest «sise- ja välismaise revolutsioonilise propaganda agentide poolt ...» [6] Anija mõisas elasid talupojad Eichhorni arvates rõõmsalt ja rahulikult. Siis aga tuli mõnele neist rumal tuju peale ja nad sundisid ka teisi talupoegi väljaastumisele mõisniku vastu. Mõisnike vastu «mässavaid» inimesi ei pidanud Eichhorn üldse tõelisteks eesti talupoegadeks. «Üldiselt on teada, et Mahtras ja selle lähemas ümbruses on inimestel alati olnud kalduvusi vägivallategudele; korduvalt leidsid siin aset mõisaametnike mõrvamised. Iga liiki petised on siin alati leidnud kõige soodsama pinna tegutsemiseks; inimestel on, eriti naabruses asuvas Kuimetsa mõisas, tavalisest erinev näolõige ja nad ei näi üldse kuuluvat tõeliste eestlaste hulka.» [7]

W. F. Eichhorni brošüür on kõige alatum laim, mis kunagi on kirjutatud 1858. aasta talurahvarahutuste kohta Eestis. Kuid ühtlasi väljendab ta kõige selgemini balti-saksa aadli historiograafia seisukohti selles küsimuses. [8]

Mõned üksikud balti-saksa autoreist eksisid aga nimetatud historiograafia kontseptsioonide vastu selles mõttes, et nad tunnustasid 1858. a. talurahvarahutuste tugevust ja ulatust. Nendeks autoriteks on 1858. a. talurahvarahutuste mahasurumisest isiklikult osa võtnud inimesed — Balti kindralkubermanguvalitsuse juhtiv ametnik A. v. Tideböhl ja Kuusalu pastor E. Ahrens.

A. v. Tideböhl oli 1858. aastal Balti kindralkuberneri vürst A. A. Suvorovi kantselei ülem. Suvorovi käsul sõitis Tideböhl 25. juunil 1858 Eestimaa kubermangu ja saatis sealt kindralkubernerile talurahva rahutuste kohta kaks raportit (on säilinud ENSV Riiklikus Ajaloo Keskarhiivis, f. 2054, nim. 1, s.-ü. 1993).

Oma maailmavaatelt oli Tideböhl tüüpiline balti aadlik. Kaasaegsed rääkisid temast kui veendunud konservatiivist, kes oli vihanud XIX sajandi 40-ndate aastate reformidega talurahvale tehtud järeleandmisi, nähes neis ohtu balti aadlile. [9] Ta oli balti aadli privileegide innuka kaitsja kindralkuberner Suvorovi suur austaja ja avaldas aastail 1862—1863 kaheköitelise raamatu, mis oli pühendatud Suvorovi tegevuse ja «riigimeheliku tarkuse» ülistamisele. Tideböhli vaimustab tema ülemuse tegevuses kõik — suure armastuse ja paatosega kirjeldab ta näiteks oma raamatus mustaveetoru, mis kindralkuberner Suvorovi ajal oli ehitatud Riia linna. [10] Selles raa-

---

[6] W. F. Eichhorn, tsit. teos, lk. 45.

[7] Sealsamas, lk. 46.

[8] Vrd. A. v. Gerneti seisukohta, kes nimetab 1858. a. talurahvarahutusi «kurvastavaks arusaamatuseks» (Axel v. Gernet, Geschichte und System des bäuerlichen Agrarrechts in Estland, Reval 1901, lk. 263–264).

[9] Vt. A. v. Miaskovski, Arnold von Tideböhl, «Baltische Monatschrift», XXX kd. (1883), lk. 685, 688—689.

[10] (A. v. Tideböhl), Fürst Alexander Suworow, General-Governeur von Liv-, Esth- und Kurland 1848—1861. Als Manuscript gedruckt, I osa: Riga, Riga 1862, lk. 31—32.

matus (mis oli spetsiaalselt trükitud kitsama lugejate ringkonna jaoks) räägib Tideböhl pikemalt ka 1858. aasta talurahvarahutustest Eestis. Ka nende sündmuste käsitlus teenib Tideböhlil vaid üht eesmärki — ülistada vürst Suvorovi tarkust, humaansust ja otse imetegevat mõju sündmuste käigule. 1858. aasta rahutuste ajal piisas kindralkuberneri isiklikust ilmumisest Eestimaa kubermangu, ja «peaaegu otsekohe pärast ta kohalesõitmist liikumine vaibus . . .» [11] Kuid selleks, et lasta oma kangelast paista võimalikult heas valguses, pidi Tideböhl näitama ka neid ohte ja raskusi, millega see kangelane võitles.

Tideböhli raamatus pole ülestõus Mahtras enam «mõne joobnud inimese väljaastumine», vaid «Mahtra katastroof». [12] Minnes vaikides mööda talurahva rahutuste põhjuste küsimusest, räägib Tideböhl aga palju sellest ohtlikust olukorrast, millesse sattusid mõisnikud ja kubermanguvõimud. Ta räägib sellest, kuidas kubermangu idapoolses osas mai alguses puhkenud rahutused viisid kuu lõpus avaliku ülestõusuni kubermangu keskosas ja juulis haarasid terve kubermangu, sundides kohalikke võime pöörduma abipalvetega keskvalitsuse poole. Tideböhl toob ka küllaltki täpsed arvulised andmed talurahva rahutuste kohta (ta mainib 52 mõisat, kus toimusid vastuhakud, nimetamata neid kahjuks nimepidi). [13]

Enam-vähem õige ettekujutuse sellest hirmust, mille valitsevais klassides esile kutsusid talurahva rahutused, leiame pastor Ahrensi artiklist, mis avaldati «Revalsche Zeitungi» lisalehes 1862. aasta alguses. See luteri usu pastor, kes 1858. aastal pidas «mässajate» karistamise puhul kõnesid, oli täis püha viha selle üle, et mõned kirjamehed julgesid Anija ja Kurisoo talupoegade metsikut peksmist Tallinnas nimetada seadusevastaseks ja ebainimlikuks karistuseks. Ta püüdis mõisnike julmust õigustada, rääkides sellest jõust ning ulatusest, mille talurahva rahutused 1858. a. juulis Eestis saavutasid. Ahrens räägib oma artiklis, et 1858. a. juuli lõpus olid talupojad valmis kõik oma mõisnikud maha lööma. Anija ja Kurisoo talupoegade läbipeksmine olevat olnud «päästev tegu» — kuulnud sellest, olevat talupojad hakanud kartma ja rahunenud. [14]

1858. aasta talurahvarahutused Eestis leidsid käsitlemist ka mõnede slavofiilsete publitsistide töödes. Nad haarasid sellest teemast kinni kui soodsast juhusest oma pahameelt sakslaste peale välja valada ja pöörduda truualamlike kaebuste ning manitsustega isevalitsuse poole. Vaevalt oli ilmunud raamat «Eestlane ja tema isand», kui I. S. Aksakov avaldas oma ajalehes «Den» V. Ivanovi poolt kirjutatud selle raamatu retsensiooni (õigemini ta lühikese ümberjutustuse). I. S. Aksakov lisas sellele omaltpoolt järgmise iseloomuliku märkuse: «Ei saa tunnistamata jätta, et vene aadel, vene ühiskond palju võidab (s. t. paistab palju paremas valguses. — *J. K.*),

[11] A. v. Tideböhl, tsit. teos, II osa: Die Provinzen, Riga 1863, lk. 24.
[12] Sealsamas, lk. 20.
[13] Vt. sealsamas, lk. 22.
[14] Der Ehste und sein Herr, «Revalsche Zeitung», 3. veebruaril 1862.

kui teda võrrelda kõrgeltharitud saksa parunitega üldse ja meie Läänemerekubermangudes eriti.» [15]

Samalaadilisi mõtteid, et kurja juureks Läänemerekubermangudes ei ole niivõrd talupoegade rõhumine mõisnike poolt, kui nende rõhumine s a k s a mõisnike poolt, leiame ka A. A. Tšumikovil. Viimane veetis oma elu lõpuaastad Tallinnas, kus hakkas ägedalt võitlema «vene (tsaari) põhimõtete» võidu eest Läänemerekubermangudes. 1888. aastal avaldas ta ajakirjas «Russki Arhiv» artikli «Metsik stseen Tallinnas (1858. a.)». Kasutades osalt ajakirjas «Gartenlaube» ilmunud artiklit [16], osalt Tallinna elanike mälestusi, kirjeldab ta talupoegade ebainimlikku karistamist 21. juulil 1858. Talle ajaliselt eelnenud autoritega võrreldes Tšumikov peaaegu ei anna uut faktilist materjali. Selgesti läbib tema artiklit aga tendents kujutada 21. juuli veresauna ainult üksikute saksa ametnike ja mõisnike kätetööna ning Vene valitsusasutusi vastutusest puhtaks pesta. «Nii kuberneri kantselei ülem kui ka teised kubermanguvalitsuse nõunikud (seda peab nende auks ütlema) tegid kõik võimaliku, et parun Rosenitl ebaõiglasest ja julmast otsusest tagasi hoida.» [17]

Demokraatliku suuna rajajaks 1858. aastal Eestis aset leidnud talurahva rahutuste historiograafias tuleb lugeda A. I. Herzenit ja tema korrespondente. Ajaliselt kõige esimesena käsitleti neid sündmusi Herzeni ajalehe «Kolokol» veergudel. [18] 1. oktoobril 1858 ilmus «Kolokolis» artikkel «Kiri toimetajale», milles «Kolokoli» seni anonüümseks jäänud korrespondent Peterburist muu hulgas üksikasjaliselt räägib ka 1858. aasta talurahvarahutustest Eestis.

Sündmuste tähtsuse õige tunnetamine kaasaegse poolt on selles artiklis läbi põimunud sügava kaastundega rõhutud talupoegadele. See pole kuiv ülevaade sündmustest, vaid suure seesmise kirega antud kirjeldus talupoegade ägedast võitlusest oma rõhujate vastu. «Kolokoli» korrespondent annab talurahva rahutustele Eestis kõrge hinnangu. «Seniajani olid kõige tugevamad talurahva ülestõusud Eestimaal (nad kestavad veel),» kirjutab ta. Märkides ära talurahva rahutuste stiihilisuse, mis oli nende nõrgaks küljeks, näitab autor ühtlasi, kui suurt hirmu kohalike võimude seas esile kutsus üha uute rahutuskollete tekkimine.

Rõhutud talupoegadele palavat kaastunnet väljendav artikkel kannatab aga mõninga vastuolulisuse ja piiratuse all talurahva rahutuste põhjuste selgitamisel. Rahvas oleks autori arvates jäänud rahulikuks, kui tsaar oleks talle õigel ajal vastu tulnud, rahutused olid vaid valitsuse ebaõige poliitika ning uue seaduse ebaõnnestunud väljakuulutamise tagajärg. Hoolimata sellest teatud piiratusest jõuab artikli autor lõpuks õigete, revolutsiooniliste järeldusteni

[15] «День», 15. detsembril 1862.

[16] Sellest artiklist on juttu allpool.

[17] А. Ч-в, Чудовищная сцена в Ревеле (1858 г.), «Русский архив», 1888, II kd, lk. 247.

[18] Vt. pikemalt Ю. Ю. К а х к, «Колокол» Герцена и крестьянское движение в Эстонии накануне и во время революционной ситуации 1859—1861 годов, «Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised», 1953, nr. 3.

ja kutsub talupoegi «kirveid haarama» ning mõisnike ja tsaari vastu üles tõusma.

Teine «Kolokoli» veergudel (1. detsembril 1858) ilmunud artikkel «XIX sajandi germaani rüütlid Eestimaal» paljastab talupoegade metsikut karistamist Tallinnas 21. juulil 1858. Artiklis mõistetakse teravalt hukka kubermanguvalitsuse ametnike alatu provokaatorlik tegevus. Sündmuste kirjeldus on artiklis antud nii täpselt ja üksikasjaliselt, et raske on midagi juurde lisada isegi pärast arhiivimaterjalide uurimist.

1861. aastal ilmus Berliinis anonüümselt raamat «Der Ehste und sein Herr» («Eestlane ja tema isand»), 1872. aastal avaldas A. N. Šemjakin selle raamatu venekeelse tõlke ajakirja «Tštenija Moskovskogo Obštšestva Istorii i Drevnostei Rossiskih» veergudel ja eraldi raamatuna. Raamat oli kirjutatud kellegi Tallinna demokraatliku intelligentsi ridadesse kuuluva inimese poolt, tõenäoliselt on selle autoriks koolitegelane, kuid neil aastail väliskirjanduse tsensori kohal töötav V. T. Blagoveštšenski.

Eessõnas räägib autor, et raamatu kirjutamisele tõukasid teda 1858. aasta talurahvarahutused ja eriti 21. juulil Tallinnas Vene turul tema silmadele avanenud kohutav pilt talupoegade julmast karistamisest. «Vastik pilt, mis talle oli avanenud, jälitas teda päeval ja öösel ja ta otsustas lähemalt tundma õppida rahva saatust, kelle keskel ta kaua aega oli elanud, kelle tundmaõppimine aga oli olnud nii täiesti väljaspool tema tegutsemispiirkonda.» [19] Talurahva rahutustest endist räägitakse raamatus võrdlemisi vähe. Raamatu autor seadis oma ülesandeks ümber lükata balti-saksa mõisnike muinasjutud nende heategija osast talupoegade suhtes ning näidata, et talurahva rahutuste tegelikuks põhjuseks oli talupoegade julm rõhumine mõisnike poolt. Selle ülesande täitis raamatu autor oma aja kohta hiilgavalt. Näidates esimesena õigesti ära talurahva rahutuste põhjused, ei suuda autor näha aga õiget, revolutsioonilist väljapääsu tekkinud olukorrast ja arvab, et seda olukorda peab parandama tsaarivalitsus. «Ta arvas, et eestlaste praegune olukord oleks heaks õppetunniks neile, kellest sõltub 23 miljoni talupoja tulevane heaolu Venemaal . . .» [20]

1862. aastal õnnestus raamatu «Eestlane ja tema isand» autoril ning ta mõttekaaslastel saavutada, et Leipzigis ilmuvas ajakirjas «Gartenlaube» avaldati artikkel «Üks saksa palve vaese eesti rahva eest», milles paljastatakse 21. juuli veretööd ja antakse lühikene ümberjutustus «Eestlasest ja tema isandast». [21]

Eelnimetatud töödega on lähedalt seotud ka anonüümne (tähtedega R. G. allkirjastatud) artikkel «Talupoegade mäss Mahtra külas 2. juunil 1858. aastal», mis ilmus «Eestimaa Kubermangu Teataja»

[19] Der Ehste und sein Herr — zur Beleuchtung der öconomischen Lage und des Zustandes der Bauern in Ehstland, von einem der weder ein Ehste noch dessen Herr ist, Berlin 1861, lk. 3.

[20] Sealsamas.

[21] «Gartenlaube», 1862, nr. 21 ja 22. Andmed artikli saamisloo kohta toob ära E. Vilde ajalehes «Teataja», 9. (22.) septembril 1902.

mitteametlikus osas 1890. aasta 2. ja 9. augustil. Artikli autor kinnitab, et ülestõusu kirjeldus on koostatud «ametlike dokumentide ja juurdlusprotokollide põhjal». Tegelikult on aga kasutatud ja reas kohtades sõna-sõnalt ümber kirjutatud juurdluse ametlikku kokkuvõtet ja ilmselt ka märgukirja, mille koostas Mahtra ülestõusu mahasurumist juhtinud, balti paruneisse mitte heatahtlikult suhtuv kindralmajor N. V. Issakov. Artiklis antakse võrdlemisi üksikasjaline ülevaade ülestõusust Mahtras, mida vaadeldakse kui kogu kubermangu haaranud talurahvarahutuste üht episoodi. «Uue talurahvaseaduse kehtestamine,» on öeldud artiklis, «oli seotud tugevate rahutustega peaaegu kogu kubermangus.» Kasutatud allikate iseloom ja tsensuuritingimused vajutasid artiklile oma pitseri. Ilmselt kaasa tundes talupoegadele, püüdes vähendada nende «süüd» selle «mässu» puhkemises, võtab artikli autor omaks ametliku seisukoha, et Mahtras juhtus see, mida talupojad ise ei soovinud.

Selle kohta, kes peitub initsiaalide R. G. taga, võime püstitada vaid oletusi. On teada, et Eduard Vilde aastail 1890—1901 tulemusteta taotles luba kasutada arhiivimaterjale 1858. a. sündmuste kohta. Järelikult võis 1890. aastal arhiiviallikaile toetuva artikli tõenäoliselt kirjutada vaid inimene, kes oli need endale muretsenud mingil mitteametlikul teel. Nagu tegi kindlaks J. Käosaar, oli eespoolmainitud ametliku kokkuvõtte koopia neil aastail olemas poeedil ning kunstnikul N. F. Russowil.[22] Tõenäoliselt valmistas ta selle enda jaoks juba 1858. aastal, töötades Mahtra ülestõusu juurdluse ajal kohtus tõlgina. Sel ajal võis ta tutvuda ka Issakovi märgukirjaga. Aastail 1853—1856 andis Russow eesti talupoegade jaoks välja ajalehte «Tallinna koddaniko ramat omma sõbbradele male». Pole võimatu, et venekeelse artikli lõpus toodud tähed R. G. pidid tähistama sõnu Ревельский Гражданин (Tallinna kodanik).

Kirjandusteadlane J. Käosaar on näidanud, kuidas Eduard Vilde oma romaaniga «Mahtra sõda» jätkas nende Tallinna demokraatlikult meelestatud intelligentide tööd, kes XIX sajandi keskpaiku talupoegade kaitseks välja astusid, kui tihedalt oli E. Vilde oma töös nende ringidega seotud.[23] Asunud 1858. aasta talurahvarahutusi uurima ja sellest ajaloolist romaani kirjutama, täitis Eduard Vilde aga temale rahva poolt antud ülesannet. «Nõndanim. Mahtra sõja ainestik oli mulle juba varem tuttav; otsekohe rahva seast oli mulle andmeid saadetud ning korduvalt nõu ja tõuget antud, seda suurt kurblugu Eesti talupoja teoorjuse päevilt täiel ulatusel ilukirjanduslikult kasutada . . .»[24] kirjutab E. Vilde «Mahtra sõja» 1924. a. väljaande eessõnas.

Romaani «Mahtra sõda» kirjutamise ajaks oli Eduard Vilde juba

---

[22] Vt. J. Käosaar, J. Kahk, Eduard Vilde tööst ajalooliste romaanidega («Mahtra sõda» ja «Kui Anija mehed Tallinnas käisid»), «Looming», 1954, nr. 11, lk. 1362—1363.

[23] Vt. sealsamas, lk. 1360—1363.

[24] Sealsamas, lk. 1358—1359.

Eduard Vilde.

teatud määral tutvunud marksismiga. Seetõttu on ta vaba enamikust talle eelnenud demokraatlike autorite tööde puudustest. Mõisnikud ja talupojad esinevad ta romaanis antagonistlike klassidena, kellede vahel võitlus on möödapääsmatu.

Enne Eduard Vildet polnud keegi 1858. a. talurahvarahutusi Eestis tõsisemalt uurinud, kõik seda küsimust puudutavad tööd olid publitsistlikku laadi. Seetõttu tuli Vildel enne romaani kirjutamisele asumist ära teha suur töö Mahtra ülestõusu ajaloolise uurimise osas. Lahendades väga raske ülesande — andes rahvale esimese õige käsitluse tema revolutsioonilise võitluse ajaloo ühest heroilisest episoodist — saatis Vilde ajaloolase, kirjaniku ning ühiskondliku võitlejana korda tõelise kangelasteo. Algusest peale seadis Vilde endale ülesandeks innustada rahvast Mahtra sõja käsitluse abil võitlusele rõhujate vastu. «Ainestiku enda agitatsioonlik väärtus ta eepilise väärtuse kõrval oli ohter: eks olnud tänulik näidata, millise jultunusega feodalism ja absolutism alal hoidis pärisorjuse veel ligemal 50 aastat peale seda, kui ta talupojale priiuse «kinkinud» . . .» Kuna tsaari tsensuur ei lubanud oleviku pahesid puudutada, siis, Vilde enda sõnade järgi, pidi «katsuma minevikku paljastada, et kaudegi luua . . . rõhutud massides vihkavat meeleolu kõige vastu, mida see

ammuiganenud süsteem kurja ja kurba soetanud».[25] Oma töö revolutsioneeriva ülesande õige püstitamine aitas Vildel esimesena õigesti mõista ka 1858. a. talurahvarahutuste põhiideed ja peamist õppetundi. Vilde ise on selle tabavalt sõnastanud järgmiselt: «Talupoeg peab ennast võitluse läbi ise aitama.»[26]

Kõige selle kõrval on E. Vilde kui ajaloolase töö mõningad puudused hoopis vähekaaluvad ega muuda mingil määral eespool antud üldhinnangut. Üldise olustiku kirjeldamisel oma romaanis tõstab Vilde õigesti esile teoorjusliku rõhumise ja mõisnike julmuse kui talurahva rahutuste peamise põhjuse. Asunud konkreetsete sündmuste kirjeldamisele, ei suuda ta aga alati allikaid küllalt kriitiliselt hinnata. Vildel puudus võimalus kogu tohutut materjali hulka läbi töötada, kõiki andmeid ja tunnistusi üksteisega kriitiliselt võrrelda. Ülestõusule eelnenud sündmusi Mahtra vallas käsitleb Vilde Hans Tertsiuse mälestuste põhjal ja põhiliselt õigesti. Kuna tal aga puudusid andmed ülestõusule Mahtras eelnenud talurahvarahutuste kohta mujal, siis ei räägi ta neist ega näe ülestõusu otsest seost nendega. Ka peatükis «Mahtra sõda» on Vilde sündmusi põhiliselt õigesti kujutanud. Kuni praeguseni ilmunud kirjanduses on see peatükk jäänud kõige täielikumaks ja õigemaks Mahtra ülestõusu kirjelduseks. Kohtudokumentides on Mahtra mõisa õuele kogunenud talupoegi püütud kujutada mõistusetuseni joobnud ja vägivallatseva jõuguna. Kahjuks on E. Vilde mõningate tegelaste (eriti Peeter Olanderi) ja olukordade (eriti ülestõusu lõpu — peatükk «Võidupidu») kirjeldamisel neid dokumente liiga puhta kullana võtnud.

E. Vilde teine 1858. a. sündmustele pühendatud romaan — «Kui Anija mehed Tallinnas käisid» — kannab ajaloolise uurimuse iseloomu ainult selles peatükis, kus kirjeldatakse Anija ja Kurisoo talupoegade julma peksmist Vene turul. Võrreldes «Kolokolis» selle sündmuse kohta ilmunud artikliga, annab Vilde suhteliselt vähe uut faktilist materjali.

Nagu nähtub mõningaist Eduard Vilde enda märkustest, teadis ta, et 1858. aastal toimusid rahutused peale Mahtra ja Anija ka mujal Eestimaa kubermangus.[27] Kahjuks ei kasutanud ta neid kummaski nimetatud romaanidest küllaldasel määral ajaloolise foonina.

1895. aastal tutvus sel ajal Omskis kooliõpetajana töötanud ajakirjanik G. E. Luiga asumisel viibiva endise Mahtra talitaja Hans Tertsiusega. Viimane pärandas Luigale oma mälestused («Ülestähendused Mahtra sõjast»). Luiga avaldas need mälestused 1900. aasta novembris ajalehes «Postimees».[28] Neile talurahva vastuhakust aktiivse osavõtnu huvitavaile ja tõepärastele mälestustele pidas Luiga aga vajalikuks juurde lisada rõhutatult truualamlikud kommentaarid. «Vaatame esiteks, mis oli rahval mõttes, millest nii kurb tegu välja kasvas. Kas nad tahtsivad mässu tõsta ja selle läbi

[25] J. Käosaar, J. Kahk, tsit. teos, «Looming», 1954, nr. 11, lk. 1358.
[26] Sealsamas, «Looming», 1954, nr. 12, lk. 1535.
[27] Vt. Eduard Vilde, Prohvet Maltsvet, Tallinn 1954, lk. 196.
[28] «Postimees», 2.—4. novembril 1900.

mõnda seadust maha murda? Seda ei tulnud meestel mõttessegi! Kui rumal rahvas ka see kord oli, nii rumal ei olnud ta mitte, et ta vägivallaga oleks lootnud seadusest võitu saada.» Ja Luiga jätkab, kasutades ohtralt hüüu- ja küsimärke, selle tõestamist, et Mahtra talupojad ei tahtnud üldse «mässata» ja olid lihtsalt mõisnike ning ametnike poolt segadusse aetud; et talupojad ainult «ebaõigel» viisil otsisid oma «õigust». Hans Tertsiust kiidab Luiga peaasjalikult selle pärast, et «... Hansul mässu tõusmise juures pisematki süüd ei ole ...» [29]

Sajandeid vaimupimeduses hoitud eesti talupoeg ei suutnud ega osanud 1858. aastal veel tõusta võitlusele tsarismi vastu. Kuid üks asi on märkida poliitilist ebateadlikkust ära talurahva võitluse nõrga küljena. Teine asi on tõsta see poliitiline ebateadlikkus kilbile. G. E. Luiga oma kommentaaridega asus aga just sellele teele, püüdis talupoegadele selgeks teha, et nad ei tohi end kunagi lasta eksitada mässu tõstma seaduse ja tsaari vastu.

Samuti püüdsid seda talurahva revolutsioonilise klassivõitluse tähtsat dokumenti kasutada talurahva mitterevolutsioonilisuse tõestamiseks ajalehed «Sakala» ja «Valgus». [30] Iseloomulik on, et see toimus esimese Vene kodanlik-demokraatliku revolutsiooni eelseil aastail, samal ajal, kui Eduard Vilde, asudes kirjutama oma «Mahtra sõda», seadis üheks eesmärgiks õhutada selle teosega rahvast võitlusele mõisnike ja t s a r i s m i vastu. 1858. aasta talurahvarahutuste käsitluses väljendus eesti kodanluse püüe tsarismi vastu mitte võidelda, vaid temalt ainult väljakauplemise teel järeleandmisi saavutada.

Hoopis teisiti hindas ja mõistis 1858. aasta revolutsioonilisi traditsioone eesti töörahva juht, tulihingeline bolševik Viktor Kingissepp. Nagu Vildegi, hindas Viktor Kingissepp selle kangelasliku võitluse traditsioone kui innustavat jõudu rahvahulkade võitluses oma parema tuleviku eest. Irboskas 1919. aastal mõrvatud töölisliikumise tegelasi võrdles ta Tallinna turuplatsil veriseks pekstud Anija talupoegadega, [31] Saaremaal 1919. aastal kodanliku võimu vastu ülestõusnud talupoegi Mahtras mõisnike vastu ülestõusnud talupoegadega. Vilde oli teinud 1858. aasta talurahvarahutuste uurimise põhjal järelduse, et rahvamassid peavad end võitluse teel ise aitama. Viktor Kingissepp rõhutas, et see võitlus peab olema organiseeritud, et töölised ja talupojad peavad võitlema oma parema tuleviku eest ühiselt. «Kuuskümmend aastat varem olid teoorjad oma käskijatele vastu hakanud — see oli Mahtra sõda. 1919. aastaks olime t e o orjusest p a l g a orjuseni jõudnud, aga orjus ise oli jäänud ja ühes sellega kõik viletsused, mis temaga kaasas käivad. Mässu tõstes palga-

[29] «Postimees», 4. novembril 1900.

[30] «Sakala», 22. ja 28. novembril 1900 ning «Valgus», 5. detsembril 1900, 2. ja 9. jaanuaril 1901.

[31] Vt. V. K i n g i s s e p p, Võitlus ameerika-inglise imperialistide ja nende käsilaste vastu, Tallinn 1953, lk. 77.

tööorjuse vastu, ei olnud saarlased mitte üksi, nii kui seda Mahtra mehed olid.

Terve palgatööorjade maailm on tänapäev tõusnud pühale sõjale palgatööorjuse — kapitalismi vastu!» [32]

Eesti kodanlik ajalooteadus ei suutnud 1858. aasta talurahvarahutuste käsitlemisel, võrreldes Eduard Vilde poolt saavutatud tasemega, edasi minna. Eesti ajaloo üldkäsitlustes piirduti nende sündmuste osas juhuslike ja pealiskaudsete märkustega. [33] Talurahvarahutuste üldise ulatuse iseloomustamisel jäeti kasutamata isegi need andmed, mis leiduvad juba Tideböhli raamatus.

Ainult üks ajaloolane — Johannes Reinthal — püüdis sel ajal anda midagi üldise ülevaate taolist 1858. aasta talurahvarahutustest Eestis. Reinthali poolt antud ülevaade on aga vägagi puudulik. 1858. aastal toimusid talurahva rahutused enam kui 75 mõisas, Reinthal räägib aga vastuhakkudest ainult 22 mõisas [34] (kuigi Tideböhl oma juba 61 aasta eest ilmunud raamatus mainis 52 mõisat). Mõisnike agraarpoliitika analüüsimise asemel jutustab Reinthal ilma omapoolse kriitikata ümber balti aadli apologeedi Axel von Gerneti uurimust selles küsimuses. Talupoegade olukorrast räägib Reinthal vaid üldiste sõnadega ega kasuta selles küsimuses ainustki arhiividokumenti.

Arhiivis kasutas J. Reinthal ainult kohalike võimude tolleaegset kirjavahetust, kohtumaterjalidega ta üldse ei tutvunud. Kõige selle tõttu ei saanudki tal olla selget ettekujutust 1858. aasta talurahvarahutuste üldisest käigust ja nende üksikuist episoodidest. Temale tuntud talurahvarahutuste kirjeldamisel usub ta sageli pimesi mõisnikest dokumentide koostajaid ja räägib seetõttu sellest, kuidas vallatalitajad mõnes kohas ajasid teisi talupoegi «mässule» kepihoopidega ähvardades jms. [35]

Johannes Reinthal oli esimene autor, kel oli võimalik vabalt kasutada kõike põhilist, mis oli vaja 1858. aasta talurahvarahutustest üksikasjalisema uurimuse kirjutamiseks, — Tartus asuvat rikkalikku arhiivimaterjali. Ta ei kasutanud aga neist võimalustest ära murdosagi. Ja seetõttu, ühinedes ühe retsensendi poolt juba 1923. aastal väljendatud seisukohaga, ei saa seda «teost mainitud küsimuse uurimisel sugugi lõplikuks ja ulatavaks tööks pidada». [36]

Kodanliku võimu aastail ilmus 1858. aasta talurahvarahutuste kohta Eestis ainult kaks tõsiselt arvessetulevat uurimust. 1934. aastal avaldati «Ajaloolise Ajakirja» veergudel L. Loone artikkel «Talu-

---

[32] V. Kingissepp, Iseseisvuse ikke all, Tallinn 1953, lk. 68—69.

[33] Vt. Eesti rahva ajalugu, toimetanud Juhan Libe, August Oinas, Hendrik Sepp, Juhan Vasar, III kd., Tartu 1935, lk. 1547—1548.

[34] Auvere, Pahkla, Tammiku, Ojasoo, Oru, Tuhala, Uuemõisa, Habaja, Harmi, Mahtra, Haabersti, Humala, Rahula, Karkuse, Albu, Pruuna, Rägavere, Peningi, Maardu, Kolga, Kurisoo ja Anija mõisas.

[35] Vt. Joh. Reinthal, Mahtra sõda. Talurahva rahutused Põhja-Eestis teise maareformi teostamise puhul, Tallinn 1923, lk. 58.

[36] «Ajalooline Ajakiri», 1923, lk. 115.

rahva rahutused Kuusalus a. 1858». See põhjalik uurimus tugineb nelja arhiivifondi materjalile ja on pühendatud 1858. aasta talurahvarahutuste ühele olulisele episoodile. Sündmusi Kuusalus on kirjeldatud küllalt täpselt, kuid pole näidatud nende rahutuste tihedat seost talurahva rahutustega mujal kubermangus. Siiski on artiklis tunda arusaamist talurahva rahutuste jõust — on juhitud tähelepanu sellele, et Kuusalu sündmuste päevil rääkisid talupojad juba avalikult üldisest ülestõusust mõisnike vastu.[37]

Kuusalu sündmused leidsid käsitlemist ka pedagoogi ja agronoomi Joosep Volbergi poolt, kes on viljakalt tegutsenud kohaajaloo uurimisel.[38] 1937. aastal kirjutas ta põhjalikule arhiivimaterjali ja kohalike rahvamälestuste uurimisele tugineva pika ülevaatliku artikli talupoegade vastuhakust 1858. aastal Kolgas. Kuna J. Volbergil on olnud kasutada enam rahvamälestusi, siis on tema ülevaade värvikam ja konkreetsem kui eespool märgitud L. Loone artikkel. Ka Kuusalu sündmuste ülekubermanguline taust on tal antud paremini ja täpsemalt. J. Volbergi artiklile pole aga kasuks tulnud kogu kohtuliku asjaajamise liiga pikk ja veniv ümberjutustamine ning ta «ajalehelik» stiil.

Nõukogude ajalooteadus tugineb selle küsimuse käsitlemisel ühelt poolt kõigile konkreetse faktilise materjali uurimisel seni saavutatud tulemustele, teiselt poolt progressiivse historiograafia traditsioonidele. Erinevalt eelnevaist autoreist on nõukogude ajaloolaste käsutuses selline vahe relv, nagu marksistlik-leninlik õpetus ühiskonna arenemisest. Ainult K. Marxi ja Fr. Engelsi poolt väljatöötatud õpetus klassivõitlusest kui ühiskonna edasiviivast jõust annab meile võimaluse õigesti mõista 1858. aasta talurahvarahutuste tõelist ajaloolist suurust ja tähtsust. Andes kõrge hinnangu talurahva klassivõitluse ajaloolisele tähtsusele, juhivad marksismi klassikud ühtlasi tähelepanu ka tema nõrkadele külgedele — stiihilisusele, organiseerimatusele, killustatusele, poliitilise teadlikkuse puudumisele.

Eriti suurt abi käesoleva probleemi uurimisel annavad V. I. Lenini seisukohavõtud talurahvaliikumise ja Vene riigi ühiskondlik-majandusliku arengu kohta XIX sajandi keskpaiku. V. I. Lenin on andnud XIX sajandi keskpaiku Venemaal küpsenud revolutsioonilise situatsiooni tunnuste analüüsi[39] ja näidanud, kuidas see revolutsiooniline situatsioon oli kõrvuti «majandusliku arenemise jõuga» järgnevate kodanlike reformide üheks peamiseks põhjuseks.[40] Iseloomustades neid revolutsioonilise tõusu aastaid, juhib V. I. Lenin tähelepanu sellele, kuidas revolutsiooniline liikumine Sise-Venemaal

---

[37] Vt. L. Loone, Talurahva rahutused Kuusalus a. 1858, «Ajalooline Ajakiri», 1934, lk. 173.

[38] Biograafilised andmed J. Volbergi kohta ja tema artikli («Kolga mäss — üksikasju rahutustest Kolga rannas 1858. aastal») leiab ajalehest «Leninlik Lipp», 1957. aasta 30. mai, 1., 18., 20., 25. ja 27. juuni ning 2., 8., 13., 23. ja 25. juuli numbrites. (Esimest korda avaldati J. Volbergi artikkel ajalehes «Uus Eesti», 5.—13. oktoobril 1937.)

[39] Vt. V. I. Lenin, Teosed, 21. kd., lk. 187.

[40] V. I. Lenin, Teosed, 17. kd., lk. 92.

tihedalt läbi põimus revolutsioonilise liikumise ja klassivõitlusega tsaari-impeeriumi rahvuslikel ääremaadel. [41]

1952. aastal ilmunud «Eesti NSV ajaloo» (üheköiteline) esimeses väljaandes on A. Vassara poolt juba õigesti näidatud, et 1858. aasta talurahvarahutused kutsus esile ja nende iseloomu määras seesama terav vastuolu tootlike jõudude ja mahajäänud tootmissuhete vahel, mis oli põhjuseks ka ülevenemaalisele revolutsioonilisele situatsioonile. Talurahvaliikumise kirjeldamisel on antud õigesti ettekujutus võimsatest, kogu kubermangu haaranud rahutustest. Õigesti näidates, et neil väljaastumistel oli suur tähtsus «eesti rahva revolutsioonilise traditsioonide arendamisele», [42] tõlgendatakse nende konkreetseid tulemusi veidi liiga kitsalt. Viimaseid nähakse ebaõigesti ainult selles, et mõisnikud olid sunnitud koostama uusi täiendavaid määrusi 1856. aasta talurahvaseaduse juurde, millega olevat piiratud teorenti.

Tuginedes talurahva rahutuste käigu kirjeldamisel põhiliselt «Eesti NSV ajaloo» esimese väljaande andmeile, astuvad «Läti NSV ajaloo» I köite autorid viimatinimetatud küsimuses aga sammu edasi. Selles raamatus on esimest korda näidatud, et 1858. aasta talurahvarahutused andsid purustava löögi balti mõisnike ülireaktsioonilisele agraarpoliitikale XIX sajandi 50—60-ndail aastail ning sundisid valitsust ja mõisnikke asuma kodanlike reformide teele. «Liivimaa aadli maksimaalprogramm ei leidnud valitsuse toetust. Nagu teada, suhtus Aleksander II alati hästi balti aadlisse, kuid ka temal tuli arvestada poliitilist meeleolu pärast Krimmi sõda. Kogu Venemaal ja sealhulgas ka Balti kubermangudes algas uus talurahva väljaastumiste laine. Kõige suuremat mõju valitsuse poliitikale Balti kubermangudes avaldasid seekord talurahva rahutused Eestis.» [43]

Jõudes 1858. aasta talurahvarahutuste ajaloolisel hindamisel juba õigetele seisukohtadele, polnud nõukogude ajalooteadus aga tänaseni andnud selle talurahva klassivõitluse kangelasliku episoodi kohta spetsiaalset uurimust. Käesolev töö kujutabki endast esimest selletaolist katset.

§ 2. Ülevaade allikaist

Niihästi XIX sajandi esimese poole ja keskpaiga ühiskondlik-majanduslike olude kui ka 1858. aasta talurahvarahutuste uurimiseks leidub võrdlemisi rikkalikult materjale Leningradi ja Tartu arhiivides ja raamatuhoidlates.

Käesoleva töö teise peatüki koostamisel valmistas suuri raskusi spetsiaalsete eriuurimuste peaaegu täielik puudumine põllumajanduse arengu ja talurahva sotsiaalse diferentseerumise kohta. Tuli

---

[41] Vt. V. I. Lenin, Teosed, 5. kd., lk. 26—27.

[42] Eesti NSV ajalugu (kõige vanemast ajast tänapäevani), toimetanud G. Naan, Tallinn 1952, lk. 181.

[43] История Латвийской ССР, отв. ред. Я. Я. Зутис, I kd. (с древнейших времен до 1860 года), Рига 1952, lk. 604.

sageli asuda küsimuste lahendamisele, mis õieti polnud autori otseseks ülesandeks. Selle all kannatas paratamatult töö kompositsioon.

Põllumajanduse arengu kohta XIX sajandi esimesel poolel ja keskpaiku puudusid olemasolevas kirjanduses veidigi täielikumad statistilised andmed. Hädavajalikku statistikat õnnestus leida Eestimaa ja Liivimaa kuberneride aastaaruandeist, mis on säilinud Riiklikus Ajaloo Keskarhiivis Leningradis. Nimetatud allikate positiivse küljena tuleb esile tõsta, et alates 40-ndaist aastaist on nendes põllukultuuride külv ja saak märgitud mõisa- ja talupõldude kohta eraldi. Väärtuslikku materjali vaadeldava küsimuse kohta leidub XIX sajandi esimese poole põllumajanduse kriitilise ja põhjaliku uurija A. Huecki ning põllumehe-praktiku C. F. Huecki raamatutes.

Talurahva sotsiaalse diferentseerumise ning talupoegade ja mõisnike vahekordade uurimisel osutusid asendamatuiks Põhja-Eesti kihelkonnakohtute ja abistava allikana ka mõnede Lõuna-Eesti vallakohtute arhiivide materjalid. Väga palju konkreetseid andmeid talurahva elu kohta XIX sajandil, mida ei leia üheski teises allikas, sisaldavad rahvamälestused ehk nn. ajalooline traditsioon, mille kogumisel on omal ajal ära tehtud hindamatu töö.

Käesolevas töös ei uurita spetsiaalselt mõisnike agraarpoliitikat. Seetõttu on piirdutud nende riiklike keskasutuste arhiivifondide uurimisega (Riiklikus Ajaloo Keskarhiivis Leningradis), kuhu lõpptulemusena koondusid kõik tähtsamad materjalid balti mõisnike agraarpoliitika kohta XIX sajandi 40—50-ndail aastail. Kuid juba neistki arhiivifondidest leitud materjalid (ja lisaks mõnede balti poliitikategelaste nagu G. Breverni ja F. Walteri mälestused) lükkasid ümber A. Gerneti ja A. Tobieni töödes leiduvad, mõisnike agraarpoliitikat idealiseerivad kontseptsioonid.

Allikad 1858. aasta talurahvarahutuste kohta jagunevad kahte liiki: 1) ametlikud dokumendid — kohtumaterjalid ja mitmesuguste asutuste ja ameti-isikute kirjavahetus ja 2) talupoegade hulgast lähtuvad dokumendid — talurahvaliikumisest osavõtnute ülestähendused ja mälestused. [44]

Esimest liiki allikad on säilinud küllaltki täielikult. On olemas peaaegu kõigi nende asutuste asjaajamine, kes tegelesid 1858. aasta talurahvarahutuste mahasurumisega (Siseministeeriumi täidesaatva politsei fond Riiklikus Ajaloo Keskarhiivis Leningradis; Liivi-, Eesti- ja Kuramaa kindralkuberneri talurahvaasjade kantselei ja Eestimaa kubermanguvalitsuse fondid ning kohalike politseiorganite-haagikohtunike kirjavahetus, samuti vastuhakanute üle eeluurimist toimetanud meeskohtute ja spetsiaalkomisjonide materjalid — Eesti NSV Riiklikus Ajaloo Keskarhiivis Tartus). Kahjuks on kaduma läinud

[44] Sageli need mälestused on säilinud XIX sajandi lõpus ja XX sajandi alguses eesti ajalehtede toimetustesse talupoegade poolt saadetud kirjade näol. Palju selliseid talupoegade kirju 1858. aasta talurahvarahutustest on säilinud ajalehe «Olevik» toimetaja A. Grenzsteini isiklikus arhiivis, mida praegu säilitatakse ENSV Teaduste Akadeemia Fr. R. Kreutzwaldi nimelises Kirjandusmuuseumis.

Eestimaa kubermangu sandarmiosakonna materjalid. Veelgi enam tuleb kahetseda aga asjaolu, et üheteistkümne omal ajal tegutsenud haagikohtuniku arhiividest on selle perioodi kohta säilinud ainult ühe (Ida-Järva haagikohtuniku) materjalid. Tutvumine Ida-Järva haagikohtuniku protokolliraamatutega näitab, et ka teiste haagikohtunike materjalidest oleks saanud huvitavat täiendavat materjali.

Küllaltki rikkalikult säilinud ametlikud dokumendid ei sisalda aga isegi kõigi nende mõisate nimesid, kus 1858. aastal toimusid talupoegade vastuhakud. Tavaliselt kohalikud võimud õige kiiresti avastasid ja võimaluse korral ka otsekohe surusid maha talupoegade vastuhakud. 1858. aastal haaras aga mitte üksi mõisnikke, vaid ka kohalikke võime suur hirm talurahva rahutuste ees. Reas kohtades tegid mõisnikud talupoegadele järeleandmisi, et teravamaid kokkupõrkeid ära hoida. Sellises olukorras on võimalik, et reast talupoegade vastuhakkudest (abiteost keeldumine, koormiste vähendamise nõudmine, mõisniku korralduste mittetäitmine) mõisnikud üldse haagikohtunikele ega kubernerile ei teatanud, püüdes olukorrast välja pääseda ajutiste järeleandmiste või «koduste manitsuste» abil. Seetõttu tuleb algusest peale silmas pidada, et 1858. aasta talurahvarahutuste ülevaade võib vastuhakkude nõrgemate ja lühiajalisemate vormide osas olla ebatäielik.

Andmata talurahva rahutuste kohta täpseid arvulisi andmeid, räägivad ametlikud materjalid meile veel vähem nende tegelikust iseloomust ja sisust. Mõisnikud ja haagikohtunikud tundsid ise 1858. aastal küllalt selgesti, et isegi juhul, kui nad seda teha püüdsid, ei suutnud nad tungida talupoja sisemaailma, selleni, mida ta tegelikult mõtles. Kuberneri käsul kihutas Alutaguse haagikohtunik 1858. a. augusti alguses mööda külasid ja asulaid ringi, et tundma õppida talurahva meeleolu. Oma ettekandes kirjutas ta: «Oma teenistussõitudel kohtasin ma avalikel väljakuil talupoegade suurearvulisi jõuke, kes minu lähenemisel kohe laiali lagunesid.» [45] Miks need talupojad kogunesid, mis nad rääkisid ja otsustasid, see jäi haagikohtunikule ja kubernerile saladuseks.

Suhteliselt vähe aitavad meid selles osas ka kohtumaterjalid, kuigi neis süüaluste ja tunnistajate vastuste näol on säilinud talupoegade endi poolt antud seletusi. Seda tõestab kujukalt Mahtra ülestõusu asjus koostatud kohtudokumentide analüüs.

Võrreldes vastuhakkudega teistes mõisates, uuriti Mahtra ülestõusuga seotud sündmusi väga põhjalikult. Kõigepealt viidi kohapeal Mahtras läbi juurdlus ja talupoegade ülekuulamine. Siis loodi Eestimaa kuberneri poolt spetsiaalkomisjon Mahtras toimunud ülestõusu uurimiseks, kes viis läbi eeluurimise. Viimase käigus kuulati üle 168 inimest — talupoegi, mõisaametnikke ja -teenijaid, sõdureid ja ohvitsere, kellele kokku esitati 2207 küsimust. Komisjon andis sõjakohtule üle mitu paksu köidet protokolle.

---

[45] ENSV Riiklik Ajaloo Keskarhiiv (ENSV RAKA), f. 29, nim. 7, s.-ü. 526, l. 29.

Kuid kas võib öelda, et nende enam kui 2500 küsimusega (kui arvestada ka juurdluse käigus esitatud küsimusi) avastati Mahtra ülestõusu kohta kõik? Selgub, et mitte. Kõigepealt tuleb arvestada, et juurdlus algas alles kolm päeva pärast ülestõusu. Üldse läks juurdlus surmani hirmunud ametnike käes suurel määral nurja. Juurdlust protokolliv kubermanguvalitsuse ametnik C. Steinbach sattus Mahtra ülestõusu mahasurumise ajal üle elatud erutuste ja hirmu mõjul meeltesegadusse, millest ta paranes alles aasta möödudes (muide, hirmu pärast hulluks minemisest polnud kaugel ka teine ülestõusu mahasurumist juhtiv kubermanguvalitsuse ametnik F. Schwebs). Seetõttu ei saanud kohalikud võimud Steinbachi poolt koostatud eeluurimise protokolle kasutada, vaid pidid laskma koostada uued. Seega ei säilinud ülestõusule ajaliselt kõige lähedasema juurdluse protokollid täielikult (Steinbachi poolt koostatud eksemplarid lasti kubermanguvalitsuse poolt hävitada, mis äratab kahtlust, kas ei protokollinud Steinbach oma meeltesegaduses liiga palju mõisnikke kompromiteerivaid andmeid).[46] Nagu näitavad kohtumaterjalid, toimus ka edaspidine juurdlus kiirustamise tähe all, et võimalikult ruttu talupoegadega arveid õiendada.[47]

Kuid veel otsustavamalt mõjus kohtudokumentide sisule ülekuulatavate peamassi — talupoegade ja lihtsõdurite suhtumine mõisnikest kohtunikesse ja juurdlusesse. Kõigepealt tuleb juhtida tähelepanu Mahtras puruks löödud poolroodu sõdurite omapärasele käitumisele kohtuliku juurdluse ajal. Võitlusest talupoegadega võttis osa 50 sõdurit, peaaegu kõiki neid tabasid talupoegade teibahoobid, 13 või 14 sõdurit sai haavata. Kuid kogu juurdluse ajal ainult ü k s sõdur tervest poolroodust osutas ü h e l e talupojale, kes olevat teda teibaga löönud.[48] Huvitav on, et just see talupoeg (Jaan Pestel) tunnistati hiljem kohtuotsusega muude tõendite puudumisel süütuks.[49] Kui sõdurid oleksid osutanud väikesele arvule talupoegadele, kes neid teivastega lõid, siis võiks arvata, et ülejäänuid nad võitluse ägeduses lihtsalt ei pannud tähele või unustasid nad. Kuid selline sisuliselt täielik vaikimine paneb mõtlema, et ise lihtsaist talupoegadest pärinevad sõdurid püüdsid võimude eest ülestõusust osavõtnute isikuid varjata (vrd. ka lk. 155). Antud juhul on tähtis konstateerida, et suur grupp tunnistajaid — sõdurid — andis kohtus talupoegade vastuhaku kohta meelega ebatäielikke andmeid.

Mis puutub talupoegadesse, siis nemad kogu juurdluse ajal kas püüdsid end vabandada mitteteadmise ja unustamisega, valetasid või lihtsalt vaikisid. Muid vahendeid enda ja oma seltsimeeste elu päästmiseks ei olnud neile enam jäänud (esimese kohtuotsusega mõisteti kuuekümne viiest kohtualusest 59 surma — seda otsust hil-

[46] ENSV RAKA, f. 2054, nim. 1, s.-ü. 1993, l. 36; «Livländische Gouvernementszeitung», 4. novembril 1859.
[47] ENSV RAKA, f. 2054, nim. 1, s.-ü. 1993, l. 217 ja f. 29, nim. 7, s.-ü. 529/1, l. 45.
[48] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 535/5, l. 248—249.
[49] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 529/2, l. 34—35.

jem pehmendati). Nähtavasti õnnestus ka mõnedel ülestõusust aktiivselt osavõtnud talupoegadel veel isegi vanglas oma tunnistuste suhtes kokku rääkida. Seda näib tõendavat spetsiaalse uurimiskomisjoni esimehe palve kubernerile 27. juunist 1858. Nimetatud palves räägitakse, et ülekuulamisel selgus, et Tallinna linnusevanglas olevaid vange Hans Tertsiust, Peeter Olanderit, Oto Olanderit, Ado Andreid, Hans Pillerit ja Hans Lauri tuleks seal hoida üksteisest lahus. [50]

Nagu eespool nägime, püüdsid Eestimaa kubermangu mõisnikud 1858. aastal ja hiljem kujutada ülestõusu Mahtras kui arutu, joobnud jõugu poolt sooritatud vägivallaakti. Oma tegusid püüdsid joobnud olekuga seletada ka ülekuulatavad talupojad, lootes nii saavutada oma karistuse pehmendamist. Kõige selle tõttu tuleb andmeisse talupoegade joobnud oleku kohta, millest ülekuulamisprotokollid otse kubisevad, suhtuda suure ettevaatusega ja kriitiliselt.

Ametlike allikate ilmse tendentslikkuse ja ebatäielikkuse tõttu saaksime 1858. aasta talurahvarahutustest hoopis vale pildi, kui meie käsutuses ei oleks rahva enda hulgast pärinevaid allikaid. Rahvalikes allikais, eriti sellistes nagu näiteks Tõnu Langi mälestused, on selgesti tunda sündmustest osavõtnu ja mitte ainult osavõtnu, vaid aktiivse võitleja tähelepanelikku silma. Muidugi tuleb talupoegade mälestuste kasutamisel hoolikalt kontrollida kõiki neis leiduvaid faktilisi ja kronoloogilisi andmeid, kõrvaldada seal esinevad ebatäpsused ja vead ning selgitada, kus kavatsusi või kuuldusi esitatakse kindlasti toimunud sündmustena. Talurahva klassivõitluse põhjused, iseloomu ja eesmärgid avavad need rahva hulgast pärinevad allikad alati õigemini ja paremini kui ametlikud dokumendid. Mõnikord on aga ka nende faktiline külg otse üllatavalt täpne. Nii näiteks Tõnu Lang oma Mahtra ülestõusu kirjelduses (mis tema sõnade järgi üles kirjutati enne E. Vilde romaani ilmumist) ei eksi ühegi nimega ja nimetab valesti ainult mõne üksiku arvu. Ja kui ta ülestõusu lõppu kirjeldab teisiti kui ametlikes dokumentides, siis ei saa sellest veel sugugi järeldada, et tingimata viimastel on õigus ja temal mitte. Tõnu Lang räägib, et ülestõusnud olid pärast karistussalga purukslöömist tahtnud edasi minna ka teiste mõisate peale. [51] Selleks varustaski ta end sõdurite poolt maha jäetud püssiga. Omal ajal juurdlusel seletas ta seda muidugi hoopis teisiti. Ta olevat püssi juhuslikult leidnud, sellega natuke aega «mänginud» ja selle siis varsti minema visanud. [52] See näitab veel kord, kui kriitiliselt tuleb suhtuda talupoegade poolt kohtu ees antud tunnistustesse. Ainult avades kõik, sageli varjatud vastuolud tunnistajate seletustes, pidades kogu aeg silmas iga tunnistaja seisundit protsessis, võib nende poolt antud andmeid kasutada.

---

[50] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 523, l. 228.

[51] ENSV Teaduste Akadeemia Fr. R. Kreutzwaldi nimeline Kirjandusmuuseum, Grenzsteini kirjakogu, V kd., lk. 79.

[52] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 535/1, lk. 36.

II

PÄRISORJUSLIKU MAJANDUSE LAGUNEMINE JA KAPITALISTLIKE SUHETE KUJUNEMINE EESTIS XVIII SAJANDI LÕPUL JA XIX SAJANDI ESIMESEL POOLEL

§ 1. Põllumajanduse areng

Feodaal-pärisorjusliku formatsiooni lagunemine Eestis kasvas XVIII sajandi 70—80-ndail aastail üle selle süsteemi lõplikuks kriisiks. Feodaal-pärisorjusliku formatsiooni allakäiguga kaasnes kapitalismi elementide sissetungimine ja nende arenemine laguneva formatsiooni rüpes. Majanduslik areng ja talurahva klassivõitlus olid aluseks oma iseloomult kodanlikele, kuid pärisorjuslike meetoditega läbi viidud talurahvareformidele. Mõisnike poolt ja nende huvides läbi viidud talupoegade formaalne vabastamine 1816. ja 1819. aasta talurahvaseadustega ja teised reformid andsid mõisnike ja talupoegade suhetele sellise sisu ja vormi, et Eesti alal arenes kapitalism põllumajanduses nn. preisi teed mööda, s. t. mõisa suurmajapidamise huvides ja talupoegadele laostavalt.

Iseloomustades kapitalismi arenemise kaht teed ning mõisnike ja talupoegade taotlusi, kirjutas V. I. Lenin: «Nii ühed kui teised kaitsesid kodanliku majandusliku arenemise tingimusi (olemata sellest teadlikud), kuid esimesed — niisugust arenemist, mis kindlustaks mõisamajandite, mõisnike tulude, ekspluateerimise mõisalike (orjastavate) meetodite maksimaalse säilitamise. Teised — niisuguse arenemise huvisid, mis kindlustaks kõige suuremas ulatuses, mis antud kultuuritasemel üldse võimalik, talurahva heaolu, mõisnike latifundiumide hävitamise, kõigi feodaalsete ja orjastavate ekspluateerimise meetodite hävitamise, talurahva vaba maavalduse laiendamise. On endastmõistetav, et teise tulemuse puhul oleks kapitalismi arenemine ja tootlike jõudude arenemine olnud palju laiaulatuslikum ja k i i r e m kui talurahvareformi mõisnikliku tulemuse puhul.»[1] Siin annab Lenin ühtlasi väga kõrge hinnangu talupoegade võitlusele mõisa ekspluateerimise vastu, näidates, et kuigi nad võitlesid subjek-

[1] V. I. L e n i n, Teosed, 13. kd., lk. 211—212.

tiivselt oma heaolu parandamise eest, oli see objektiivselt võitlus tootlike jõudude laiema ja kiirema arengu eest. Eesti alal kulges agraarareng XIX sajandil aga preisi tüüpi teed mööda ja seetõttu piinarikka aeglusega. Alles pärast XIX sajandi 50—60-ndate aastate reforme viis see areng kapitalistliku tootmisviisi võidulepääsemisele pärisorjuse rõhuvate igandite püsima jäädes.

Nagu eelnevailgi sajandeil, jätkus vaadeldaval ajajärgul põllumajanduses kaubatootmise kasv. Kui XVII sajandit ja suurt osa XVIII sajandist iseloomustab feodaal-pärisorjusliku põllumajanduse intensiivne areng, siis XVIII sajandi lõpus ja XIX sajandi esimesel poolel ilmnevad selles juba selgesti kriisinähtused.

Pärisorjusliku mõisamanufaktuuri ja tsunftikäsitöö kõrvale ja asemele tuleb XIX sajandi esimesel poolel kapitalistlik vabapalgaline manufaktuur ja sajandi keskpaiku tekkima hakkav vabrikutööstus.[2] Kaubatootmise intensiivistudes hakkab kõigil tootmisaladel üha enam mõjule pääsema kapitalistliku konkurentsi põhimõte, et edu saavutab ainult see, kes suudab toota odavamini ja rohkem. Vene riigi siseturul ja maailmaturul teravnev võistlus põllumajandussaaduste tootjate vahel sunnib ka Eesti ala mõisnikke otsima teid põllumajanduse ratsionaliseerimiseks.

Põllumajanduse areng nimetatud perioodil kulges Eesti ala ja Vene sisekubermangude järjest tiheneva majandusliku seostumise viljastavais tingimustes. Ühelt poolt avanesid Eesti ala põllumajandusele Vene tööstusrajoonide ja kasvavate suurlinnade (eriti Peterburi) näol uued turud. Teiselt poolt sundis võistlus sise- ja välisturul teiste võistlejate kõrval ka Vene sisekubermangude mõisnikega Eesti ala mõisnikke oma põllumajandust täiendama.

XVII sajandi lõpul veeti Eesti ala sadamaist Põhja- ja Kesk-Euroopa turgudele suurel hulgal kohalikku teravilja (Tallinnast 1692. aastal — 11 500 sälitist[3], 1693. aastal — 19 300 sälitist).[4] Ka XVIII sajandi keskpaiku valitsesid Baltimail mõisapõllumajanduse arenguks võrdlemisi soodsad tingimused.[5] Kubermangudes paiknevate vägede ülalpidamiseks ostis valitsus mõisnikelt üles vilja. 1763. aastal kaotati igasugused kitsendused vilja väljaveo suhtes Balti kubermangudest välisturule. 1760. aastast 1770. aastani tõusis ühe sälitise vilja hind Liivimaal 17 rublalt 80 rublale. Viinapõletuse arengut mõisates soodustas viinahinna tõus XVIII sajandi 60-ndail aastail.

---

[2] Vt. Л. А. Лоone, Из истории промышленного переворота в Эстонии, «Вопросы истории», 1952, nr. 5, lk. 77—96; Л. А. Лоone, Из истории зарождения промышленного пролетариата в Эстонии в первой половине XIX в., «Исторические записки», 45. kd., 1954, lk. 148—162.

[3] 1 sälitis ≈ 12 setverti ≈ 120 puuda ≈ 1,9 tonni.

[4] Eesti NSV ajalugu kolmes köites, peatoimetaja G. Naan, I kd., toimetanud A. Vassar, Tallinn 1955, lk. 347.

[5] Alles viimasel ajal on tänu M. Stepermanise uurimistööle saanud teatavaks täpsemaid andmeid põllumajanduse arengu kohta Liivimaal XVIII sajandil. Siinkohal on kasutatud andmeid M. Stepermanise tööst «Zemnieku nemieri Vidzemē 1750—1784», Rīgā 1956, lk. 9, 12—14, 16, 60.

Kõigest sellest ajendatuna laiendasid mõisnikud põlde, suurendasid viljatoodangut. Liivimaa ja Eestimaa asjade kammerkontori ametnikud arvestasid, et XVIII sajandi esimesel poolel suurenesid Liivimaal mõisaväljad 20 protsendi võrra. Loomulikult toimus peamine juurdekasv pärast Põhjasõja lõppu, s. t. sajandi teisel veerandil. 1750. ja 1757. aasta revisjonide andmed räägivad uute mõisapõldude ja abimõisate rajamisest, selleks aeti talupojad sageli nende kodudest välja. Mõisate viljatoodangu kasv saavutati aga ainult talupoegade teoorjuse suurendamise teel. On andmeid, et enamikus Eestimaa kubermangu mõisates talupoegade teokoormised XVIII sajandi jooksul kahekordistusid, kusjuures teoorjuse kasv langes peaasjalikult sajandi teisele poolele. [6]

Sajandi 70—80-ndail aastail olukord muutub, feodaal-pärisorjuslik põllumajandus hakkab üle elama tõsiseid raskusi. Üha enam avaldab mõju see, et talupoegade teoorjusliku ekspluateerimise normid olid sajandi lõpuks saavutanud maksimaalse taseme (vt. lähemalt järgmises paragrahvis). Kuna talupoegadelt ei saadud rohkem teoorjust välja pressida, siis ei olnud enam võimalik tunduvalt suurendada ka mõisate toodangut.

XVIII sajandi viimasest kolmandikust on säilinud väga nappe ja juhuslikke andmeid külvipindade ja viljasaakide suuruse kohta. Esialgsetel andmetel aga näib, et 70-ndaist aastaist alates külvipindade kasvu tempo langeb. Samuti näib, et pärisorjusliku ja ekstensiivse põlluharimise juures kaasnes mõisapõldude laiendamisega nende viljakuse langus (viljasaagi kasv jääb maha külvipindade kasvust).

Teraviljade keskmine aastane külv ja saak setvertides Liivimaa kubermangus XVIII sajandi lõpus

	1770.—1771. a. andmeil[7]	1803., 1806.—1808. ja 1810. a. andmeil[8]	Juurdekasv protsentides	Külvipinna juurdekasv protsentides XVIII saj. teisel veerandil
Külvati	303 916	331 749	10	20
Koristati	1 280 912	1 357 117	6	

XVIII sajandi lõpus Balti põllumajanduses alanud seisaku ja kriisinähtuste põhjuseks oli feodaal-pärisorjuslike tootmissuhete sattumine teravasse vastuollu intensiivse kaubatootmisega. Kuid siin-

[6] Vt. lähemalt J. Kahk, Talupoegade teokoormiste suurusest Põhja-Eestis 1796. a. ja 1839. a. mõisaankeetide andmeil, «Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised. Ühiskonnateaduste seeria», 1957, nr. 2.

[7] Riiklik Vanade Aktide Keskarhiiv Moskvas, Eestimaa ja Liivimaa asjade kammerkontori fond (nr. 274), nim. 2, s.-ü. 5073, l. 12 ja 15.

[8] RAKA Leningradis, f. 1281, nim. 11, s.-ü. 171 ja 172.

juures mõjusid kaasa ka paljud välised tegurid, mis näiteks kaasaegsetele sageli veel teravamalt silma torkasid kui kriisi tõelised põhjused.

Sajandite vahetusel olukord Euroopa viljaturul nimelt muutus. Pärast Vene-Türgi sõda aastail 1787—1791 läks Venemaa kätte Musta mere põhjakallas. Musta mere sadamate kaudu hakkas Euroopasse voolama vili Venemaa lõunakubermangudest.

XVIII sajandi viimasel veerandil hakati Vene sisekubermangudest üha suuremal hulgal vilja välja vedama ka Läänemere kaudu.[9] XIX sajandi alguses kuhjus Riia linna nii suurel hulgal Vene sisekubermangudest Väina jõge mööda kohale veetud teravilja, et kõike seda ei suudetud enam mahutada välisturule. Sellises olukorras muutus XVIII—XIX sajandi vahetusel vilja vedu välisturule Eesti alalt väga väikeseks.

Riia linna teraviljakaubandus 1805.—1824. aastal [10]

Aasta	Riiga Vene sisekubermangudest toodi teravilja	Teravilja veeti välismaale	
		Riiast	teistest Liivimaa sadamatest (Pärnu, Kuressaare)
	setvertides		
1805	115 704	1 157 072	31 090
1806	402 459	1 073 328	?
1807	368 789	211 182	?
1810	250 243	88 348	0
1811	126 957	106 907	0
1812	165 808	293 977	15 840
1813	220 723	207 687	23 786
1814	210 778	226 332	23 574
1815	186 601	170 962	7 954
1817	1 431 480	1 365 254	19 746
1818	933 629	925 297	77 005
1820	544 379	558 784	17 058
1821	207 946	90 873	12 694
1822	99 029	31 632	5 312
1823	86 574	17 808	24 024
1824	145 520	24 153	0

[9] Kahjuks puuduvad praeguseni täpsemad andmed põllumajanduse ja kaubanduse arengu kohta Eestis XVIII sajandil. Seetõttu pole ka teada, millal täpsemalt ja kui suurel määral Vene sisekubermangude teravili XVIII sajandil Eesti ala teraviljatoodanguga välisturul võistlema hakkas.

[10] Toodud andmed on võetud Liivimaa kuberneri aastaaruandeist. Siin ja edaspidi on kasutatud majandusliku statistika andmeid Eestimaa ja Liivimaa kuberneride aastaaruandeist, mis asuvad Riiklikus Ajaloo Keskarhiivis Leningradis. Kõigi aastate kohta aruandeis andmeid ei ole.

XIX sajandi alguses läksid pealegi suuremad Euroopa riigid nagu Inglismaa ja Prantsusmaa üle vilja kaitsetollide poliitikale — sulgesid kuni sajandi 40-ndate aastateni oma siseturu teiste riikide viljale. Sel nähtusel oli palju põhjusi, kuid üheks nendest oli nähtavasti Venemaalt Euroopa turgudele sajandite vahetusel tulvav viljavool. 1819. aastal, kui vilja kaitsetollide küsimust arutati Prantsuse parlamendis, põhjendas valitsuse esindaja tollide vajadust sellega, et Venemaa Musta mere sadamaist veetakse Prantsusmaale sisse liiga odavat vilja. [11]

Juba XVIII sajandi lõpus kohanes Eesti ala mõisamajandus muutunud olukorraga. Mõisates hakati põletama teravilja viinaks, mida suurtes kogustes müüdi kohapeal ja Vene siseturule. Eriti tulusaks kujunes viina müümine riigile. Liivimaa kuberneri aastaaruannete andmeil koristati kubermangu põldudelt aastail 1820—1824 keskmiselt umbes 1 500 000 setverti vilja aastas, millest umbes 350 000 setverti (23 protsenti) pandi kõrvale seemneks, 300 000 setverti (20 protsenti) kasutati viinapõletuseks ja vaid 15 000 (1 protsent) veeti välismaale. Nagu näha, kasutati peaaegu kogu teravilja müügiprodukt Liivimaal viinapõletuseks. Kuna viinatoodangu suurendamiseks ostsid mõisad mõnikord ka talupoegade vilja, siis tõmmati sellesse kaubatootmise vormi ka osa talutoodangu ülejääkidest.

Virumaal asunud Sagadi mõisa arhiivis on säilinud andmed selle kohta, kuidas selles mõisas viinapõletamine XVIII sajandi teisel poolel, vaatamata ajutisele langusele aastail 1771—1785, arenes tõusu suunas (vt. diagramm järgmisel leheküljel). [12]

XIX sajandi alguses asendus aga Eesti ala mõisate viinatööstuse arengus tõus langusega ja siis väga aeglase tõusuga. Nagu näitavad statistilised andmed Eestimaa kubermangust, ei saavutanud sealsed mõisnikud XIX sajandi esimesel kolmandikul oma mõisate viinatoodangus enam XVIII sajandi lõpu taset (vt. lk. 29). [13]

Selle nähtuse põhjused on veel täpsemalt selgitamata. Osalt oli siin põhjuseks asjaolu, et viinahindade languse tõttu XIX sajandi esimesel veerandil muutus viinapõletus vähem tulusaks. Juba tolleaegsed balti-saksa mõisnikud rääkisid aga murelikult sellest, et nende viinaköögid «ei suuda enam konkureerida Venemaal üha rohkearvulisemaks muutuvate viinavabrikutega». [14] Kasutades odavamat toorainet (teravilja, mis ei nõudnud kuivatamist) ja odavaid veeteid, võitis Sise-Venemaa täiuslikumaid sisseseadeid omav viinatööstus enda kätte Peterburi turu. Kui sajandi algul veeti selleaegsete autorite andmeil igal aastal Eesti alalt Peterburi umbes

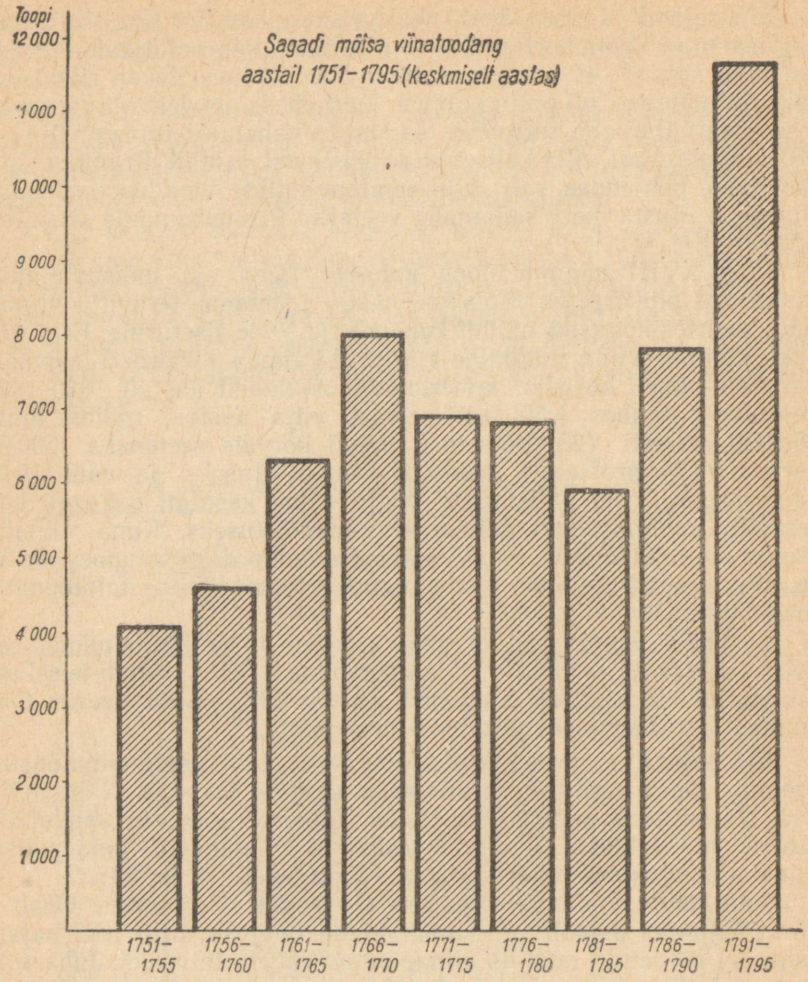
---

[11] O. Noël, Histoire du commerce du monde depuis les temps les plus reculés, III, Paris 1906, lk. 64—65.

[12] ENSV RAKA, f. 1324, nim. 1, s.-ü. 212 (a. 1751—1797).

[13] ENSV RAKA, f. 29, nim. 11, s.-ü. 5 A ja 5 B.

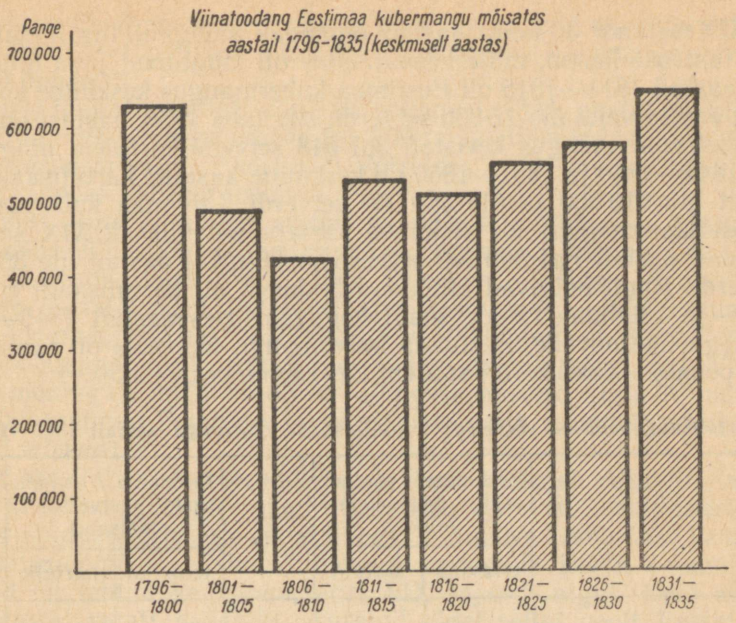
[14] Baron Uexküll-Güldenband zu Samm, Wie sollen die Wirtschaften unserer Landgüter einst ohne Branntweinbrennereien bestehen?, «Livländische Jahrbücher der Landwirtschaft», I kd., Dorpat 1838, lk. 15—16.

2 000 000 pange piiritust, siis 1823. aastal ainult 300 000 pange (Sise-Venemaalt aga 1 642 000 pange).[15]

Vene sisekubermangude põllumajanduslikul võistlusel oli lõppkokkuvõttes aga progressiivne tähendus Eesti ala põllumajandusliku tootmise arengule. Vilja väljaveo langus ja viinamüügil tekkinud raskused sundisid mõisnikke otsima uusi sissetulekuallikaid. Uuenduste sisseviimine põllumajandusse toimus üksikutes Eesti rajoonides aga juba erinevalt. See olenes üha suuremal määral transporditeedest, lähemate turgude poolt esitatud nõuetest jne. Kauba-

[15] Vt. N. Köstner, Teo-orjuse langemine ja maaproletariaadi tekkimine Liivimaal. (Jooni Liivimaa tulunduse ajaloost XIX sajandil), Tartu 1927, lk. 33.

lise põllumajanduse kasv ei viinud üksnes uuendustele, vaid andis tõuke ka põllumajanduse spetsialiseerumisele.

XIX sajandi 20-ndaist aastaist omandas Lõuna-Eestis silmapaistva majandusliku tähtsuse linakasvatus. Linahinnad ei teinud XIX sajandi alguses läbi sellist järsku langust nagu teraviljahinnad. Lääne-Euroopa ja Sise-Venemaa tööstuse nõudmine lina ja Liivimaa kõrgekvaliteedilise linaseemne järele oli pidev ja kasvav. Pärnu sadama kaudu väljaveetava lina hulk kasvas XIX sajandi esimese poole jooksul ligi kahekordseks (163 350 puudalt 310 000 puudani aastas).[16]

Linakasvatus levis Lõuna-Eesti taludes isegi hoogsamalt kui mõisates. Mõisnikud pidasid majanduslikult tulusamaks mitte ise tegelda lina tootmisega, vaid lisaväärtust välja pigistada lina kasvatavailt talupoegadelt rendi teel. Linakasvatuse alla võeti taludes sageli $^1/_7$—$^1/_5$ põllupinnast; mõned eriti ettevõtlikud talupojad hakkasid arendama isegi otsest röövmajandust — rentisid lühikeseks ajaks talu, külvasid pooled põllud lina täis ja kurnasid sellega maa täiesti välja ning rentisid siis uue talu.[17]

---

[16] Vt. В. Тармисто, Сельско-хозяйственная специализация и сельскохозяйственные районы в Эстонии (досоветский период), Таллин-Ленинград 1952 (dissertatsioon, säilitatakse Leningradi Riikliku Ülikooli Pearaamatukogus), l. 161.

[17] Eesti majandusajalugu, I kd., koostanud mag. E. Blumfeldt, dr. O. Liiv, prof. H. Moora, dr. H. Sepp, mag. E. Tender, dr. J. Vasar, Tartu 1937, lk. 399.

XIX sajandi 30-ndail aastail omandas müügiviljana majandusliku tähtsuse kartul, mille kasvatamine oli muutunud juba üldiseks. Kui aastail 1811—1815 oli Eestimaa kubermangus keskmine kartulisaak aastas veidi üle 17 000 setverdi, siis juba 1838. aastast on andmed, et kubermangus koristati 367 548 setverti kartuleid ning aastail 1841—1850 ja 1851—1860 oli keskmine aastane kartulisaak vastavalt üle 310 000 ja üle 360 000 setverdi. Liivimaa kubermangus (koos Saaremaaga) oli keskmine aastane kartulisaak XIX sajandi 40-ndail aastail ligi 300 000 setverti ja 50-ndail aastail üle 350 000 setverdi. Nagu näitavad alltoodud andmed, oli kartulisaagi erikaal Eesti- ja Liivimaa talude saagi koguväärtuses aastail 1840—1860 peaaegu ühesuurune, Eestimaa kubermangu mõisates oli ta erikaal aga peaaegu kaks korda suurem kui Liivimaa mõisates. [18]

Kartulisaagi suurus, võrreldes teraviljasaagi suurusega aastail 1840—1860

	Keskmine aastane saak (setvertides) taludes		Suhtarv	Keskmine aastane saak (setvertides) mõisates		Suhtarv
	teravilja	kartulit		teravilja	kartulit	
Eestimaa kubermangus	419 000	107 000	4 : 1	418 000	239 000	1,7 : 1
Liivimaa kubermangu Eesti-osas	535 000	126 000	4,2 : 1	344 000	113 000	3 : 1

Kartulikasvatuse eriti intensiivne arenemine eeskätt Eestimaa kubermangu mõisates tuli sellest, et ainult mõisatel oli võimalik kartuleid kasutada peenvilla-lammaste söötmiseks või viina ajamiseks. Peterburi läheduse tõttu olid Põhja-Eesti mõisatel soodsad võimalused viina turustamiseks.

Sise-Venemaa kubermangudest oli Eesti sel ajal kartulikasvatuse osas juba tublisti ette jõudnud. 1838. aastal tuli Eestimaa kubermangus kartuleid ühe revisjonihinge peale kaks korda rohkem kui Venemaa põhjapoolseis mustmulla-kubermangudes veerand sajandit hiljem (aastail 1864—1866). [19]

XIX sajandi 40-ndaiks aastaiks jõudsid lõpule ümberkorraldused Eesti ala mõisate viinatööstuses. Nimetatud aastakümne alguseks olid umbes pooled Eesti mõisatest soetanud endale ratsionaalsemad viinaköögid ja pannud neis tööle kõrvuti teolistega ka palgatöölisi. Uute sisseseadete tarvituselevõtmine võimaldas viinapõletamiseks kasutada ka odavamat toorainet (kartulit, tavaliselt segamini viljaga). Pärast kartuli tarvitusele võtmist muutus Eesti viinatööstus jällegi võistlusvõimeliseks Sise-Venemaa viinatööstusega. 1836. aastal toodeti Liivimaa mandri Eesti-osa ja Saaremaa 283-s viinaköögis 773 295 pange piiritust, millest 423 889 pange müüdi Sise-

[18] Andmed kartulisaakide suuruse kohta on pärit Eestimaa ja Liivimaa kuberneride aastaaruannetest. Vrd. ka Eesti majandusajalugu, I kd., lk. 390.

[19] Vt. В. Тармисто, tsit. teos, l. 180.

Venemaale. Eestimaa kubermangus 40-ndate aastate algul toodetud umbes 600 000-st pangest piiritusest müüdi Sise-Venemaale umbes 325 000 pange. [20]

Suurel hulgal turustati viina ka kohapeal. 1854. aastal oli Liivimaal 2713 kõrtsi (seega umbes iga 200 taluelaniku kohta; naised ja lapsed kaasa arvatud, 1 kõrts). [21] Võrreldes 1823. aastaga oli kõrtside arv umbes kahekordistunud. [22]

Rööbiti viinapõletusega arenes ka selle kõrvalharu — härgade nuumamine viinaköögi praagaga. See arenes eriti intensiivselt Ida- ja Kirde-Eestis, kust müüdi liha Peterburi. Tartumaalt saadeti 40-ndate aastate algul Peterburi igal aastal 6000—10 000 nuumhärga, Virumaalt umbes 12 000 härga ja 5000 lammast. [23] Lihaloomi hakkasid nuumama ja ülesostjaile müüma ka talupojad, eriti Virumaal (mõningail andmeil olevat 40-ndate aastate algul Virumaa talupojad müünud Peterburi jaoks niisama palju nuumhärgi kui kohalikud mõisad). [24]

XIX sajandi teisel veerandil levis Eesti mõisates peenvilla-lammaste (meriino lammaste) kasvatus, mida ajendasid osalt soodsad välisturu hinnad, eriti aga sellal hoogsalt areneva kodumaise kalevitööstuse nõudmised. Esimesi katseid kasvatada Eestis peenvillalambaid oli tehtud ka varem, eriti XIX sajandi algul. Kuid alles 1827. aastal rajati mõisnike asutatud aktsiaseltsi poolt Eestimaa kubermangus peenvilla-lammaste sugulava ning järgmisel aastal teine samasugune Liivimaal rüütelkonna poolt. Pärast seda kasvas peenvilla-lammaste arv kiiresti. Eestimaa kubermangus tõusis nende arv aastail 1832—1841 13 807-lt 90 820-ni, Liivimaa kubermangus 15 308-lt 115 000-ni. [25] Villatoodangu turustamiseks tekkisid 30-ndail aastail algul Tartus, seejärel ka Tallinnas ja Riias villalaadad. Riias müüdi 1840. aastal 9201 puuda Balti ja naaberkubermangudest siia müügile toodud villa, sellest 2901 puuda Saksamaale ning 6300 puuda Liivi- ja Eestimaa vabrikutele. Tallinna villalaadal müüdi 1841. aastal üle 4000 puuda villa, kusjuures peaaegu kogu toodang müüdi Eestimaa ja Liivimaa kubermangu kalevivabrikutele. [26]

Peenvilla-lammaste kasvatamine levis aga ainult umbes ühes viiendikus Eesti mõisatest, peaasjalikult Kesk-Eestis — Järvamaal, Harjumaa lõunaosas, Võrtsjärve ja Tartu ümbruses, seega umbkaudu massilise linakasvatuse ja massilise kartulikasvatuse alade vahel. [27]

---

[20] Eesti majandusajalugu, I kd., lk. 393—394.
[21] Sealsamas, lk. 394.
[22] Läti NSV Riiklik Ajaloo Keskarhiiv (Läti NSV RAKA), f. 214, s.-ü. 192 (a. 1823).
[23] Vt. B. Тармисто, tsit. teos, l. 106.
[24] Военно-статистическое обозрение Российской империи, VII kd., 3. osa — Эстляндская губерния, Спб. 1852, lk. 262.
[25] Eesti majandusajalugu, I kd., lk. 400—401.
[26] Sealsamas, lk. 401.
[27] Vt. B. Тармисто, tsit. teos, l. 182.

Seoses peenvilla-lammaste kasvatamisega tungis Eesti põllumajandusse senisest laiemini ristikheinakasvatus. Umbes 30-ndaist aastaist alates hakkas ristikheinakasvatus levima ka talupõldudel.[28]

Põllumajanduse spetsialiseerumine, Eesti põllumajandusrajoonide kujunemine algas majandusgeograaf V. Tarmisto arvates XIX sajandi 20-ndail aastail (õigem oleks aga vist dateerida selle protsessi algust 30-ndate aastatega), seoses hulgalise peenvilla-lammaste, kartuli- ja linakasvatamisega. Teineteisest hakkasid eristuma peamiselt kartulikasvatusega tegelev ala (Harjumaa põhjaosa, Viruja Järvamaa, osalt Lõuna-Eesti idaosa) ja peamiselt linakasvatusega tegelev ala (Pärnumaa kaguosa, Viljandimaa lõunaosa, Võruja Valgamaa ning osa Tartumaa lõunaosast).[29]

Kartuli muutumine aiakultuurist massiliselt kasvatatavaks põllukultuuriks ja ristikheinakasvatuse algus kutsusid esile muutused põldude kasutamise süsteemis. Ale- ja kütisemaade kasutamine XIX sajandi teisel veerandil lõpeb. Põllumajanduse areng nõudis ülemineku iganenud kolmevälja-süsteemilt suuremale kultuuride vahetusele. Mõisad, kus mindi üle korrapärasele viljavaheldussüsteemile, jäid XIX sajandi esimesel poolel Eesti alal siiski vaid harvadeks eranditeks. Tavaliselt võeti mõisates tarvitusele senise lihtsa kolmevälja-süsteemi asemel parandatud kolmevälja-süsteem. Külvikorda võeti küll uusi kultuure (näiteks kartul ja ristikhein), kuid mitte sellise arvestusega, et teraviljade ja söödakultuuride vaheldumisega kindlustada põldude pidevat kasutamist ja kesa täielikku likvideerimist. Sellise viljavaheldussüsteemi sisseviimist pidas Balti kubermangude põllumajanduse hea tundja A. Hueck lootusetuks — teoorjuse süsteemi juures ei jätkunud mõisatel selleks tööjõudu.[30] Parandatud kolmevälja-süsteemiga ei saavutatud muidugi niisugust viljakuse tõusu nagu viljavaheldussüsteemi puhul. Vastupidi — puuduliku väetamise korral viis selline põlluharimisviis põldude senisest suuremale väljakurnamisele.

Mõisa poolt rängasti ekspluateeritaval talupojal oli õige vähe võimalusi teha oma majapidamises uuendusi. Talu põllumajanduslik inventar jäi oluliselt niisama viletsaks ja primitiivseks kui sajandi alguses — harkader, puupulkadega karu- ja pakkäke. Ja kuna sama inventariga tegid teolised tööd ka mõisapõllul, siis hoidis mõis ise talupoegade julma ekspluateerimisega oma põllumajandustehnika madalal tasemel. Talude põllumaad asusid külaväljal pikkade nöörimaadena. Eestimaa kubermangus asuvas Munalaskme mõisas olid näiteks ühe veerand-adramaalise talu põllud XIX sajandi 30-ndail aastail 42-s ribas, mis olid omavahel eraldatud teiste talupoegade maatükkidega. Seejuures olid ribad väga kitsad, osalt ainult mõne sülla laiused. Sama talu heinamaa koosnes kuuest eraldi asetsevast

---

[28] Военно-статистическое обозрение Российской империи, VII kd., 3. osa — Эстляндская губерния, Спб. 1852, lk. 250.

[29] Vt. В. Тармисто, tsit. teos, l. 190, 194—195 ja 207.

[30] (A. Hueck), Darstellung der landwirtschaftlichen Verhältnisse in Esth-, Liv- und Curland, Leipzig 1845, lk. 230.

tükist; peale selle kuulus talu juurde veel kolm koplit ja väikest aeda.[31] Üks Eestimaa mõisnik kirjeldas seda olukorda järgmiste sõnadega: «Liiga üksteise lähedale rajatud talud, kitsad põlluribad (nöörimaad), millede peal tööline vaevalt sai hobust ümber pöörata, vajadus kindlal ajal põllud pärast viljakoristamist avada loomade karjatamiseks põhjustasid suurte külade elanike hulgas pidevalt vaenu ja tüli ning alistasid sageli vaesemad ja abitumad rikkamate ja andekamate peremeeste talumatule survele.»[32]

Põhilisemate muudatuste elluviimine põllumajanduses oli seetõttu üksikul talul väga raske. Kõige selle tõttu ei hakanud ratsionaalsemad põllutööriistad taludes üldisemalt levima enne talude päriseks ostmist XIX sajandi teisel poolel, mil nad ka eraldi kruntidesse mõõdeti. Veidi varem tungisid taludesse uued põllukultuurid ja parandatud kolmevälja-süsteem. Nagu nägime, hakati umbes 30-ndail aastail ka Põhja-Eesti taludes kasvatama kartuleid põllul. Virumaa ja Põhja-Tartumaa taludes hakkas sel ajal levima nuumhärgade kasvatamine ülesostjate jaoks. Veel suurema ulatuse omandas aga Lõuna-Eesti taludes linakasvatus. Hoolimata sellest, et mõisad püüdsid niisugustest taludest eriti kõrget renti välja pigistada, kujunes see ometi tekkima hakkava eesti külakodanluse tähtsamaks tuluallikaks.

Oleks täiesti vale arvata, nagu poleks talupojad XIX sajandi esimesel poolel põllumajanduse arendamisest üldse osa võtnud või nagu oleksid nad selle ratsionaliseerimist isegi takistanud, nagu asja püüdsid kujutada balti mõisnike sulemehed. Mõisate põllud puhastati kividest ja neile kaevati kraavid talupoegade kätega. Talupojad tundsid suurt huvi põllumajanduse ratsionaliseerimise katsete vastu. Neid kogunes hulgaliselt mõisatesse pealt vaatama, kui neis katsetati viljapeksumasinaid.[33] Rikkalikke kogemusi omandasid lõuna-eesti talupojad linakasvatuse alal. 1852. aastal märkis «Livländische Jahrbücher der Landwirtschaft», et Liivimaa Eesti-osas külvasid talupojad lina varem kui mõisates ja said seetõttu palju suuremat saaki.[34]

§ 2. Teoorjuslik majandussüsteem ummikus

Oma põhjalikus uurimuses Balti kubermangude põllumajanduse kohta märgib A. Hueck, et vana (ainult vilja ja viina tootmisele baseeruv) majapidamisviis kestis seal kuni 1825. aastani, teoorjuse süsteem jäi aga ka pärast seda valitsema.[35] Oma aja ammu ära ela-

[31] Vt. C. F. Hueck, Das Gut Munnalas in Ehstland und meine Bewirtschaftung desselben in den Jahren 1838 bis 1845, Reval 1845, lk. 42—43.

[32] B. Uexküll zu Fickel, Erörterung einiger Grundzüge estländisch-baltischer Agrarentwicklung während der letzten Decennien, «Baltische Monatschrift», XXVII kd. (1880), lk. 144.

[33] ENSV RAKA, f. 1185, nim. 1, s.-ü. 79 (a. 1837—1838), l. 21.

[34] «Livländische Jahrbücher der Landwirtschaft», 1852, lk. 150—152.

[35] Vt. A. Hueck, tsit. teos, lk. 72.

nud teoorjuse püsimine oli põllumajanduse edasiarengu teel peamiseks takistuseks.

Juba XVII sajandil olid välja kujunenud kõik teoorjuse alaliigid. Aasta läbi saatis talu mõisa ühe teolise rakendiga, kes iga nädal töötas kindla arvu päevi. Seda korralist rakmetegu kutsuti rakmepäevadeks, hobusepäevadeks. Lisaks sellele teolisele saadeti taludest suvisel põllutööde perioodil (XIX sajandi esimesel poolel jüripäevast mihklipäevani — 23. aprillist 29. septembrini) mõisa jalateoline, kes samuti tegi iga nädal kindla arvu teopäevi. Seda korralist jalategu kutsuti jalapäevadeks.

Mõisate põllumajanduse intensiivistumine ja nende majapidamiste mitmekülgsemaks muutumine kutsusid esile vajaduse lisatöö jõu järele kõige pingelisematel põllutöö perioodidel (nagu kevadised künnitööd ja sõnnikuvedu, heinaniitmine ja viljakoristus) ja selliste mõisamajapidamise kõrvalharude jaoks nagu viinapõletus, metsatööd jne. Selle vajaduse rahuldamiseks hakati lisaks korralisele teole nõudma erakorralist, lisa- ehk abitegu nii rakme- kui ka jalapäevades. Sageli muudeti kohustuslikeks abiteopäevadeks need tööpäevad, mis talupoegade poolt seni olid tehtud mõisatalgute korras. Kuigi abiteo koormis veeretati talupoegade õlgadele juba XVII sajandil, olid tema piirid veel XVIII sajandi viimasel kolmandikul õige ebamäärased. Kuna mõisad hakkasid sel ajal üha rohkem tootma turu jaoks, püüdsid nad abitegu igati suurendada. Samal ajal hakkasid ka talupojad paremini mõistma raha väärtust ja nõudma senisest rohkem tehtavate abiteopäevade eest rahaga tasumist. Nagu on näidanud oma eespool märgitud uurimuses M. Stepermanis, käis XVIII sajandi viimasel kolmandikul äge võitlus mõisnike, kes püüdsid abitegu suurendada, ja talupoegade vahel, kes sellele vastu panid. XIX sajandi alguseks abiteo suurus teatud määral stabiliseerus, kuid talupoegadele jäi ta ikkagi kõige vihatumaks teoorjuse liigiks, kuna ta oli neile peale surutud viimasena ja ta röövis taludest töö jõu kõige kibedamal põllutööde perioodil.

XIX sajandi esimeseks pooleks oli kujunenud olukord selliseks, et abiteo all mõisteti kõiki neid töid, mida talupoegadel tuli teha kas terve aasta (korraline rakmetegu) või suve (korraline jalategu) jooksul mitte kindel arv päevi nädalas, vaid mida nõuti hooajati. Seetõttu kuulusid abiteo hulka kõige mitmekesisemad tööd: sõnnikuvedu, mõisavoorid, viljakoristus, heinategu, ehitustööd jne. Kõrvuti täiskasvanud teolistega kasutati abiteol ka alaealisi, nn. vaimu-poisse ja vaimu-tüdrukuid (naisteolisi) ehk lihtsalt vaime, mille tõttu abitegu mõnikord kutsuti ka vaimu-teoks. Abiteo iseärasuseks oli ka see, et seda tegid kõrvuti sulastega sageli ka peremehed (nn. külvipäevad ja töö mõisa viinaköögis olid peremeestele otseselt kohustuslikud).

Seoses kaubatootmise ja rahamajanduse arenguga nõudis «seisusekohane elu» mõisnikelt üha suuremaid rahalisi väljaminekuid. Nende katmiseks tuli suurendada mõisate kaubatoodangut. Varem oli seda saavutatud õige lihtsal teel — talupoegadelt nõutavate teo-

päevade arvu suurendamisega. Juba XVIII sajandi lõpuks oli aga talupoegade teoorjuslik ekspluateerimine mõisate poolt saavutanud niisuguse ulatuse, et seda ei olnud enam võimalik suurendada. Teokoormiste veelgi kõrgemaks kruvimisel oleksid talud majanduslikult täiesti laostunud ning mõis talupoegade tööjõust ja teoloomadest hoopis ilma jäänud.

Eesti NSV Riiklikus Ajaloo Keskarhiivis Tartus on säilinud Eestimaa rüütelkonna poolt 1796. aastal ja 1839. aastal korraldatud ankeetküsitluste andmed talude teokoormiste suuruse kohta üksikuis mõisates.[36] Nende ankeediandmete põhjal õnnestus talupoegade teokoormiste suurust umbkaudselt välja arvutada.

	1796. a. kohta	1839. a. kohta
Ida-Järva haagikohtu ringkonnas	10	32 mõisa kohta
Lõuna-Järva „ „	14	21 „ „
Maa-Lääne „ „	3	15 „ „
Ranna-Lääne „ „	2	11 „ „
Saarestiku-Lääne „ „	5	0 „ „
Maa-Viru „ „	5	40 „ „
Lääne-Harju „ „	9	0 „ „
Ida-Harju „ „	4	20 „ „
Lõuna-Harju „ „	0	27 „ „
Alutaguse „ „	0	20 „ „
Ranna-Viru „ „	0	49 „ „
Kokku	52	235 mõisa kohta

Saadud andmete põhjal võib koostada alljärgneva tabeli:

Kuue-päeva talukoha umbkaudne teokoormiste suurus teopäevades (rakme- ja jalapäevad kokku)

Haagikohtu ringkond	1796. aastal	1804. a. seaduse järgi	1839. aastal
Ida-Järva	589	600	562
Lõuna-Järva	663	600	583
Maa-Lääne	546	600	585
Ranna-Lääne	550	600	634
Maa-Viru	603	600	593
Ida-Harju	539	600	607
Eespooltoodu keskmine	597 (või 582)[37]	600	594 (või 595)[37]

[36] ENSV RAKA, f. 854, nim. 1, s.-ü. 1215—1222 (a. 1796); nim. 1, s.-ü. 1291, 1293—1295, 1298—1300, 1302—1308 (a. 1840). Vt. pikemalt selle küsimuse kohta J. Kahk, Talupoegade teokoormiste suurusest Põhja-Eestis 1796. a. ja 1839. a. mõisaankeetide andmeil, «Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised. Ühiskonnateaduste seeria», 1957, nr. 2.

Haagikohtu ringkond	1796. aastal	1804. a. seaduse järgi	1839. aastal
Lääne-Harju	552	600	?
Saarestiku-Lääne	570	600	?
Lõuna-Harju	?	600	516
Ranna-Viru	?	600	592
Alutaguse	?	600	552
Mandri Põhja-Eesti keskmine	577 (või 576)[37]	600	580

Talupoegadelt väljapressitavate teopäevade hulk XIX sajandi esimesel poolel isegi teatud määral langes seal, kus mõisamajandus oli enam arenenud ja sellele vastavalt ka talupoegade majapidamiste laostumine oli enam süvenenud (Järvamaa, Maa-Virumaa). Talupoegade teokoormised näitavad selgesti märgatavat tõusutendentsi ainult majanduslikult mahajäänud Läänemaal, ja ka seal ei ületa 1839. aastaks teokoormiste suuruse tase seda taset, mis Järvamaal oli saavutatud juba XVIII sajandi lõpuks. Kokkuvõttes püsis talupoegade teokoormiste suurus XIX sajandi esimesel poolel põhiliselt samal tasemel, mille ta oli saavutanud juba eelmise sajandi lõpus. Eestimaa 1804. a. talurahvaseaduse 6. paragrahvi põhjal võisid mõisnikud kuue-päeva kohta pidavailt talupoegadelt nõuda kuni kuussada päeva tegu aastas. Tegelikult ei saadud seda talupoegadelt välja pressida isegi siis, kui pärast 1816. aasta reformi talupoegade käest nõutava teotöö hulka ei reguleerinud enam mingid seadused.

Mõisate kaubatoodangu suurendamine talupoegade teokoormiste tõstmise teel oli XIX sajandi esimesel poolel juba peaaegu võimatu. Mõistes seda oligi osa mõisnikke XIX sajandi 40-ndail aastail valmis asuma teoorjuse asendamisele raharendiga ja talude müümisele, millega loodeti avada uusi suuri sissetulekuallikaid.

Kuid üksikute liberaalsema mõtteviisiga mõisnike uuendustaotlused põrkasid kokku terve seisuse konservatiivsuse ja majanduslike raskustega. Väga iseloomulikud on mõisniku Carl Ferdinand Huecki kogemused. Õppinud aastail 1832—1834 Saksamaal põllumajandust ja tegutsenud 1834—1837 Preisis Eldena põllumajanduskoolis õppejõuna, võttis ta 1838. aastal üle Tallinnast mitte kaugel asuva Munalaskme mõisa majapidamise. Hueck tegi sel ajal suuri plaane — ta tahtis otsekohe üle minna raharendile, kogu mõisa maad ümber planeerida ja kuivendada, rajada uued paremad teed jne. Juba 1845. aastal oli ta aga sunnitud tunnistama: «Laskmata silmist enda poolt püstitatud sihti, olen seni sellele siiski vähem lähenenud,

[37] Kaks erinevat tulemust on tingitud sellest, et kord on leitud otsekohe teopäevade üldsummade keskmine, teinekord summade keskmine üksikute teopäevaliikide kaupa ja siis liidetud nelja liigi keskmised.

kui ma mõisa ülevõtmisel lootsin, sest hindasin oma jõude üle . . .» [38] Oli võimatu purustada kogu maa majandust kammitsevaid teoorjuse ahelaid. Munalaskme mõisa viletsuses elavail talupoegadel polnud lihtsalt raha rendi tasumiseks ja nad pidid jätkama teotegemist. C. F. Hueck nägi aga õigesti, et kõige selle taga peitus kogu maal valitsev teoorjuse süsteem. «Kui aga Eestimaa talupoegade põllumajandus *on päris põhjas*, siis tuleb selle põhjust otsida teorendisüsteemis ja sellest tulenevas talurahva vaesuses, millega ka *väikeste linnade areng* ja koos sellega ka põllumajandussaaduste müük maal on võimatuks tehtud.» [39] Oma suurte plaanide elluviimise asemel saavutas Hueck tegelikus elus vaid seda, et kõrvuti tavaliste teolistega hakkasid Munalaskme põldudel töötama ka mõned otseselt mõisa teenistuses seisvad mõisasulased.

1845. aastal oli Liivimaa Üldkasulik ja Ökonoomiline Selts välja kuulutanud võistlusküsimuse: «Millised on mitmesugused meetodid, mille abil saab maavaldusi siin maal ilma teoorjuseta majandada ja milline on sel puhul puhastulu?» Seltsile saabusid aga ainult mõned üksikud vastused, millest ükski ei põhinenud Liivimaa enda mõisates omandatud kogemustel. Selts võttis siis vastu otsuse, et kuna «alles mõningaid üksikuid mõisaid majandatakse ainult mõisa tööjõududega, on see majandusviis veel liiga uus, et ta oleks suutnud anda mingeid kindlalt rakendatavaid või isegi rahvamajanduslikult tähtsaid tulemusi». [40] Nagu A. Traat hiljuti kindlaks tegi, oli Lõuna-Eesti eramõisates 1847. aastal 90,82 protsenti talumaast teorendil. [41]

Enamiku balti mõisnike tegevust XIX sajandi teisel veerandil iseloomustab püüe vana teoorjusliku majapidamise masinavärki käigus hoida seda vajaduse korral veidi moderniseerides. Üksiku talu käest nõutavate teopäevade arvu oli sel ajal juba võrdlemisi raske suurendada. Mõisa maal elava talurahvakogukonna käest uute teopäevade väljapressimiseks leiti aga veel võimalusi. Sageli kasutati järgmist teed — vabadikud aeti nende saunahüttidest välja ja nii vabastatud maale rajati uued teorendi-talud, mis mõisale uusi teopäevi hakkasid andma. Teopäevade arvestus muutus karmimaks ja norivamaks, vähemvajalikele töödele seni kulutatud teopäevad kasutati nüüd ära põlluharimisele. [42] Et teorendi-talud suudaksid oma kohustusi mõisa vastu täita, suunasid mõisnikud neisse sunniviisil sulasteks või tüdrukuteks «vabu inimesi». Teoorjade töötootlikkuse suurendamiseks kasutati üha laialdasemalt tükitööd. Nagu nähtub 1856. aasta seadusest (paragrahvid 142—148, 154, 155, 162), tehti sajandi keskpaiku Põhja-Eestis tükitöö korras juba peaaegu

[38] C. F. Hueck, tsit. teos, lk. 39.
[39] Sealsamas, lk. 47.
[40] «Livländische Jahrbücher der Landwirtschaft», 1845, lk. 35.
[41] Vt. A. Traat, Ankeet talumaade raharendi leviku kohta Liivimaal 1847. aastal, «ENSV Teaduste Akadeemia Toimetised. Ühiskonnateaduste seeria», 1957, nr. 2, tabel nr. 4.
[42] Vt. A. Hueck, tsit. teos, lk. 174.

kõik põhilised põllutööd (künd, heinaniitmine, viljalõikus, linalõugutamine, rehepeks).

Teoorjusesüsteemi juures oli võimalik ellu viia ja viidigi ellu niisuguseid uuendusi, nagu mõisapõldude otstarbekam planeerimine ja mitmesugused melioratsioonitööd. Edasi minna oli aga juba võimatu. Uute põllutööriistade laialdasem rakendamine, ratsionaalse ja mitmekülgse majapidamise arendamine ei tahtnud enam mahtuda iganenud teoorjuse süsteemi raamidesse.

Mitmes Eesti ala mõisas katsuti sel ajal tarvitusele võtta põllutöömasinaid — eeskätt viljapeksumasinaid ja täiuslikumaid atru. XIX sajandi esimesel poolel ei jõutud aga kaugemale esimestest katsetest, mis pahatihti lõppesid nurjumistega. Balti kubermangudes ilmuvad ajakirjad teatasid 40—50-ndail aastail sageli, et selle ja selle mõisniku poolt ostetud või ehitada lastud viljapeksumasin osutus jällegi kõlbmatuks.[43] Mõisatööd vihkavad teolised ei tahtnud ega osanud töötada keerulisemate põllutöömasinatega, talupoegade kurnatud tööloomad ei suutnud vedada sügavamalt kündvaid atru. 1831.—1840. aastal korraldas Liivimaa Üldkasulik ja Ökonoomiline Selts Trikateni mõisas katseid nii välismaalt toodud kui ka kohapeal ehitatud uute adratüüpidega ja viljapeksumasinatega. Seltsi tegevusaruandes selle perioodi kohta on aga öeldud, et seniajani on need põllutööriistad «õige vähe levinud, kuna nende tarvitamiseks vajalikud töövõtted on raskelt õpitavad ja töölised pidevalt vahelduvad ja kuna teoliste tööloomad on suuremate jõupingutuste jaoks liiga nõrgad — neid (s. t. uusi põllutööriistu. — *J. K.*) tarvitatakse ainult õige üksikuis mõisates...»[44] On iseloomulik, et kui mõned Läänemaa mõisnikud püüdsid teolisi sundida töötama sügavamalt kündvate atradega, hakati viimaseid rahvasuus kutsuma «tapariistadeks» (Todtmacher).[45]

Saates teolisi tööle hoolitseti eelkõige selle eest, et talupojad oleksid kogu aeg kubjaste ja teiste tööülevaatajate silma all. Viljakoristusel ja kartulivõtmisel töötasid teolised põllul pika ühest põllu servast teise ulatuva ahelikuna, mille taga käis kubjas kepiga.[46] Heinatööl ja isegi künnil jagati teolistele välja võimalikult kitsad ja väikesed töötükid, et oleks võimalik ühekorraga kõigi teoliste järele valvata. Kuimitmes kohas mõisas sai üheaegselt põllutöid teha, see sõltus kubjaste ja teiste mõisaülevaatajate arvust. Kõik see viis tööjõu ebaratsionaalsele kasutamisele, mis torkas silma ka taibukamaile talupoegadele. «Meil oli söömavahena postivahe künda,» meenutas Hans Tertsius oma teopoisi päevi, «küll ma oleksin päevas jõudnud neid neli tükki üles künda, oleks postivahed kõrvu antud, nii et korraga oleks üle kahe saanud lasta, aga ei saa-

[43] Vt. «Livländische Jahrbücher der Landwirtschaft», 1852, lk. 14; «Inland», 21. veebruaril 1852 jm.

[44] ENSV RAKA, f. 1185, nim. 1, s.-ü. 79 (a. 1837—1838), l. 26.

[45] Vt. A. Hueck, tsit. teos, lk. 84.

[46] ENSV Teaduste Akadeemia Fr. R. Kreutzwaldi nimeline Kirjandusmuuseum, L. Vilmre, Ajaloolist traditsiooni Koeru kihelkonnast (käsikiri), lk. 61.

Kartulivõtmine Eestimaal. O. Hoffmanni maal.

nud. Teine postivahe mõni verst maad eemal, käimine kulutab aja ära.» [47]

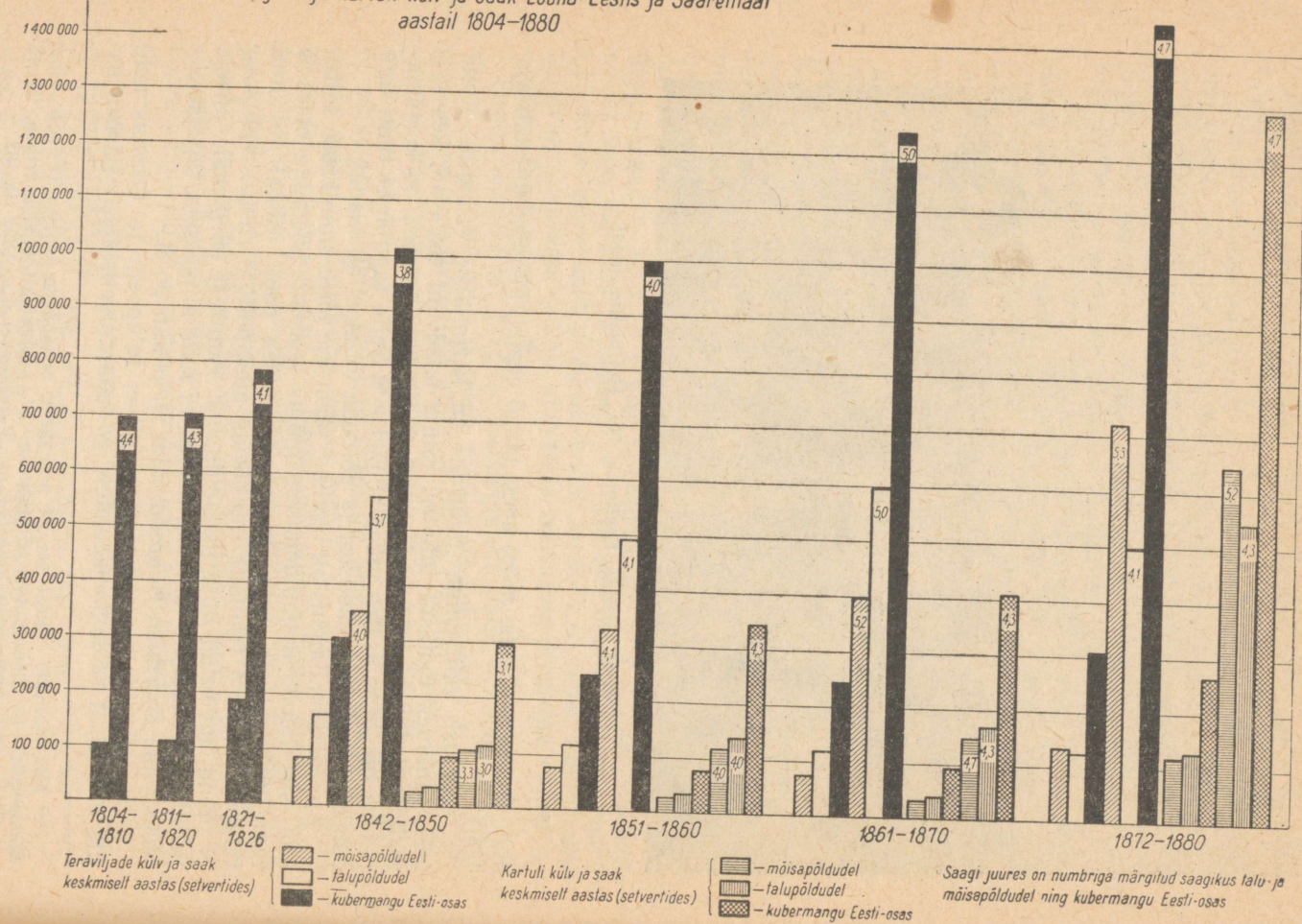
Teoorjuse valitsemine pidurdas ka karjanduse arengut. Kuna mõisalautades töötasid taludest sinna saadetud teoorjad, kes iga nädal vaheldusid, siis hoolitseti loomade eest halvasti ja karjamajandus oli ka mõisates madalal järjel. [48] Selle tagajärjel tunti aga omakorda puudust väetisest ja põldude viljakus oli madal.

Kui mõisamajandus oli teorendi püsimise tõttu ummikusse sattunud, siis talude majapidamisele mõjus teorendi püsimine otseselt tagasikiskuvalt ja isegi laostavalt. Mõisa poolt julmalt rõhutud talupojal polnud võimalik muretseda uusi põllutööriistu. Talupoeg ei olnud huvitatud oma majapidamise viimisest kõrgemale järjele ja talu sissetulekute kasvust, teades, et selle ainukeseks tagajärjeks oleks tema koormiste suurendamine mõisniku poolt.

Pärisorjuslik teorendisüsteem rõhus talupoegi ja takistas neid üle minemast ratsionaalsematele põlluharimisviisidele. Pärisorjus-

[47] Mis Hansule sellest sai, et perenaene pühapäeva pidas. Tõsisest elust üles kirjutanud G. E. Luiga, «Postimehe» 44. aastakäigu (1900) erilisa, lk. 48.
[48] Vt. «Livländische Jahrbücher der Landwirtschaft», 1852, lk. 82.

aastail 1804–1880

liku teorendisüsteemi valitsemine pidurdas põllumajandusliku tehnika täienemist — takistas viljapeksumasinate ja paremate atrade tarvituselevõtmist. Pärisorjusliku teorendisüsteemi tõttu oli karjandus nii taludes kui mõisates madalal järjel ja põllud puudulikult väetatud. Kõige selle tagajärjel elas põllumajandus Eesti alal XIX sajandi esimesel poolel üle seisakut ja mõnes osas isegi langust. Kujukalt räägivad sellest Eestimaa ja Liivimaa kuberneride aastaaruannetest võetud andmed teravilja ja kartuli külvi ja saagi kohta Eesti alal XIX sajandi esimesel poolel (parema ülevaate saamiseks on andmed ära toodud kuni 1880. aastani).

Juuresolevast diagrammist näeme, kuidas Lõuna-Eestis kuni XIX sajandi 40-ndate aastateni seaduspäraselt iga kord kui teravilja külvipind kubermangus laieneb, keskmine saagikus langeb.[49] Saagikus langes sellepärast, et laiendatud põldude eest ei suudetud enam küllaldaselt hoolitseda. Juba A. Hueck juhtis sellele tähelepanu: «Niisiis polnud vana majapidamisviisi (s. t. ebaratsionaalsete, teoorjuslike meetodite — *J. K.*) juures üldse võmalik põlde suurendada ilma neid ka halvemaks muutmata,» kirjutas ta, «sest karjamaadelt saadavad vahendid[50] jäid samaks ja suuremate pindade harimiseks ei jätkunud tööjõudu.»[51]

Feodaal-pärisorjusliku põllumajanduse ummikusse sattumisest XIX sajandi esimesel poolel Venemaal annab tunnistust asjaolu, et seal teravilja saagikus sel perioodil üldse ei tõuse.[52] Sama pilti näeme ka Eesti alal. Teravilja saagikus püsib Lõuna-Eestis kuni 60-ndate ja Põhja-Eestis kuni 70-ndate aastateni samal tasemel ja XIX sajandi algusega võrreldes isegi teatud määral langeb.

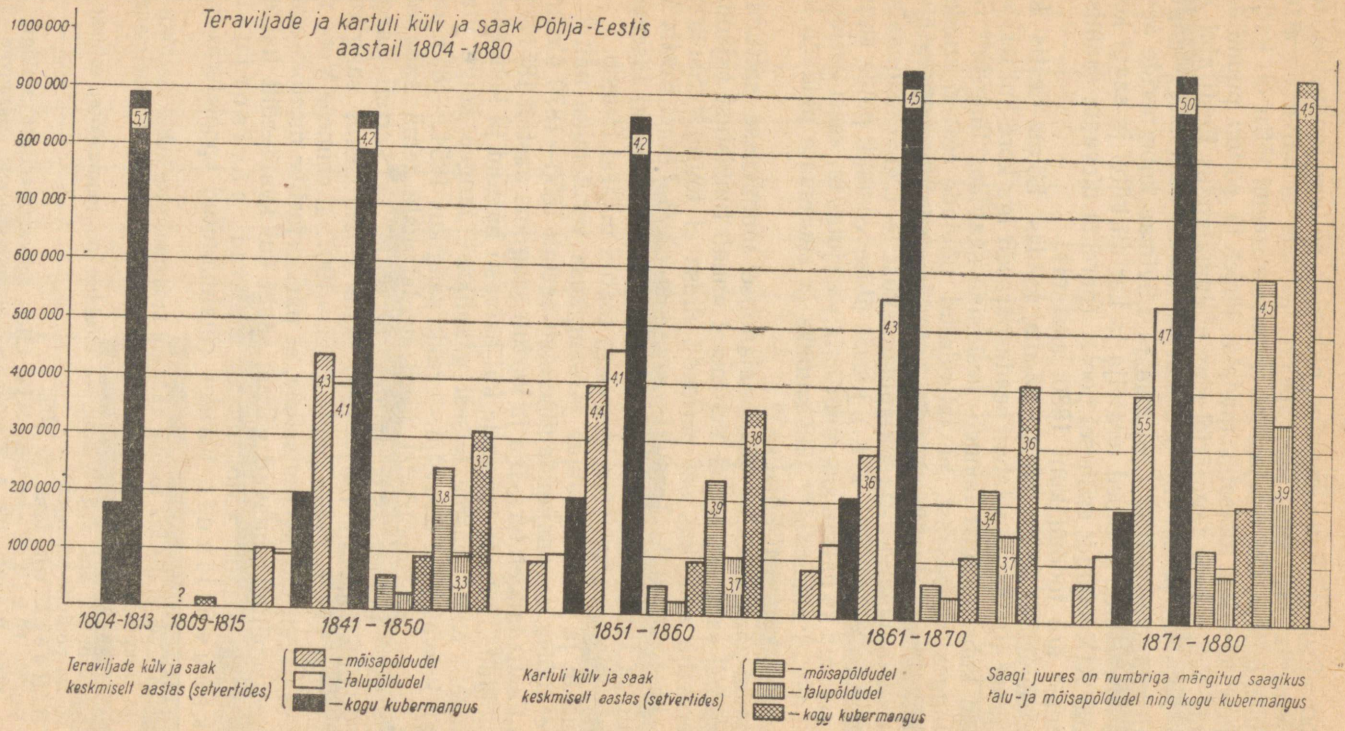
Mõisate ja talude saakide ja saagikuse võrdlemine näitab selgesti, et mõisa suurmajapidamine elab aastail 1850—1870 üle kriisi. Lõuna-Eestis langeb teravilja ja kartuli saagikus aastail 1851—1860 mõisapõldudel samale tasemele kui halvasti haritud ja kehvadel talupõldudel. Nagu näeme teisest graafikust, langeb kõige ulatuslikumalt kasvatatava teravilja — rukki saagikus 1854.—1859. aastal Lõuna-Eestis mõisapõldudel isegi madalamale tema saagikusest talupõldudel. Põhja-Eestis langeb teravilja ja kartuli saagikus mõisapõldudel aastail 1861—1870 madalamale nende saagikusest talupõldudel. V. I. Lenin juhtis 1905.—1907. a. esimese Vene revolutsiooni päevil tähelepanu sellele, et pärisorjuslike meetoditega haritud mõisapõllud annavad vähem saaki kui kvaliteedilt halvemad talupoegade maad. «Mõisamaad annavad pärisorjuslikliigkasuvõtlikult harides (ülalmainitud «pooletera» ja ta-

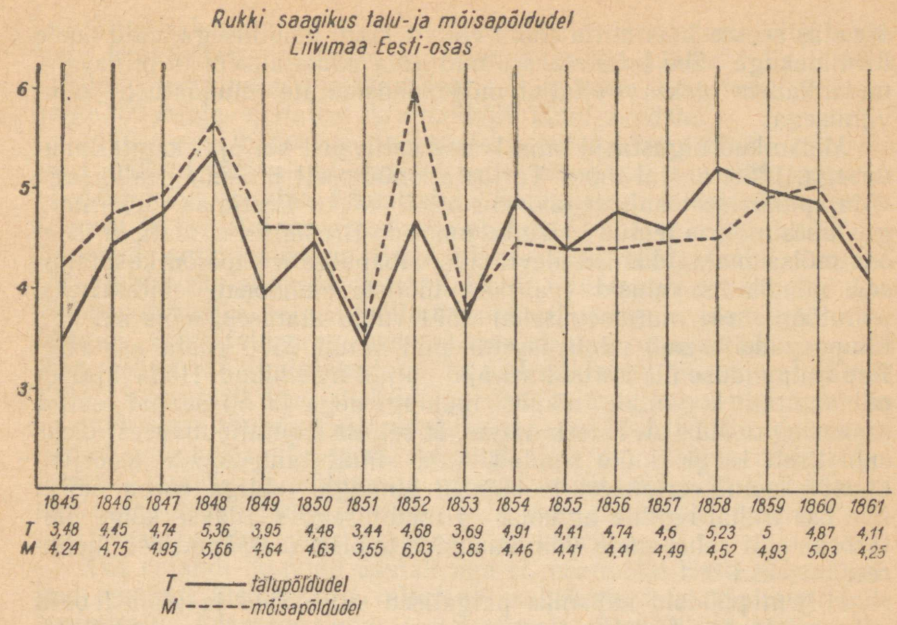
[49] Graafikuis ei ole ära toodud andmeid kroonumõisate kohta. Seetõttu on ka mõisa- ja talupõldude külvi ja saagi summa väiksem Eestimaa kubermangu või Lõuna-Eesti külvist ja saagist.

[50] Culturmittel aus den Wiesen — mõeldud on loomasööta, millest omakorda sõltus põldude väetamine.

[51] A. Hueck, tsit. teos, lk. 109.

[52] Vt. P. I. Ljaštšenko, NSV Liidu rahvamajanduse ajalugu, I kd., Tallinn 1957, lk. 437; П. А. Хромов, Экономическое развитие России в XIX—XX веках (1800—1917), Госполитиздат 1950, lk. 18.

Teraviljade ja kartuli külv ja saak Põhja-Eestis aastail 1804 - 1880
1000 000
900 000
800 000
700 000
600 000
500 000
400 000
300 000
200 000
100 000
5,1
?
4,3
4,1
4,2
3,8
3,3
3,2
4,4
4,1
4,2
3,9
3,7
3,6
4,3
3,6
4,5
3,4
3,7
3,6
5,5
4,7
5,0
4,5
3,9
4,5
1804-1813
1809-1815
1841 - 1850
1851 - 1860
1861 - 1870
1871 - 1880
Teraviljade külv ja saak keskmiselt aastas (setvertides)
— mõisapõldudel
— talupõldudel
— kogu kubermangus
Kartuli külv ja saak keskmiselt aastas (setvertides)
— mõisapõldudel
— talupõldudel
— kogu kubermangus
Saagi juures on numbriga märgitud saagikus talu- ja mõisapõldudel ning kogu kubermangus

lupoegade rendimaa) madalamat saaki kui väljakurnatud, kvaliteedilt halvemad hingemaad. See orjastamine, mida kõvendavad feodaalsed latifundiumid, saab Venemaa tootlike jõudude arenemise p e a m i s e k s takistuseks.» [53]

Samalaadilisest iganenud pärisorjuslike meetodite pidurdavast mõjust tootlike jõudude arengule annab ilmekalt tunnistust ka saagikuse madal tase Eesti ala mõisapõldudel XIX sajandi keskpaiku.

Seisakust ja langusest mõisamajanduses näib tunnistavat ka selleaegsete põhiliste müügiproduktide — teravilja- ja kartulitoodangu langus Põhja-Eesti mõisates aastail 1851—1870. Põllumajandusliku toodangu arengule teoorjusega pandud kammitsaist räägib samuti asjaolu, et kuni 1870. aastani on Lõuna-Eestis teravilja ja kartuli osas mõisate külvipinnad väiksemad talude omadest. Alles pärast 1870. aastat hakkasid mõisate suurmajapidamised rohkem külvama kui talude väikemajapidamised.

Nagu näeme, ulatus mõisamajanduse kriis Eesti alal ka aastaisse pärast revolutsioonilist situatsiooni, mil mõisnikud juba hakkasid loobuma iganenud teorendisüsteemist. Talupoegade tasuta tööjõu kaotsiminek, kohanemine uute tootmissuhetega valmistas teatud raskusi. Nagu mujal riigis, nii ka Eesti alal «... pärisorjuslike suhete purunemine, millal m a a h a r i m i n e oli talupoegade käes, põhjustas mõisnikel kriisi». [54] Feodaalpärisorjusliku süsteemi kriis põimus tihedalt kokku nende raskustega, mis põllumajandus

[53] V. I. L e n i n, Teosed, 15. kd., lk. 138.
[54] V. I. L e n i n, Teosed, 1. kd., lk. 391.

üle elas seoses juba mitte enam vanast kinni hoidmisega, vaid uuele üleminekuga. See kriis oleks olnud seda pikaajalisem ja piinavam, mida kauem oleks viivitatud möödapääsmatute muudatuste elluviimisega.

Mõisnikud õigustasid oma konservatiivsust sel ajal kapitalipuudusega. 1856. aastal ilmus Tartus anonüümselt brošüür pealkirjaga «Majapidamisest sulastega», kus võeti kokku Eestimaa kubermangus ühes mõisas tehtud katse tulemused. Brošüüris näidati, et isegi osa mõisa majapidamise üleviimine vabapalgalise tööjõu kasutamisele nõudis lisakulusid (palgaks, tööliste eluhoonete ehitamiseks, põllutööriistade muretsemiseks) 3571 rubla ulatuses, mõis sai aga talupoegadelt rendi näol sissetulekuid ainult 2550 rubla aastas.[55] Kapitalipuuduse üle kurtsid sel ajal paljud mõisnikud. Hädavajaliku põhikapitali kogumine nõudis muidugi aega ja oli seotud teatud raskustega. Juba A. Hueck näitas, et sellest kapitalipuudusest oleks suhteliselt kergesti üle saadud, kuid ainult talupoegade teoorjuslikust ekspluateerimisest loobumise hinnaga. «Liiga suure mõisa ühe osa [raha] rendile andmise ja müümisega saadakse kõige otstarbekamalt raha, mida võib kasutada [mõisa] ülejäänud osa melioreerimiseks.»[56]

Hiljem püüdsid mõisnike palgalised sulemehed ja mõned balti saksa ajaloolased väita, et raharendi arengu peamiseks piduriks olevat olnud talupoegade vastumeelsus selle suhtes, nende rumalus.[57] Peamiseks takistuseks raharendi levikule olevat olnud asjaolu, et talupoegadel polnud kustki võimalik raha saada ja nad olid ennem nõus tegu edasi tegema kui raha puudusel oma talust lahkuma.

On üldtuntud fakt, et XIX sajandi keskpaiku balti mõisnike poolt talupoegadelt nõutavad talude ostu- ja rendihinnad olid tõeliselt röövellikud ja talurahvale vastuvõtmatud. Kuid sellel, et talupojad tol ajal tõepoolest rahast puudust tundsid, olid oma kindlad ajaloolised põhjused. Aastasadu kestnud julm teoorjuslik ekspluateerimine, mis XVIII sajandi lõpuks saavutas sellise ulatuse, et peaaegu kogu talude tööjõu neelas mõis, — see oli peamine põhjus, miks taludes ei saadud tegelda kõrvaltöödega, ei saadud põllusaaduste müümise teel raha kõrvale panna. Talurahva liikumisvabaduse karm reglementeerimine ei piiranud üksi talupoegade rahateenimise võimalusi, vaid ängistas ka linnaliste asulate ja tööstuse arengut. Nagu nägime, jõudsid sellele äratundmisele juba sellised selgemapilgulised kaasaegsedki nagu C. F. Hueck.

---

[55] A. v. R., Ueber Knechtswirtschaft, Dorpat 1856, lk. 11.

[56] A. Hueck, tsit. teos, lk. 208. Nurksulgudes on toodud väljavõtte napisõnalise väljendusviisi õigeks mõistmiseks vajalikud täiendavad sõnad.

[57] W. F. Eichhorn väitis otseselt, et talupoegade «oskamatus» ja «rumalus» majandusküsimustes olevat olnud peamiseks takistuseks teoorjuse muutmisel raharendiks (W. F. Eichhorn, Selbsterlebtes und Nacherzähltes aus der Entwicklungsgeschichte Ehstlands und der Ehsten, «Nordische Rundschau», 1884, I kd., lk. 161).

Kõigi raharendi ja kapitalistlike suhete arenguteele ette kerkivate konkreetsete raskuste ajaloolised juured ulatusid Eesti küla rõhunud teoorjusesse, millest tsarism ja balti aadel kuni XIX sajandi 50-ndate aastateni kramplikult kinni hoidsid.

Müües osa maast talupoegadele ja viies teise osa üle raharendile, oleksid mõisnikud saanud oma käsutusse suurpõllupidamise arendamiseks vajalikud kapitalid. Kapitalismi võidulepääsu paratamatu ja sel ajal progressiivne protsess oleks sellega ühtlasi vabanenud kammitsaist ka Eesti külas. Oma 1858. aastal ilmunud töös juhtis majandusteadlane C. Hehn tähelepanu sellele, kui tervendavalt mõjus talude põllumajanduse arengule üleminek raharendile. «Kus taluperemehed on saanud maa omanikkudeks — või isegi ainult raharentnikkudeks, on nad näidanud, et neile on täiesti selge, missugust teed neil tuleb edasi minna, kuna nad kohe on asunud kõige suurema agarusega maaparanduse töödele, on parandanud oma karja koosseisu, seadnud sisse oma tööjõu otstarbekohasema jaotuse ja põllupinna parema kasutamise.»[58] Kui külakodanlusele oleks avanenud võimalused «haljale oksale jõuda»,[59] siis maaproletariaadile oleks avanenud tee vabrikuisse.

XIX sajandi 50-ndail aastail aga ei mõelnudki Eesti ala mõisnikud peatsest üleminekust raharendi vahekordadele, kapitalistlikule tootmisele. Otse vastupidi — korduvalt rõhutati, et raharendile ülemineku ja talude müügiga ei tohi kiirustada. Et sundida valitsevat klassi mõistma radikaalsete ja viivitamatute muudatuste paratamatust, oli vaja survet, väljaastumist rõhutud klassi poolt.

§ 3. Talurahva sotsiaalne kihistumine

XIX sajandi esimesel poolel tungisid kaubalis-rahalised suhted üha intensiivsemalt eesti külaühiskonda. Kauplemine linnaturul ja maalaatadel omandas ka talupoegade elus aina suurema tähtsuse. Kui A. W. Hupel loetles 1789. aastal Liivimaa kubermangus umbes 90 laata,[60] siis 1845. aastal oli neid juba 154.[61] Liivimaa kuberneride aruannete andmeil toodi neile ajavahemikul 1845—1860 mõisatest, linnakaupmeeste ja talupoegade poolt kaupu keskmiselt ühe miljoni rubla eest aastas. Eestimaa kubermangu laatadele toodi kuberneride aruannete andmeil kaupu 1845.—1849. aastal kokku 1 171 000 rubla eest, 1856.—1857. ja 1859.—1861. aastal (andmed 1858. aastast puuduvad) aga 1 655 000 rubla eest. Seega kasvas laatade kaubakäive 41 protsendi võrra.

---

[58] C. Hehn, Die Intensität der livländischen Landwirtschaft, I osa — Der Grund und Boden, und die Arbeit. Eine Abhandlung zur Erlangung des Magister-Würde, Dorpat 1858, lk 73.

[59] Vt. V. I. Lenin, Teosed, 11. kd., lk. 278.

[60] Vt. A. W. Hupel, Die gegenwärtige Verfassung der Rigischen und Revalschen Statthalterschaft zur Ergänzung der topographischen Nachrichten ..., Riga 1789, lk. 321—322, 356—357, 381, 406—407, 431 ja 524—525.

[61] RAKA Leningradis, f. 1281, nim. 4, s.-ü. 50 (a. 1846), l. 38.

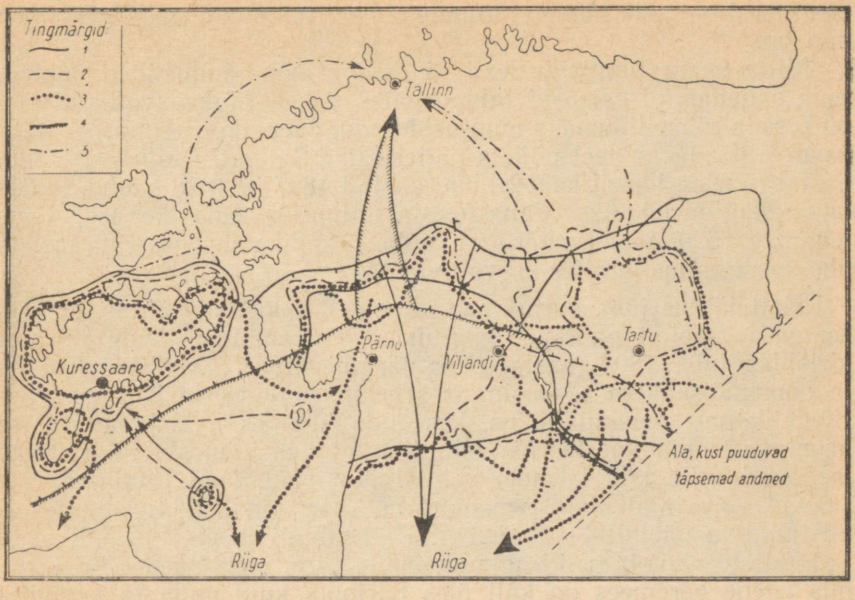

Laat. G. Bochmanni maal. 1872. a.

Linnades rajati XIX sajandi esimesel poolel sinna kauplema sõitnud talupoegade jaoks sissesõiduhoovid. 1846. aastal andis Liivimaa kubermanguvalitsus välja spetsiaalsed määrused Riia linna sissesõiduhoovide kohta.[62] Talurahvakaubanduse elavnemisest linnades räägib ka Liivimaa kubermanguvalitsuse määrus 21. septembrist 1860.[63] Eesti talupoegadel oli raske hääldada ja meeles pidada kaupmeeste saksa perekonnanimesid. Nimetatud määrusega lubati 33-l Riia kaupmehel kõrvuti saksa perekonnanimega ametlikult kasutada ka neile talupoegade poolt juba ammu antud hüüdnimesid. Kaupmees Schiemannist sai niiviisi kaupmees Must kuk, Scheinpflugist — Kallis heng, Hoffmannist — Must habbe, Johann Müllerist — Hunt. Talupojad muutusid üha enam linnakaupmeeste ja liigkasuvõtjate võlglasteks. Juba 1832. aastal nõudis üks Võru kaupmees nimega Stein kohtu teel võlgu kätte 137-lt ümbruskonna talupojalt.[64]

Kaubalis-rahaliste suhete sissetungist Eesti külasse annab teatud ettekujutuse ka juuresolev kaart.[65] Viimase kasutamisel tuleb silmas pidada, et andmed Tallinna ja Riia tagamaadest 1798. aasta

[62] «Tallorahwa kulutaja», 1. novembril 1846.
[63] «Tallorahwa kulutaja», 1. detsembril 1860.
[64] «Tallorahwa kulutaja», 1. septembril 1832.
[65] Koostatud O. Liivi raamatus «Die wirtschaftliche Lage des Estnischen Gebietes am Ausgang des XVII Jahrhunderts», Tartu 1935 leiduva kaardi nr. 3 ja O. Huhni kogu materjalide põhjal (Läti NSV Riiklik Keskarhiiv, f. 214, a. 1823, s.-ü. 192, l. 193—234; (kuni a. 1820), s.-ü. 186; a. 1822, s.-ü. 187; a. 1822, s.-ü. 188; a. 1821, s.-ü. 189; a. 1823, s.-ü. 190). O. Huhni poolt kogutud andmete iseärasuseks on, et neis pühendatakse erilist tähelepanu küsimusele, kuhu linna müüsid teatud kihelkonna talupojad oma saadusi.

Linnade kaubanduslikud tagamaad Lõuna-Eestis XVII sajandil, aastal 1798 ja aastail 1820—1823. Tingmärgid: Liivimaa linnade tagamaade piirid *1*— XVII sajandil, *2* — aastal 1798, *3* — aastail 1820—1823; Tallinna tagamaa piirid *4* — XVII sajandil, *5* — aastail 1820—1823.

kohta täiesti puuduvad ning 1820.—1823. aasta kohta on Saaremaa ja Pärnumaa osas ilmselt ebatäielikud. Hoolimata neist kaardi puudustest räägib ta meile siiski sellest, kuidas XVIII sajandil ja XIX sajandi alguses Saaremaa majanduselus kasvas Läti linnade osatähtsus Tallinna arvel, kuidas Tallinn omakorda võitis Riia arvel pinda Tartumaal ja kuidas neid mõlemaid suuri linnu Pärnu jõe basseinist välja tõrjus tõusev kaubalinn Pärnu. Küllaltki olulisi muudatusi toimus ka suhteliselt lühikese ajavahemiku, paarikümne aasta jooksul (1798—1820/23), mis näitab, et talupojad XVIII sajandi lõpus ja XIX sajandi alguses juba õige kiiresti reageerisid konjunktuuri muutustele linnaturul. Näeme, kuidas kasvav kaubalinn Pärnu kokku surus väikese Viljandi kaubandusliku tagamaa ning kuidas Tallinn ja Riia tegid sedasama Tartu suhtes. Juba 1802. aastal pidasid mõned pastorid talupoegade vaesumise üheks põhjuseks «kahjutoovat tegelemist» kaubandusega,[66] teised, vastupidi, lugesid kaubandust talupoegadele tulutoovaks ja püstitasid

[66] Läti NSV RAKA, f. 214 (O. Huhni kollektsioon), a. 1802, s.-ü. 193 (Vorschläge zur Verbesserung der Industrie, Wohlhabenheit und Moralität des Livländischen Bauern — von sämtlichen Predigern Livlands im Jahr 1802 eingesandt), l. 9.

isegi teesi — mida lähemal linnale elavad talupojad, seda jõukamad nad on.[67]

Mida enam tungisid Eesti külasse rahamajanduslikud suhted, seda sagedamini esinesid talupoegade vahel liigkasuvõtlikud laenud, seda röövellikumaks muutusid nende laenude tingimused. Liigkasuvõtliku laenu teel püüdis näiteks üks Sangaste talupoeg 1826. aastal röövida teiselt kaht lehma; aastail 1827 ja 1828 kaotas sellise laenu tagajärjel üks Vana-Antsla talupoeg oma hobuse, teine lehma.[68] 1830. aastal määrati 4 rubla 25 kopika suuruse võla tasuks ühe vaese talupoja alles kasvav vili.[69]

Laialt jätkus juba varasemail sajandeil esinenud nähtus, et vaesemad talupojad pantisid oma maad jõukamatele. Puhja pastor kirjeldas juba 1802. aastal seda järgmiselt: «... veidi jõukamate ja oma mõisahärrade soosingus seisvate peremeeste äärmiselt kuritegelik omakasupüüdlikkus, kes enda huvides halastamatult ära kasutavad oma vaeste, näljast piinatud kaasinimeste häda. Nad laenavad neile küll kevadel veidi toiduaineid, kuid tingimusel, et saavad abivajajalt 1—2 vakamaa suuruse, külviks täiesti ettevalmistatud ja väetatud maatüki, mille heategijad siis täis külvavad ja korda teevad. Ja nad tingivad endale välja isegi need nöörimaad, mis vaene peremees on küll üles harinud, kuid mida ta suvivilja puudusel seemendada ei saa — nende maatükkide saak jagatakse mõlema vahel, kuid alati andja või abistaja kasuks».[70] Karula pastor märkis samal aastal, et säärase «abiandmise» puhul saadi ühe vaka (= 6 külimittu) pealt 6 külimittu ja isegi rohkem kasu.[71] Samalaadilistest võla eest maaga tasumise juhtumitest räägivad ka kohtumaterjalid nii Lõuna- kui ka Põhja-Eestist.[72] Juba XIX sajandi esimesel kolmandikul olid küllalt sagedased ka juhtumid, kus vaesel talupojal tuli jõukamale võlg tasuda tööga.[73]

Kõik need juba kapitalistliku tootmisviisi pealetungist tunnistust andvad nähtused arenesid aga feodaalse formatsiooni äärmiselt kitsendavais tingimusis. Kuigi, nagu nägime, maatükkide omavaheline «rendile andmine» külas oli õige levinud, oli see ametlikult seadusega keelatud.[74] Rahaliste laenude levikut pidurdas aga asjaolu, et laostunud talupoja vara müümise puhul oli mõisal eelisõigus

---

[67] Läti NSV RAKA, f. 214, a. 1802, s.-ü. 193, l. 18—19, 136—137, 307—309.
[68] ENSV RAKA, f. 3367, nim. 1, s.-ü. 1 (a. 1821), l. 72, 77.
[69] Sealsamas, l. 84.
[70] Läti NSV RAKA, f. 214, s.-ü. 193 (a. 1802), l. 230—231.
[71] Sealsamas, l. 258—259.
[72] ENSV RAKA, f. 888, nim. 1, s.-ü. 2 (a. 1806), l. 48 — 1817. a.; f. 894, nim. 1, s.-ü. 2 (a. 1817), l. 55 — 1829. a.; f. 3367, nim. 1, s.-ü. 1, l. 67 — 1826. a., l. 140 — 1840. a.
[73] ENSV RAKA, f. 880, nim. 1, s.-ü. 297 (a. 1817), l. 18 — 1818. a.; f. 881, nim. 1, s.-ü. 9 (a. 1823), l. 75 — 1833. a.; f. 880, nim. 1, s.-ü. 300 (a. 1834), l. 2 — 1834. a.
[74] Полное Собрание Законов (ПСЗ), собрание первое, XXXIII kd., lk. 767.

Kõrtsistseen. O. Hoffmanni maal. 1891. a.

oma võlga kätte saada, mistõttu laenuandjad talupojad jäid antud laenust sageli hoopis ilma.[75]

Kõige sagedamini olid selliste liigkasuvõtlike laenude andjaiks otsesed või kaudsed mõisakäsilased — mõisavalitsejad (nn. junkrud), kupjad, kõrtsmikud ja möldrid. 1841. aastal ajakirjas «Inland» avaldatud andmete põhjal oletas A. Hueck, et Eestimaa kubermangu jõukamail talupoegadel oli hoiuseid Aadlike Krediitkassa juures asuvas deposiitkassas — 500 000, Krediitkassas endas — 150 000, Tallinna linna hoiukassas — 20 000 ja laenuna eraisikute käes 48 000 bankorubla.[76] Esimesteks taluostjateks olid mõisa varjus ja mõisa abiga end üles upitanud külarikkad.

Kui me ühelt poolt näeme väiksearvulise külakodanluse esiletõusmise esimesi tunnuseid, siis veel selgemini ilmneb maaproletariaadi kujunemise algus. Nagu varasematel sajanditelgi, oli ka XIX sajandi algul Eesti külas rohkearvuliselt popse ehk vabadikke. Isegi juhuslikule läbisõitjale torkas silma nende erakordne vaesus. «Oma jalutuskäikudel — juba oma reisil siia — nägin ma sageli kahvatuid nägusid — eriti naisi —, kes hiilisid nagu vaimud ringi,» kirjutab C. H. J. Schlegel 1807. aasta kohta, «ja kui ma küsisin jä-

[75] ENSV RAKA, f. 3367, nim. 1, s.-ü. 1 (a. 1821), l. 19, 85; f. 894, nim. 1, s.-ü. 2 (a. 1817), l. 89. Vt. ka lk. 58—59.

[76] Vt. A. Hueck, tsit. teos, lk. 183.

Korvipunuja. O. Hoffmanni ofort. 1881. a.

rele, kes nad on, siis vastati: «Need on vabadikud.»» [77] Popsid ehk vabadikud kujutasid endast omapärast maaproletariaati, kellel ei olnud üldse maad või kelle juurviljamaa neid ei suutnud toita ja kes seetõttu pidid tööd otsima jõukamate talupoegade juures või mõisas. [78] Kohtumaterjalid, mälestused ja muud andmed nii Lõuna- kui ka Põhja-Eestist räägivad sellest, et vabadike palkamine päeva-

[77] C. H. J. Schlegel, Reisen in mehrere Russische Gouvernements in den Jahren 1801, 1807 und 1815, V kd. — Ausflug nach Ehstland im Junius 1807, Meiningen 1830, lk. 287—288.

[78] A. W. Hupel kirjutab juba 1772. aastal vabadike kohta, et «kuna neil maad pole, siis peavad nad end ja oma lapsi toitma mitmesuguste töödega» (A. W. Hupel), An das Lief- und Ehstländische Publikum, 1772, lk. 161.

tööle nii mõisate kui ka taluperemeeste poolt oli juba XIX sajandi esimesel poolel õige levinud nähtus.[79]

Vabadike töö oli üks tee, mille kaudu uus töövorm — vabapalgaline töö — hakkas feodaalühiskonna laostuvasse organismi sisse tungima. Seda märkasid juba mõned kaasaegsedki. «Selliseid vabu töölisi on Liivimaal päriselanike hulgas hoolimata pärisorjusest olnud juba arvamata ajast,» kirjutas mõisnik P. Sivers 1825. aastal. «Kui ka mõisad neid ei kasutanud, siis olid nad talupoegadele alati hädavajalikud, eriti viljalõikuse ja majaehituse juures . . .»[80]

Kaubatootmise ja rahamajanduse areng avaldas mõju ka inimeste vahekordadele talus, eeskätt pererahva ja teenijarahva vahekordadele. Kuna need nähtused selgemini ja varem ilmnesid Lõuna-Eestis, siis oleme sunnitud arengust parema üldpildi saamiseks kasutama ka sealt pärinevaid andmeid.

Lõviosa talus teenivate teosulaste ja -tüdrukute tööjõust neelas sel ajal mõis. Kuid isegi juhul, kui sulane või tüdruk kogu või suurema osa ajast töötas mõisapõllul, ei puudunud konfliktid tema ja pererahva vahel.

Sageli teenis abielus sulane peremeest koos naisega. Sulase naine oli tavaliselt kohustatud pererahvast ilma palgata abistama heinateol, viljakoristamisel ja kodustel töödel. Selle eest sai sulase perekond õiguse pidada mõnd väiksemat kodulooma.[81] Et aga sulase naise kohustused olid piiritletud õige ebamääraselt ja peremehed püüdsid nende tööjõudu enda huvides võimalikult rohkem ära kasutada, siis tekkis juba sajandi 20—30-ndail aastail õige sageli kohtutülisid sulase naise palga küsimuses.[82]

Sulase palk koosnes veel kuni XIX sajandi keskpaigani kolmest põhiosast: viljapalgast (s. t. naturaalsest, viljas antavast töötasust), riidepalgast (peremehe poolt sulasele antavatest tööriietest) ja rahapalgast. Viljapalka asendati kuni 40—50-ndate aastateni väga sageli osaliselt või täiesti nn. palgamaaga (rukki-, odramaa või palgaheinamaaga).[83] Siinjuures kehtis tava, et sulane oli kohustatud oma palgamaad harima, s. t. hoidma põllumajanduslikult kasutuskõlblikus seisukorras.[84]

[79] ENSV RAKA, f. 881, nim. 1, s.-ü. 9 (a. 1823), l. 59; s.-ü. 10 (a. 1845), l. 88; f. 861, nim. 1, s.-ü. 1702 (a. 1859), l. 13. — C. F. Hueck, tsit. teos, lk. 79—80.

[80] (P. v.) Sivers, Die Entstehung der freien Arbeiter in Livland, «Oekonomisch-gemeinnützige Beilage zum Ostsee-Provinzen-Blatte», 1825, nr. 7, lk. XXV.

[81] ENSV RAKA, f. 3671, nim. 1, s.-ü. 4, l. 7. — A. Traat, Väljavõtted vallakohtute protokolliraamatutest, Tartu 1951 (käsikiri, säilitatakse Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituudis), II kd., l. 9.

[82] ENSV RAKA, f. 3367, nim. 1, s.-ü. 1, l. 15; f. 3671, nim. 1, s.-ü. 2, l. 6.

[83] ENSV RAKA, f. 3671, nim. 1, s.-ü. 1, l. 6, 8, 9, 63, 116; s.-ü. 2, l. 1; f. 894, nim. 1, s.-ü. 2 (a. 1817), l. 82. — A. Traat, tsit. teos, II kd., l. 176.

[84] ENSV RAKA, f. 3671, nim. 1, s.-ü. 4, l. 26. Palgamaa institutsioon näib XVIII sajandi lõpus ilmselt õige laialt levinud olevat. Sellise oletuse kasuks räägib A. W. Hupeli tähelepanek, et Liivimaal olevat ka enamik sulaseid omanud hobuseid (A. W. Hupel, Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland, I kd., Riga 1774, lk. 24—25).

TRÜ Raamatukogu

Niikaua kui vallaline sulane või tüdruk oli peremehe juures tööl, oli ta ka «pere söögil».[85] Juba sajandi algusest on andmeid selle kohta, et sulased ja teenijatüdrukud nurisevad toidu üle.[86]

Kohtumaterjalides on juba 20-ndaist aastaist andmeid küllaltki teravaist kokkupõrgetest peremeeste ja sulaste-teenijate vahel (teenijatüdruku julm peksmine, sulasega «tõrelemine», talle abi keelamine jne.).[87] Loomulikult ei etendanud sulane siinjuures mingi passiivse kannataja osa. Rujiene pastor kurtis juba 1802. aastal, et sulane «ei ütle enam peremehele ühtki head sõna».[88] Aastast 1822 pärinevad esimesed andmed laulust «Sulane läheb ära» — tervest väikesest lugulaulust, mis räägib sellest, kuidas sulane kitsile peremehele vastu paneb ja ähvardab parema juurde minna.[89] Rida rahvalaule ja vanasõnu näitab selgesti, et juba XIX sajandi esimesel veerandil (väga võimalik ka, et juba XVIII sajandi lõpus) on sulasel ja peremehel reas küsimustes täiesti erinevad seisukohad. Peremees peab põhimõtteliselt sulast laisaks (vanasõna: «Minu sulasel on oma sulane»), sulane leiab, et talle liiga palju tööd peale sunnitakse (vanasõna: «Mul pole ju enam kui kaks kätt»); peremees teeb näo, et sulase elu on tema omast parem ja muretum, sulane väidab vastupidist jne.[90]

Peremehe ja sulase vahekord ei kujuta endast XIX sajandi esimesel poolel kapitalistlikku tootmissuhet. Ei tohi unustada, et sulane, nagu ta peremeeski, on tegelikult sunnismaine. Veelgi enam — kuni 60-ndate aastateni rakendatakse nende suhtes feodaalse iseloomuga mittemajanduslikku töösundi (vt. lähemalt § 4). Vabapalgalise töö suhete kujunemine peremehe ja sulase vahel oli sellistes tingimustes võimatu.

«Teosulase töö on münt, millega rentnik tasub oma rendi,»[91] ütles 1846. aastal üks Eestimaa mõisnikest. Sulase näljas hoidmine, püüe talle halvemat palgamaad ja viletsamaid riideid anda — kõike seda võiks võrrelda peremehe püüdega tasuda mõisale renti niisuguse mündiga, mille tegelik väärtus oli selle nominaalväärtusest väiksem. Mündivõltsimine oli aga teatavasti levinud juba ammu enne kapitalistliku tootmisviisi võidulepääsu.

XIX sajandi 40-ndaist aastaist algas taluperemehe ja sulase suhetes aeglane ja piinarikas evolutsioon.

---

[85] ENSV RAKA, f. 890, nim. 1, s.-ü. 20 (a. 1817), l. 31. — A. Traat, tsit. teos, II kd., l. 9.

[86] J. W. L. Luce, Sarema Jutto ramat, mis ma rahwa lustiks ja kassuks on ülles pannud, Mitau 1807, lk. 85; J. L. Parrot, Versuch einer Entwicklung der Sprache, Abstammung, Geshichte und bürgerlichen Verhältnisse der Liven. Lätten, Esten..., Neue Ausgabe, Berlin 1839, Erl. Nr. 41. — V. Pino, Sotsiaalsed vastuolud eesti külaühiskonnas rahvalaulu andmete põhjal, Tartu 1953 (dissertatsioon, säilitatakse Tartu Riikliku Ülikooli Pearaamatukogus), l. 85.

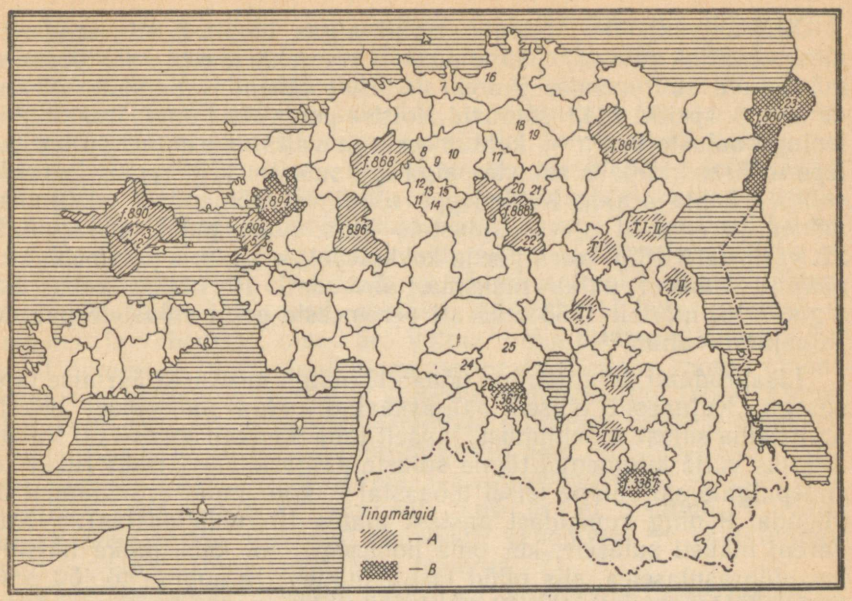
[87] ENSV RAKA, f. 3367, nim. 1, s.-ü. 1, l. 74; f. 880, nim. 1, s.-ü. 298 (a. 1823), l. 12; f. 881, nim. 1, s.-ü. 9 (a. 1823), l. 32.

[88] Läti NSV RAKA, f. 214, s.-ü. 193 (a. 1802), l. 46—52.

[89] V. Pino, tsit. teos, l. 199.

[90] J. L. Parrot, tsit. teos, Erl. Nr. 41 — V. Pino, tsit. teos, l. 155, 153.

[91] «Livländische Jahrbücher der Landwirtschaft», Dorpat 1846, lk. 223.

Ülevaade kasutatud arhiivimaterjalist. Tingmärgid: mõisad, millede revisjonikirjad (1858. a.) on analüüsitud: *1* — Putkaste, *2* — Vaemla, *3* — Adma, *4* — Kiideva, *5* — Mäe mõisa, *6* — Haeska, *7* — Peningi, *8* — Tammiku, *9* — Oru, *10* — Ojasoo, *11* — Maidla, *12* — Purila, *13* — Mahtra, *14* — Kaiu, *15* — Kuimetsa, *16* — Kolga, *17* — Kurisoo, *18* — Albu, *19* — Roosna, *20* — Rava, *21* — Einmani, *22* — Silmsi, *23* — Auvere, *24* — Puiatu, *25* — Uue-Võidu, *26* — Heimtali.

A — Piirkonnad, millede talurahvakohtute materjalid on läbi vaadatud (Avinurme, Jõgeva, Laiuse-Tähkvere, Meeri, Puurmani — T I, Pühajärve, Ranna ja Torma — T II vallakohtute materjalid töötas 1951. aastal läbi ja koostas väärtuslikud väljavõtete kogud A. Traat).

B — Piirkonnad, millede talurahvakohtute materjalid põhjalikumalt läbi uuriti. F. 868 jt. — talurahvakohtute arhiivi fondi number ENSV RA Keskarhiivis.

Et vaatluse alla tuleb eesti talurahva arenguajaloo seisukohalt oluline küsimus, siis on võib-olla otstarbekohane anda kaart-graafiku kujul teatud ülevaade kasutatud arhiivimaterjalist. Kahjuks pole kasutatud materjal kõikehõlmav, kuid vaevalt saab materjali valikule ette heita sihilikkust.

Kui feodalismi lõpliku laostumise tingimustes taluperemehed hakkavad taotlema nende poolt sulaste käest ära võetava lisaprodukti osa suurendamist, on meil vaevalt põhjust selles näha mingit feodaalse tootmisviisi laienemist. Aastad, millal taluperemehed kas vähendavad sulaste palku või, suurendades töösundi, jätavad palga suuruse endiseks, dateerivadki kapitalistlike suhete sissetungi algust peremeeste ja sulaste vahekordadesse.

XIX sajandi 40—50-ndail aastail algas Lõuna-Eestis taluperemeeste võitlus sulaste palkade täpse normeerimise eest, mis töösunni märgatava suurenemise juures sisuliselt tähendas palkade vähendamist. 3. aprillil 1843 sõlmisid Holstre peremehed omapärase liidulepingu sulaste vastu — kohtumeeste ja valla vöörmündrite kokkulepe määras kindlaks sulaste palga iga sulaste liigi (poiss ja poolsulane) kohta eraldi. Kokkuleppe sõlmimist põhjendati sellega, et mõned peremehed olevat sulastele liiga suurt palka maksnud.[92] 22. veebruaril 1857 korrati seda kokkulepet, kusjuures peremehi, kes peaksid rohkem palka maksma, ähvardati 10-rublase rahatrahviga.[93] 16. märtsil 1853 määrati peremeeste poolt sulastele palgad Pühajärve vallas.[94]

Lisaprodukti tagaajamine nõuab tööpalga mõõtmist äärmise täpsusega. Kujunesid täpsed palgaskaalad, palga maksmisel hakati arvestama sulase töövilumust. Ilmselt juba 50-ndail aastail oli Vana-Antslas välja kujunenud täpne sulaste palgaskaala (lisaks rukki- ja riidepalgale sai sulane teisel tööaastal 2, kolmandal 3, neljandal 6, viiendal 8 ning kuuendast aastast alates 10 rubla aastas).[95] Kui varem maksti sulasele, kes oma hobusega tööl käis, palka lihtsalt kui «tõprasulasele», siis nüüd tasuti inimese ja hobuse töötõu eest eraldi.[96] Holstres oli juba 40-ndail aastail kujunenud komme, et teise tööaasta eest maksti rohkem palka kui esimese eest.[97]

50-ndaist aastaist alates hakkas senisest sagedamini esinema «viidetud päevade» mõiste. Need päevad arvestas peremees tööajast maha ning nende eest palka ei makstud.[98] Aja jooksul evolutsioneerus see isegi kahjutasu nõudmiseks «viidetud päevade» eest ja palga maksmisest keeldumiseks haiguspäevade eest.[99] Karjase palgaks loeti veel XIX sajandi keskel tavaliselt karjalapse ülalpidamist talve jooksul.[100] Juba samal ajal leidis aga osa peremehi, et selline palk on liiga kõrge. Massiliselt hakkas esinema karjalaste talust minemakihutamist talve tulekul, mille vastu karjaste vanemad (tavaliselt vabadikuperekonnad) energiliselt, kuid tulemusteta protesteerisid.[101]

Kapitalistliku tootmisviisi sissetungimise protsessi väljenduseks tuleb lugeda ka seniste aastasulaste ja -tüdrukute järkjärgulist

---

[92] ENSV RAKA, f. 3671, nim. 1, s.-ü. 4, l. 7.
[93] ENSV RAKA, f. 3671, nim. 1, s.-ü. 6, l. 199—200.
[94] A. Traat, tsit. teos, II kd., l. 117.
[95] ENSV RAKA, f. 3367, nim. 1, s.-ü. 4, l. 61—63.
[96] ENSV RAKA, f. 3367, nim. 1, s.-ü. 2, l. 129.
[97] ENSV RAKA, f. 3671, nim. 1, s.-ü. 5, l. 21.
[98] ENSV RAKA, f. 3671, nim. 1, s.-ü. 6, l. 64—65 — 1852. a., 171—172 — 1855. a.; f. 3367, nim. 1, s.-ü. 7, l. 113—114 — 1876. a.
[99] ENSV RAKA, f. 3367, nim. 1, s.-ü. 9, l. 63 — 1878. a.; s.-ü. 10, l. 123 — 1880. a.; f. 3671, nim. 1, s.-ü. 13, l. 49 — 1877. a.
[100] ENSV RAKA, f. 3671, nim. 1, s.-ü. 7, l. 95 — 1862. a.; f. 3367, nim. 1, s.-ü. 4, l. 59 — 1867. a.; s.-ü. 5, l. 99 — 1872. a.
[101] Vt. A. Traat, tsit. teos, II kd., l. 8 — 1844. a., 57 — 1847. a.; ENSV RAKA, f. 3671, nim. 1, s.-ü. 6, l. 36 — 1851. a., 175 — 1856. a., s.-ü. 7, l. 36 — 1861. a., 95 — 1862. a.; s.-ü. 8, l. 8 — 1865. a.

väljatõrjumist suviliste ja päeviliste poolt.[102] Peremehed hindasid sellist teenistusvahekorda endale kasulikumaks, sest nagu karjase nii ka sulase ületalve pidamist loeti liiga kulukaks.

Silmanähtavalt muutus talupidajate suhtumine maasse. Varem, nagu nägime, oli sulase palga tavaliseks koostisosaks palgamaa. Sulane võis maad kasutada, kuidas soovis, ainult sööti ei tohtinud ta seda jätta. 1849. aastal jäi Holstres palju sulaseid ilma teenistuseta. Nad pöördusid kogukonnavalitsuse poole palvega lubada neil ka sel aastal eelmise aasta palgamaa kasutamist. Kuid peremeestest koosnev kohus otsustas, et «maad ja sõnnikut» pole sulastel õigus saada.[103] Alates 40-ndaist aastaist hakkasid Holstre peremehed sulastelt ja vabadikelt maad ära võtma. Selle protsessi käigus hakkasid peremehe ja maalapikesega varustatud sulase suhted omandama maavaldaja ja rentniku suhetele iseloomulikke jooni. Alates 40—50-ndaist aastaist hakati peremehe ja sulase vahelisi töölepinguid sageli kutsuma rendilepinguiks ning neid hakati hoolikalt vormistama.[104] Juba 1851. aastal määras vallakohus ühele sulasele ihunuhtlust selle eest, et ta peremehe renti ära ei tasunud.[105] Renti hakati nõudma ka talu maal elunevailt vabadikelt.[106] Talus elunevailt «kodapoolistelt» hakati üüri nõudma.[107]

Kui üldkehtiv oli 50-ndail aastail ka juba Põhja-Eestis põhimõte, et sulased, kodapoolised jt. peavad maksma peremehele korteriüüri, sellest räägib E. Vilde romaani «Mahtra sõda» kohtustseenis kujukalt Ants Velt, öeldes, et tema naine, kuna ta «peremehe toas elab, selle eest teeb ta peremehele tööd . . .»[108] Teatavasti kirjutas E. Vilde selle episoodi ajaloolise isiku A. Veldi mälestuste käsikirja põhjal.[109]

Kõige selle taga seisis aga peremehe püüe raha kokku ajada. Peremeest hakkas huvitama eeskätt see väärtus, mida tal rahamajanduslikul turul oli hõlbus kasutada. Sagenesid juhud, kus sulane tahtis peremehele maksta tööga, peremees aga keeldus ja oli nõus vastu võtma ainult raha.[110]

[102] Suviliste ja päevapalga mõisted hakkavad kohtumaterjalides esinema alates XIX sajandi 40—50-ndaist aastaist. ENSV RAKA, f. 3671, nim. 1, s.-ü. 4, l. 6 — 1843. a.; s.-ü. 6, l. 57 — 1852. a., 79 — 1852. a., 93 — 1853. a.; s.-ü. 7, l. 166 — 1864. a.; f. 3367, nim. 1, s.-ü. 2, l. 111 — 1855. a.; s.-ü. 4, l. 104 — 1869. a.; s.-ü. 7, l. 113—114 — 1876. a.; f. 894, nim. 1, s.-ü. 3, l. 137 — 1863. a.

[103] ENSV RAKA, f. 3671, nim. 1, s.-ü. 5, l. 44.

[104] Sealsamas, l. 84; s.-ü. 6, l. 103—104, 126.

[105] ENSV RAKA, f. 3671, nim. 1, s.-ü. 6, l. 39.

[106] ENSV RAKA, f. 3671, nim. 1, s.-ü. 5, l. 41; s.-ü. 6, l. 101, 193; s.-ü. 9, l. 101; f. 3367, nim. 1, s.-ü. 6, l. 122—123; s.-ü. 10, l. 64—65. — A. Traat, tsit. teos, I kd., l. 134. Iseloomustav on, et sel ajal hakkasid ka popsi ja «kodapoolise» mõiste kokku sulama (ENSV RAKA, f. 3367, nim. 1, s.-ü. 6, l. 122—123).

[107] ENSV RAKA, f. 3671, nim. 1, s.-ü. 5, l. 75, 84 — 1850. a. — A. Traat, tsit. teos, II kd., l. 88 — 1850. a. — ENSV RAKA, f. 880, nim. 1, s.-ü. 301, l. 77 — 1856. a.; f. 3671, nim. 1, s.-ü. 7, l. 76 — 1862. a.; s.-ü. 10, l. 31—32 — 1869. a., 68 — 1870. a.; s.-ü. 11, l. 100—101 — 1874. a.

[108] Eduard Vilde, Mahtra sõda, Tallinn 1955, lk. 204.

[109] Vt. sealsamas, lk. 201.

[110] ENSV RAKA, f. 3671, nim. 1, s.-ü. 5, l. 59 — 1849. a.; s.-ü. 6, l. 4—5, 12 — 1851. a. — A. Traat, tsit. teos, II kd., l. 148 — 1858. a.

Nagu näeme, on eespool kirjeldatud protsessi kohta Põhja-Eestist säilinud suhteliselt vähe andmeid. Siinjuures tuleb aga arvestada, et vallakohtud rajati Põhja-Eestis uuesti alles 1866. aastal (1816. a. seadusega likvideeriti sajandi alguses loodud vallakohtud). Põhja-Eesti kihelkonnakohtutel ei olnud aga niisugust poolomavalitsuslikku iseloomu nagu Lõuna-Eesti vallakohtutel. Ei olnud näiteks mõeldav, et kihelkonnakohus oleks fikseerinud peremeeste kokkuleppe sulaste palga suuruse kohta. Siiski on rida iseloomulikke kõrvalnähtusi (nagu näiteks popsidelt ja kodapooliseilt rendi ja üüriraha nõudmine) levinud õige laialt. Kõige selle tõttu võime dateerida eespool-vaadeldud peremeeste pealetungi sulas- ja popsirahvale Lõuna-Eestis XIX sajandi 40—60-ndate, Põhja-Eestis aga 50—70-ndate aastatega.

Sulased ei jätnud muidugi ekspluateerimise tugevnemisele reageerimata. Nende kokkupõrked peremeestega sagenesid ning omandasid teravama iseloomu.[111] Sulased hakkasid mõistma, et peremehed, nagu väljendas üks sulane Vana-Antslast, neid «riisu tahavad».[112]

Sotsiaalsete vastuolude teravnemisest Eesti külas alates XIX sajandi 40-ndaist ja eriti 70-ndaist aastaist räägivad talurahvakohtute andmed ka peremehe ja sulase vahekordade kohta.

Peremeeste ja sulaste vahelisi tüliasju arutati:

Koht / Aeg	Vana-Antslas	Holstres	Vaivaras	Lääne-Nigulas	Põhja-Eestis*	Kokku	Pankrotti jäänud talude arv Põhja-Eestis**
1821—1825	5	0	1	0	11	17	18
1826—1830	8	3	6	0	15	32	62
1831—1835	4	1	7	2	16	30	26
1836—1840	0	7	6	4	10	27	38
1841—1845	?	17	2	?	17	36	55
1846—1850	?	56	4	5	29	94	90
1851—1855	8	30	0	1	24	63	44
1856—1860	4	23	1	1	32	61	?

[111] Vt. A. Traat, tsit. teos, II kd., l. 82. — ENSV RAKA, f. 3671, nim. 1, s.-ü. 6, l. 25; s.-ü. 7, l. 123; s.-ü. 9, l. 90.
[112] ENSV RAKA, f. 3367, nim. 1, s.-ü. 9, l. 63.

Koht / Aeg	Vana-Antslas	Holst-res	Vaiva-ras	Lääne-Nigulas	Põhja-Eestis*	Kokku	Pankrotti jäänud talude arv Põhja-Eestis**
1861—1865	2	41	3	5	51	102	?
1866—1870	6	43	?	?	?	?	?
1871—1875	41	37	?	?	?	?	?
1876—1880	56	?	?	?	?	?	?

* Põhja-Eesti all on siinkohal mõeldud Peetri-Anna, Hageri, Ridala, Jakobi ja Märjamaa kihelkonda ning Hiiumaad.

** Siin on Põhja-Eesti all mõeldud ülalnimetatud 6 maakohta, millele lisanduvad veel Vaivara ja Lääne-Nigula.

Rida tunnuseid räägib veenvalt sellest, et alates 40-ndaist aastaist Lõuna-Eestis ning 50—60-ndaist aastaist alates tõenäoliselt ka Põhja-Eestis püüdsid taluperemehed oma sulaste-teenijate, samuti popside tööst suuremat kasu välja pigistada ning laenasid alates 50—60-ndaist aastaist oma vaesematele naabrimeestele raha liigkasuvõtmise eesmärgil.[113] Kuid see ei tähenda veel, et 40—50-ndaist aastaist alates oleks Eesti külas juba võidule pääsenud väljakujunenud kapitalistlikud suhted. «Kapitali tekkimise ajalooliseks eelduseks on, esiteks, teatud rahasumma akumuleerumine üksikisikute kätte, kusjuures kaubatootmine üldse on võrdlemisi kõrgel arenemistasemel, ja teiseks kahesuguses mõttes «vaba» töölise olemasolu: töölise, kes tööjõu müümisel on vaba igasugustest takistustest või kitsendustest ning kes on vaba maast ja üldse tootmisvahenditest, peremeheta töölise, töölise-«proletaarlase» olemasolu, kellel pole millestki muust elada kui tööjõu müümisest.»[114] Teises mõttes olid sulane ja pops Eesti külas «vabad» juba alates 40—50-ndaist aastaist. Kuni 60-ndate aastate alguseni kehtis tema suhtes aga feodaalne töösundus. Sellest vabastasid ta alles 60-ndate aastate kodanlikud reformid, millega peamegi dateerima kapitalistliku tootmisviisi võidulepääsu Eesti põllumajanduses, kapitalistlike tootmissuhete lõplikku võidulepääsu Eesti külas. Seetõttu hakkabki külakodanlus Eestis ulatuslikumalt tekkima alles 70-ndail aastail.

Toodud materjalid peaksid näitama, et XIX sajandi keskpaigaks oli eesti talurahva sotsiaalne diferentseerumine läinud juba õige kaugele. Mõisnike vastu võitlusse astuv talurahvas koosnes eri posit-

[113] Vt. J. Kahk, Külakodanluse ja maaproletariaadi tekkimisest Eesti külas (kohtumaterjalide põhjal. XVIII saj. lõpp — 1880. a.), «Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised», 1955, IV kd., nr. 3, lk. 382.

[114] V. I. Lenin, Teosed, 21. kd., lk. 45.

siooniga ja erinevate huvidega kihtidest, kelle vahel mitmeski küsimuses valitsesid teravad sotsiaalsed vastuolud. Kuivõrd see 1858. aastal juba suutis või ei suutnud mõju avaldada mõisnike vastu välja astuva talurahva ühtsusele, sellest edaspidi.

§ 4. Mõisnikud ja talupojad

Konkreetsema pildi loomine sellest, kuidas mõisnike ja talupoegade vaheline antagonism 1858. aasta eel väljendus tegelikus elus, on väga raske ülesanne. Suurema osa mõisa ja talu n. ö. argipäevaseid vahekordi iseloomustavaist materjalidest leiame jällegi kohtute arhiividest. Tuhandeist neid vahekordi iseloomustavatest faktidest ja olukordadest on säilinud kohtumaterjalidesse oma jäljed jätnud aga ainult üksikud. Paratamatult tuleb nende üksikute näidete põhjal teha järeldusi üldise olukorra kohta. Et sellelaadiliste üldistuste puhul kergesti tekkida võivaid vigu võimalikult vältida, on järgnevalt kasutatud kohtute arhiivides säilinud materjale ainult Põhja-Eesti kohta ja ainult aastaist 1820—1858. Osalt on mõisnike ja talupoegade vaheliste suhete iseloomustamisel siinkohal tulnud kasutada ka 1858. aasta sündmuste uurimisel saadud andmeid.

Andmed majanduslikult laostunud talude vara müügi kohta Lääne-Nigula kihelkonnakohtu protokollidest aastaist 1830—1858

Aasta, mil toimus oksjon	Kui suur osa laostunud talupoja vara müümisel saadud summast läks					
	I mõisa		II sulaste ja teenijate palga maksmiseks		III teistele võlausaldajatele	
	rublades	%	rublades	%	rublades	%
1837	117,66	71	18,25	11	28,8	18
1837	62,81	76	4,0	4	16,5	20
1838	39,87	91	4,0	9	—	—
1838	51,26	81	—	—	12	19
1845	99,19	76	30,66	24	—	—
1845	175,33	90	20	10	—	—
1845	50,97	94	3,08	6	—	—
1845	15,05	71	6,3	29	—	—
1845	21,58	76	7,33	24	—	—
1846	10,87	50	11,3	50	—	—
1846	55,61	88	7,32	12	—	—
1846	56,98	93	—	—	4,21	7
1846	—	—	9,36*	—	—	—
1846	13,7	61	8,88	39	—	—
1847	9,83	62	5,83	38	—	—
1847	22,22	65	11,52	35	—	—
1851	20,41	71	7,26	29	—	—

* Taluperemehe vara müügist saadud rahaga suudeti katta ainult palgavõlg ja pearahavõlg (4,02 rbl.).

XIX sajandi keskpaiku ähvardas talu juba mitu vaenulikku jõudu. Mõisniku kõrvale olid kerkinud ka teised rõhujad: kõrtsmik, kes salakavalalt väikesi võlgu kokku liitis ja siis talupoja lammast või lehma endale nõudis; linnakaupmees, kes turule toodud kauba vana võla katteks tasuta ära võttis. Kuid kui lõplik majanduslik laostumine kihelkonnakohtu poolt kohale saadetud ametimeeste näol üle talu läve astus, siis kahvatusid kõik teised vaenlased mõisa kõrval. Väga iseloomulikud materjalid selle kohta on säilinud Lääne-Nigula kihelkonnakohtu protokollides. [115]

Eeltoodud tabeli esimeses alajaotuses märgitud summa nõudis mõis talle võlgujäänud rendi ja magasiaida kaudu laenuks antud vilja katteks. Sisuliselt räägivad mõisa ekspluatatsiooni laostavast mõjust talule aga ka tabeli teises alajaotuses toodud andmed sulaste-teenijate palgavõla kohta. Et rendikohta pidada, tuli teosulaseid ja vaime mõisa tööle saata. Nagu näitab tabel, oli oma rendikoha olemasolu eest meeleheitlikku võitlust pidav peremees sunnitud sulaseid ja teenijaid palkama sageli ka siis, kui see ei olnud tal enam majanduslikult võimalik.

XIX sajandi teisest veerandist pärinevad kohtumaterjalid ei räägi talude järkjärgulisest, aegamööda toimuvast laostumisest. Niipea kui talu mõisa teorendi survet enam kanda ei suutnud, varises ta täiesti kokku. Seda pani juba tähele A. Hueck. «Kui nüüd nii karmilt normeeritud ja nõutava teokoormise puhul talu majapidamises väikseimgi häire ette tuli, näiteks töömehe haigestumise, hobuse lõppemise või avalike teokoormiste [116] äkilise sissenõudmise näol ... siis on oma talumajapidamise hooletusse jäämine vältimatu tagajärg. Hilinemine külvi- ja viljakoristusega, saagi vähenemine, loomade müümine ja lõpuks taluperemehe vaesumine järgnevad siis otsekohe väga kiiresti, enamal jaol mõisaomaniku enda kahjuks.» [117] Taluperemees ei muutunud jõukast keskmiseks ja keskmisest vaeseks, vaid langes otsekohe peremehest sulaseks või vabadikuks. Iseloomulikult teatas Küti valla talitaja 7. detsembril 1853 Viru-Jaagupi kihelkonnakohtule, et «... Jürri Hansu p. Tomingas, kes enne perremees olli, nüüd jälle sullaseks sanud». [118] 1821. aastal oli Märjamaal isegi üks vallatalitaja «... omma perre kaest äraannud ja külla karjatseks läinud ...» [119]

Sulaseks või vabadikuks minek oli laostunud taluperemehe jaoks veel küllaltki hea väljapääs olukorrast. Sageli sundis aga mõis teda rendivõlga oma tööga tasa tegema. Iseloomulik oli Mõisamaa mõisa taluperemehe Tõnis Kristoveri saatus 30-ndate aastate lõpus. Vähem kui veerand aastat enne rendiaasta lõppu — veebruaris — suri ta hobune ja ta jäi mõisale iga nädala kohta kaks rakmepäeva võlgu.

[115] ENSV RAKA, f. 894, nim. 1, s.-ü. 2, l. 88, 89, 90; s.-ü. 3, l. 9, 12, 17, 19, 21, 23, 24, 27, 29, 31, 56.

[116] Mõeldud on selliseid kohustusi, nagu teedeparanduse tööd, riiklik küüdikohustus jne.

[117] A. Hueck, tsit. teos, lk. 177.

[118] ENSV RAKA, f. 881, nim. 1, s.-ü. 11 (a. 1850—1862), l. 43.

[119] ENSV RAKA, f. 888, nim. 1, s.-ü. 2 (a. 1806—1844), l. 84.

Selle võla tasumiseks sundis mõis teda rendikoha uue pidaja juures ilma palgata sulasena teenima.[120] 1847. aastal otsustas Vaivara kihelkonnakohus, et talupoeg Kärstna Tõnu pidi oma mõisavõla (357 rbl.) tööga tasa teenima (nähtavasti mõisnikule kuuluvas) Meresuu vabrikus.[121]

Kui taluperemees ka ise oksjoni puhul mõisa küünte vahelt pääses, siis kaotas ta vähemalt oma loomad. 1825. aastal tekkis Huuksi mõisas oma istungit pidaval Peetri-Anna kihelkonnakohtul kahtlus, et pankrotti kuulutatud talupojal Perdi Jüril on veel üks hobune, keda oksjonile pole toodud. Koordi vallatalitaja tunnistas selle õigeks, ütles aga, et «... se hobbone ni waene on, et ep olleks woinud sedda maad käia Koordist Huuksi».[122]

Taluperemees ei saanud näha ega näinud mõisnikus võimsat majanduslikku võistlejat, nõudlikku rendihärrat, vaid nägi temas otsest rõhujat ja laostajat.

Põhja-Eesti kihelkonnakohtute materjalid näitavad, et veel kuni XIX sajandi keskpaigani lugesid mõisnikud osa renditalu põhivarast mõisale kuuluvaks nn. raudvaraks. Viimane ei kujutanud endast mõisa poolt talu rajamiseks antud n. ö. põhikapitali. Raudvara pidi seaduse järgi olema igal taluperemehel, sõltumata sellest, kas ta selle nime all eelnevalt rendikoha pidajalt tööloomi ja seemnevilja üle võttis või oma majapidamise n. ö. tühjale kohale rajas. Kuni 1858. aastani kehtinud Eestimaa 1816. aasta talurahvaseaduse järgi pidi kuue-päeva talu raudvara hulka kuuluma vähemalt kolm hobust ehk kuus härga ja talivilja seeme.[123] Selle raudvara soetamiseks piisas talupojal mõisnike arvates ühest kuni neljast rendivabast aastast: «Sedda perrekohta, kus sulla Maad on, kässolikko perre-pärriswarrandussega ehhitada, arwatakse ühhest pri-aastast kül sawad. Kui maad sõtis on, siis nelli aastat.»[124] Talu raudvara institutsioon oli otsene pärand sellest piiramatu pärisorjuse ajast, mil kogu talupoja vara seaduse järgi mõisnikule kuulus. Raudvara institutsiooni visa püsimine näitab selgelt, et veel 1858. aasta eelõhtul nägi mõis talus vaid majapidamist, mille kõrgemaks isandaks oli mõisnik ja mille ainukene ülesanne oli teenida mõisa.

1846. aastal avaldati Eestimaa mõisnike põllumajandusühingu presidendi Otto von Grünewaldti kõne ühingu juubeliistungil, milles ta õige tabavalt iseloomustas selleaegse taluperemehe olukorda. «Ja mis rõõmu võib taluperemees oma tööst leida, kuidas võib ta majapidamine hakata iseseisvalt ja hoogsalt arenema, kui ta parimad tööloomad mõisale tööd teevad, ta parim loomatoit väljaspool kodu ära pruugitakse, kui ta majapidamine kõige kibedamal tööajal, nagu heina- ja viljakoristusel, mõisa majapidamisest sõltub, kui ta iga päev ja iga nädal peab muret tundma selle üle, kuidas mõisale

[120] ENSV RAKA, f. 896, nim. 1, s.-ü. 4 (a. 1838—1841), l. 26.
[121] ENSV RAKA, f. 880, nim. 1, s.-ü. 301 (a. 1846—1863), l. 7.
[122] ENSV RAKA, f. 888, nim. 1, s.-ü. 2 (a. 1806—1844), l. 123.
[123] Eestimaa Tallorahwa Seadmissed, Tallinn 1816, § 232.
[124] Sealsamas, § 231.

Vanker põllul. O. Hoffmanni pliiatsietüüd. 1875.—1877. a.

võlgu olevate teokoormistega mitte hilineda, kui ta sageli oma põllutööriista ära peab andma, niipea kui ta teomees mõne tööriista mõisatööl katki tegi, kui ta isiklikult iga käsu peale peab välja tulema, vaatamata sellele, et ta juuresolek ta enda majapidamises parajasti hädavajalik on . . .» [125]

1858. aasta sündmused näitavad, et peremehed iga väiksematki võimalust kasutasid, et oma teolisi mõisa tööle mitte saata, vaid neid oma talus kasutada. [126] Kuid teolise mõisa saatmise või mitte-

[125] «Livländische Jahrbücher der Landwirtschaft», 1846, lk. 224—225.
[126] ENSV.RAKA, f. 905, nim. 1, s.-ü. 7 (a. 1858), l. 46—48.

saatmise küsimuses tekkisid mõisa ja talu vahel «rahulikel aastail» kokkupõrked siiski võrdlemisi harva. Tegu nõuti taludelt juba ammu, iga viivituse ja kõrvalepõiklemise eest karistati karmilt ja kontrolli teostamine selles küsimuses oli võrdlemisi lihtne. Sagedamini toimusid kokkupõrked teistes küsimustes. Taluperemees luges kibedaks ebaõigluseks, et talu pidi söötma ka seda töölooma, kes ometi nädalate viisi mõisas tööd tegi. Niipea kui mõisale töötav veohärg või hobune puuduliku söötmise tõttu kokku varises, laostus sageli ka talu, sest kiires korras seda töölooma asendada oli väga raske. Kõige selle tõttu oli nii peremehe kui ka selles küsimuses temaga täiesti üksmeelse sulase jaoks iga vahend püha, et mõisategu tegevat töölooma elus ja töövõimelisena hoida. Sellel pinnal toimusid talu ja mõisa vahel sageli teravad kokkupõrked.

Teomehed kasutasid iga võimalust, et oma hobuseid mõisa heinamaal või ristikupõllul sööta. Tabamise korral ootas neid karm karistus — tavaliselt nelikümmend hoopi vitsu haagikohtuniku juures.[127] Teomeestel oli keelatud üldse hobust mõisa kaasa võtta, kui olid käsil sellised tööd, kus teoliste hobuseid ei tarvitatud, — näiteks rukkilõikus või heinaniitmine. 22. augustil 1857 sai Pruuna mõisa teomees Tõnu Nikker haagikohtus 100 hoopi vitsu selle eest, et ta lõikuse ajal hobuse mõisa kaasa võttis ja teda seal keelust hoolimata söötis.[128]

Iseloomulikud on ka järgmised kokkupõrked talupoegade ja mõisaametnike vahel. 1858. aasta augusti alguses tabas Uudeküla mõisa aidamees ühel ööl taluperemehe Toomas Udemanni, kui see parajasti mõisakopli aeda maha kiskus, et oma nälginud hobust sinna sööma lasta. Kui aidamees järgmisel päeval Udemanni talusse läks, peksis peremees ta armetul kombel läbi.[129] Sama aasta juuni lõpus või juuli alguses tabas Kuksema mõisa kubjas öösel mõisa heinamaal kaks sulast ja kaks peremehe poega, kes seal hobuseid söötsid. Märgates kubjast ja lootes nähtavasti, et neid ööpimeduses ära ei tunta, tungisid talupojad kupja kallale ja peksid ta keppidega läbi.[130]

Kuigi talupojad 1858. aastal korduvalt rääkisid, et maa tegelikult neile kuulub, ei tehtud katseid rendi maksmisest üldse loobuda või mõisate maad üle võtta. On iseloomulik, et ainukese sellelaadilise katse puhul oli tegemist just mõisa karjamaaga. 20. juulil 1858 leidis Läänemaal Mäe mõisas aset kokkupõrge talupoegade ja mõisa vahel karjamaa küsimuses.[131]

Küllaltki sageli said mõisa karistavat kätt tunda ka need talupojad, kes ise teol ei käinud, — taluperemehed, nende esimesed pojad jne. Taluperemeestele anti peksa kõige tühisematel põhjustel.

---

[127] ENSV RAKA, f. 905, nim. 1, s.-ü. 7 (a. 1858), l. 43.
[128] ENSV RAKA, f. 905, nim. 1, s.-ü. 6 (a. 1857), l. 58.
[129] ENSV RAKA, f. 905, nim. 1, s.-ü. 7 (a. 1858), l. 89—90.
[130] Sealsamas, l. 43—44.
[131] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 525, l. 207—210.

Eriti sageli juhtus seda mõisa viinaköögis, kus tööl pidid käima ka taluperemehed. 1858. aasta veebruaris peksis Hageri mõisa aidamees kepiga taluperemeest Sander Freibergi, sellepärast et viimane oli töö ajal kirunud. Talumees, kes selle üle vihastas, et teda ilma mingi ilmse põhjuseta löödi, rebis aidamehel kepi käest ja peksis ta enda läbi. [132]

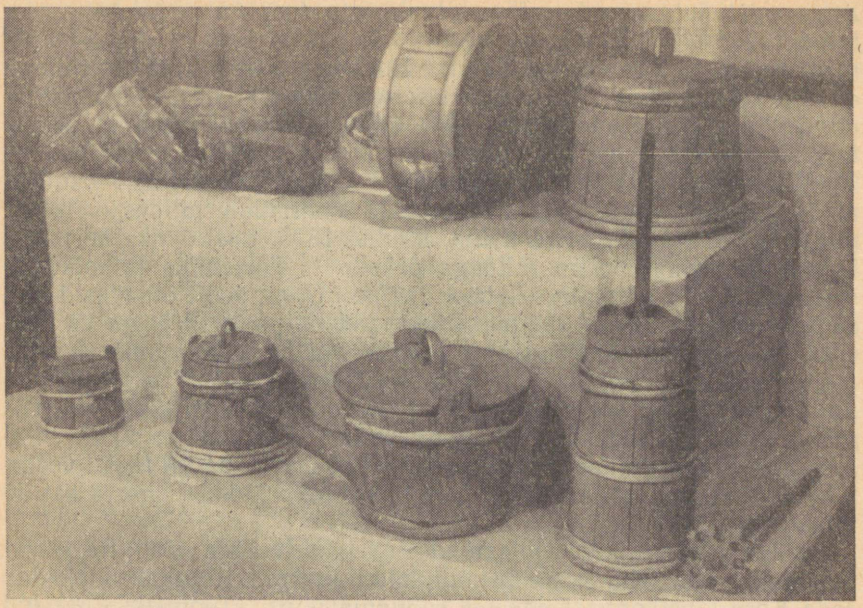
Mõisa eeskujust lasksid end kaasa kiskuda ka sellised kaudsemad mõisakäsilased nagu kõrtsmikud. Kohtumaterjalides on säilinud andmed näiteks selle kohta, kuidas 1855. aastal üks kõrtsmik Udeva mõisa talupoega piitsaga peksis. [133] Kõrtsmike ja möldrite seisund oli aga siinjuures kahepalgeline. Ühelt poolt õiendasid nad sageli rusikaga arveid talupoegadega, teiselt poolt võis aga ka neid endid tabada kehaline karistus mõisas või haagikohtuniku juures. Iseloomulikud sündmused leidsid 1858. aasta talvel aset Roosna vallas. Tammiku kõrtsmik peksis teomehe Landroni läbi, sest viimane süüdistas teda viina lahjendamises. Kuuldus petmisest ulatus siiski mõisa, ja kui kontrollimisel selgus, et viina oli tõesti veega lahjendatud, saadeti kõrtsmik haagikohtuniku juurde, kus ta sai 50 vitsahoopi. [134]

Kõige raskem oli mõisatööd tegevate teoliste elu. Kurnavat mõisatööd tuli teha väga kasina toidu juures. Kujukalt kirjeldab seda Kose kihelkonnast pärinev rahvamälestus. «Teomehele pandud perenaise poolt leivakott kaasa, mis sisaldanud haganast leiba ja lähkritäie piima. Toit pandi terveks nädalaks ühes. Nädala esimestel päevadel saadud rüübata piima, kuid lõpupäevadel tulnud juba piimale vett juurde lisada ning reede ja laupäev pidanud teoline palja veega leppima, sest piimast jätkunud tavaliselt 2—3 päevaks.» [135]

Sügiseste põllutööde ja eriti rehepeksu ajal saavutas mõisateoliste kurnamine oma kulminatsiooni. Inimestest püüti sel ajal välja pressida kõik, mis nad ööpäeva jooksul olid füüsiliselt võimelised andma. Rehepeksule abivaimudeks saadetud inimestel (naised ja nooremad mehed) tuli sageli ühe päeva jooksul kaks korda reht peksta — algul peksti reht talus ja siis rutati ööseks mõisa rehepeksule. [136] Mõisa rehepeks kestis kuni hommikuvalgeni ja pärast lühikest hommikusööki saadeti teolised kohe uuesti tööle. Unest vaevatud ja tööst kurnatud inimesed ei suutnud süüagi. «Uni ja väsimus olnud nii suur, et kuidagi pole süüa saanud, piim läinud karpi valamisel ikka maha; pole saanudki valada — joodud üle

---

[132] ENSV RAKA, f. 905, nim. 1, s.-ü. 7 (a. 1858), l. 10.
[133] ENSV RAKA, f. 905, nim. 1, s.-ü. 4 (a. 1855), l. 20.
[134] ENSV RAKA, f. 905, nim. 1, s.-ü. 7 (a. 1858), l. 4.
[135] Eesti NSV Teaduste Akadeemia Fr. R. Kreutzwaldi nimeline Kirjandusmuuseum, L. Otsa, Ajalooline traditsioon Kose kihelkonnast (käsikiri), lk. 36.
[136] Eesti NSV Teaduste Akadeemia Fr. R. Kreutzwaldi nimeline Kirjandusmuuseum, H. J. Kõrge, Paide-Anna kihelkonna ajalooline traditsioon (käsikiri), lk. 107 ja H. Ottenson, Aruanne stipendiaaditööst Vigala kihelkonnas Läänemaal (käsikiri), lk. 99.

Talupoja tarbeesemeid. Vasakult paremale ülemises reas: leivamärss, tükk aganaleiba, silgukarp, lähker, supikumm; alumises reas: vitsik, silgupütt, lüpsik, võikirn.

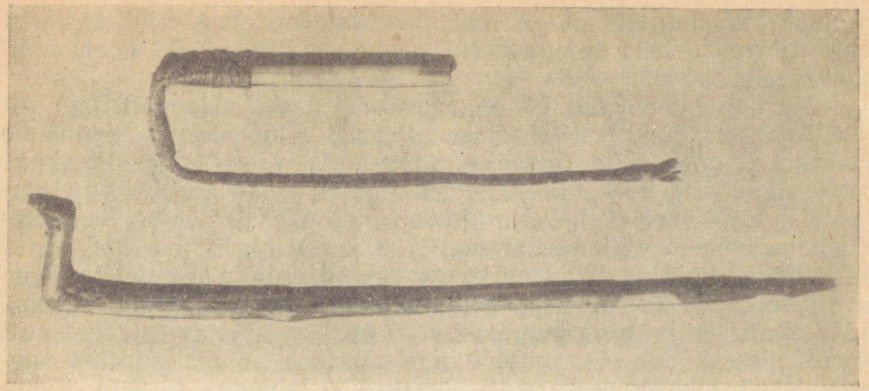
lähkri ääre»[137] — nii mäletasid seda aega vanemad inimesed Ambla kihelkonnast. «Teomehed ja vaimud olnud tihti nii väsinud, et jäänud magama, leivatükk suus,»[138] nii mäletati seda Kose kihelkonnas. Selline tööpõrgu kestis aga nädalate viisi, niikaua kui kogu mõisa vili oli pekstud.

Küllaltki pingutav oli mõisateoliste töö aga ka muul ajal, eriti neil töödel, kus laialdaselt rakendati tükitööd (nagu kündmine, heinaniitmine, viljalõikus, linalõugutamine). Lisaks sellele pidi teoline kogu aeg kannatama teotusi ja alandavat peksu mõisasundijate poolt. Vahet tegemata peksid kupjad ja kiltrid naisi, mehi ja lapsi. XIX sajandi esimesse poolde ulatuvad ajaloolised mälestused manavad meie silme ette masendavaid pilte mõisapõllul töötavate tööliste loomalikust peksmisest. Simuna kihelkonnast pärinev ajalooline traditsioon räägib, et kord olevat Muuga mõisnik Uexküll mõisa põllul äestava poisikese vihatujus kepiga surnuks löönud. Mõisnik lasknud oma ohvri sinnasamasse maha matta ja öelnud selle juures:

---

[137] Eesti NSV Teaduste Akadeemia Fr. R. Kreutzwaldi nimeline Kirjandusmuuseum, B. Tomasson, Ambla kihelkonnast kogutud ajaloolise traditsiooni aruanne (käsikiri), lk. 58.

[138] Sealsamas, L. Otsa, tsit. teos, lk. 36.

Kiltri kepp ja kupja piits.

«Inimene pole ju muud kui rääkiv loom.» [139] Küti mõisa parun Stackelberg, nagu räägitakse rahvamälestustes, olevat öelnud, et eestlasi saavat nende rumaluse pärast ainult seetõttu koertest eraldada, et nad räägivad. [140] Selle kohta, et balti parunid eesti talupoegi tõepoolest loomaks pidasid, on säilinud ka n. ö. dokumentaalseid tõendeid. 1805. aastal Kose-Uuemõisas talurahva rahutuste mahasurumist juhtinud parun Rosen kirjutas oma 4. oktoobril koostatud ettekandes kubernerile: «Siiski pean ma mõninga inimeste ja rahvaste tundmise põhjal, mis mul on vanuse ja kogemuste tõttu, tunnistama, et ma siinset harimatut talupoega ainult ta inimliku väliskuju pärast loomaks ei pea.» [141]

Kuid ka teoliste peksmise küsimuses andis XIX sajandi teisel veerandil tunda see otstarbekuse ja ökonoomsuse vaim, mille üle balti-saksa mõisnikud olid nii uhked. Töölise põhjalikul peksmisel otse töö juures oleks mõisa kallist tööaega asjatult kulutatud, pealegi ei jõudnud teoline kohe pärast peksu endise jõuga tööd teha. Seepärast anti raskemad karistused kätte pärast tööpäeva lõppu. Põhja-Eesti mõisates olid selle jaoks XIX sajandi teisel veerandil sisse seatud kindlad kohad — tallinurgad, seinaääred. Verepritsmetega määrduvat seina tuli seal sageli uuesti lubjata. Paljudes mõisates olid tarvitusele võetud spetsiaalsed peksupingid. Rahvasuus kutsuti neid «peksuviiuliteks», kuna nad olid keskelt kitsamad kui otstest, et peksmisel vitste otsad vastu pingi serva ei läheks ja sellega löökide jõud ei väheneks. [142] Niipea aga, kui teoline mõi-

[139] Eesti NSV Teaduste Akadeemia Fr. R. Kreutzwaldi nimeline Kirjandusmuuseum, M. Riska, Suuline ajalooline rahvatraditsioon — Simuna kihelkonna idapoolses osas (käsikiri), lk. 47.

[140] Sealsamas, J. Tavast, Jüri kihelkond (käsikiri), lk. 79.

[141] ENSV RAKA, f. 29, a. 1805—1807, s.-ü. 159, l. 151.

[142] Eesti NSV Teaduste Akadeemia Fr. R. Kreutzwaldi nimeline Kirjandusmuuseum, L. Vilmre, Ajaloolist traditsiooni Järva-Jaani kihelkonnast (käsikiri), lk. 59—60.

sapõllul või tallis ka kõige ebaõiglasemale karistusele julges vastu hakata, ootas teda haagikohtuniku juures vähemalt 40 hoopi mõisavõimule vastupanemise eest.

Nii kohtumaterjalid kui ka rahvamälestused räägivad üksmeelselt teoliste püüdest mõisaorjusest vabaneda mõnele teisele elualale siirdumise teel. Tegelikus elus oli see aga väga raske. Eestimaa mõisnikud olid veel XIX sajandi keskpaiku veendunud, et kogu talurahvas kui seisus eksisteerib ainult nende mõisate jaoks. See põhimõte on selgesti väljendatud kuni 1858. aastani kehtinud 1816. aasta Eestimaa talurahvaseaduses, kus on öeldud, et talupoegadel on õigus vaid selliseid teenistuslepinguid sõlmida, mis neid «põllo Mehhe, Ma ellamisse ja Maia-teggemisse põlwest ehk Moisa asjade muust prukimissest, ehk nisugguse handwerki tööst ja nisuggustest teggemistest, mis Moisa kassuks tehhakse, ei lahhuta» (§ 586). Sama seaduse järgi pidid kihelkonnamaaklerid hoolitsema, et kõik teosulased ja -tüdrukud pidevalt mõisale töötaksid. Tegelikult erilisi kihelkonnamaaklereid sisse ei seatud. Iga mardipäeva (10. november) või jüripäeva (23. aprill) paiku selgitasid mõis ja kihelkonnakohus, kes nende piirkonnas elavaist sulastest polnud veel peremeestega teenistuslepinguid sõlminud ja määrasid nad sunniviisil tööle taluperemeeste juurde, kellel veel sulaseid ei olnud.[143] Kui mõni sulane või tüdruk kahe nädala jooksul omale veel uut teenistuskohta polnud leidnud, siis anti ta Eestimaa 1816. aasta talurahvaseaduse § 304 ja 305 põhjal politseikohtu kätte karistamiseks.

Teoorjuslik ekspluateerimine oli selle tootmisviisi peamistele kandjatele nii väljakannatamatu, et vajalikku teoorjade kaadrit suudeti koos hoida ainult otseste sunnivahenditega.

Talurahva kolmanda suurema grupi — vabadike vahekord mõisaga oli mõnevõrra erinev mõisa ja talu vahel valitsevast vahekorrast. Vabadik ei näinud mõisas oma majapidamise laostajat, nagu peremees, — tema majapidamine oli juba ammu laostunud. Vabadikul ei tulnud nagu teolisel päev päeva kõrval kupja kepi all mõisas tööd teha. Vabadikud tegid XIX sajandi teisel veerandil mõisa põllul tööd enamasti juba päevilistena, kokkulepitud palga eest. Niikaua aga, kui nad olid end mõisa tööle palganud, jagasid nad tavaliste teomeeste saatust ning ühtlasi nende viha mõisasunni ja mõisapeksu vastu.

1816. aasta Eestimaa talurahvaseaduse järgi võis mõis vabadikelt teopäevi nõuda ainult siis, kui nad olid mõisalt maad saanud. Tegelikult püüdsid mõisnikud aga ka maata vabadikke endile tööle s u n d i d a.

Sõmeru mõisa vabadik Jaan Remsel kaebas 1853. a. detsembris oma mõisniku peale, et see nõuab temalt teopäevi, kuigi ta pole mõi-

[143] ENSV RAKA, f. 907, nim. 1, s.-ü. 266 (a. 1834), l. 1 — 1834. a.; f. 880, nim. 1, s.-ü. 301 (a. 1846), l. 11 — 1848. a.; f. 881, nim. 1, s.-ü. 10 (a. 1845), l. 109 — 1850. a.; s.-ü. 11, l. 56 — 1855. a.; f. 905, nim. 1, s.-ü. 6 (a. 1857), l. 44 — 1857. a.; f. 881, nim. 1, s.-ü. 11 (a. 1850), l. 86 — 1858. a.; f. 905, nim. 1, s.-ü. 7 (a. 1858), l. 25, 52 — 1858. a.

salt saanud ei maad ega elumaja. Hoolimata sellest kohustas Viru kreisikohus Remselit tegema mõisale ühe päeva tegu nädalas 1804. a. talurahvaseaduse § 46 järgi, kuigi nimetatud seadus pärast talupoegade vabastamist ei oleks pidanud enam kehtima.[144]

Popsikülade elanikke hakkas sel ajal üha enam meelitama linn, huvitama teised elukutsed. Siin aga astus väga sageli keelavalt vahele mõisnik, kes ka vabadikelt teoorjust püüdis välja pressida. Kohtuarhiivides on säilinud selle kohta iseloomulikke materjale.

Kui Varangu mõisa maal elava rätsepa Wabo Nieländeri tütar sai 21 aastaseks, nõudis mõis, et ta hakkaks kaks päeva nädalas mõisas teol käima. Kui rätsep Nieländer vastu hakkas, areteeriti ta kihelkonnakohtu poolt, kuigi ta tahtis need teopäevad rahas kinni maksta. Viru kreisikohus langetas 1854. a. oktoobris otsuse, et see «isemeelne» ja «rikas» mees peab siiski tütre mõisa saatma, sest tal olevat mõisa maa peal kartulipõld.[145]

1858. a. kevadel määras Roosna mõisavalitsus rätsepaks õppinud Jaan Gruno teosulaseks ühe taluperemehe juurde. Kui talle mõisas seletati, et seaduse järgi võib teda tööle määrata, ütles Gruno, «...et see üks loomade, aga mitte inimeste seadus on».[146]

Ka vabadikud vihkasid mõisnike võimu ja teoorjust. Kui talurentnik ja eriti teomees mõisaorjuse talumatut raskust aga päevpäevalt tunda said, siis vabadikel oli teravamaid kokkupõrkeid mõisaga harvemini.

Paratamatult võib kerkida küsimus: kas see ebainimlik olukord, milles eesti talupoeg XIX sajandi teisel veerandil elas, suhtumine temasse kui loomasse, lõpuks talle ka oma pitserit ei vajutanud? Kas ei muutunud talupoeg sellises olukorras loomana tuimaks, ükskõikseks mõisanuhtluse ja kohtulike karistuste vastu? Meil on andmeid aga otse vastupidise kohta. Mõisavargust ei pidanud talupojad õieti varguseks ja sageli omavahel kiitlesid, kuidas neil sel viisil oma kurnajaile oli õnnestunud veidigi kätte maksta. Kui neid aga selle pealt tabati ja eriti kui järgnes kohtulik karistus, tunti sageli siiski häbi. 1857. aasta detsembris tabati Kuie mõisa taluperemees Jaan Nikiver koos poja Jaaniga mõisametsas, kus nad olid parajasti langetanud kaks kaske. 25. novembril pidi Jaan Nikiveri selle eest mõisas karistatama. Sama päeva hommikul oli ta metsavahile kurtnud, et ta seda häbi kodukülas üle ei ela, vaid tahab minema rännata. Kui Jaan Nikiver mõisa ei ilmunud, mindi teda koju otsima ja leiti, et ta oli enda üles poonud.[147] 24. novembril samal aastal tabati teomees Hans Tomann Kurisoo mõisa metsast puuvarguselt. Haagikohtuniku juurde karistamiseks polnud teda aga võimalik viia, sest 2. detsembril poos Tomann enda metsas üles.[148]

Need traagilised juhtumid räägivad sellest, kui ebateadlikud,

---

[144] ENSV RAKA, f. 866, nim. 1, s.-ü. 678, l. 1—6.
[145] ENSV RAKA, f. 866, nim. 1, s.-ü. 679, l. 2—5.
[146] ENSV RAKA, f. 905, nim. 1, s.-ü. 7 (a. 1858), l. 25.
[147] ENSV RAKA, f. 905, nim. 1, s.-ü. 6 (a. 1857), l. 96—97.
[148] Sealsamas, l. 95.

pimestatud valitsevast ideoloogiast olid sel ajal talupojad. Nad räägivad ka sellest, et hirm julmade karistuste ees mõisas ja haagikohtuniku juures ajas inimesed mõnikord vabasurma. Ühtlasi tunnistavad nad aga, et eesti talupoeg polnud mingi täiesti loomastunud, igasuguse au- ja eneseväärikustunde kaotanud olend, kellena ta eksisteeris ainult balti saksa mõisniku kujutlusmaailmas. See talupoeg oli võimeline kangelastegudeks, millede üllus äratab meis isegi praegu vaimustust. 14. oktoobril 1856 aerutas kaheksa inimest Prangli saarelt mandrile. Äge tormilainetus paiskas paadi enne randa jõudmist kummuli. Üks paadis sõitjaist, talunaine Tiina Tombai päästeti siinjuures uppumissurmast ta õe Kaie poolt, kes ta paadi juurde tõmbas. Oli aga karta, et paat kõiki merehädalisi vee peal ei suuda hoida. Rabeldes temast kinni hoidva õe käest lahti ütles Kai: «Lase mind lahti, muidu upume me siin kõik; päästke teie endid — minu järele ei nuta keegi, küll aga teie järele, kel teil mehed ja lapsed on.» [149] Ainult vägisi suudeti teda takistada end teiste heaks ohverdamast.

Paljud 1858. aasta sündmused räägivad kujukalt mõisnike poolt loomaks peetud talupoegade kõrgeist moraalseist omadustest — nende mehisusest ja tugevast kollektiivsusetundest. Väga sageli esines sel suvel järgmine olukord. Raevunud mõisnik või mõisavalitseja käsutas vallatalitaja või mõned «peasüüdlased» haagikohtuniku juurde karistamiseks. Selle asemel, et oma nahka hoides kõrvale hiilida, teatasid talupojad, et kui juba karistada tahetakse, siis karistatagu neid kõiki — sest nad on ühel meelel. Ja nad läksid kõik koos haagikohtuniku juurde.

Ajaloolastel, majandus- ja õigusteadlastel tuleb veel palju tööd teha, enne kui me saame lõpliku selguse küsimuses, mida kujutasid endast feodaal-pärisorjusliku formatsiooni viimased aastakümned, see piinarikas uuele formatsioonile ülemineku algus — ajavahemik pärast talupoegade formaalset vabastamist ja enne 60—70-ndate aastate kodanlikke reforme. Äärmiselt keerukalt on siin feodalismi kägistavad ahelad põimunud sissetungiva kapitalismi elementide ümber.

Eesti rahva mälestusse on see aeg jäänud aga mõisaorjuse tumeda perioodina, mis väga vähe või peaaegu üldse ei erinenud piiramata pärisorjuse ajast. Talurahva hulgas ajaloolisi mälestusi koguvad inimesed olid sunnitud korduvalt konstateerima: «Lähem vahetegemise oskus pärisorjuse ja teoorjuse aja vahel puudub, kuna ju talupoja elu üldistes joontes, nimelt mõisa teenimine enam-vähem endiseks jäi.» [150] Võrdlemisi tabavalt väljendas seda rahva üldist veendumust Tarvastu talupoeg Johannes Kala oma kirjas «Oleviku»

---

[149] ENSV RAKA, f. 1187, nim. 1, s.-ü. 527-1 (a. 1857), l. 99.

[150] Eesti NSV Teaduste Akadeemia Fr. R. Kreutzwaldi nimeline Kirjandusmuuseum, M. Sorgsepp, Juuru kihelkonna suuline ajalooline traditsioon (käsikiri), lk. 94; L. Vilmre, Ajaloolist traditsiooni Koeru kihelkonnast (käsikiri), lk. 50; L. Otsa, tsit. teos, lk. 15; L. Vilmre, Ajaloolist traditsiooni Järva-Jaani kihelkonnast, lk. 48.

toimetusele 1898. aastal. Eesti talupoegade vabastamist 1816.—1819. aastal hindab ta järgmiselt: «Priius ei tulnud ometigi veel niipea, talupojad olivad siiski veel mõisa orjad, ehk küll nime pidi vabad pidid olema. Talupojad pidivad siiski igaüks oma koha eest tegu tegema mõisas, peksa ja sõimata saivad nad endist viisi.» [151]

Teades, kuidas rahvas sel ajal hindas oma olukorda, ei üllata meid ka see, et eesti talupojad 1858. aastal rääkisid «priiuse tulemisest» ja «vangipõlvest vabanemisest», kuigi nad juriidiliselt juba mitukümmend aastat vabad olid.

Eesti külas käis lakkamatult stiihiline, kuid äge võitlus mõisnike rõhumise vastu. Piisas väiksestki tõukest, et kord siin, kord seal puhkenud kokkupõrked talupoegade ja mõisavõimude vahel andsid aset laiaulatuslikele talurahva rahutustele. Iseloomustades vene talurahva revolutsioonilise energia allikaid, kirjutas V. I. Lenin 1905.—1907. a. revolutsiooni päevil: «Ühelt poolt seletavad teoorjusliku majanduse väga rohked jäänused ja igasugused pärisorjuse igandid koos kehvtalurahva ennenägematu vaesumise ja laostumisega täiel määral revolutsioonilise talurahvaliikumise sügavaid allikaid, talurahva massi revolutsioonilisuse sügavaid juuri.» [152] See V. I. Lenini poolt antud iseloomustus talurahva revolutsioonilisuse allikatele kehtib ka eesti talupoegade kohta XIX sajandi keskpaiku. Vahe seisab ainult selles, et talupoegade olukord sel perioodil oli veel tunduvalt raskem. Kui 1905.—1907. aastal vene talupoegade revolutsioonilisuse juured ulatusid teoorjuse jäänuste ja pärisorjuse iganditeni, siis eesti talupoegi ei rõhunud XIX sajandi keskpaiku pärisorjusliku teorendi jäänused ja igandid, vaid pärisorjuslik teorent ise.

---

[151] Eesti NSV Teaduste Akadeemia Fr. R. Kreutzwaldi nimeline Kirjandusmuuseum, Grenzsteini kirjakogu, IV kd., lk. 174.

[152] V. I. Lenin, Teosed, 3. kd., lk. 9.

III

TSARISMI JA BALTI AADLI AGRAARPOLIITIKA XIX SAJANDI 40—50-NDAIL AASTAIL

§ 1. 40-ndate aastate agraarreformid

XIX sajandi 40-ndaiks aastaiks oli tootmissuhete ja tootlike jõudude äärmiselt terav mittevastavus kutsunud Eestis esile feodaalpärisorjusliku formatsiooni kriisi süvenemise. Uut ratsionaalsemat põllumajandust polnud võimalik edukalt arendada vanade pärisorjuslike meetoditega. Selleks oli kõige muu kõrval vaja rahalisi kapitale, neid ei saanud mõisnikud aga talurahva ekspluateerimise «vanu meetodeid» rakendades küllalt kiiresti kokku ajada. Feodaalpärisorjuslikud suhted rippusid veskikivina talumajanduse jalus.

Täies teravuses tõstis agraarküsimuse Balti kubermangudes järjekordselt päevakorrale eesti ja läti talupoegade klassivõitluse võimas tõus 40-ndail aastail.[1] Ka tsaarivalitsus, kes saatis Liivimaale polgu polgu järele talupoegi «rahustama», jõudis veendumusele, et mõisnike võimu kindlustamiseks Läänemerekubermangudes oli vaja järjekordseid reforme.

N. M. Družinin näitab oma monograafias «Riigitalupojad ja P. D. Kisseljovi reform» veenvalt, et talurahva antifeodaalne võitlus 30—40-ndail aastail tõukas tsarismi agraarreformide teele.[2] Alates 1835. aastast hakkas tsarismi agraarpoliitikas juhtivat osa etendama P. D. Kisseljov. Ta mõistis paremini kui teised Nikolai-aegsed võimumehed, et tsarism ei või enam, nagu ta ise väljendas, «jääda tardumusse ja oodata veriseid sündmusi, mis võivad valitsust sundida nõustuma sellega, millest keeldumiseks ta juba pole võimeline».[3] 1835. aastal kujunes valitsuse ringkondades välja kindlakujulisem programm reformide läbiviimiseks agraarküsimuses. See

---

[1] Talurahvaliikumisest Eestis 40-ndail aastail vt. H. Kruus, Talurahva käärimine Lõuna-Eestis XIX sajandi 40-ndail aastail, Tartu 1930.

[2] Н. М. Дружинин, Государственные крестьяне и реформа П. Д. Киселева, I kd., Москва-Ленинград 1946, lk. 243—244 jj.

[3] А. П. Заблоцкий-Десятовский, Граф П. Д. Киселев и его время . . ., II kd., Спб. 1882, lk. 296.

programm jättis puudutamata pärisorjuse ja mõisnike maavalduse. Mõisnike võimu taheti aga piirata eriliste määruste ja normidega — nn. riiklike inventaridega, mis mõisnike majanduslikke huve kahjustamata pidid n. ö. puhastama ja tugevdama feodaalse sõltuvuse institutsiooni.[4] Nende inventaridega pidid mõisnike ja talupoegade vahekorrad täpselt kindlaks määratama ja kaduma alatised hõõrumised nende vahel. 1839.—1842. aasta salakomitees põrkas see programm kokku konservatiivide vastupanuga ja kukkus läbi.[5] Vene kubermangudes lõppes valitsuse püüe reguleerida eratalupoegade olukorda vaid õige piiratud reformiga — seaduse väljaandmisega nn. «kohustalupoegade» kohta 1842. aastal. Mõisnikele anti sellega õigus sõlmida talupoegadega kokkulepped kohustuste kohta, mida nad pidid täitma nende käsutuses oleva maa eest. Tsaarivalitsuse püüe soodustada sel teel talupoegade muutumist mõisnike «pärilikeks rentnikeks» meenutab väga Balti kubermangudes 40—50-ndail aastail propageeritud «päriliku rendi» printsiipi, millest pikemalt allpool. Kuid ka see reform kukkus sisuliselt läbi: kogu Nikolai I valitsemise ajal viidi 10 miljonist päristalupojast «kohustalupoegade» liiki üle vaid 24 000 hinge (vähem kui veerand protsenti).[6]

Teisiti oli lugu Vene impeeriumi läänekubermangudega. Nikolai I — «esimene vene aadlik», nagu ta end armastas nimetada, oli valitsuse otsuste elluviimisel agraarküsimuses palju resoluutsem, kui asi puudutas poola, leedu või teiste muulastest aadlike talupoegi.[7] Talurahvaküsimust Vene kubermangudes arutati sügava saladuskatte all, kui aga asi puudutas läänepoolseid kubermange, arutati sedasama küsimust avalikult ja tehti selle ümber isegi demagoogilist kära. Pärast 1830.—1831. a. ülestõusu Poolas püüdis tsarism rahvusliku liikumise (milles olulist osa etendas väikeaadel — šljahta) positsioonide nõrgendamiseks Poola kubermangudes ära kasutada ka mõisnike ja talupoegade vastuolu. Neis kubermangudes viidi ellu P. D. Kisseljovi plaanid mõisnike võimu piiramisest riiklike inventaride abil. 1844. aastal avaldati tsaari ukaas paremkalda-Ukraina mõisates inventaride sisseseadmise kohta ja 1847. aastal kehtestati seal mõisnikele kohustuslikud «reeglid inventaride järgi valitsemise kohta».

Aktiivses vahelesegamises Balti agraarseadusandlusse võib näha tsarismi poolt läänepoolsete kubermangude agraarküsimusele 40-ndail aastail pühendatud intensiivse tähelepanu üht avaldust. Kuid tsarismi huvi agraarprobleemide vastu Balti kubermangudes oli siiski hoopis teise iseloomuga kui Poola kubermangudes. Tsaarivalitsus mäletas hästi, et 1830.—1831. aastal, kui poola šljahta üles tõusis, seisis balti aadel valitsusega n. ö. ühel pool barrikaade, et paljud

---

[4] Vt. Н. М. Дружинин, tsit. teos, lk. 277.
[5] Vt. sealsamas, lk. 627.
[6] История СССР, II kd. (Россия в XIX веке), под редакцией М. В. Нечкиной, Москва 1954, lk. 149.
[7] Vt. Н. М. Дружинин, tsit. teos, lk. 279.

saksa parunite pojad läksid vabatahtlikena poola «mässajaid» maha suruma. [8]

Krahv Kisseljov isiklikult pidas vajalikuks mõisnike ja talupoegade suhete reguleerimist ka Balti kubermangudes. 1837. aastal koostatud märgukirjas andis ta eitava hinnangu Balti agraaroludele, kuna seal «mõisnikud ise reguleerisid ... maakasutajate (s. t. talupoegade. — *J. K.*) õigusi ja kohustusi ...» [9] Formaalselt vabade talupoegade masendavat viletsust otse läänepiiril asuvais kubermangudes pidas Kisseljov suureks ohuks riigi julgeolekule. [10]

Veel 1835. aastal oli tsaarivalitsus veendumusel, et tal pole vaja Balti agraarküsimusse vahele segada. Otse vastupidi — 1835. a. salajase talurahvakomitee programmis iseloomustati Balti agraarkorda isegi kui ideaali, mille poole püüdles oma agraarpoliitikas ka tsaarivalitsus. [11] Ajaloolane V. I. Semevski kahtlemata ülehindas Kisseljovi teeneid, väites, et tsarism muutis oma seisukohta Balti kubermangude agraarkorra suhtes Kisseljovi tegevuse tagajärjel. [12] Keskvalitsuse aktiivse vahelesegamise Balti agraarküsimusse kutsus esile talurahva klassivõitluse võimas tõus Liivimaal 40-ndail aastail. [13]

1842. a. 30. märtsil peetud kõnes rõhutas Nikolai I, et tsaarivalitsus pidavat nüüd Balti agraarolude reformimise küsimuse enda kätte võtma. [14] Kuid tegelikult viidi seda tsentraliseerivat poliitikat ellu väga piiratud ulatuses. Tsaarivalitsus piirdus sellega, et võttes agraarreformide läbiviimise oma otsese kontrolli alla ja mõistes paremini talurahva klassivõitluse ohtlikkust, sundis kohalikku aadlit reforme lõpuni läbi viima.

Omalt poolt ruttasid ka kohalikud maapäevad initsiatiivi üles näitama. Neid tõukas sellele teele peale hirmu talurahvaliikumise ees ka kartus, et vastasel korral võtab selle küsimuse täielikult enda kätte keskvalitsus, kes võis ka mitte arvestada kõiki balti aadli kohalikke huve.

Uute agraarreformide väljatöötamisest Liivimaal võttis juhtivalt osa parun Fölkersahm. Veel 1839. aastal koosnes «Fölkersahmi partei» (nagu tema veendunumad pooldajad end mõnikord kutsusid) Liivimaa maapäeval vaid viiest inimesest. [15] Kuid 1841. aastal, saanud nn. liberaalide juhiks, võitis Fölkersahm enda kätte juhtiva positsiooni maapäeval. Paremini ja varem kui teised Liivimaa aadli liidrid, mõistis ta talupoegadele osaliste järeleandmiste tegemise mööda-

---

[8] Vt. Воспоминания Юрия Арнольда, II kd., M. 1892, lk. 3—5.

[9] В. И. Семевский, Крестьянский вопрос в России в XVIII и первой половине XIX века, II kd., Спб. 1888, lk. 485.

[10] Vt. sealsamas, lk. 37.

[11] Vt. sealsamas, lk. 23.

[12] Vt. sealsamas.

[13] 1841. aasta talurahvarahutuste mõju järgnevaile agraarreformidele käsitleb H. Kruus viidatud töös lk. 161—166.

[14] В. И. Семевский, tsit. teos, lk. 61—62.

[15] Vt. R. Baron Staël von Holstein, Baron Hamilkar von Fölkersahm, Riga 1907, lk. 12.

pääsmatust. Fölkersahm kartis, et Liivimaa mõisnike kõige konservatiivsema osa kangekaelsus võib kutsuda esile veel tugevamad talupoegade rahutused.[16]

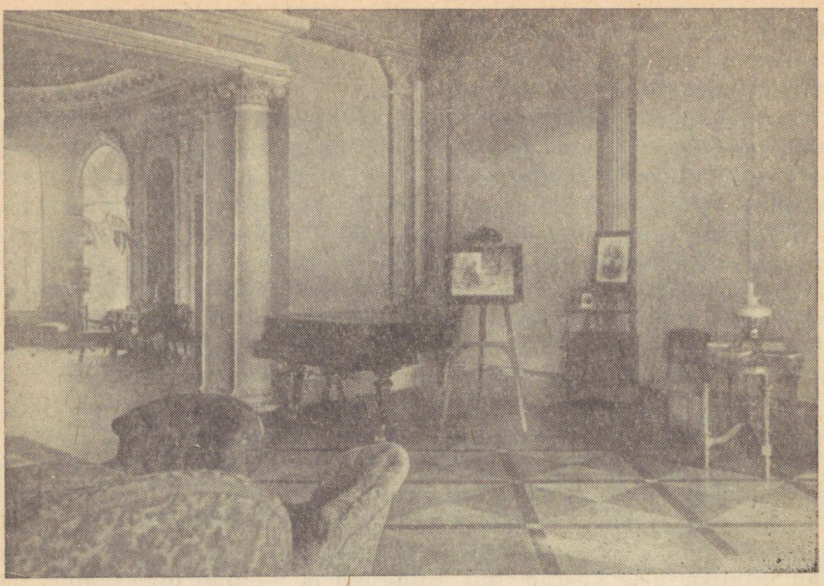
9. veebruaril 1842 saabus Riiga III osakonna (salapolitsei ja žandarmeeria) ülem Benckendorff ja andis maapäevale kogunenud aadlikele edasi Nikolai I korralduse, et väga «kurvastavate» talurahva rahutuste tõttu peab aadel talupoegi «abistama» ja parandama 1819. aasta agraarreformi «vead». Benckendorff rõhutas, et talupoegi peab küll «abistama», kuid seda tuleb teha nii, et «see ei näeks välja nagu järeleandmised, mida nad (talupojad. — *J. K.*) oma kangekaelsusega kätte võitsid».[17] Samal 1842. a. maapäeval töötatigi välja printsiip, et mõisnikel keelatakse tulevikus talupoegade maa võõrandamine ja need maad peavad jääma talurahvaseisuse käsutusse.

Et võtta Balti agraarreformide väljatöötamine valitsuse otsese kontrolli alla, loodi 1846. aastal Läänemerekubermangude Komitee. Ühes siseministeeriumi ametlikus märgukirjas iseloomustatakse komitee loomist järgmiselt. «Selle uue korra tagajärjel Liivimaa talupoegade majanduslik olukord märgatavalt halvenes (s. t. pärast nende formaalset vabastamist 1819. aastal. — *J. K.*). Sellele järgnevad viljaikalduse aastad, mil talupojad ei leidnud uues vabas olukorras enam endisi abivahendeid, kutsusid esile nurina ja kohalikud rahutused. Selle tagajärjel ... loodi Peterburis 1846. aastal komitee Liivimaa talupoegade olukorra parandamiseks.»[18] Komitee koosseisu kuulusid: siseminister, ta abi, riigivarade minister, spetsiaalselt finantsala puudutavate küsimuste puhul ka rahandusminister, Balti kindralkuberner, samuti endised Balti kindralkubernerid ja Liivimaa aadli viis esindajat.[19] Lõpptulemusena kujunes olukord nii, et komitee 12 liikmest üheksa, eesotsas esimehega, olid balti aadlikud või nende võsud. Komitee muutus algusest peale balti aadli reaktsioonilise poliitika üheks tähtsamaks kantsiks. Kuid 1846.—1847. aastal tugevnenud talurahvaliikumise survel töötati uus talurahvaseadus vaatamata konservatiivide raevukale vastupanule siiski välja ja 1849. aastal kinnitati tsaari poolt.

1849. aasta Liivimaa talurahvaseaduse järgi eraldati mõisamaast, mis jäi endiselt mõisnike piiramatusse omandusse, talude käes olev maa (vallamaa). Vallamaad võis mõisnik nüüdsest peale kasutada ainult talupoegadele rendile andmiseks või neile müümiseks, mõisa külge liita ta seda enam ei tohtinud. Kompensatsiooniks selle järeleandmise eest said mõisnikud õiguse talupoegadelt ära võtta ja alatiseks mõisa maade külge liita teatud osa seni talupoegade kasutuses olnud maast — nn. kvoodimaa. Jättes osa maast talupoegadele alatiseks rendile või neile müümiseks, suurendasid mõisnikud samal

---

[16] Vt. R. Baron Staël von Holstein, tsit. teos, lk. 15.
[17] Sealsamas, lk. 22.
[18] RAKA Leningradis, f. 1149, nim. V kd., a. 1859, s.-ü. 76, l. 104.
[19] A. Tobien, Die Agrargesetzgebung Livlands im 19. Jahrhundert, II kd., Riga 1911, lk. 139.

Hõreda mõisa saal.

ajal kvoodimaa liitmise teel mõisapõlde vähemalt 50 protsendi võrra.[20]

1849. a. talurahvaseadus teatud määral soodustas üleminekut teorendilt raha- ja naturaalrendile. Teorendi kasutamist seadusega piirati, raharendi levikut aga mõnevõrra soodustati. Et kergendada maade päriseks ostmist talupoegade poolt, nähti 1849. a. seadusega ette ja loodigi eriline talurahva rentpank. Kuigi mõisnikud 1849. a. seaduse abil röövisid talupoegadelt suure osa nende maast, soodustas see seadus siiski samal ajal ka maa päriseks ostmist talupoegade poolt.

Põhiliselt samalaadselt arenes agraarseadusandlus neil aastail ka Eestimaa kubermangus. Kui Staël-Holstein ja Tobien püüdsid 1849. aasta talurahvaseadust kujutada «humaanselt meelestatud» Fölkersahmi kätetööna, siis Eestimaa kubermangu rüütelkonna agraarseadusandluse apologeet Gernet seletab omakorda 1856. a. talurahvaseaduse sündi Georg von Breverni ja Otto von Grünewaldti «õilsate taotlustega».

14. veebruaril 1839 esitas Eestimaa mõisnik Otto von Grünewaldt maapäevale ettepaneku, mis, kui uskuda Gernetit, kujunes kogu nn. teise agraarreformi lähtepunktiks Eestimaa kubermangus.[21]

---

[20] История Латвийской ССР, I kd. (с древнейших времен до 1860 года), отв. ред. Я. Я. Зутис, Рига 1952, lk. 521—523.

[21] Vt. Axel v. Gernet, Geschichte und System des bäuerlichen Agrarrechts in Estland, Reval 1901, lk. 185.

Tegelikult pani Grünewaldt ainult ette tarvitusele võtta abinõud talupoegade ühest kohast teise liikumise veel rangemaks piiramiseks. Ta lõpetas oma ettepaneku ebamäärase sooviga, et rüütelkonna konvent (ja mitte maapäev ise, kelle otsused oleksid olnud mõisnikele kohustuslikud) hakkaks tegelema talupoegade koormiste normeerimise küsimusega. Sellised mitte millekski kohustavad demagoogilised fraasid talupoegade olukorra parandamise või nende koormiste normeerimise kohta olid selleaegsetel maapäevadel õige sageli käibel ja keegi ei mõelnudki neid tõsiselt võtta. Seetõttu on õige mõistetav, et B. Uexküll oma artiklis Eestimaa agraarajaloo kohta (mis ilmus enne Gerneti raamatut) siiralt imestab selle üle, et Grünewaldti ettepaneku arutamiseks loodud komisjon äkki hakkas tegelema ulatusliku ja põhjaliku agraarreformi ettevalmistamisega.[22]

Andmeid nende tegelike põhjuste kohta, mis sundisid Eestimaa aadlit äkki asuma agraarreformi kallale, leiame ühe 1856. a. talurahvareformi autori, Eestimaa mõisniku G. von Breverni mälestustest. «Kas ma teatasin selle (s. t. Breverni poolt väljatöötatud agraarreformi projekti. — *J. K.*) Patkulile, kes sügisel (1840) jälle linna tagasi pöördus, seda ma enam ei mäleta, igatahes arutasin temaga korduvalt agraarolusid, sest kuuldused Liivimaalt sealse talurahva rahulolematuse kohta said meil teatavaks juba suvel ... Hilissügisel muutusid meieni ulatuvad andmed kasvavast ärevusest Liivimaa talupoegade seas üha arvukamaiks, kuid meil polnud ikka veel teada, kas Riias juba asuti agraarküsimuse arutamisele.»[23] Eestimaa rüütelkonna poolt loodud komisjon, mille koosseisu kuulus ka Brevern, asus 1841. aastal kiires korras agraarreformi väljatöötamisele. «See on muidugi õige, et meie komisjon alates 1841. aastast asus tõsisemalt oma ülesande kallale,» kirjutab Brevern oma mälestustes, «seda enam, et Liivimaal ärevus tugevnes.»[24]

«Liberaalide» agraarprojekt kohtas 1842. aasta Eestimaa maapäeval konservatiivide poolt veel ägedamat vastupanu kui vastavad ettepanekud omal ajal Liivimaal.[25] Enamik Eestimaa mõisnikke ei pidanud suuremate talurahva rahutuste ohtu selles kubermangus veel reaalseks. Kuid talurahvaliikumise uus tõus 1845. aastal Liivimaal sundis agraarreformiga uuesti kiirustama. Eestimaa kubermangu 1846. a. maapäev toimus talurahva rahutustega esile kutsutud hirmu tähe all. Alexander von Grünewaldt maalis oma 1846. aastal esitatud ettepanekus talurahvakomisjonile olukorrast õige sünge pildi. «Kas ei tõesta viimased sündmused Galiitsias (1846.

[22] Bernhard Uexküll zu Fickel, Erörterung einiger Grundzüge estländisch-baltischer Agrarentwicklung während der letzten Decennien, «Baltische Monatschrift», XXVII kd. (1880. a.), lk. 137—138.

[23] G. v. Brevern, Meine Erinnerungen an die Anfänge der zweiten Agrarreform in Estland 1839 bis 1842 (als Manuskript gedruckt), Berlin 1892, lk. 14—15.

[24] Sealsamas, lk. 16.

[25] Sealsamas, lk. 73—75.

Eestimaa mõisnikud XIX saj. esimesel poolel. Kaasaegne šarž.

aastal toimusid Galiitsias enneolematult ägedad ja verised talurahva rahutused. — *J. K.*) uuesti, kuidas isegi üheksateistkümnendal sajandil puhkevad veresaunad, hullemad kui kõige tooremad keskaja hirmuteod, kui mõni rahvas leiab võimaluse kätte maksta teoorjuse pikaajalise rõhumise eest. Kas võime me eestlaste poolt arvestada suuremat sümpaatiat...? Kas on meil puudus hõõguvast tuhast, mis ootab ainult kõige nõrgemat tuulepuhangut, et heledate leekidena lõkkele puhkeda, ja kas me peame teiste maade eeskujust hoiatamata sellele tulele tegevuseta vaatama, kuni me seda oma jõududega enam kustutada ei suuda?» [26]

1846. aastal võttis Eestimaa rüütelkond Liivimaa aadli eeskujul vastu otsuse, et mõisnikel on keelatud edaspidi talurahva maid ära võtta.

Kuid uue talurahvaseaduse väljatöötamine Eestimaa kubermangus venis, kuna sealne aadel osutus veel vaenulikumalt häälestatuks talupoegliku maaomandi tekkimise vastu kui Liivimaa aadel. Isegi üks Eestimaa «liberaalide» juhtidest Brevern tunnistas hiljem, et «rentnike (s. t. talupoegade. — *J. K.*) muutumine maaomanikeks ... tundus mulle seekord olevat niihästi võimatu kui ka ohtlik rüütelkonnale». [27] Seetõttu hakkas Eestimaa rüütelkond algusest

[26] Dr. O. Grünewaldt-Haackhof, Vier Söhne eines Hauses — Zeit und Lebensbilder aus Estlands Vergangenheit, unter Mitarbeitung von Frau M. von Grünewaldt geb. von Neff (als Manuskript gedruckt), II kd., Leipzig 1900, lk. 357.

[27] G. v. Brevern, tsit. teos, lk. 15.

peale eriti propageerima nn. päriliku teorendi kehtestamist. Lubades jätta talupoegade maa alatiseks nende kasutusse, tahtsid mõisnikud samal ajal kinnitada talupoja veel tugevamate ahelatega alatiseks selle maatüki ja ka mõisa külge. See pärisorjuse uus vorm kandis 1856. a. talurahvaseaduses nime «jäädav teokaup» ja oli formuleeritud järgmiselt.[28] Grupp talurentnikke (mitte vähem kui kümnest talukohast) sõlmisid kollektiivselt mõisnikuga rendilepingu päriliku rendi peale. Koormiste osas polnud neil pärilikel rentnikel mingeid eeliseid, võrreldes tavaliste teorentnikega. Nende olukorra «hüved» seisid mõisnike arvates selles, et kui tavalisele rentnikule võis mõisnik rendi üles öelda iga rendiaja möödumise järel, siis sellist rentnikku võis ta talust välja kihutada ainult kohtuotsuse põhjal. Tuleb aga arvestada, et näiteks 1856. a. talurahvaseaduse järgi kohus võis iga talurentniku kohalt välja mõista ka siis, kui ta «oma kontrahti ei täida, ehk tema paha ellowiiside pärast(!), ehk wiimaks, kui tema mõisaherrale ehk kogudusele üsna kahjuks on» (§ 115).

Seetõttu oli isegi see «eelis» vaid näiline. Peale selle oli mõisnikul õigus igal ajal ka seda pärilikku renti üles öelda, kui ta sel teel renditud maa otsustas kas ära müüa või raha- või naturaalrendile anda.

Samal ajal oli talupoegadel omalt poolt peaaegu võimatu päriliku rendi lepingut üles öelda. Ainult kord iga kuue aasta järel võis rentnik oma maatüki kellelegi teisele üle anda, «kui tema oma seltsimeeste leppimisega teist igapidi kolbawat peremeest asemele saadab» (§ 120).

Püüdes kehtestada nn. päriliku rendi suhteid (ta nimetus tuletati sellest, et rentnik saavat siis alati oma rendikoha pärandada oma järglastele), tahtsid mõisnikud sisuliselt konserveerida iganenud feodaal-pärisorjuslikku teorendisüsteemi ühiskäenduse printsiibi kehtestamisega[29] ja talupoegade liikumisvabaduse veelgi ulatuslikuma piiramisega.

Sellelaadiliste agraarsuhete tegelik iseloom paljastati juba 1858. aastal Herzeni «Kolokoli» poolt. «Ei või ju seda omandit (mõeldud on talupoegade maaomandit. — *J. K.*) saada kohustuse eest igavesti töötada mõisnikule — mis oleks uuesti pärisorjus; või igavese obroki eest — mis oleks rumalus, mille ajalugu pühib minema võibolla vägivalla abil.»[30] «Kolokoli» ennustus täitus Eesti osas õige pea. Kuigi balti mõisnikud 40—50-ndail aastail kurikuulsa päriliku rendi ümber väga palju kära tegid ja ta isegi 1856. a. talurahvaseadusesse poetasid, ei suutnud nad tegelikult seda ellu viia — ajaloo progressiivne areng pühkis ta oma teelt.

Agraarreformi läbiviimiseks mangus Eestimaa rüütelkond valitsuselt suurt laenu — ühe miljoni rubla ulatuses. Laenu nõudmise

[28] Vt. ПСЗ II, XXXI kd., I osa, lk. 416—417; Eestimaa Talorahwa Seadus, Tallinn 1858, § 115 jj.

[29] ПСЗ II, XXXI kd., I osa, lk. 417.

[30] «Колокол», 1. jaanuaril 1858.

otsus võeti vastu 1847. a. maapäeval.[31] Tsaarivalitsus ei olnud aga selle laenu andmisega päri. Põhiliselt selle küsimuse ümber käisidki 1847.—1848. aastal vaidlused Eestimaa rüütelkonna ja keskvalitsuse vahel.

Uus olukord kujunes 1848. aastal, mil tsarismi sisepoliitikas toimusid teatud muudatused, mis ei jätnud mõju avaldamata ka Balti kubermangudes.

§ 2. Reaktsiooni tugevnemine tsarismi poliitikas pärast 1848. aastat

Balti rüütelkondade konservatiivne tiib pidas algusest peale igasuguseid järeleandmisi talupoegadele mittevajalikeks ja ohtlikeks. Juba 1841. aastal elavnes balti aadli igasuguste esindajate ja agentide tegevus Peterburis. 40-ndate aastate keskel tõusis konservatiivide ja klerikaalide ärevus haripunkti. Selle aastakümne teisel poolel avaldus talurahva antifeodaalne liikumine Liivimaal talupoegade massilises siirdumises vene õigeusku (talupojad lootsid «keisri usku» astumisega mõisnike ikkest vabaneda). Kuna tsaarivalitsus algul päris heatahtlikult vaatas talurahva massilisele «riigiusku» siirdumisele, siis hakkasid nõrganärvilisemad klerikaalide-konservatiivide seast kujutlema, et Balti erikorra ja kiriku viimane tund on löönud. Seetõttu näitasid kiriku ringkonnad selles poliitilises võitluses üles erilist aktiivsust.

Balti aadli agendid püüdsid õukonnale ja valitsusele selgeks teha, et olukord nende kubermangudes on väga ähvardav, ja kõige ohtlikum olevat seal ükskõik missuguste reformide teostamine valitsuse poolt. Liivimaa luteri usu kiriku tulevane superintendent pastor F. Walter sõitis juba 1841. aastal Peterburi, et anda tsaarile «õige ettekujutus» olukorrast. Ta ei saavutanud audientsi Nikolai I juures, kuid selle eest kohtus paljude kõrgemate riigiametnike ja mõjukate õukondlastega (ta ise loetleb oma kirjades 18 nime, kelle hulgas on üks minister, kaks admirali ja kaheksa kindralit). Walter arvas, et tal õnnestus tsaari ümber luua balti aadli huvide kaitsemüüri, kuna nüüd tsaar «igal pool kohtab üht ja samasugust suhtumist küsimusse».[32] 1843. aastal balti aadli agentide tegevus Peterburis elavnes veelgi. Walter kirjutab sellest järgmiselt: «Meie poolt liikuma pandud kellade helin muutub üha tugevamaks, nii et suurest helisemisest väriseb õhk; töötavad suured ja väikesed kellad ja nende helin kumiseb kõrvus isegi siis, kui nad vaikivad ... Parun Hahn, krahv Pahlen, ministrid Kankrin, Perovski, Benckendorff, akadeemikud Baer ja Parrot, suurvürstinna Helena ja paljud teised kõrgelseisvad isikud on ähvardavast olukorrast informeeritud.»[33]

Selle reaktsioonilise agitatsiooni üheks eesmärgiks oli tõestada,

---

[31] Vt. Axel v. Gernet, tsit. teos, lk. 218.

[32] Bischof dr. Ferdinand Walter, weil. General-Superintendent von Livland, seine Landtagspredigten und sein Lebenslauf. Nach Briefen und Aufzeichnungen, Leipzig 1891, lk. 165.

[33] Sealsamas, lk. 178.

et talurahvaliikumise tõusu olukorras keskvalitsuse vahelesegamine Balti agraarseadusandlusesse ja kirikuküsimustesse, üldse igasugused reformikatsed ainult suurendaksid revolutsiooniohtu. Walter ei väsi seda kordamast oma märgukirjades ja esitustes. «Liivimaal arenevate liikumiste (talurahva rahutuste. — *J. K.*) liikumapanev jõud on revolutsioonilise iseloomuga ... Sel hetkel, kui rahvale anti idee, et ta võib võõral maal või oma kodumaal saada omanikuks mitte jumala poolt ette nähtud palehigis, vaid võõra vara arvel ja mingi võõra võimu — tsaari või kreeka kiriku — võlusõna abil, sel hetkel heideti revolutsioonisäde rahva hulka, seni vaiksesse maakohta.» [34]

Samasugust rahulolematust valitsuse agraarpoliitikaga oli 40-ndate aastate teisel poolel märgata ka poola ja vene mõisnike hulgas. 1847. a. 8. novembri seadus, millega talupoegadele anti võimalus end välja osta, kui mõis ta omaniku võlgade pärast oksjonile läks, kutsus vene mõisnike hulgas esile meelepaha. 1848. aastal esitati tsaarile anonüümne märgukiri, milles rõhutati, et nimetatud seadus võivat esile kutsuda samasugused «hukutavad tagajärjed» ja revolutsiooni nagu Lääne-Euroopas. [35] Lääne-Euroopas toimunud revolutsioonide taoliste vapustuste tekkimise võimalusega ähvardasid tsaarivalitsust ka poola mõisnikud inventaride üle pahameelt avaldades. [36]

Kui puhkes 1848. a. revolutsioon, siis see esialgu nagu kinnitas Walteri-taoliste reaktsionääride seisukohtade õigsust. Pealegi hakkasid Balti kubermangude valitsusasutustelt ja sandarmiosakondadelt Peterburi saabuma teated, et läti ja eesti talupojad «teavad kaasaegseid sündmusi» Lääne-Euroopas ja võivad Saksamaalt leviva revolutsioonilise agitatsiooni tagajärjel üles tõusta. [37]

Lääne-Euroopas puhkenud revolutsioonile vastas Nikolai I tsaarivõimu ja vene aadli ühtsuse kärarikka demonstreerimisega. Peterburi kubermangu aadli esindajate vastuvõtul peetud kõnes rõhutas tsaar, et ta peab end «Venemaa esimeseks mõisnikuks» ja nimetas mõisnikke «oma politseinikeks». Nikolai I kriipsutas järjekordselt alla, et kogu maa kuulub aadlikele-mõisnikele. «Nimetatud sõnade tagant paistab selgelt läbi tsaari püüe hajutada mõningane umbusk valitsuse vastu, mis oli levinud aadlike-pärisorjastajate laiades ringides,» kirjutab A. Nifontov, «ja mille olid esile kutsunud kogu XIX sajandi teise veerandi vältel toimunud mitmekordsed katsed lahendada talurahvaküsimust seadusandlikul teel.» [38]

Ära hirmutatuna Lääne-Euroopas puhkenud revolutsioonist ja revolutsioonilise liikumise tugevnemisest siseriigis, pani tsaarivalitsus pärast 1848. aastat peaaegu täiesti seisma igasuguse seadusandliku tegevuse talurahvaküsimuses. Kisseljovi sundisid taganema «äärmised pärisorjastajad, kes ei lubanud ka kõige nõrgemat päris-

---

[34] Bischof dr. Ferdinand Walter..., lk. 225—226.
[35] Vt. В. И. Семевский, tsit. teos, II kd., lk. 193—194.
[36] Vt. sealsamas, lk. 498.
[37] Vt. А. С. Нифонтов, Россия в 1848 году, М. 1949, lk. 104—105.
[38] Sealsamas, lk. 134.

orjuse institutsiooni puudutamist».[39] Kui tsaarivalitsus 40-ndail aastail kehtestas inventarid paremkalda-Ukrainas, siis 50-ndail aastail ette võetud katse laiendada neid ka loode- ja Valgevene kubermangudele lõppes 1854. aastal läbikukkumisega.[40] 50-ndate aastate algul kujunes agraarküsimuses Venemaal olukord, mida Kisseljov iseloomustas järgmiste sõnadega: «Prantsusmaal kutsus aristokraatia kangekaelsus esile revolutsiooni. Inglismaal suutis aristokraatia tänu oma praktilisele meelelaadile ära hoida segadusi ja püsib võimul praegugi, mil käärimine on haaranud kogu maailma. Õnnetuseks avaldab see õppetund vähe mõju meie mõisnikele, kes arvavad, et nad hukkuvad, kui valitsus võtab käsile küsimuse nende piiramatust võimust talupoegade üle.»[41]

Reaktsioon tugevnes ka balti aadli agraarpoliitikas. Balti mõisnikud läksid oma reaktsioonilistes taotlustes veel kaugemale kui vene mõisnikud.

Hirmutatud 1848. a. sündmustest, hakkas Nikolai I kartma, et isegi mõned tsentraliseerimistendentsid, mis ilmnesid 40-ndail aastail siseministeeriumi poliitikas Balti kubermangude suhtes (katse teostada linnavalitsuse reformi, kehtestada vene keel asjaajamises jne.), võivad suurendada revolutsiooniohtu. 1848. aastal uueks Balti kindralkuberneriks määratud vürst Suvorov pani otsekohe kõik balti aadlile vastumeelsed üritused seisma. Liivimaa linnade revisjoni küsimus anti üle Läänemerekubermangude Komiteesse, kus see asi vaikselt kalevi alla maeti.[42] Pärast Suvorovi otsest pöördumist tsaari poole selles küsimuses lükati vene keele juurutamine Balti kubermangude ametiasutuste asjaajamisse määramata ajaks edasi.[43] Kirikuküsimustes kaitses Suvorov energiliselt balti aadli huve, täiesti balti parunite vaimus süüdistas ta Riia õigeusu piiskoppi Filaretti «mässu õhutamises».[44] Pole raske mõista, et kõigi nende Suvorovi poolt astutud sammude tegelikeks autoreiks ja initsiaatoreiks olid Balti aadlimarssalid ja maanõunikud, kes hiljem avaldasid oma tänu neile meelepärasele kindralkubernerile sel teel, et riputasid ta portree üles oma pühamus — rüütelkonna-majas Riias.[45]

Sellises ajaloolises olukorras ja selliste isikute osavõtul töötati 50-ndail aastail Balti agraarseadusandluse küsimuste kallal. Äärmine reaktsioon, mis 50-ndail aastail hakkas selgelt avalduma Balti

---

[39] Н. М. Дружинин, tsit. teos, lk. 280; vt. А. П. Заблоцкий-Десятовский, tsit. teos, II kd., lk. 289—290, 323 ja В. И. Семевский, tsit. teos, II kd., lk. 503.

[40] Vt. А. П. Заблоцкий-Десятовский, tsit. teos, II kd., lk. 313—314.

[41] Sealsamas, lk. 326.

[42] Vt. Ein pseudonymer Brief des Staatsraths Chanykov an den Fürsten Suworow vom Jahre 1848, «Baltische Monatschrift», XLII kd. (1896), lk. 73—74.

[43] Vt. А. А. Чумиков, Генерал-губернаторство князя Суворова в Прибалтийском крае (1848—1861 гг.), «Русский архив», 1890, III kd., lk. 76.

[44] Sealsamas, lk. 77—80, 87.

[45] Vt. Livländische Erinnerungen aus den Jahren 1855—62 (aus den «Materialien zur Geschichte Livlands» von R. Baron Staël Holstein), «Baltische Monatschrift», LXII kd. (1906), lk. 79.

agraarpoliitikas, polnud sugugi «imporditud» Balti kubermangudesse eeskätt Saksamaalt, nagu seda püüab väita Tobien.[46] Ta oli kogu Vene riigis neil aastail tugevneva reaktsiooni kohalikuks avalduseks.

§ 3. Reaktsiooni tugevnemine balti aadli agraarpoliitikas 50-ndail aastail

XIX sajandi 50-ndate aastate esimesel poolel avaldub balti aadli agraarpoliitikas selgelt püüe, kui mitte täiesti tühistada, siis vähemalt tunduvalt piirata neid järeleandmisi, milledele teda oli sundinud 40-ndate aastate talurahvaliikumine ja mis olid väljendust leidnud 1849. a. talurahvaseaduses. Konservatiivid parun Nolckeni juhtimisel võitsid 1851. aastal enda kätte kindla enamuse Liivimaa maapäeval.[47]

Liivimaa mõisnikud pidasid endile suureks ohuks, et 1849. a. talurahvaseadusega oli lubatud talupoegadel oma kohti päriseks osta ning et nad sel teel võisid teorentnikest muutuda väikemaaomanikeks, keda mõisnikul juba raskem oleks olnud sundida oma tahet täitma. Selle ohu otsustasid nad jesuiitliku manöövriga kõrvaldada. Liivimaa 1854. a. maapäeva poolt moodustatud agraarkomisjon töötas välja seaduseprojekti, mille järgi kõik mõisad pidid alati omama peale otseselt mõisa valduses oleva maa veel 10 adramaa ulatuses talupoegade kasutuses olevat rendimaad (nn. vallamaad).[48] Neid kümmet adramaad polnud mõisnik kohustatud müüma. Kui mõisnik seda siiski tegi, kaotas ta kõik Liivimaa mõisnikele kuuluvad seisuslikud eesõigused. Sellise seaduse kehtestamine oleks muutnud võimatuks talude päriseksostmise 65—70 protsendi osas Liivimaa mõisatest, kuna neile kuulus talupoegade rendimaad vähem kui 10 adramaa ulatuses.[49]

1856. a. maapäev veidi muutis seda plaani. Uue maapäeva poolt koostatud projektis oli ette nähtud, et kõik Liivimaa mõisnikud, vaatamata mõisa suurusele, võisid talupoegadele müüa ainult ühe kolmandiku rendimaast, ülejäänud osa pidi alatiseks jääma mõisa külge.

Läänemerekubermangude Komitees kutsus Liivimaa maapäeva poolt välja töötatud uue agraarseaduse projekt esile teatud kohmetuse. Liivimaa aadlilt nõuti, et ta motiveeriks oma järsku loobumist valitsuse poolt 1849. a. talurahvaseaduse kinnitamisega sanktsioneeritud agraarpoliitilisest joonest. Oma märgukirjas «Aadlile mõisamaade valdamise kindlustamisest» iseloomustas kindralkuberner Suvorov sündmuste käiku järgmiselt: «Läänemerekubermangude Komitee nõudis selle peale, et aadel annaks kindlustuse talupoegade-rentnike olukorra paranemise suhtes, kes selle abinõu tagajärjel ei saaks ju enam enda pärisomandiks osa maid, mille suhtes see ennem oli lubatud.

[46] Vt. A. Tobien, tsit. teos, II kd., lk. 207—214.
[47] Vt. sealsamas, lk. 221.
[48] Vt. sealsamas, lk. 218—219.
[49] Vt. sealsamas, lk. 219.

Aadel esitas selle kindlustuse talupoegade-rentnike poolt tehtud maaparandustööde eest tasumise kohta käivate ettepanekute näol . . .»[50] Tehes suurele osale talupoegadele täiesti võimatuks nende poolt renditava maa väljaostmise, lubasid mõisnikud vastutasuks tulevikus hakata oma rendikohtadelt väljaaetavaile talupoegadele maksma tasu viimaste poolt tehtud maaparanduslike tööde eest. Kuid talupoeg võis seda tasu nõuda ainult siis, kui ta rendilepingu tegemisel oli nimetatud küsimuses sõlminud veel erilise lepingu, — mõisnik tasus põhimõtteliselt ainult nende maaparandustööde hinna, mis olid tehtud tema teadmisel ja nõusolekul. Liivimaa mõisnike arvates pidid need reeglid talupoega veelgi enam siduma mõisa külge ja lähendama kurikuulsa «päriliku rendi» üldist võidulepääsemist. Läänemerekubermangude Komitee liikmete enamust aga rahuldasid sellised talupoegade «heaolu» garantiid täiesti ja nad märkisid ka omalt poolt rahuldustundega, et nende ettepanekute elluviimine peab «iga usina talupoja olukorda lähendama päriliku rentniku olukorrale . . .»[51]

Nii Läänemerekubermangude Komitee kui ka spetsiaalselt uue seaduseprojekti läbivaatamiseks moodustatud valitsuskomisjon kinnitasid 1856. a. Liivimaa maapäeva poolt koostatud agraarseaduse projekti peaaegu muudatusteta. Valitsuskomisjon sattus siinjuures balti parunite juttudest pärisorjuslike suhete ja teorendi paremuse üle nii vaimustusse, et ruttas oma ametlikus otsuses kinnitama: «. . . varem valitsenud ettekujutus teorendi kahjulikkusest talupoegadele osutus, nagu kinnitab aadel, kuueaastaste kogemuste põhjal ekslikuks . . .»[52] Komisjon isegi soovitas tühistada kõik 1849. a. talurahvaseaduse sätted, mis kuidagi piirasid pärisorjusliku teorendi kasutamist. Kartes sellist juba liiga järsku pööret agraarpoliitikas, Läänemerekubermangude Komitee nimetatud ettepanekut siiski ei kinnitanud.

Uue talurahvaseaduse projekti sissejuhatavas osas küll räägiti talupoegliku maaomandi loomisest, kuid seaduse sisu, selle asemel et soodustada niisuguse omandi tekkimist, veeretas selle protsessi teele uusi, suuri raskusi.[53] Uus seadus oleks jätnud õige laias ulatuses kehtima mõisnike kodukariõiguse talupoegade suhtes. Selle seaduseprojekti järgi võis mõisnik kasutada talupoja suhtes kodukari igal mõeldaval põhjusel: «. . . sõnakuulmatuse, tööde laisa täitmise, mõisnikule, tema perekonnaliikmetele või mõisniku aset täitvale isikule mitteküllaldase austuse ülesnäitamise ja joobnud oleku või muu ebaviisaka käitumisega kodurahu rikkumise eest mõisa õuel».[54] Talupojast mõisateenija võis ennetähtaegselt minema kihutada «kangekaelsuse, peremehe lastele halva eeskuju näitamise . . . öösiti ringihulkumise . . . kalduvuse eest joomisele ja kaardimängule . . . haava-

[50] RAKA Leningradis, f. 1149, nim. V kd., s.-ü. 76 (a. 1859), l. 171.
[51] Sealsamas, l. 11.
[52] Sealsamas, l. 22.
[53] Sealsamas, l. 263.
[54] Sealsamas, l. 278.

vate tegude ... riiaka iseloomu ja raseduse eest, kui on tegemist vallaliste naistega». [55]

Pärast selle seaduseprojekti arutamist ja täiendamist Liivimaa 1857. a. maapäeval kiitis Läänemerekubermangude Komitee ta 1858. a. algul uuesti heaks. 8. märtsil 1858 kinnitati Läänemerekubermangude Komitee žurnaalis fikseeritud uue seaduse põhimõtted esialgselt Aleksander II poolt. [56]

Paralleelselt uue talurahvaseaduse väljatöötamisega hakkas Liivimaa aadel taotlema spetsiaalselt maade päriseks ostmise operatsiooni juhtimiseks loodud Talurahva Rentpanga likvideerimist. 19. märtsil 1857 andis siseminister Lanskoi Riigikantseleile üle Liivimaa aadli palve likvideerida Talurahva Rentpank. [57] Seda küsimust hakkasid uurima Riigikantselei ja Riiginõukogu majandusdepartemang. Liivimaa aadli taotlusi toetasid aktiivselt Suvorov ja Lanskoi.

Ainult omades ettekujutust Liivimaa aadli agraarpoliitikast 50-ndate aastate esimesel poolel, võib õigesti mõista poliitikat, mida sel ajal teostas Eestimaa rüütelkond. Eestimaa mõisnike olukorra muutis keerulisemaks asjaolu, et seal polnud veel läbi viidud reformi, mis oleks vastanud 1849. aastal Liivimaal teostatud reformile. Tsaarivalitsus nõudis aga tema osavõtul algatatud ürituste lõpuleviimist ja mõlemas kubermangus valitsevate agraarsuhete ühtlustamist. Kujunes olukord, et ajal, mil tsaarivalitsus alles nõudis esimese sammu astumist, soovis Eestimaa rüütelkond astuda juba teist sammu, ja nimelt sammu tagasi.

1849. aastast algas Eestimaa kubermangu maapäevadel äge võitlus talupoegliku maaomandi loomise vastu ja pärisorjusliku teoorjuse säilitamise eest. «Ja me oleme isegi täiesti veendunud, et selline vahetu üldine üleminek sajandeid eksisteerinud teoorjuselt täiesti vabale maaomandile,» teatas oma otsuses 1848. a. maapäeva poolt moodustatud agraarkomisjon, «on mitte üksi praegu läbiviimatu, vaid ka kui ta mingite vahenditega esile kutsutaks, siis toimuks see ainult suurimaks kahjuks talurahvaseisusele ja üldisele heaolule ...» [58] Eestimaa mõisnikud püüdsid oma reaktsioonilisi taotlusi valada eriliste «majandusteooriate» vormi. Eestimaa mõisnike põllumajandusühingu koosolekul 1855. a. lõpus katsus rüütelkonnapealik krahv Keyserling teoreetiliselt põhjendada, et polevat sugugi õige «... nagu peaks talupoeg loomulikult elama ainult selle maa sissetulekuist, millel ta elab, kuna, just vastupidi, tema elu põhielemendiks on p õ l l u m a j a n d u s l i k t ö ö, ükspuha kus ta selle leiab ...» [59] Talupoegadele maa müümise asemel tahtsid Eestimaa mõisnikud neid tõugata «päriliku rendi» orjusesse.

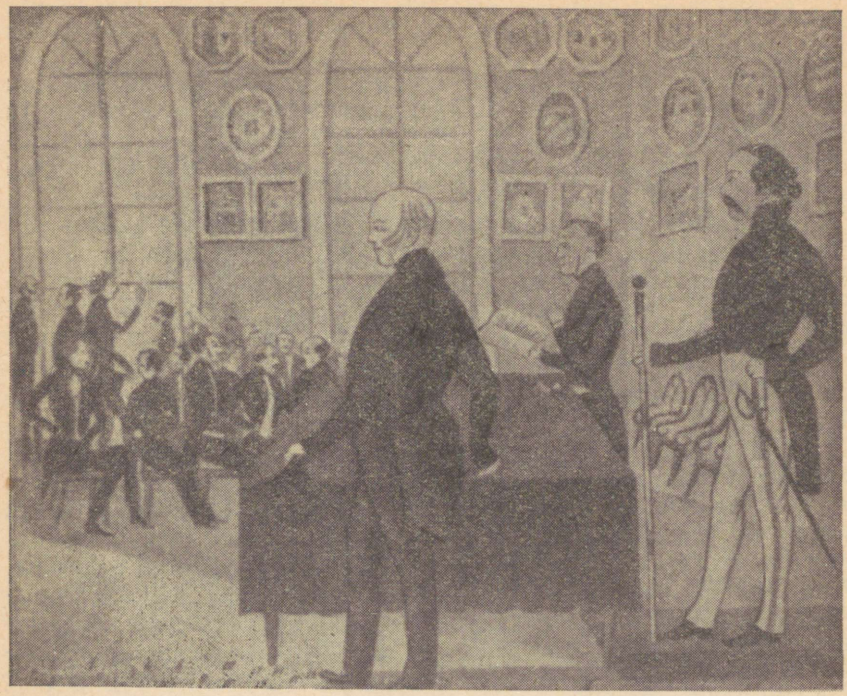
[55] RAKA Leningradis, f. 1149, nim. V kd., s.-ü. 76 (a. 1859), l. 274—275.

[56] Vt. A. T o b i e n, tsit. teos, II kd., lk. 233.

[57] RAKA Leningradis, f. 1152, nim. V kd., s.-ü. 425 (a. 1857), l. 2—6.

[58] Vorschläge, der vom Landtage im Jahre 1848 erwählten Commission zur Regelung und Feststellung der bäuerlichen Verhältnisse in Ehstland, Reval, lk. XX.

[59] «Livländische Jahrbücher der Landwirtschaft», 1855, lk. 54.

Eestimaa maapäeva istungilt XIX saj. esimesel poolel. Kaasaegne šarž.

Eestimaa 1856. aasta talurahvaseaduse projekti arutati Läänemerekubermangude Komitees kaks korda — 10. märtsil 1854 ja 17. veebruaril 1856. Esimesest istungist võtsid osa krahv Pahlen, krahv Kisseljov, Dmitri Bibikov, kindralkuberner Suvorov, parun Uexküll ja R. Patkul.[60] Istung näitas, et valitsuse esindajad pole nõus liiga järsu kursimuutmisega agraarpoliitikas ja eelkõige nõuavad selle ärahoidmist, et uue seaduse mõni säte võiks kujuneda talurahva rahutuste ajendiks. Vastuseks Eestimaa mõisnike palvele säilitada täies ulatuses neile südamelähedane teoorjus, teatas Läänemerekubermangude Komitee, et kuigi ka tema leiab, et «praegusel ajal teoorjus võib olla talupojale rahalistest koormistest mugavam, siiski ta ei saa ühtlasi jätta soovimata, et nende viimaste (s. t. rahaliste rendisuhete. — *J. K.*) kehtestamist võimalust mööda kiirendataks ...»[61] Eestimaa mõisnikud püüdsid nõrgendada ka seda 40-ndail aastail alustatud agraarreformi külge, mille järgi talupoegade käes olev rendimaa pidi alatiseks jääma talurahvaseisuse käsutusse. Vastavasse paragrahvi poetati juurde sõnad, et see põhimõte kehtib

[60] RAKA Leningradis, f. 1149, nim. ~~XVIII~~ 4 kd., s.-ü. 33 (a. 1856), l. 47.
[61] Sealsamas, l. 32—33.

vaid nende maade suhtes, mis 9. juunil 1846 (päev, mil Nikolai I kinnitas uue agraarreformi põhialused) olid talupoegade «seaduslikus valduses». Läänemerekubermangude Komitee juhtis tähelepanu sellele, et ka see formuleering on ohtlik, kuna ta kutsub esile «lakkamatud vaidlused ja kohtutülid».[62] Rüütelkonna soovile piirata uue seadusega eesti talupoegade ümberasumist teistesse kubermangudesse tuli komitee aga vastu. Otsustati uude seadusesse lülitada paragrahv, mis lubas igal aastal kubermangust lahkuda talupoegi ainult 5 protsendi ulatuses nende üldarvust.

17. veebruaril 1856 tuli Läänemerekubermangude Komitee kokku peaaegu samas koosseisus. Kisseljov ei võtnud seekord istungist isiklikult osa, kuid oli saatnud komiteesse oma eriarvamused kirjalikult. Krahv Kisseljov näitas nendes, et kui kehtestada talupoegade kasutusse jääva maa suurust määrav paragrahv rüütelkonna poolt esitatud sõnastuses («talupoegade seaduslikus valduses olnud maa»), siis selle maa hulk paratamatult väheneb.[63] Hoolimata Eestimaa rüütelkonna esindajate vastupanust nõustus komitee enamus Kisseljovi poolt ette pandud formuleeringuga («talupoegade tegelikus valduses olev maa»). Riigimaksude jaotamise küsimuses, kus rüütelkonna esindajad püüdsid kõik maksud veeretada ainult talupoegade õlgadele, tekkis järjekordne kokkupõrge rüütelkonna esindajate ja krahv Kisseljovi arvamuste vahel. Kuigi Kisseljov poleemika ägeduses oma kirjalikes märkustes ründas isegi balti aadli vanu ja seni tsarismi poolt alati respekteeritud privileege, jäi lõpptulemusena võitjaks siiski rüütelkonna seisukoht.[64] Eestimaa mõisnike palve tugevdada talupoegade ihunuhtlust sel teel, et anda tulevikus kodukari õigus ka mitteaadlikest mõisaomanikele, lükkas komitee tagasi.[65]

Eestimaa mõisnikud murdsid nagu Liivimaa aadlikudki pead selle üle, kuidas ära hoida talurahva maavaldusõiguste laiendamist ja talupoegadele maa päriseks müümist. Nagu nägime, nurjus nende katse lülitada uude seadusesse formuleering, et talupoegade kasutusse jääb vaid nende «seaduslikus valduses» olnud maa. Samuti polnud võimalik avalikult loobuda tsaari poolt 1846. aastal kinnitatud talupoegadele maa müümise võimaldamise printsiibist. Seetõttu piirdusid Eestimaa aadli esindajad esialgu sellega, et püüdsid saavutada uue talurahvaseaduse kehtestamise edasilükkamist määramatule ajale. Läänemerekubermangude Komitee istungil 17. veebruaril 1856 nõudsid nad, et uus seadus kehtestataks järkjärguliselt, vastavalt õige pikale ajale planeeritud maamõõtmise ja maade kadastreerimise edenemisele. Kuid isegi balti aadli suhtes väga heatahtlikult häälestatud Läänemerekubermangude Komitee liikmeile ei võinud nägemata jääda, et selline seaduse kehtestamise kord oleks

---

[62] RAKA Leningradis, f. 1149, nim. XVIII kd., s.-ü. 33 (a. 1856), l. 30—31.
[63] Sealsamas, l. 9.
[64] Sealsamas, l. 16—19.
[65] Sealsamas, l. 23.

tunduvalt suurendanud talurahva rahutuste puhkemise ohtu. Seepärast lükati see ettepanek kategooriliselt tagasi. [66]

Kui 1858. aastal selgus, et võimsate talurahva rahutuste üheks ajendiks oli just selline seaduse mõnede osade järkjärgulise kehtestamise süsteem, siis püüdsid Eestimaa aadlikud teha näo, et paragrahvid seaduse sellise kehtestamise kohta olid temasse sattunud kuidagi «juhuslikult». Dokumendid aga näitavad, et see kasvas välja Eestimaa mõisnike visast ja sihikindlast püüdest lükata uue seaduse kehtestamine edasi määramatule ajale.

Kogu 1856. a. talurahvaseaduse ettevalmistamise aja jooksul tegid Eestimaa mõisnikud palju kära oma «õilsameelse järeleandmise» ümber, mis olevat seisnud selles, et uus seadus vähendas talupoegade koormisi 26—27 protsendi võrra. Sellest 26—27-protsendilisest järeleandmisest räägiti korduvalt maapäeval ja aadli poolt moodustatud agraarkomisjonides. [67] Veel 17. veebruaril 1856 hooplesid rüütelkonna esindajad sellega Läänemerekubermangude Komitees. [68]

1839. aastal rüütelkonna poolt korraldatud ankeetküsitluse andmeil (vt. II ptk. § 2) 235 mõisa kohta oli kuue-päeva koha teokoormiste suurus 580 tööpäeva. See jagunes korraliseks rakmeteoks — 310 p. (54 protsenti), korraliseks jalateoks — 147 p. (25 protsenti), rakmeabiteoks — 28 p. (5 protsenti) ja jala-abiteoks — 95 p. (16 protsenti). 1856. a. talurahvaseaduse 127. paragrahv nägi ette, et kuuepäeva talukoht peab korralist ja abitegu kokku tegema aastas 500 päeva ulatuses. Seega oleksid talupoegade teokoormised 127. paragrahvi elluviimisel tõepoolest vähenenud, kuid mitte 26—27 protsendi, vaid ainult 14 protsendi võrra. Teokoormiste suurus oleks seega vähenenud umbes abiteo suuruse võrra, ja kuna viimast seaduses otseselt enam ei nimetatud, siis hakkasidki talupojad 1858. aastal rääkima abiteo kaotamisest. Kuid isegi selle väikese — 14-protsendilise järeleandmisega ei tahtnud Eestimaa mõisnikud 50-ndail aastail enam nõustuda.

Läänemerekubermangude Komitee istung 17. veebruaril 1856 lõppes Eestimaa aadli esindajate väga otsustava avaldusega, et rüütelkond ei kavatse enam mingisuguseid muid järeleandmisi talurahvale teha. «Aadel ei saa talupoegade seisusele või ta üksikuile liikmeile anda veel rohkem õigusi või eeliseid, rikkumata enda kui seisuse õigusi ja samuti enda üksikute liikmete omandiõigusi, võtmata endalt võimalust täita oma kohustusi ja kaotamata üldse kogu oma tähtsust aadliseisusena. Ei või oodata, et aadel ise teadlikult ja vabatahtlikult asetaks enda sellisesse ohtu.» [69]

Mängides niiviisi «haavunut», süüdistasid Eestimaa mõisnikud krahv Kisseljovi ja teisi tema vaadetega riigitegelasi, et nad tahtvat aadliseisust üldse hävitada. Piisab aga sellest, kui meenutada, mida Kisseljov ise arvas aadli ajaloolisest osast, et mõista selletao-

[66] RAKA Leningradis, f. 1149, nim. XVIII kd., s.-ü. 33 (a. 1856), l. 23—25.
[67] Vt. Axel v. Gernet, tsit. teos, lk. 218—225.
[68] RAKA Leningradis, f. 1149, nim. XVIII kd., s.-ü. 33 (a. 1856), l. 27.
[69] Sealsamas, l. 28.

liste süüdistuste täielikku mõttetust. «Talupoegade vabastamine koos maaga nõuaks kogu kinnisvara üleminemist aadli omandusest madalama seisuse käsutusse,» kirjutas Kisseljov oma märgukirjas 1839.—1842. aastal talurahvaküsimust uurivale komiteele. «Selle abinõu tagajärjeks oleks aadli iseseisvuse hävimine ja demokraatia kujunemine inimestest, kes on väljunud pärisorja olukorrast. Pärast seda pole vist vaja enam erilisi tõestusi selle kohta, kui vastukäiv on see abinõu riiklikule korrale...»[70] Krahv Kisseljov suutis niisama vähe kui balti mõisnikudki kujutleda, et riik võiks üldse eksisteerida ilma aadlita. Nende erinevus seisis aga selles, et Kisseljov paremini kui balti mõisnikud mõistis, et nad kõik seisavad talurahva raevu «vulkaanil»[71] ja et plahvatuse vältimiseks on kiiresti vaja teha osalisi järeleandmisi.

5. juulil 1856 kinnitas Aleksander II uue talurahvaseaduse. Pärast saksa- ja eestikeelse tõlke valmimist kuulutati uus seadus välja ja kehtestati 1858. a. 23. aprillil.

Kuid ka pärast uue seaduse kinnitamist tsaari poolt püüdsid Eestimaa mõisnikud teda muuta talupoegadele tehtud järeleandmiste vähendamise suunas. Kõige rohkem tegid neile muret uues seaduses peituvad määrused teorendi reguleerimise kohta. Juba 1856. aasta veebruaris tehti Eestimaa rüütelkonnapealikule ülesandeks saavutada «sobival võimalusel» nende paragrahvide, mis määrasid kindlaks teorendi norme, täielik tühistamine.[72] Aleksander II kroonimispidustuste ajal esitas rüütelkonnapealik selle palve siseministrile. Lanskoi kiitis Eestimaa aadli ettepanekud omalt poolt heaks ja soovitas rüütelkonnal selles küsimuses pöörduda valitsuse poole ametliku avaldusega.[73] Eestimaa mõisnikud seda aga ei teinud. Nagu näha, pidasid nad kindlamaks seaduse hoolikalt maskeeritud võltsimise teed.

§ 4. 1856. a. Eestimaa talurahvaseadus

See majanduslik ja sisepoliitiline areng, mis põhjustas 1856. a. talurahvaseaduse väljatöötamise, määras ka ta iseloomu. Ühelt poolt kandis seadus veel 40-ndate aastate jälgi, mil mõisnikud hirmutatuna talurahva antifeodaalse liikumise võimsast tõusust otsustasid piirata teoorjust ja hakata talupoegade ekspluateerimisel kasutama kaasaegsemaid meetodeid. Uut moodi majandamisele üleminekuks vajalikud kapitalid otsustasid mõisnikud hankida osa talupoegadelt röövitud maa viimastele müümise teel. Siinjuures ei piiranud 1856. aasta talurahvaseadus mingil määral talumaade väljaostuhinda, mõisnik võis täiesti oma soovi järgi talupojalt raha välja pressida. Viies ellu põhimõtte, et edaspidi talupoegade kasutuses olevat rendimaad ei tohi mõisa külge liita, püüdis seadus mõisnike

[70] В. И. Семевский, tsit. teos, II kd., lk. 35.
[71] Vt. А. П. Заболоцкий-Десятовский, tsit. teos, II kd., lk. 328.
[72] Vt. Axel v. Gernet, tsit. teos, lk. 252—253.
[73] Sealsamas, lk. 264.

ja talupoegade vaheliste suhete pinevust veidi lõdvendada. Talupoegade-rentnike julm väljaajamine nende isakodudest oli talurahva mõisnikevastase viha üheks kõige sagedamini ja kõige valusamalt end tunda andvaks põhjuseks. Talurahva rendimaast lõigati aga mõisniku kasuks ära suur osa nn. kuuendikumaa nime all. Talupoegadel polnud õigust rendimaa piiride määramisel isegi oma arvamist avaldada. «Ükspäinis möisaherral on öigus möista, kus ja kuda raja möisa ja talomaa wahele saab pandud» (§ 14).

Kuid juba rendivahekordade reguleerimise küsimuses pääses võidule see äärmuseni reaktsiooniline tendents, mis hakkas valitsema seaduse väljatöötamise viimasel etapil. Seaduses räägiti küll teorendi kavatsetavast likvideerimisest, kuid tegelikult püüti seda igasuguste vahenditega kindlustada — meelitada talupoega nn. «jäädava teokauba» orjusesse. Mõisnikud konstrueerisid spetsiaalselt seaduse jaoks terve rea tegelikus elus mitte esinevaid rendivorme, nihutades siinjuures esiplaanile neid, mis talupoegi võimalikult tugevasti mõisa külge sidusid. Nii kujunes järgmine rendivormide astmestik: 1) «jäädav» raha- ja naturaalrent, 2) raha- ja naturaalrent mitte vähem kui 10 aasta peale, 3) «jäädav teokaup», 4) raha- ja naturaalrent 6—9 aasta peale, 5) lühiajaline raha- ja naturaalrent, 6) tavaline teorent. Meelitades talupoegi päriliku rendi orjusesse, püüdsid mõisnikud ära kasutada talupoegade kiindumust oma kodukohta. Päriliku teorendi peamiseks (kuigi, nagu nägime, ainult näiliseks) eeliseks oli asjaolu, et mõisnikul oli selle puhul formaalselt raskem rentnikku talust välja ajada.

Mõisnike seisuslikku võimu talupoegade üle kindlustas 1856. a. talurahvaseadus mõnes suhtes otse keskaegsete vahenditega. See selgus eriti drastiliselt hiljem, kui mujal Vene riigis viidi läbi kodanlikud reformid kohtu alal ja kehtestati 1866. aasta karistusmäärustik. Viimase järgi loeti ihunuhtlust 100 hoobi ulatuses võrdseks 2 aasta vangistusega ja seda võis määrata ainult kohtu teel. Eestimaa 1856. a. talurahvaseaduse järgi võis iga haagikohtunikuks saanud mõisnik p o l i t s e i l i s e s korras talupojale anda ihunuhtlust kuni 100 hoopi, anda ta üle kubermanguvõimudele sunniviisil Siberisse saatmiseks (690., 702. paragrahv). 1866. aasta karistusmäärustiku järgi vastas kuni 3-kuisele arestile ihunuhtlus kuni 30 vitsahoobi ulatuses. Eestimaa mõisnikud hindasid oma talupoegade nahka palju odavamaks — 1856. aasta talurahvaseaduse järgi oleks 3-kuisele arestile vastanud 2250 hoopi vitsu.[74]

Rendivahekordade iseloomu ja talupoegliku maaomandi tekkimise küsimused olid 1856. a. talurahvaseaduse põhiküsimusteks. Kuid peale selle sisaldas seadus veel Eestimaa mõisnikele nii vihatud sätted talupoegade teokoormiste vähendamise kohta. Nende tühistamiseks kasutasid Eestimaa mõisnikud otsest võltsingut, mis oli aga äärmise hoolikusega maskeeritud.

Seaduse alguses räägitakse palju «talurahva rendimaa» välja-

[74] ПСЗ II, IL kd., I osa, lk. 191—192.

eraldamise korrast. Selles osas esineval 33. paragrahvil on seaduse venekeelses ametlikus väljaandes järgmine sõnastus: «До окончания выдела и размежевания, крестьянская арендная земля остается без перемены в том составе (meie sõrendus. — *J. K.*), в котором она находилась в арендном владении крестьян 9 июня 1846 года.»[75]

33. paragrahv seaduse ametlikus väljaandes ei väljenda muud kui seda, et kuni kadastreerimistööde lõpuleviimiseni jäävad talurahva käes oleva maa suurus ja piirid samasuguseks, kui need olid 1846. aastal. Kuid Eestimaa mõisnikud teadsid väga hästi, et tegelikus elus hakatakse juhinduma seaduse saksakeelsest väljaandest. Venekeelset sõna «состав» tõlgitakse saksa keelde kahe sõna — «Zusammensetzung» ja «Bestand» abil. Antud korral nõudis lause sisu kategooriliselt sõna «Zusammensetzung» kasutamist. Kuid seaduse saksakeelses väljaandes kasutati sõna «Bestand», mis siinjuures omandas konteksti tõttu tähenduse «olukord» («состояние»). 33. paragrahv kõlab saksakeelses tõlkes järgmiselt: «Bis zur Beendigung der Abtheilung und Vermarkung bleibt das Bauerpachtland unverändert in dem Bestande (meie sõrendus. — *J. K.*), in welchem es sich am 9. Juni 1846. J. im Pachtbesitz des Bauerstandes befand.»[76]

Mida aga balti mõisnikud selle tõlke võltsimisega taotlesid, sellest räägib kõige kujukamalt sama paragrahvi juba hoopiski «vaba tõlge» seaduse eestikeelses väljaandes: «Nii kauaks, kui rajamine ja rajamärkide panemine üsna lõpetud ei ole, jääb talomaa selle seaduse (siin ja edaspidi meie sõrendus. — *J. K.*) sisse, kuda tema 9. Jaani-kuu pääwal 1846. aastal talupoegade käes rendi ehk teo peal on olnud.»[77]

Niiviisi omandas 33. paragrahv ootamatult hoopis laia tähenduse. Nüüd võis teda tõlgendada nii, et mitte üksi talupoegade käsutuses oleva maa, vaid ka mõisakoormiste suurus ja nende täitmise kord (rent ja tegu) jäävad muutmata, kuni kõigi Eestimaa mõisate kadastreerimise lõpetamiseni. Tuli välja, et 33. paragrahv tühistas selle teokoormiste reguleerimise, mis oli ette nähtud sama seaduse 127. paragrahviga. Et mõisnikud nende poolt varem lubatud järeleandmiste tühistamise õigustamisel kasutasid just seda võltsingut, sellest räägib rida 1858. aastast pärinevaid dokumente. 23. mail 1858 Eestimaa tsiviilkuberner oma tsirkulaaris haagikohtunikele käskis neil teokoormiste vähendamist nõudvate talupoegade «korrale kutsumisel» juhinduda 1856. a. talurahvaseaduse 4., 5., 33., 34., 35., 66. ja 67. paragrahvist (4., 5., 66. ja 67. paragrahv sisaldavad üldisi juhendeid mõisnike võimupiiride ja rendivahekordade kohta, 34. ja 35. paragrahv sõltuvad otseselt 33. paragrahvist).[78]

---

[75] ПСЗ II, XXXI kd., I osa, lk. 408—409. See on sama paragrahv, mille formuleeringu ümber käisid vaidlused Läänemerekubermangude Komitees.

[76] Ehstländische Bauer-Verordnung, Reval 1857, lk. 4.

[77] Eestimaa Talorahwa Seadus, Tallinn 1858, lk. 3.

[78] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 523, l. 25.

Selle võltsingu tagajärjel omandasid uue tähenduse ka mõned teised 1856. a. talurahvaseaduse paragrahvid. 34. paragrahv ametlikus venekeelses väljaandes kohustas politseivõime jälgima, et talurahva rendimaad ei vähendataks. Sama paragrahv saksa- ja eestikeelses väljaandes kohustab kohalikke politseivõime jälgima, et talupojad täidaksid oma kohustusi samal viisil, nagu nad seda tegid 1846. aastal. 35. paragrahv venekeelses ametlikus väljaandes räägib, et reeglid maa kasutamise, kuuendikumaa eraldamise jne., mitte aga talupoegade mõisakoormiste kohta hakkavad kehtima alles pärast talurahva rendimaa väljaeraldamist. 35. paragrahv saksa- ja eestikeelses väljaandes räägib aga hoopis sellest, et reeglid teorendi reguleerimise kohta hakkavad kehtima alles pärast talurahva rendimaa väljaeraldamist.

Võidakse väita, et eespool märgitud võltsingud kujutavad endast juhuslikke vigu. Selle vastu räägivad aga veenvalt ühelt poolt kogu seaduse sisu ja ülesehitus, teiselt poolt seaduse ettevalmistuse käik.

Mõisniku ja talupoja vahekordade üheks kõige tähtsamaks küsimuseks oli rendikoormiste suurus. See oli väga hästi teada seaduse koostajaile, ja kui selles küsimuses seadusesse midagi segast jäi, siis pidi sel segaseks jätmisel olema mingi põhjus.

Kui teokoormiste suuruse normeerimist oleks tahetud algusest peale teha sõltuvaks kadastreerimistööde käigust, siis oleks seaduses seda pidanud selgesti märkima teorendi suurusest ja teotegemise viisist rääkivas osas, mitte aga seal, kus oli juttu talurahva käsutusse jäävа maa väljaeraldamisest. Teokoormiste suuruse reguleerimise edasilükkamise printsiip oli vastuolus juba 1846. aastal kinnitatud seaduse põhimõtetega. Selle printsiibi sisseviimine seadusesse oleks tulnud kooskõlastada seaduse koostamisest osa võtnud valitsusasutustega. Tegelikult seda aga ei tehtud. Tõsteti küll üles küsimus terve seaduse elluviimise edasilükkamisest, milline ettepanek teatavasti tagasi lükati.

Kogu see mahhinatsioon toimus nähtavasti nii suure saladuskatte all, et ta tagajärjed olid esialgu üllatuseks isegi mõnele kohalikule riigiametnikule. Iseloomulik on, et sündmustele nii lähedal seisev isik, nagu kubermanguvalitsuse nõunik F. v. Schwebs, veel 1858. aasta mai alguses oli veendunud, et uue seaduse 33. paragrahviga ei saa õigustada teoorjuse vähendamise edasilükkamist, kuna paragrahv on valesti tõlgitud ja pealegi asub ta seaduses niisuguses kohas, kus üldse talumaade r e n t i m i s e s t juttu ei ole.[79] Kuid sama kuu lõpupoole (23. mail) õigustas kuberner I. v. Grünewaldt oma ringkirjas haagikohtunikele teorendi reguleerimise edasilükkamist just sellelesamale 33. paragrahvile osutamisega.[80] Ka Schwebsi ennast ei takistanud tema esialgsed seisukohad sugugi hiljem väga energiliselt juhtimast talupoegade vastuhakkude maha-

[79] ENSV RAKA, f. 862, nim. 1, s.-ü. 6175 (a. 1858), l. 6—9.
[80] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 523 (a. 1858), l. 25.

surumist. 33. paragrahvile toetusid ka kohalikud haagikohtunikud, kui nad talupoegadelt nõudsid rendi tasumist endisel viisil.[81]

Seniajani valitses ajalookirjanduses arvamus, et Eestimaa talupojad lihtsalt eksisid, kui nad 1858. aastal nõudsid 1856. a. talurahvaseaduse 127. paragrahvi viivitamatut kehtestamist. Seaduse ametliku venekeelse tekstiga tutvumine näitab, et talupoegadel oli õigus seda nõuda, kuigi nad ei osanud oma nõuet juriidiliselt põhjendada. Nii näiteks ei nõudnud talupojad mitte teorendi vähendamist (mis seaduse venekeelse ametliku teksti järgi oligi ette nähtud), vaid abiteo kaotamist. Viimane nõue oli aga seadusetähe järgi õigustamata, kuna mõisnik võis (ka seaduse ametliku teksti järgi) edaspidi abitegu nõuda, kui ta ainult seejuures ei ületanud 500 teopäeva piiri (kuue-päeva koha suhtes) aastas.

Lõppkokkuvõttes võib öelda, et balti aadli agraarpoliitika arenes 1858. aasta eel tingimustes, mis olid soodsad kõige konservatiivsematele mõisnikele-pärisorjastajatele. Uue, reaktsioonilise Liivimaa talurahvaseaduse projekt oli juba läbi käinud peaaegu kõigist ametlikest instantsidest ja ta põhimõtted olid leidnud tsaarilt esialgse kinnituse. Liivimaa talurahvapanga likvideerimise küsimus oli otsustamisel ja kohalikel mõisnikel olid kõik eeldused loota, et see lahendatakse neile soovitavas suunas. Eestimaa rüütelkond pidi küll leppima mõningate talle mittemeeldivate sätete jäämisega 1856. a. talurahvaseadusesse (talurahva rendimaa väljaeraldamine jne.). See-eest suutis ta aga lükata määramatuks ajaks edasi nende sätete kehtestamise, mis piirasid teorendi rakendamist. Pealegi olid Eestimaa mõisnikel kindlad lootused nende vihatud paragrahvide täielikule tühistamisele lähemal ajal — paljud kõrgemad riigiametnikud jagasid nende seisukohta, et teorent «polevatki talupoegadele nii kahjulik, kui varem arvati». Balti mõisnikud seisid nende järeleandmiste likvideerimise lävel, mida neilt oli välja kiskunud talurahva antifeodaalse liikumise võimas tõus 40-ndail aastail. Nende vaimusilma ees seisis juba meeliülendav pilt feodaal-pärisorjuslike suhete tugevdamisest kurikuulsa päriliku rendi laialdase juurutamise teel.

Kuid just siis puhkesid 1858. a. talurahvarahutused. Venemaal küpsenud revolutsiooniline situatsioon, mille üheks põhjuseks olid ka 1858. aastal Eestimaal puhkenud talurahva rahutused, muutis järsult kogu olukorra ja kummutas balti mõisnike reaktsioonilised plaanid.

---

[81] ENSV RAKA, f. 905, nim. 1, s.-ü. 7 (a. 1858), l. 29.

IV

1858. AASTA TALURAHVARAHUTUSTE ESIMENE ETAPP

§ 1. Talupoegade esimesed väljaastumised

XIX sajandi 50-ndail aastail talurahvaliikumine Venemaal tugevnes. Kui 40-ndail aastail toimus kõige rohkem talurahva rahutusi läänepoolseis kubermangudes, siis nüüd kandus talurahvaliikumise raskuspunkt riigi keskosadesse. Talurahva rahutused toimusid mõlema pealinna — Moskva ja Peterburi vahetus läheduses.

XIX sajandi 40-ndail aastail haarasid ka tugevamad talurahva rahutused Venemaal üheaegselt ainult ühe või paari teineteise naabruses asuva kubermangu talupoegi. 50-ndail aastail andis aga tavaliselt üks ja seesama ajend tõuke õige mitme kubermangu talupoegade väljaastumiseks. Nagu varemgi, jäi talurahvaliikumine siinjuures aga stiihiliseks ja organiseerimatuks.

2. aprillil 1854 valitsuse poolt välja antud ukaas meremiilitsaväe moodustamise kohta kujunes ajendiks talurahva rahutustele Moskva, Rjasani, Tambovi, Pensa, Vladimiri ja Nižni-Novgorodi kubermangus (vt. kaarti). Talupojad, kes uskusid, et sellesse miilitsaväkke astumisega vabanevad nad pärisorjusest, hakkasid suurte hulkadena Moskvasse siirduma, et end «üles lasta kirjutada». Kohalike võimudega tekkis talupoegadel korduvalt kokkupõrkeid. Kui neid püüti Moskva teel kinni pidada, hakkasid nad liikuma salkadena, olles relvastatud teivaste, vikatite jms.[1] 1855. a. kutsus ukaas nn. liikuva maakaitseväe moodustamise kohta esile analoogilised talurahva rahutused Voroneži, Saraatovi, Samaara, Kaasani, Permi, Simbirski, Rjasani, Tšernigovi ja Kiievi kubermangus. Talurahva rahutuste mahasurumiseks nende tähtsamas keskuses Kiievi kubermangus oli valitsus sunnitud rakendama 16 eskadroni ratsaväge, ühe divisjoni ja ühe reservpataljoni jalaväge ja 2 roodu sapööre.[2] 1856. aastal hakkasid talupojad Jekaterinoslavi ja Hersoni kubermangust

---

[1] Vt. Я. И. Линков, Очерки истории крестьянского движения в России в 1825—1861 гг., Москва 1952, lk. 97—100.

[2] Vt. sealsamas, lk. 106—107.

Talurahvaliikumine Vene riigis Krimmi sõja aastail.

tervete maakondade kaupa liikuma Krimmi, lootes seal vabaks saada. Krimmi liikuvail talupoegadel tekkis teel korduvalt kokkupõrkeid II armeest nende kinnipidamiseks väljasaadetud väeosadega. [3]

Üheks tormilisemaks aastaks talurahva rahutuste poolest oli 1858. aasta. 56—60-ndail aastail tsaari-Venemaal arenenud talurahvaliikumist spetsiaalselt uurinud M. V. Kukuškina märgib, et Suur-Vene kubermangudes tähistab 1858. aasta «... erilist hüpet talurahva ra-

[3] Vt. Я. И. Линков, tsit. teos, lk. 143—145.

Mäss külas. S. V. Ivanovi maal. 1889. a.

hutuste arvus ...»[4] Ainuüksi sel aastal saadeti suuremaid või väiksemaid sõjaväe karistussalku talurahva rahutuste mahasurumiseks 25 kubermangu.[5]

1858. aastal sai sandarmivalitsus eriti ärevaid teateid talupoegade meeleolu kohta. Vitebski, Kurski, Pensa ja Smolenski kubermangus levisid talupoegade seas kuuldused, et vabadus on neile valitsuse poolt juba antud, kuid mõisnikud ja kohalikud võimud ei taha seda ellu viia.[6] Smolenski kubermangu talupoeg Trofimov rääkis 1858. a. jaanuaris, et «vabaduse saavutamiseks ta lõikaks kõri maha oma härral ja samuti kõigil teistel isandatel».[7]

---

[4] М. В. Кукушкина, Движение помещичьих крестьян в великорусских губерниях в 1856—1860 гг. — Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Ленинград 1952 (käsikiri, hoiul Moskva Leninimelises avalikus raamatukogus), l. 123. Nagu näitab M. V. Kukuškina, seletub see osalt ka asjaoluga, et alates 1858. aastast täpsustati aruandlust talurahva rahutuste küsimuses. (Sealsamas, l. 6, 123 ja 126.) Kui see seletus võib olla maksev 1858. aasta võrdlemisel sellele eelnevate aastatega, siis võrdluse puhul järgnevate aastatega see ei kehti.

[5] Крестьянское движение 1827—1869, Сборник Центр. архива, подготовил к печати Е. А. Мороховец, I kd., Москва 1931, lk. 124.

[6] Riiklik Ajaloo Keskarhiiv Moskvas (RAKA Moskvas), III osakonna fond, IV ekspeditsioon, 1858. a., s.-ü. 200, l. 2, 7, 13, 28.

[7] Sealsamas, l. 26.

Eespooltoodud andmed talurahvaliikumise kohta Venemaal annavad tunnistust laiade rahvahulkade aktiivsuse suurest tõusust. Iga tühisemgi ajend võis vabastada tuhandete talupoegade südames pesitseva viha mõisnike vastu, tungi vabaneda nende orjusest. «Iga kõige mõttetumgi kuuldus, iga kõige alusetum ajend kujuneb pärisorjadele küllaldaseks ettekäändeks, et esitada vanu taotlusi nende vabastamise kohta,» kirjutas liberaalne publitsist Kavelin. «Ähvardavaks ettekuulutuseks on siinjuures asjaolu, et pärisorjade pooleldi rahulik ülestõus võtab üha laiema ulatuse. Kõik see veenab ka kõige kergeusklikumat ja pimestatumat, et rahvale on pärisorjus väga vastumeelne ja et ebasoodsail asjaoludel võib sellest ärritatud olekust puhkeda ja lõkkele lüüa tulekahju, mille tagajärgi on raske ette kujutada.» [8]

Eestimaal sai talupoegade võimsa antifeodaalse väljaastumise ajendiks uue talurahvaseaduse väljakuulutamine 1858. aasta aprillis.

1856. aasta talurahvaseaduse väljakuulutamine oli seotud mõningate administratiivsete segadustega. Võimud kartsid juba ette, et uue seaduse väljakuulutamine võib esile kutsuda talurahvarahutusi. 20. märtsil 1858 tegi Eestimaa Talurahvaasjade Komisjon konsistooriumile ülesandeks, et viimane korraldaks 20. aprillil kõigis kirikuis uue seaduse piduliku väljakuulutamise. [9] Oli välja töötatud isegi piduliku eestikeelse kõne tekst, mille pastorid pidid enne jumalateenistuse algust ette lugema. Tõenäoliselt selle kõne tekst ajaski mõisnikud ärevusse. Nimelt olid seaduse koostamise käiguga mitte nii kursis olevad kirikumehed selles kõnes liiga palju juttu teinud teokoormiste vähendamisest. «Mõisateud on selle ue Seaduse-raamatus maade järele wälja arvatud,» öeldi kõnes, «ja mõisaherra ei wõi sellepärast mitte oma tahtmist mööda tegu pärida, ega ialgi üle selle aro, mis 127-ma ja 130-ma käso sees seatud on.» [10] Otsekohe pöördusid mitmed mõisnikest kihelkonnakohtunikud kirja teel kuberner I. Grünewaldti poole, rüütelkonna pealik krahv A. Keyserling aga otseselt kindralkuberner Suvorovi poole, teatades, et selline uue seaduse väljakuulutamise viis on ohtlik. [11] Kindralkuberner Suvorov soovitas Grünewaldtil toimida nii, nagu ette panevad Eestimaa maanõunikud. Viimaste nõuandel tegigi Grünewaldt 9. aprillil konsistooriumile korralduse, et pidulik jumalateenistus ära jäetaks ning talupoegadele ainult teatataks, et talitajad saavad uue seaduse kätte 23. aprillil kihelkonnakohtuis. [12] Loomulikult suurendasid pastorite poolt talupoegadele antud teineteisele vastukäivad teated — algul, et uus seadus kuulutatakse neile kirikus, hiljem, et kihelkonnakohtuis — nende juba niigi ärevat meeleolu.

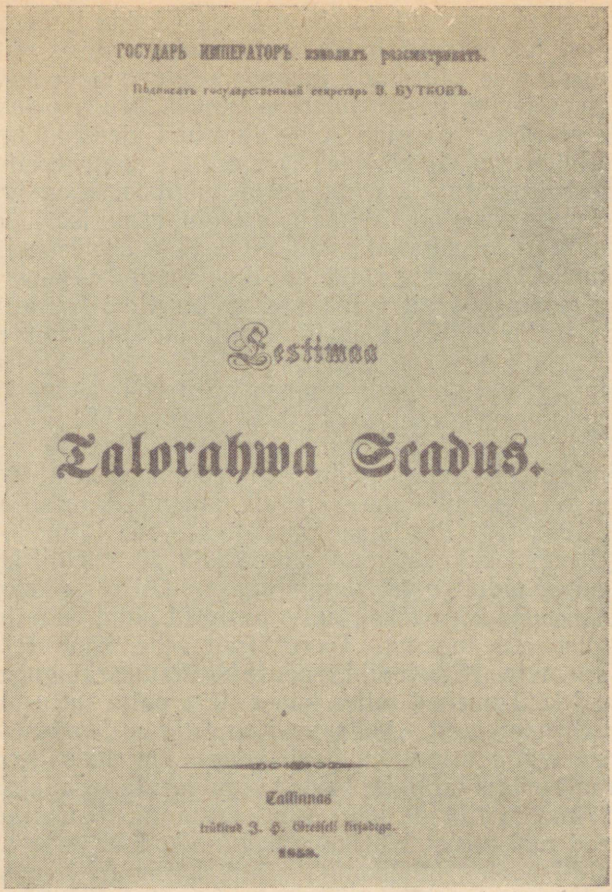
[8] Я. И. Линков, tsit. teos, lk. 108—109.

[9] ENSV RAKA, f. 1187, nim. A1, s.-ü. 528, l. 100.

[10] ENSV RAKA, f. 854, nim. A3, s.-ü. A IV—14, l. 302.

[11] ENSV RAKA, f. 854, nim. A3, s.-ü. A IV—18, l. 90; f. 29, nim. 7, s.-ü. 523, l. 281.

[12] ENSV RAKA, f. 1187, nim. A1, s.-ü. 528, l. 126; f. 854, nim. B1, s.-ü. A IV—14, l. 303.

ГОСУДАРЬ ИМПЕРАТОРЪ изволилъ разсмотрѣть.

Подписалъ государственный секретарь В. БУТКОВЪ.

Eestimaa

Talorahwa Seadus.

Tallinnas

1856.

1856. a. Eestimaa talurahvaseaduse tiitelleht.

Uus talurahvaseadus võeti talupoegade poolt vastu suure umbusu ja isegi vaenulikkusega. Viru- ja Harjumaal tõid paljud vallatalitajad talurahvaseaduse eksemplarid oma mõisnikele ja teatasid, et nad sellest «ebaselgest seadusest» midagi aru ei saa, kuna osa temast otsekohe jõustub, teise osa elluviimine on aga millegipärast edasi lükatud.[13] Seaduseraamatutesse olid sisse köidetud valged lehed, mis olid ette nähtud hilisema seadusandluse tagajärjel tekkivate muudatuste ülesmärkimiseks. Järvamaa talupoegade hulgas aga hakkasid kohe levima kuuldused, et just neil lehtedel olid leidunud tsaari poolt talupoegadele kingitud soodustused, mis saksad olid

[13] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 523, l. 131.

maha kustutanud. Ka Järvamaa talupojad ei suutnud mõista, miks neile antakse uus seadus, kui teda veel ellu ei viida.[14]

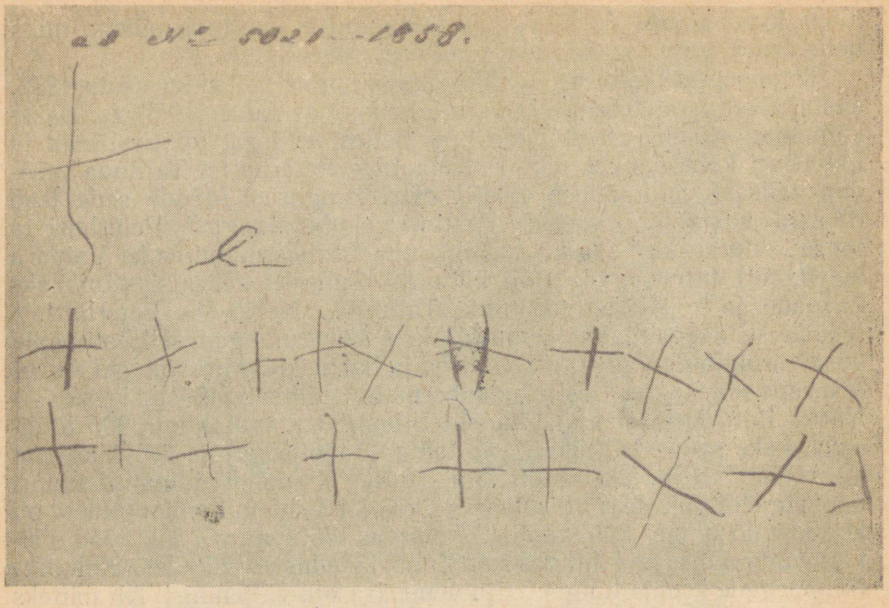
Talupoegade esimene avalik väljaastumine mõisniku vastu 1858. aastal Eestimaal toimus Vaivara kihelkonnas Auvere mõisas. Kakskümmend viis kilomeetrit ida pool sellest mõisast oli Eestimaa ja Peterburi kubermangu piir. Postmaantee Peterburist Tallinna möödus mõisast vaid umbes 4 kilomeetri kauguses. Mööda seda teed liikusid aasta läbi voorid Eestimaa kubermangust Peterburi ja tagasi. Alutaguse haagikohturingkonna (millesse kuulus ka Vaivara kihelkond) talupoegadele oli küllaltki oluliseks kõrvalsissetulekuks kaupade ja reisijate vedamine Tallinna, Narva ja Peterburi.[15] Mööda seda postmaanteed tulid Vene kubermangudest Eestimaale vene obrokitalupojad — käsitöölised ja harjuskid. Mitte kaugel Auverest asus selleaegne Eestimaa kubermangu tähtsaim tööstuskeskus — Narva linn, kus sel ajal töötasid Stieglitzi manufaktuur 900 töölisega, kaks saeveskit (üks 70 ja teine 80 töölisega) ja 20 väiksemat ettevõtet.[16] 1857. aastal oli siin asutud Kreenholmi manufaktuuri hoonete ehitamisele, millisele tööle kõigist Vene kubermangudest oli kogunenud umbes 3000 töölist.[17] Narvas töötavad või seal tööd otsivad inimesed elasid hulgaliselt linna lähedastes külades. Kohalike talupoegade keelde tungis palju venepäraseid väljendusi. Nii näiteks kutsusid Auvere talupojad abitegu «lisnapäevadeks» (s. t. liigseteks, üle mõõdu antud päevadeks — лишние дни).[18]

Alutaguse haagikohturingkond ja eriti Vaivara kihelkond kujunesid rajooniks, kus kõige tugevamini levisid ja, võib öelda, ristusid need kohaliku iseloomuga ärevad kuuldused, mis uue talurahvaseaduse väljatöötamine Eestimaa talupoegade seas esile kutsus, ja teiselt poolt need, mis seoses 1861. a. talurahvareformi ettevalmistamisega talupoegi mujal Venemaal rahutuks tegid. «Ustava talupoegade seisusest inimese kaudu sain teada järgmist,» kirjutas 1858. aastal Alutaguse haagikohtunik. «Vene väikekaupmehed, kes käivad siin külasid mööda ringi, pidavat külarahvale rääkima palju neist uuendustest, mida Venemaal ette võetakse, ja nimelt, et neile (s. t. talupoegadele. — *J. K.*) kingitakse majad ja aiad.»[19] Iseloomulik on, et just selles ümbruskonnas hakkasid talupojad 1858. aastal esimestena rääkima «vabaduse» saamisest, just samuti nagu sellest rääkisid talupojad mujal Venemaal.[20]

Talupoegade rahutu meeleolu Vaivara kihelkonnas torkas kohalikele võimudele silma juba 1857. a. sügis-talvel, seega enne uue talu-

---

[14] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 523, l. 140.
[15] Vt. «Inland», 2. mail 1855.
[16] Vt. «Inland», 7. märtsil 1855.
[17] Vt. A. Vassar, Töölisliikumise esimesed sammud Eestis, Tallinn 1954, lk. 19 ja 34.
[18] ENSV Teaduste Akadeemia Fr. R. Kreutzwaldi nimeline Kirjandusmuuseum, Grenzsteini kirjakogu, X kd., lk. 322.
[19] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 526, l. 41.
[20] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 523, l. 240.

Auvere talupoegade «allkirjad».

rahvaseaduse avaldamist eesti keeles.[21] Talupoegade «ässitajateks» uue talurahvaseaduse vastu peeti «kahtlasi isikuid» — kedagi tislerit ja üht vabadikku Jaan Neumanni.[22]

Auvere talupojad astusid avalikult välja aga alles 1858. a. aprilli lõpus. Alguses tegutsesid nad väga ettevaatlikult ja esitasid mõisnikule äärmiselt mõõdukad nõudmised. Nad isegi ei nõudnud abiteo vähendamist, vaid ainult selle täitmise korra muutmist. Mõisa karja talitamiseks ja hoidmiseks pidid talupojad kordamööda saatma oma vaimu (s. t. tüdruku või alaealise teopoisi) nädalaks ajaks nn. korrateole. 29. aprilli hommikul vallatalitaja Jaan Nurga talus toimunud koosolekul otsustasid Auvere talupojad hakata vahetama oma korrateolisi mitte nädala, vaid iga kolme päeva järel.[23] Auvere talupoegade vastuhaku asjus koostatud kohtutoimikus on säilinud vihulehe suurune tükikene paberit, millele kirjatöös kohmakate talupojasõrmedega on veetud 21 risti.[24] Need on Auvere talupoegade «allkirjad», mis nad paberile panid 29. aprilli koosolekul,[25] selleks et, nagu hiljem seletas üks talupoegadest, «omavahel end

[21] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 523, l. 15—16.
[22] ENSV RAKA, f. 2054, nim. 1, s.-ü. 1993, l. 350.
[23] ENSV RAKA, f. 862, nim. 1, s.-ü. 6175, l. 49.
[24] Sealsamas, l. 19.
[25] Sealsamas, l. 12.

siduda, et korrateo küsimuses igaüks neist seisaks ühtemoodi mõisaomaniku vastu».[26]

Oma otsuse viisid Auvere talupojad ellu väga üksmeelselt ja otsustavalt. Kui mõisnik keeldus tegemast väiksemaidki järeleandmisi, lõpetasid talupojad korrateoliste mõisasaatmise üldse. Mõisnik nõudis seepeale kolme taluperemeeste esindaja mõisa ilmumist. Kohale tulid aga kõik Auvere kakskümmend kaks taluperemeest. Raevunud mõisnik käskis talitajal minna haagikohtuniku juurde, et viimane teda karistaks. Talitaja aga keeldus seda tegemast, öeldes, et «vald ei luba». Juba nende läbirääkimiste ajal ja ka hiljem vastuhaku käigus näitasid erilist aktiivsust üles taluperemehed Kaarel Johannes, Kaarel Põllo, Joonas Nikkol ja Jüri Mesipuu.[27] Auvere mõisa 1858. a. revisjoni nimekirjast näeme, et Kaarel Johannes pidas suuremat talu — tal oli kuus sulast ja tüdrukut. Ülejäänud kolmel peremehel polnud aga üldse sulaseid ega tüdrukuid.[28]

Talupoegade järeleandmatus ja otsustavus kutsusid mõisniku juures raevu kõrval esile juba ka hirmu. Ta saatis Alutaguse haagikohtunikule teineteise järele kaks kirja, nõudes viimase kiiret saabumist, kuna «Auvere mõisas valitseb täielik anarhia».[29]

Naabermõisate talupojad avalikult veel välja ei astunud. Nad jälgisid aga tähelepanelikult sündmuste arengut, olles valmis esimeste edusammude puhul auverelaste eeskujule järgnema. Põhjendades hiljem kiiret ja julma arveteõiendamist Auvere talupoegadega, kirjutas kubermanguvalitsuse nõunik F. Schwebs: «See oli seda enam vajalik, et ümberkaudsete mõisate kogukonnad — nimelt Vaivaras ja Laagnas, kus aastaid tagasi talupoegade ülestõus suudeti maha suruda ainult sõjalise jõuga,[30] — olid juba liikumas ja pidasid omavahel koosolekuid ja nõupidamisi selle kohta, kuidas end ülal pidada mõisavalitsuste vastu, ja ootasid ainult Auveres alanud vastuhaku tulemuste selgumist.»[31]

Haagikohtunik, kes oli kaasa võtnud kolm kohaliku etapikomando sõdurit, saabus Auveresse 2. mail. Algusest peale käitus ta väga toorelt ja karjus mõisatrepi ette kogunenud talupoegade peale. Sündmustest osavõtnud talupojad rääkisid oma mäles-

---

[26] ENSV RAKA, f. 862, nim. 1, s.-ü. 6175, l. 49. Selliste «vandeallkirjade» või suuliste vannete andmine omavahelise solidaarsuse ja üksmeele kinnitamiseks esineb talurahva rahutuste puhul üsna sageli. 1835. aastal Permi kubermangus toimunud talurahva rahutuste puhul korjasid talupojad omavahelise üksmeele kindlustamiseks samasuguseid «allkirju». (Я. И. Линков, tsit. teos, lk. 54). 1861. aastal puhkenud talurahva rahutuste ajal kogunesid Smolenski kubermangu Gžatski maakonnas mõisnike Saltõkova ja Golitsõni talupojad koosolekuile ja andsid vande seista «vend venna eest». (Крестьянское движение в 1861 году после отмены крепостного права, I ja II osa, M.-Л. 1949, lk. 226.)

[27] ENSV RAKA, f. 862, nim. 1, s.-ü. 6175, l. 3, 38 jm.

[28] ENSV RAKA, f. 1864, nim. A1, s.-ü. X:177, l. 86—97.

[29] ENSV RAKA, f. 862, nim. 1, s.-ü. 6175, l. 34.

[30] Tõenäoliselt vihjab Schwebs seoses 1816. a. talurahvaseaduse elluviimisega Kalvi mõisas toimunud rahutustele.

[31] ENSV RAKA, f. 2054, nim. 1, s.-ü. 1993, l. 350.

tustes, et Auveresse oli seekord kogunenud ka palju naabervaldade talupoegi.[32] Eriti suure meelepaha kutsus talupoegade hulgas esile haagikohtuniku katse vallatalitajat ametist tagandada. Talupoegade ja haagikohtuniku vahel puhkes terav vaidlus, mille käigus talupoeg Mesipuu kasutas uue seaduseraamatu iseloomustamiseks trükimusta mitte kannatavaid sõnu.[33] Kui haagikohtunik käskis viia talupoeg Mart Valga peksmiseks hobusetalli, pöördus Kaarel Põllo[34] teiste talupoegade poole küsimusega: «Vennad, kas te tahate teda karistada lasta?»[35] Talupojad kiskusid seepeale Valga mõisateenijate käest lahti.

Ehmunud haagikohtunik ruttas nüüd Auverest lahkuma, jättes sinna aga etapikomando sõdurid. Mõisnik püüdis sõdurid külasse majutada. Talupojad kihutasid nad aga minema.[36] Keeldudes sõdureid vastu võtmast, seletasid talupojad, et nad enam ei ole Auvere mõisa talupojad. Pärast teravat kokkupõrget haagikohtunikuga lugesid talupojad igasugused suhted mõisaga katkenuks.

Auvere talupoegade vastuhakk võttis niisuguse iseloomu, et kohalikud võimud pidasid vajalikuks sõjalise jõu kasutamist. 3. mail raporteeris Narva komandant Aleksander II-le, et vastu tulles haagikohtuniku palvele, saatis ta Auveresse 20 sõdurit ja ühe ohvitseri Preisi kuninga Friedrich Wilhelm III nimelisest grenaderipolgust «relvade ja lahingupadrunitega».[37] 4. mail tsaarile saadetud raportis teatas Narva komandant täiendavalt, et sõdurid saadeti Auveresse «nende talupoegade rahustamiseks ja ühtlasi, et takistada samasuguse vastuhaku levimist Auvere ümbruses asuvate külade talupoegade seas . . .»[38]

Tallinnas saadi Auvere sündmustest teada alles 4. mail. Kohe saatis kubermanguvalitsus välja nõunik F. von Schwebsi ja käsundusametniku kolleegiumi assessori C. Steinbachi, kes 5. mail Auveresse saabusid.[39] Kui Schwebs Auvere talupojad mõisa kutsus, kogunes sinna palju inimesi ka naabervaldadest.[40] Oma arvete õiendamist Auvere talupoegadega alustas Schwebs vallatalitaja Nurga ametist tagandamisega. Sündmustest osa võtnud talupojad kirjeldavad seda järgmiste sõnadega: «. . . ja vana talitaja Nurk seoti käsist ja jalust kinni ja visati aita põrandale nagu koeraraibe . . .»[41]

Hästi relvastatud sõjaväesalga kohalviibimine ja talupoegade ettevalmistamatus tõsisemaks võitluseks otsustasid vastuhaku saa-

---

[32] Grenzsteini kirjakogu, X kd., lk. 323.
[33] ENSV RAKA, f. 862, nim. 1, s.-ü. 6175, l. 50.
[34] Dokumendis räägitakse siinkohal Hans Põllost, kuid see on ilmselt juhuslik viga.
[35] ENSV RAKA, f. 862, nim. 1, s.-ü. 6175, l. 39.
[36] Sealsamas, l. 42 ja 59.
[37] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 523, l. 7.
[38] Sealsamas, l. 8.
[39] Sealsamas, l. 1.
[40] ENSV RAKA, f. 862, nim. 1, s.-ü. 6175, l. 54.
[41] ENSV Teaduste Akadeemia Fr. R. Kreutzwaldi nimeline Kirjandusmuuseum, Grenzsteini kirjakogu, X kd., lk. 324.

tuse. Kasutades oma manitsustes vaheldumisi ähvardusi ja piiblitsitaate, saavutas Schwebs lõpuks, et talupojad lubasid hakata abitegu tegema vanaviisi.[42] Viimasena püüdis veel vastupanu osutada Kaarel Põllo. Ta vastas Schwebsile, et hakkab abitegu tegema ainult siis, kui seda hakkavad täitma ka teised talupojad.[43] Kuid see maskeeritud üleskutse ei leidnud teiste talupoegade juures vastukaja — liiga «veenvalt» mõjusid sõdurite käes olevad püssid.

Murdnud talupoegade vastupanu, hakkas Schwebs nüüd neilt nõudma, et nad paluksid haagikohtunikku, et viimane oma «armu märgiks» viiks ellu selle karistuse, mis 2. mail oli jäänud täide viimata. Schwebs lubas, et kui talupojad seda teevad, siis vabastatakse nad muudest karistustest. Auverelased olid sunnitud alistuma ja Schwebsi aruande andmeil sai igaüks 25—40 vitsahoopi.[44] Talupojad oma mälestustes räägivad tunduvalt raskemast karistusest: «Teistele peremeestele loeti kohtutoas igale üle 80 hoobi soldatite läbi selja peale ja sellega oli uus seadus käes (meie sõrendus. — *J. K.*).»[45]

Viis peamist «ässitajat» — vallatalitaja Jaan Nurk, Kaarel Põllo, Kaarel Johannes, Jüri Mesipuu ja Joonas Nikkol — areteeriti ja saadeti tapi korras Tallinna. Schwebs kirjeldab areteeritute ärasaatmist järgmiselt: «Ma saabusin samal õhtul kella 7 paiku Vaivara postijaama ja möödusin areteeritud Auvere talupoegade kolonnist, keda saatsid naised ja lapsed — mida ma teadlikult lubasin, sest konvoi oli tugev ja ma tahtsin kogu ümbruskonnale mõju avaldada: oli nii vara, et inimesed, kes töötasid põldudel, ja samuti need, kes olid külades ja kõrtside ette kogunenud, võisid neid näha. Sellise tegutsemisviisiga taotletud eesmärgi saavutasin ma täiesti. Mulje, mille kutsus kogu ümbruskonnas esile kohe laiali levinud kuuldus Auvere sündmuste lõpptulemustest ja areteeritud Auvere taluperemeeste kolonni nägemine, mõjus otsustavalt rahutuile meeltele ja nad olid sunnitud aru saama, et ülemustel on küllalt võimu ja jõudu, et ka ilma erakordsete vägivallavahendite tarvituselevõtmiseta igasugune vastuhakk ja sõnakuulmatus maha suruda . . .»[46]

Sel õhtul näis Schwebsile, et kogu Vaivara kihelkond on lõplikult «rahustatud». Kuulutades, et ta on valmis kõigile soovijaile uut seadust seletama, jäi Schwebs Vaivara postijaama kuni järgmise keskpäevani. Ehkki selle postijaama läheduses asus kaheksa mõisat, ilmus Schwebsi juurde seletust paluma ainult Laagna mõisa üheksa jõukamat taluperemeest.[47]

Samal ajal, kui toimus vastuhakk Auveres, tegid katse heita enda õlgadelt abiteo ike ka Karkuse mõisa talupojad Järvamaal Ambla kihelkonnas. Mai alguses keeldusid talupojad abitegu tegemast, vii-

---

[42] ENSV RAKA, f. 862, nim. 1, s.-ü. 6175, l. 8.
[43] Sealsamas, l. 11.
[44] ENSV RAKA, f. 2054, nim. 1, s.-ü. 1993, l. 351.
[45] Grenzsteini kirjakogu, X kd., lk. 324.
[46] ENSV RAKA, f. 862, nim. 1, s.-ü. 6175, l. 16.
[47] Sealsamas.

dates seejuures «uuele seadusele», millega see olevat kaotatud. Mõisniku kutse peale saabus 8. mail kohale haagikohtunik, kel läbirääkimiste teel õnnestus saavutada, et talupojad hakkasid uuesti abitegu tegema.[48] Varsti aga selgus, et haagikohtunik oli saavutanud ainult ajutise võidu.

3. mail ei saatnud oma teolisi mõisa abiteole ka Lõuna-Harjumaal asuva Mahtra mõisa talupojad. Kuid varsti suutis valitseja neid veenda uuesti abiteo tegemisele asuma. Mahtra mõisas neil päevil toimunud konfliktist ei saanud kohalikud ametivõimud, isegi haagikohtunik midagi teada.[49] See sunnib oletama, et aprilli lõpus ja mai alguses võisid toimuda samasugused vastuhakukatsed ka mujal mõisates, millest kohalikud võimud aga ei saanud midagi teada ja millest seetõttu pole arhiivides andmeid säilinud.

Need esimesed suhteliselt nõrgad vastuhakud ei kutsunud ei mõisnike ega ka kohalike võimude seas esile veel eriti suurt hirmu. Kuberneri raport tsaarile 14. maist 1858 on koostatud võrdlemisi optimistlikus vaimus. Teatades «rahu jalule seadmisest» Auveres, kirjutas kuberner, et «mujal minu valitsuse alla kõigearmulisemalt usaldatud kubermangus pole märgata kõige väiksematki märki sellelaadilistest sümptoomidest».[50]

Nagu nägime, oli talupoegade vastuhakk Auveres õige nõrgalt seotud uue talurahvaseaduse avaldamisega. Auvere talupojad ei motiveerinud kordagi oma väljaastumist uue seaduse väljaandmisega. Mõnes teises mõisas kutsus uue seaduse avaldamine esile nõrgemad vastuhakud, mis aga võrdlemisi kiiresti vaibusid.[51] Just samades mõisates (Karkusel, Mahtras) puhkesid tugevad vastuhakud alles mai lõpus ja juuni alguses.

Uue talurahvaseaduse avaldamine paiskas talupoegade hulka rahutu meeleolu sädeme. Esimesest muljest, mille kutsus esile uus seadus, rääkis ülekuulamisel väga kujukalt Juuru kihelkonna Maidla valla talitaja Piiper. «Kui ma läksin vastu võtma uut seadust ja pöördusin koju tagasi, siis leidsin seal 16 taluperemeest, kes olid minu juurde kogunenud ja ootasid kannatamatult uut seadust. Nad studeerisid teda seepärast poole ööni, aga ta rahuldas nende ootusi nii vähe, et nad läksid koju teda vandudes ja needes.»[52] Uut seadust edasi «studeerides» ei saanud jääda talupoegadele tähele panemata 127. paragrahv, millega oli lubatud teo vähendamine ja milles polnud juttu abiteost. Mida rohkem nad seadust uurisid, seda enam kasvas nende veendumus, et abitegu peab olema kaotatud.

---

[48] ENSV RAKA, f. 905, nim. 1, s.-ü. 7, l. 31—32 ja 44; f. 29, nim. 7, s.-ü. 525, l. 44.

[49] Andmed selle kohta on säilinud ainult Mahtra ülestõusu puhul korraldatud juurdluse dokumentides.

[50] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 523, l. 19.

[51] Kuberner Grünewaldt oma seletuskirjas siseministrile mainib, et temale 25-st kihelkonnast saabunud teadaannetes märgitakse vaid kahes, et uue seaduse avaldamine kutsus otsekohe esile talupoegade rahutusi (ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 523, l. 282).

[52] ENSV RAKA, f. 861, nim. 1, s.-ü. 1704, l. 9.

Kuid abitegu nõuti talupoegadelt mitmesuguste konkreetsete tööde näol, milledest ühed olid vähem, teised enam rõhuvad. Abiteo hulka kuulus selline suhteliselt kergem koormis, nagu korrateolise saatmine mõisa. Alles mai lõpus ja juuni alguses algasid abiteo korras tehtavad raskemad tööd — kõigepealt sõnnikuvedu, mis nõudis nii lisatööjõude kui ka lisarakendit, seejärel heinatöö ja viljakoristamine. Sellega seoses algasid ka massilised talurahva rahutused.

§ 2. Laialdaste talurahva rahutuste algus

Mai lõpus ja juuni alguses algasid üksikute talurahva pahameele puhangute asemel ulatuslikud rahutused, mis haarasid kubermangu kesk- ja idaosa.

Juba 19. mail astusid välja Pahkla mõisa talupojad Lõuna-Harjumaal. Mõisnik Mohrenschildt otsustas ühe võsasse kasvanud maatüki puhastada hobustekopliks ja nõudis, et talupojad teeksid selle töö abiteo korras. Kuid 19. mail, kui töö pidi algama, ei ilmunud kohale ükski talupoeg. Pahklasse sõitnud haagikohtunikul läks korda talupoegade vastupanu siiski murda ja iga taluperemees pidi trahviks maksma mõisnikule külimitu rukkeid. Teatades neist sündmustest kubernerile, kirjutas haagikohtunik, et «selles sündmuses väljendub suuremal või vähemal määral talupoegade meeleolu, mis mulle juba varem ... ei tundunud hea olevat ...» [53]

Maikuu viimase kümne päeva jooksul haarasid talupoegade rahutused 18 mõisat kolmes haagikohturingkonnas — Ranna-Virumaal, Ida-Järvamaal ja Lõuna-Harjumaal. Esimeses neist haarasid nad Haljala ja Rakvere kihelkonnas 17 protsenti mõisatest, teises — Ambla ja Madise kihelkonnas — 11 protsenti ja kolmandas — Juuru ja Kose kihelkonnas — 24 protsenti mõisatest.

Võitluse esimesel etapil näitasid kõige suuremat aktiivsust üles teorendi-talupojad. Kuid siinjuures tuleb arvestada järgmist. Tööloomade või abiteoliste mõisa saatmise eest vastutas mõisniku ees taluperemees, teomehe enda arvamust selles küsimuses keegi ei küsinud. Seetõttu nihkuvad taluperemehed juba vahekordade iseloomu tõttu neid sündmusi kirjeldatavates dokumentides paratamatult esiplaanile.

Teosulased ei jäänud aga sugugi kõrvaltvaatajaiks. Kujukalt räägivad sellest Tammiku mõisas Harjumaal toimunud vastuhaku kohta säilinud andmed. Selles mõisas pidi sõnnikuvedu algama 22. mail. Eelmisel õhtul läks vallatalitaja Karl Viel külasse, et anda peremeestele üle käsk saata teolised sõnnikuveole. Teel kohtus ta kahe sulase — Hans Tiigi ja Karl Oedikoga. Sulased, nagu kirjeldab seda kohtumist talitaja ise, külvasid ta üle etteheidetega. «Mis talitaja sa küll oled, isegi mõisateenijad naeravad teid (s. t. taluperemehi. — *J. K.*) välja, et te nüüd, kui uue seadusega abitegu enam ette nähtud pole, töötate enam, kui seadus nõuab ...» Sula-

[53] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 523, l. 16.

sed nõudsid, et talitaja annaks kõigile peremeestele käsu abiteo lõpetamise kohta. Selle peale olevat talitaja vastanud, et kui sa, Hans Tiik, oma peremehele sõnnikuveo alustamise kohta «käsku üle anda ei saa, siis tee kuidas tahad, aga sellist käsku abiteo mittetäitmise kohta ma mingil juhul ei anna ja ise täidan kõik selle, mida minult nõutakse».[54] Sulaste kirjeldus sellest kohtumisest veidi erineb talitaja jutustusest — nende sõnade järgi talitaja lõpuks lihtsalt käskis neil peremeestele teatada, et abitegu pole vaja teha.[55] Tegelikult erines aga vallatalitaja nõuanne — «tee kuidas tahad» sisuliselt väga vähe soovitusest abiteole mitte minna. Selle soovituse aga pressisid temalt välja sõnakad teosulased. 22. mail ei läinud sõnnikuveole ükski talupoeg. Ka talitaja ise ei julgenud kedagi tööle saata, kuna, nagu ta ise hiljem ülekuulamisel kõneles, talle «juba varem igalt poolt survet avaldati ja teda ähvardati . . .»[56]

Suhteliselt harva tõuseb talupoegade üldisest võitlusest eraldi välja vabadike liikumine. Ranna-Virumaa haagikohtuniku 28. mai kirjast kubernerile on aga näha, et neil päevil toimus selles piirkonnas mingi käärimine ka vabadike seas.[57] Haagikohtunik teatas, et vastuseks kõigile vabadike küsimustele ja nõudmistele on ta käskinud neil täita oma koormisi vanaviisi. Ühtlasi palus ta aga endale täpsemalt teatada, milliseid koormisi vabadikud tulevikus peavad kandma. Kiites haagikohtuniku senise tegevuse täiesti heaks, kirjutas kuberner oma vastuses, et ta ise olevat arvamusel, et seal, kus mõisniku poolt ei anta talupoegadele ei maad, ei hooneid ega midagi muud (enamik vabadikke elas talupoegade käes rendil oleval maal), seal ei saa ka nende käest mingeid koormisi nõuda. «Poliitilised põhjused . . .» jätkas kuberner, sundivat teda aga «andma korraldust, et isegi neid koormisi, mida vabadikud seni kandsid ebaseaduslikult, peavad nad kandma ka tulevikus, kuni järgmise renditähtajani.»[58] See 31. maiga dateeritud kubernerí kiri räägib mitte üksi sellest, et Eestimaa kuberner von Grünewaldt nõudis vabadikelt kõigi nende seniste koormiste täitmist, kuigi ta väga hästi mõistis selle õigustamatust, vaid ka sellest, et kubermangu võimud pidasid sel ajal olukorda nii pingeliseks, et igas osaliseski järeleandmises nähti poliitilist ohtu.

Rääkides talurahva antifeodaalse võitluse stiihilisusest ei arvame, et see stiihilisus oleks tulenenud talupoegade soovist mitte organiseeruda, nende vastumeelsusest organiseerimis- või ettevalmistustööde vastu. Talupoegade võitlus kujunes lõpptulemusena stiihiliseks seetõttu, et poliitiliselt ebateadlike, ühisaktsioonideks ettevalmistamatute talupoegade katsed väljaastumisi organiseerida, nurjusid. Ka 1858. aastal Eestimaa kubermangus puhke-

[54] ENSV RAKA, f. 861, nim. 1, s.-ü. 1778, l. 31.
[55] Sealsamas, l. 30.
[56] Sealsamas, l. 9.
[57] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 525, l. 5.
[58] Sealsamas, l. 6.

nud talurahvarahutustes ilmneb algusest peale talupoegade püüe oma väljaastumisi kuidagi ette valmistada. Ühes mõisas elavad talupojad astuvad mõisniku vastu välja ühiselt, viies seejuures sageli ellu oma koosolekuil varem vastu võetud otsuseid. Sellisel koosolekul, nagu nägime, töötasid oma nõudmised välja Auvere talupojad. Enne avalikku väljaastumist kutsusid talupoegade koosolekud kokku Albu vallatalitaja abi Sieberg [59] ja Tammiku vallatalitaja abi talupoeg Ava. [60] Kui Tammikule saabus haagikohtunik, kutsusid talupojad kokku uue koosoleku. [61] See kokkukuuluvuse tunne ja need ettevalmistused ei ulatunud aga esialgu välja ühe valla piiridest.

Vene talurahvaliikumise uurija J. Linkov kirjutab 1861. a. reformile eelnenud talurahvarahutuste kohta: «Reformieelsete aastate talurahvaliikumises tõuseb märgatavalt esile ja omab omaette koha talupoegade võitlus selliste mõisaametnike ametisse seadmise eest, kes kaitseksid nende huve ja poleks mõisnike agentuuriks.» [62] Reformieelsete ja 1861. aasta talurahvarahutuste ajal on väga sagedased sellised faktid, nagu kogukonnavanematest, vallavanematest ja burmeistreist (talupojast mõisavalitseja) mõisakäsikute läbipeksmine; vanade minemaajamine ja uute asemelevalimine talupoegade poolt. [63] Samal ajal aga reaal juhtudel need ametnikud osutuvad talupoegade huvide kaitsjaiks ja isegi nende väljaastumiste organiseerijaiks. [64]

Samasugune võitlus selle mõisnike võimu esimese kaitseliini ümber käib 1858. aastal ka Eestimaa kubermangus. Eesti ala mõisnikud asutasid vallatalitajate ja teistè talurahvaametnike kohad omal ajal selleks, et luua külas oma agentuur ja järelevalveorganid. Kuid ka Eesti alal ei unustanud nii mõnedki neile kohtadele sattunud inimesed, et nad ka ise olid talupojad, ja astusid talurahva huvisid kaitstes mõisnike vastu välja.

Kose kihelkonnas püüdis kihelkonnakohtu kaasistuja Tõnu Elderman igati oma kihelkonna talupoegi mõisnikuvastasest väljaastumisest tagasi hoida. [65] Sedasama püüdsid esialgu teha ka Tammiku, Oru [66], Tuhala [67] ja rea teiste valdade talitajad. 29. mail kubernerile saadetud ettekandes räägib Lõuna-Harjumaa haagikohtuniku asetäitja kiitvalt Harmi ja Habaja talitajaist ja nende abidest, kes olevat ausalt täitnud oma kohust. [68] Ka juhul, kui talitajad ja nende abid oma töös erilist innukust üles ei näidanud, süüdis-

---

[59] ENSV RAKA, f. 862, nim. 1, s.-ü. 6168, l. 20.
[60] ENSV RAKA, f. 861, nim. 1, s.-ü. 1778, l. 21.
[61] Sealsamas, l. 6 ja 24.
[62] Я. И. Линков, tsit. teos, lk. 173—174.
[63] Sealsamas, lk. 162; Крестьянское движение в 1861 году..., lk. 61, 145, 193, 277, 316—317.
[64] Sealsamas, lk. 101; Крестьянское движение в 1861 году..., lk. 262, 310.
[65] ENSV RAKA, f. 861, nim. 1, s.-ü. 1703, l. 2—5.
[66] ENSV RAKA, f. 861, nim. 1, s.-ü. 1705, l. 12—13.
[67] ENSV RAKA, f. 861, nim. 1, s.-ü. 1779, l. 10.
[68] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 523, l. 53.

tasid talupojad neid sageli selles, et nad on mõisnike poolt ära ostetud. Sellise etteheite tegid talupojad näiteks Maidla [69] ja Oru [70] talitajaile, hiljem ka Mahtra talitajale.

Isegi siis, kui vallatalitajad võtsid mõisnikevastastest väljaastumistest aktiivselt osa, jälgisid teised talupojad sageli nende tegevust teatud umbusuga, kartes et nad otsustaval hetkel võivad mõisniku poole kalduda. Kui Albu mõisavalitseja läbirääkimiste ajal talupoegadega kutsus talitajat enda juurde tuppa, haarasid talupojad «vallatalitajal rinnust kinni ja keelasid teda üksi tuppa minemast . . .» [71] 24. mail ütlesid Tammiku talupojad haagikohtunikule, et nad tulid kõik koos, «et talitaja ja tema abiga peetavate läbirääkimiste juures viibida». [72] Sageli oli olukord selline, et kuigi vastuhakust ka talitaja osa võttis, juhtis vastuhakku tegelikult keegi teine talupoegadest. Nii oli olukord Albus, kus väljaastumist juhtis talitaja abi Madis Sieberg, ja samuti Tammikul, kus seda tegi taluperemees Oediko Jaan Pitzner. Kuid talitaja endaga kaasatõmbamine oli talupoegade seisukohalt väga tähtis. Talitaja kujutas endast olulist lüli selles valitsemisaparaadis, mida mõisnik kasutas oma võimu teostamiseks külas. Haarates talitaja endaga kaasa, said talupojad selle lüli oma käsutusse. Tammikul ja Tuhalas näiteks anti üleskutse lõpetada abiteo tegemine taluperemeestele edasi «talitaja käsu» vormis.

Mai lõpus kujunesid Eestimaa kubermangus juba terved vastuhakurajoonid. Ida-Järvamaal astusid esimestena välja Albu mõisa talupojad talitaja abi Madis Siebergiga eesotsas.

Albus tegid üksikud talupojad juba varakevadel katse loobuda abiteo tegemisest. Madis Sieberg ei saatnud teomeest äestamisele ja ise ei läinud külvama mõisa vilja, mida abiteo korras pidid tegema taluperemehed. [73] 20. mai paiku kogunesid kõik Vetepere küla talupojad Siebergi juurde, et kokku rääkida ühise väljaastumise kohta. Teada saanud talupoegade koosolekust, saatis mõisavalitseja neid manitsema vallatalitaja Hans Kruusi. Talupojad teatasid aga talitajale, et nad abitegu enam tegema ei hakka. [74] 22. mail läksid 9 Albu taluperemeest Siebergiga eesotsas igaks juhuks veel haagikohtuniku juurde uue seaduse kohta seletust otsima. Kuid ka selle manitsused ei suutnud nende otsust kõigutada. 26. mail ei läinud enam ükski Albu talupoeg mõisa sõnnikuveole.

Albu talupoegadel tekkisid siinjuures teravad kokkupõrked mõisavalitsejaga, keda tema julmuse pärast väga vihati. [75] Kui valitseja

---

[69] ENSV RAKA, f. 861, nim. 1, s.-ü. 1704, l. 9.
[70] ENSV RAKA, f. 861, nim. 1, s.-ü. 1705, l. 4.
[71] ENSV RAKA, f. 905, nim. 1, s.-ü. 7, l. 29—30.
[72] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 523, l. 27.
[73] ENSV RAKA, f. 862, nim. 1, s.-ü. 6168, l. 25.
[74] Sealsamas, l. 20.
[75] 1856. aastal jäi talupoeg Hans Herm mõisale 8 teopäeva võlgu ja tahtis neid ära tasuda rahaga. Kuid Albu mõisavalitseja ei võtnud raha vastu ja «karistas teda ööl vastu uut aastat pärast päikese loojumist nii kõvasti, et ta jäi maha lamama» (ENSV RAKA, f. 905, nim. 1, s.-ü. 6, l. 1).

tahtis sõita kihelkonnakohtuniku juurde, pidasid talupojad ta vankri teel kinni ja sundisid valitsejat mõisa tagasi pöörduma. Kakskümmend kaks Albu peremeest tungisid siis valitseja kannul tema tuppa ja nõudsid «õiget seadust».[76] Ainult suure vaevaga sai valitseja talupoegade vastuhakust teatada haagikohtunikule, kes 29. mail talupojad enda juurde kutsus. Ka haagikohtuniku juures käitusid talupojad julgelt ja otsustavalt. Talitaja Kruus seletas siin, et nad ei tee abitegu «keiserliku majesteedi ja valitseva senati käsul».[77] Kui haagikohtunik karistuseks vallaametnikud tagandas, keeldusid talupojad kogukonna koosolekul 30. mail uusi valimast. Neid suudeti sundida seda tegema alles 2. juunil.[78]

Albu talupoegade eeskujule järgnesid kohe Karkuse talupojad. 28. mail ilmusid siin mõisa sõnnikuveole teolised ainult vallatalitaja ja veel ühe peremehe talust. Oma keeldumist põhjendasid Karkuse talupojad sellega, et «Madise talupojad (s. t. talupojad Järva-Madise kihelkonnast, kus asus Albu mõis. — *J. K.*) ei tee enam abitegu ja et üks postimees neile ütles, et abitegu seaduse järgi enam nõuda ei tohi».[79] Kuid ka seekord oli vastuhakk Karkusel õige lühiajaline. Talupojad ei hakanud vastu kohalesõitnud haagikohtunikule ja laskside end viimase poolt karistada.

Albust ja Karkuselt levisid rahutused Pruuna ja Rägavere mõisa. 28. mail teatasid Pruuna ja Rägavere mõisnikud haagikohtunikule, et nende talupojad keelduvad abiteo tegemisest. Kui haagikohtunik järgmiseks päevaks vallatalitajad välja kutsus, ilmusid tema juurde kõik nende mõisate talupojad. Haagikohtunikul läks siiski korda neilt välja pressida lubaduse, et nad asuvad uuesti abiteo tegemisele.[80]

Virumaa rannikul haarasid rahutused säilinud andmeil Vihula, Selja, Tatruse, Korjodi ja Kloodi mõisa. Talupoegade vastuhakust neis mõisates räägitakse esmakordselt kohaliku haagikohtuniku kirjas kubernerile 28. maist. Tatruse, Korjodi ja Kloodi mõisas oli vastuhakk lühiajaline ja talupojad asusid varsti uuesti abiteo tegemisele. Vihula ja Selja talupojad olid aga järeleandmatumad. Pärast seda, kui haagikohtunik laskis nende mõisate talupoegadele anda ihunuhtlust, arvas ta, et talupoegade vastupanu on lõplikult murtud.[81] Lähem tulevik aga näitas, et ta oli eksinud.

Palju tugevamad talurahva rahutused kui Järvamaa idaosas ja Virumaa rannikul puhkesid Lõuna-Harjumaal. Säilinud dokumendid ei võimalda täpselt kindlaks teha, missuguses mõisas puhkes avalik vastuhakk kõige ennem — eri mõisate talupojad tõusid vastuhakule peaaegu üheaegselt.

26. mail keeldusid Maidla mõisa kahe küla — Oola ja Helda

---

[76] ENSV RAKA, f. 905, nim. 1, s.-ü. 7, l. 29—30.
[77] Sealsamas, l. 30.
[78] ENSV RAKA, f. 862, nim. 1, s.-ü. 6168, l. 23.
[79] ENSV RAKA, f. 905, nim. 1, s.-ü. 7, l. 31—32.
[80] Sealsamas, l. 27—28.
[81] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 525, l. 5.

Maidla mõis.

talupojad abitegu tegemast. 28. mail ühinesid nendega pärast teatud kõhklust ka Põllika küla talupojad. Viimase küla talupoegi veenas teistega ühinema vallatalitaja Hans Piiper.[82] Maidla mõisnik suutis 31. mail saavutada aga teatud kompromissi. Ta lubas talupojad vabastada kõigist muudest abiteo korras nõutavatest kevadistest töödest, kui nad ainult veavad sõnniku põldudele. Samuti andis ta lubaduse, et mõis abistab talupoegi nende majade ehitamisel.[83] 2. juunil osa Maidla talupoegi läks tööle mõisa, teised aga läksid samal päeval «Mahtra sõtta».

Samadel päevadel kui Maidlas algas vastuhakk ka Kose-Uuemõisas. Pärast tagajärjetuid läbirääkimisi haagikohtunikuga katkestasid talupojad ka selles mõisas abiteo tegemise.

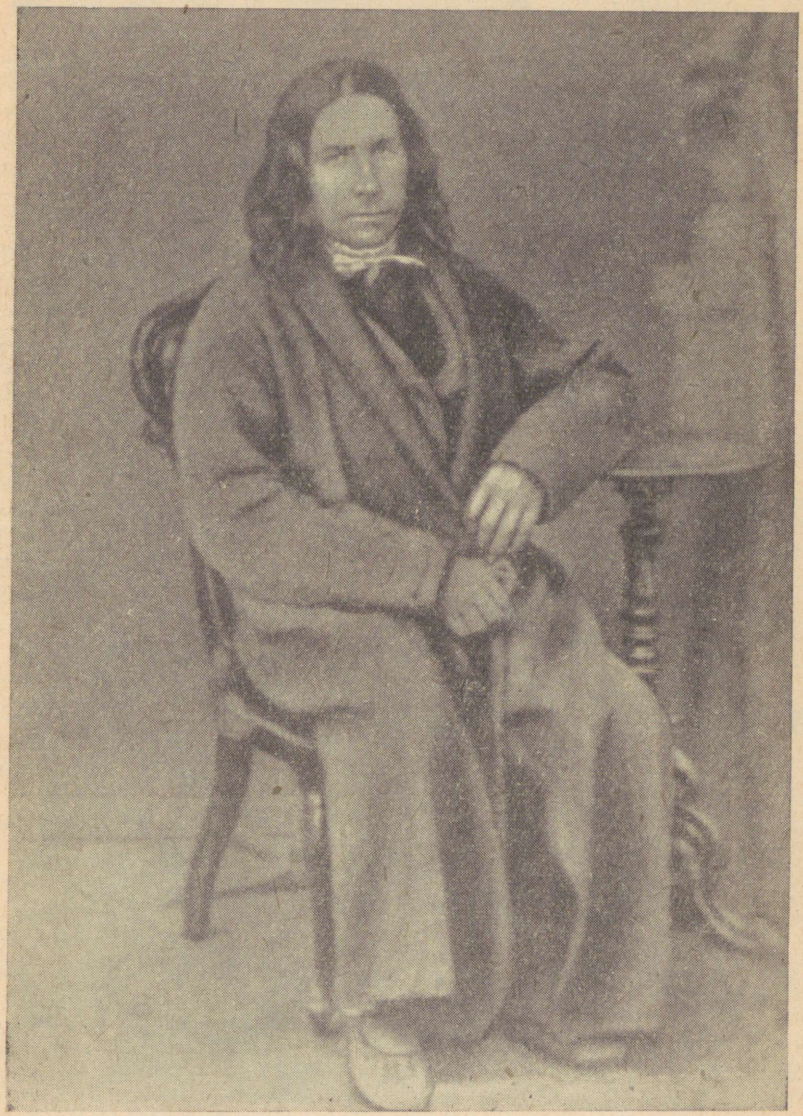
Vastuhakk Kose-Uuemõisas avaldas otsest mõju Oru mõisa talupoegadele. 21. mail läksid kõik Oru taluperemehed mõisa ja teatasid, et nad enam abitegu ei tee. Valitsejal õnnestus aga veenda talupoegi jätkama abiteo tegemist, kuni mõisnik ise kohale sõidab ja küsimuse lahendab. Talupojad olid nõus ühe nädala ootama.[84] Kohe

---

[82] Piiperit ennast aga õhutasid otsustavalt välja astuma Oola ja Helda talupojad. Oma sõpradele kurtis ta, et «vaevalt jõuan ma kustki koju, kui peremehed mulle rahu ei anna, et ma uue seaduse alusel nende õigusi kaitseksin ja saavutaksin ta elluviimise, ja räägivad mulle etteheitvalt: «Mis vallatalitaja sa küll oled?»» (ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 535/5, l. 192.) Väga iseloomulik on selle situatsiooni võiks öelda peaaegu «sõnasõnaline sarnasus» Tammiku vallas valitsenud olukorraga.

[83] ENSV RAKA, f. 861, nim. 1, s.-ü. 1704, l. 3.

[84] ENSV RAKA, f. 861, nim. 1, s.-ü. 1705, l. 3.

Peremees Kose kihelkonnast. Foto XIX sajandi 60-ndatest aastatest.

Perenaine Kose kihelkonnast. Foto XIX sajandi 60-ndatest aastatest.

pärast neid läbirääkimisi siirdusid mõned Oru talupojad Kose-Uuemõisa, et küsida nõu laialdast autoriteeti omavalt talupojalt, kihelkonnakohtu kaasistujalt Tõnu Eldermanilt. Viimane vastas Oru talupoegadele põiklevalt, et parem on «minna koju ja täita koormisi vanaviisi, kuni asi lõpuks selgub».[85] Kuid Oru talupojad ei kuulanud seda nõuannet. Nähtavasti tutvusid nad Kose-Uuemõisat külastades sealsete talupoegade meeleoluga, kes selleks ajaks olid juba otsusele tulnud abiteo tegemisest loobuda (võib-olla aga olidki sellest juba loobunud, — nagu märgitud, ei ole võimalik sündmusi täpselt dateerida). 26. mail ei läinud ka Orul ükski talupoeg enam mõisa abiteole.

Abiteo tegemisest loobusid ka Ojasoo mõisa talupojad. 24. mail tulid nad Lõuna-Harjumaa haagikohtuniku asetäitja Hagemeisteri juurde ja teatasid sellele, et pärast uue seaduse väljaandmist nad abitegu enam ei tee. Oma ettekandes kubernerile Ojasoo talupoegade vastuhakust palus Hagemeister kiires korras tarvitusele võtta «karmid abinõud», kuna tema arvates kohalik politsei oma jõududega enam ei suuda talupoegade vastuhakkusid maha suruda.[86]

Abiteo tegemisest loobusid ka Ojasoo naabruses asuvate Harmi ja Habaja mõisa talupojad.[87] Dokumentaalseid andmeid vastuhaku alguse kohta nendes mõisates pole säilinud, sellest räägitakse ainult seoses rahutustega teistes mõisates. Nähtavasti astusid Harmi ja Habaja mõisa talupojad välja viimastena enne ülestõusu Mahtras. Esimesed andmed vastuhakust neis mõisates ulatusid võimudeni 26. ja 28. mai vahel, mil karistussalgad juba asusid Orul ja Kose-Uuemõisas.[88]

Tuhalas läks talitaja Mart Pooman 19. mail koos kõigi teiste taluperemeestega mõisa, lootes jõuda mõisnikuga kokkuleppele abiteo ärajätmise kohta. Pärast mõisniku keeldumist tegid talupojad veel lühikest aega abitegu, kuid 22. mail juba enamik talupoegi tööle ei ilmunud.[89]

Tuhala mõisa naabruses asuvas Tammiku mõisas katkestati abiteo tegemine, nagu nägime, samuti 22. mail.

Püüdes algavat laialdast talurahvaliikumist maha suruda, veendusid kohalikud võimud juba 24. maiks, et talupojad on meelestatud õige sõjakalt. Sel kuupäeval saabus Tammikule kohaliku mõisniku palvel Lõuna-Harjumaa haagikohtunik O. v. Kotzebue. Ta kutsus enda juurde talitaja, selle abi ja kirikuvöörmündri. Sellest teada saanud, otsustasid Kataküla kõrtsi kogunenud talupojad minna haagikohtuniku juurde terve kogukonnaga ja kutsusid käskjalgadega kõik talupojad külast kokku.[90] Kui talupojad mõisa ilmusid, käskis haagikohtunik neil minna tagasi ja lasta tal rääkida ainult vallaametni-

[85] ENSV RAKA, f. 861, nim. 1, s.-ü. 1705, l. 5.
[86] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 523, l. 32.
[87] ENSV RAKA, f. 861, nim. 1, s.-ü. 1703, l. 9—11; f. 2054, nim. 1, s.-ü. 1993, l. 228.
[88] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 523, l. 46.
[89] ENSV RAKA, f. 861, nim. 1, s.-ü. 1779, l. 11, 13 ja 15.
[90] ENSV RAKA, f. 861, nim. 1, s.-ü. 1778, l. 6 ja 24.

kega. Talupojad keeldusid seda tegemast. Kotzebuel tuli tahtmata pidada läbirääkimisi kõigi talupoegadega, kes käitusid seejuures õige julgelt ja isegi ähvardavalt. «Taluperemehed seletasid,» kirjutas oma ettekandes Kotzebue, «et neil on väga palju tegemist põllutöödega, paljud neist pole veel külvanud, ja et abitegu olevat nii suur, et seda on väga raske täita, et nad uue seaduse järgi enam ei pea tegema abitegu ja et nendeni on ulatunud kuuldused ja teated sellest, et paljudes mõisates abitegu enam ei tehta.» [91] Haagikohtuniku seletusi ja manitsusi talupojad üldse ei kuulanud. Mart Sepman hoiatas Kotzebued, et kõigest sellest «tuleb suur tüli» (hiljem ülekuulamisel ta tunnistas, et võib-olla kasutas ta siinjuures sõna «tüli» asemel «sõda»). Oediko Jaan Pitzner hüüdis haagikohtunikule, et «seadus on vale, ja kui nad ei saa oma õigust, siis tuleb suur tüli ja sõda». [92]

Saabunud Tammikule eesmärgiga hirmutada talupoegi, hakkas Kotzebue varsti ise neid kartma. Ta mõistis, et esimese katse puhul talupoegi karistada viimased talle kallale tungivad. [93] Et kuidagi ohtlikust olukorrast väljapääsu leida, soovitas haagikohtunik Tammiku vallatalitajal ja samuti kohaleilmunud Tuhala talitajal Poomanil koos teiste vallaametnikega minna 26. mail Tallinna kuberneri juurde (järgmine päev, 25. mai, langes pühapäevale).

24. mai läbirääkimised haagikohtunikuga andsid talupoegadele veel uut julgust. Tuhala vallas räägiti palju sellest, kuidas talitaja Mart Pooman oli öelnud Tammikul haagikohtunikule, et talupojad lähevad nüüd ka ilma viimase loata «härra kuberneri juurde ja veel kaugemalegi». [94] 26. mail läksid kõik Tuhala valla peremehed vallatalitajaga eesotsas Tallinna. Tammiku talupojad kogunesid enne teeleasumist Kataküla kõrtsi. Oediko Jaan Pitzneri algatusel saatsid nad siit käskjalad (kaks naist ja ühe poisi) külasse, et nad viiksid kõigisse taludesse käsu — mõisa tööle mitte minna. [95]

Tallinnas kogunesid Tammiku ja Tuhala talupojad kubermanguvalitsuse hoone ette. Vallaametnikud kutsuti kuberner Grünewaldti juurde. Kuberner teatas talupoegadele, et nad peavad abitegu edasi tegema ja käskis neil viivitamata koju tagasi pöörduda.

Miks käitus kubermanguvalitsus Tallinna tulnud Tammiku ja Tuhala talupoegadega hoopis teisiti kui hiljem Anija ja Kurisoo talupoegadega? Vastus sellele küsimusele on õige lihtne. Alles eelmisel päeval oli Grünewaldt Tammiku ja Tuhala poole teele saatnud 200 sõdurit. Kuberner luges seekord otstarbekamaks lasta talupojad läbi peksta mitte linnas, vaid nende endi elukohas.

Neil päevil jõudis ka kubermanguvalitsus arusaamisele, et talupoegade vastupanu mahasurumiseks kohalikest politseijõududest enam ei piisa. Veel 23. mail arvas kuberner Grünewaldt, et talu-

[91] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 523, l. 27.
[92] ENSV RAKA, f. 861, nim. 1, s.-ü. 1778, l. 20.
[93] Sealsamas, l. 4.
[94] ENSV RAKA, f. 861, nim. 1, s.-ü. 1779, l. 4.
[95] ENSV RAKA, f. 861, nim. 1, s.-ü. 1778, l. 7 ja 10.

poegi on võimalik «korrale kutsuda» ainult haagikohtunike «manitsustega». Kuberner saatis sel päeval laiali ringkirja, milles kohustas haagikohtunikke igasuguste «arusaamatuste» puhul vallatalitajad enda juurde kutsuma. Nad pidid viimaseid hoiatama, et mõisatöö tegematajätmise puhul talupojad saavad karistada ja peavad lisaks veel tasuma kõik need kahjud, mida nad oma tõrkumisega on mõisa majapidamisele tekitanud.[96] Nimetatud ringkiri polnud aga veel oma sihtkohtadesse jõudnud, kui kubermangu keskosas haagikohtunike võim talurahvaliikumise tõusu ees jõuetuks osutus. 24.—25. mail teatasid Lõuna-Harjumaa haagikohtunik Kotzebue ja ta asetäitja Hagemeister kubernerile, et nad on võimetud talupoegade vastupanu maha suruma. Kubermanguvalitsus otsustas nüüd kasutusele võtta karistussalgad. 25. mail pöördus kuberner Grünewaldt Tallinna sõjakuberneri poole palvega saata kiires korras Lõuna-Harjumaa haagikohtuniku käsutusse kaks roodu. Karistussalgad pidid minema Oru ja Ojasoo mõisa. Mitte kindel olles, et isegi neist jõududest jätkub, palus Grünewaldt oma kirjas, «et peale selle üks või veel enam (sõnad «veel enam» on kuberneri poolt kirja algteksti täiendavalt sisse viidud. — *J. K.*) roodu sõdureid oleksid valmis vajaduse korral teele asuma minu määratud kohtadesse . . .»[97]

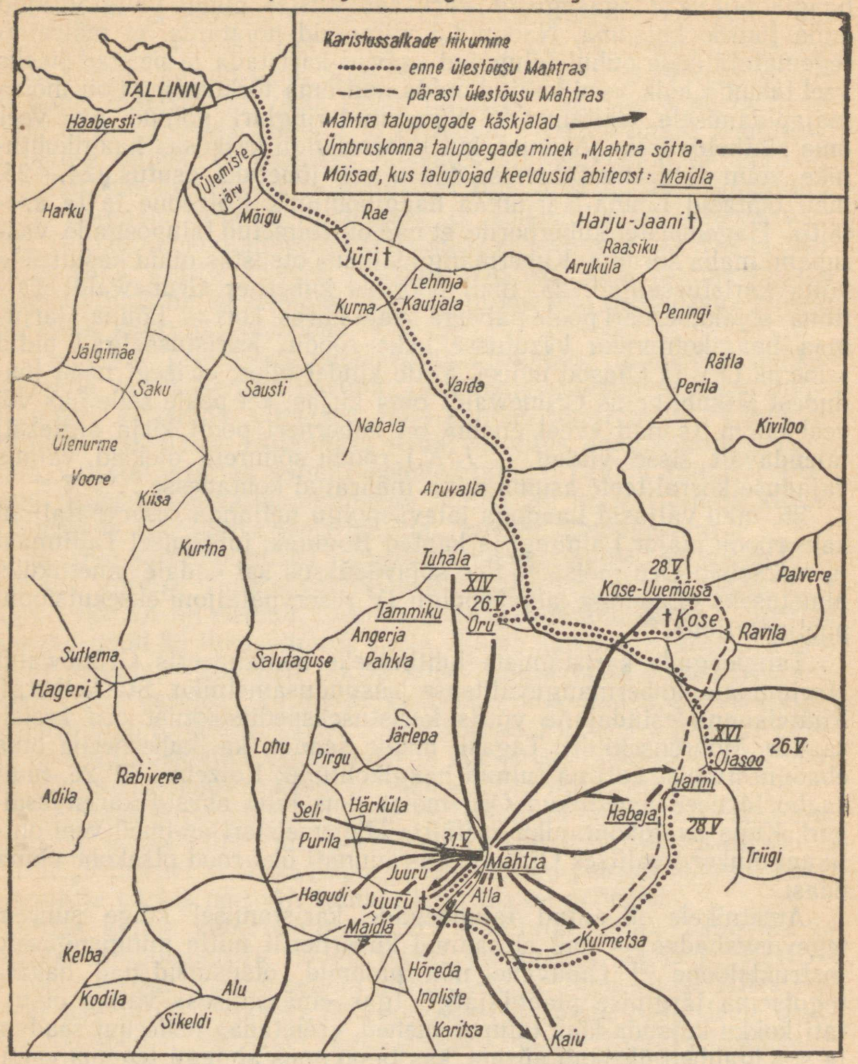
25. mail väljusid Laadoga jalaväepolgu neljanda reservpataljoni kaks roodu major Laimingi ja kapten Bogutzki juhtimisel Tallinnast ja marssisid Oru mõisa.[98] See sõjaväeüksus sai endale ametlikuks nimetuseks «Laadoga jalaväepolgu IV reservpataljoni eksekutsiooni pool-pataljon».[99]

Talupoegade karistamiste juhtimiseks komandeeris Grünewaldt Harjumaale kubermanguvalitsuse käsundusametniku Stackelbergi. Rüütelkonna esindajana võttis karistusekspeditsioonist osa kreisisaadik Mohrenschildt. Tagasi maale saadeti ka kubernerile oma ebaõnnestumist kurtma tulnud haagikohtunik Kotzebue.[100] 26. mail saabusid need ametnikud Oru mõisa, kus juba asusid karistussalgad. Kuna haagikohtuniku asetäitja Hagemeisteri andmeil veel ohtlikum olukord valitses Ojasool, siis suunati üks rood otsekohe sinna edasi.

Ametnikele oli antud talupoegade karistamisel kõige suurem tegevusvabadus — nad ei saanud kubernerilt mitte mingisuguseid instruktsioone.[101] Omavahel nõu pidanud, otsustasid nad hakata tegutsema järgmise plaani järgi. Igas «mässulises» vallas otsustati kokku kutsuda kõik taluperemehed, «seletada» neile uut seadust ja siis igaühelt üksikult küsida, kas ta on nõus abitegu tegema vanaviisi, 1816. aasta vana talurahvaseaduse ja vanade rendilepingute järgi (seepärast rääkisidki talupojad, et neid sunniti «vana seaduse

[96] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 523, l. 25.
[97] Sealsamas, l. 31.
[98] Sealsamas, l. 44.
[99] Sealsamas, l. 34.
[100] ENSV RAKA, f. 2054, nim. 1, s.-ü. 1993, l. 228.
[101] Sealsamas, l. 233.

TALURAHVA RAHUTUSED
mai lõpus—juuni alguses Harjumaal

peale vanduma»). Eitavalt vastanud talupojad otsustati lasta kohapeal läbi peksta.[102]

Ojasoo talupoegade vastupanu ei murdnud esialgu ka karistussalga kohaleilmumine.

---

[102] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 523, l. 47 ja 53.

Kokkukutsutud talupoegadele ei avaldanud ametnike ähvardused mingit mõju. Viimased otsustasid siis õnne katsuda kohaliku pastori mõjuvõimu kasutamisega. Kuna pastor ei saanud haiguse tõttu oma majast väljuda, soovitati talupoegadel valida endi seast esindajad ja saata nad tema juurde. Osa talupoegi polnud nõus isegi seda tegema. «Väiksem osa teatas, et neil pole jutlustaja manitsusi vaja, vaid nad jäävad oma endise otsuse juurde ...» [103] Ülejäänud talupojad valisid oma esindajaiks peremehed Hans Kristali, Hindrik Wiedermanni, Jaan Mölderi (Mölleri) ja Hans Marguse. Need pöördusid pastori juurest tagasi kirjaga, milles viimane teatas, et tema juures käinud talupojad lubasid täita koormisi endist viisi, kuni 1859. a. jüripäevani, «kuna nende mõisnik oli lubanud sellest päevast alates hakata koormisi nõudma uue seaduse järgi ...» [104]

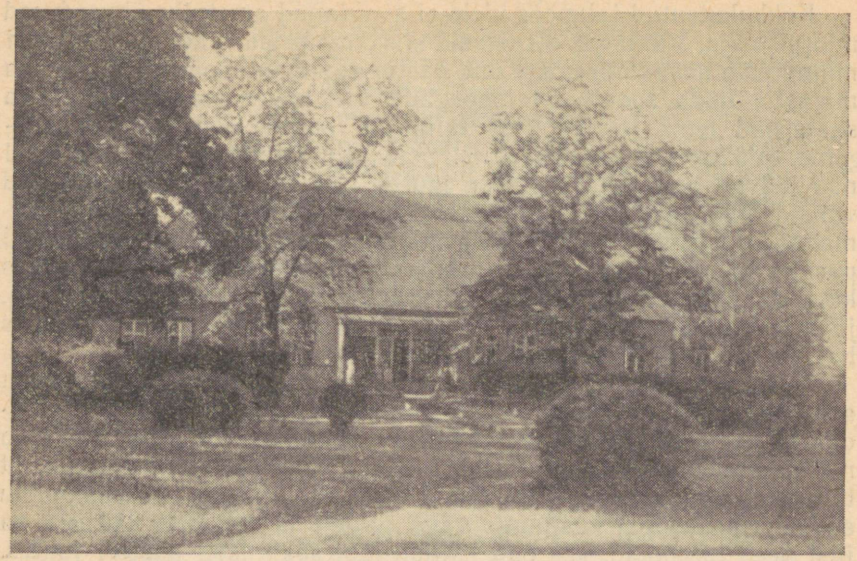
Pastori kirjast on näha, et talupojad olid oma väljaastumisega saavutanud küllaltki olulise järeleandmise, mida mõisnik küll võibolla hiljem lootis tagasi võtta. Teiseks näitab see kiri, et pastor oma mõju talupoegadele tublisti üle hindas. Talle oli jäänud mulje, et talupojad vastupanust loobuvad. Tegelikult jätkasid nad vastupanu endise visadusega, kusjuures väga julgelt ja mehiselt käitusid ka just need talupojad, kes olid käinud läbirääkimistel pastori juures.

Esimesena kutsuti ametnike poolt nüüd ette pastori juures käinud taluperemees Jaan Mölder. Küsimusele, kas ta hakkab abitegu tegema, vastas ta, «et lubab koormisi täita ainult siis, kui neid hakkavad täitma kõik teised ...» [105] See oli ettevaatlikus sõnastuses väljendatud keeldumine. Järgmine taluperemees — Hans Margus — kaotas enesevalitsemise ja lubas abitegu tegema hakata. Kolmandana kutsuti ette samuti pastori juures käinud Hindrik Wiedermann. Ametnike käitumist temaga fikseerib protokolli kantseleilikult lakooniline tekst järgmiselt: «3. Taluperemees Hindrik Hindriku poeg Wiedermann, 28 aastat vana, möödunud kevadel käis armulaual, teatas, et mingil tingimusel ei taha teha abitegu. Pärast kehalise karistuse saamist 50 vitsahoobi ulatuses tühistas ta oma eelmise avalduse ja kohustus täitma abitegu nii kaua, kui tal jõudu jätkub.» [106]

Pärast Wiedermanni julma peksmist Ojasoo talupoegade silmade all ei suutnud nad vastupanu enam jätkata. Mida olekski saanud teha 20 talupoega, kes paljaste kätega seisid 100 tulirelvaga relvastatud sõduri vastas? Ülejäänud taluperemehed andsid ülekuulamisel lubaduse abitegu tegema hakata. Ainult vallatalitaja ja tema abi keeldusid seda lubadust andmast ja areteeriti. [107] (Kehtivate seaduste järgi ei tohtinud vallaametnikke enne kehaliselt karistada, kui nad kohtu teel olid ametist tagandatud.)

Surunud maha Ojasoo talupoegade vastupanu, pöördus karistus-

[103] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 523, l. 37.
[104] Sealsamas.
[105] Sealsamas.
[106] Sealsamas.
[107] Sealsamas, l. 38.

Habaja mõis.

salk samal päeval, 27. mail tagasi Orule.[108] Karistussalga ülemad polnud veel sugugi kindlad, et nad on saanud olukorra peremeesteks. Major Laiming palus Tallinnast lisajõude. 28. mail väljus Tallinnast veel üks Laadoga polgu rood. Samal ajal saadeti Tallinnast haagikohtunik Kotzebuele kaks ahelat ja kümme paari käeraudu.[109] Neid kasutati Ojasool areteeritud talupoegade ja hiljem ka Tuhala talitaja Mart Poomani aheldamiseks, et neid Tallinna saata.[110]

Juba 28. mail teatas aga Stackelberg Kose-Uuemõisast kubernerile, et selles mõisas ja ka Orul on «sõnakuulmine jalule seatud».[111] Seoses sellega pöördus kolmas rood Tallinna tagasi.

Dokumendid karistussalga tegevusest Kose-Uuemõisas ja Orus pole säilinud (need põlesid ära Mahtras). Kubermanguvõimud kinnitasid hiljem, et talupoegade vastupanu neis mõisates suruti maha ilma kehaliste karistuste kasutamiseta.[112] Silmas pidades karistussalkade käitumist mujal, on seda aga raske uskuda.

Samal päeval, 28. mail sai karistussalk andmeid, et Tuhalas talupoegade vastupanu on lõppenud, kuid selle eest on uued vastuhakud puhkenud Harmis ja Habajal.[113]

Juba 28. mail jõudis Laadoga pataljoni 16. rood Habajale. Sinna

[108] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 523, l. 38.
[109] Sealsamas, l. 48 ja 50.
[110] Sealsamas, l. 42.
[111] Sealsamas, l. 46.
[112] ENSV RAKA, f. 2054, nim. 1, s.-ü. 1993, l. 36.
[113] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 523, l. 46.

ruttas ka haigestunud Kotzebued haagikohtuniku ametis asendav Hagemeister.[114] Saanud teada, et ka Mahtras on talupojad otsustanud abitegu mitte teha, saatis ta viimastele käsu 30. mail tema juurde Habajale ilmuda.[115] Kuid enne seda otsustas ta 29. mail arved õiendada Habaja ja Habajale välja kutsutud Harmi talupoegadega. Julm karistus, mille osaliseks need talupojad langesid, läks sügavalt rahva mälestusse. Veel 70 aastat hiljem mäletasid kohalikud elanikud täpselt peksukohta ja kutsusid üht kuuri Habajal, mille lähedal toimus peksmine, «valu kuuriks».[116]

Mõisnike ja kubermanguvalitsuse ametnike poolt koostatud dokumendid varjavad hoolikalt nii Habajal läbipekstud talupoegade arvu kui ka karistuse suurust. Nimepidi räägivad dokumendid ainult neljast karistatud Habaja taluperemehest — Tõnu Tevertist, Rein Einbergist, Tõnu Einamäest ja Munströmist. Karistuse suuruse kohta rääkisid mõned Habaja talupojad hiljem ülekuulamisel, et «nad pole võimelised täpselt nimetama löökide arvu, mis nad Habajal sõdurite käest said, kuid pidid saama 50 vitsahoopi. Sõdurid löid väga kõvasti ja neid karistati palju tugevamini, kui seda tavaliselt teeb haagikohtunik».[117]

Toome ära Habaja talupoegade karistuse kirjelduse Hans Tertsiuse ülestähenduste järgi, millised oma romaani vastava osa kirjutamisel aluseks võttis ka Eduard Vilde. «Siis võeti kõige esiti ette kiriku vöörmünder Poe Jaan ja viidi kohtu ette. Kas sa vannud selle seaduse peale, mis neljakümne aasta eest oli? Ei vannu. Siis tehti valla ja pandi pingi peale kinni ja teine soldat teine poole pinki ja hakati vitstega lööma ja trummid lööma ja muusikandid mängima ja teise küla rahvas vaatas pealt ja anti viiskümmend hoopi. Ja võeti pingi pealt lahti ja küsiti: kas vannud selle seaduse peale, mis neljakümne aasta eest oli? Ei vannu. Siis pandi jälle pingi külge kinni ja anti jälle viiskümmend hoopi ja jälle võeti lahti ja jälle küsiti: kas sa vannud selle seaduse peale, mis neljakümne aasta eest oli? Ei vannu. Kus tüki külge suu jääb — see ütleb: ei vannu. Siis jäeti Jaan järele ja võeti teine ja teised vandusid kõik teise kohtukulli ees põlvili maas selle seaduse peale, mis neljakümne aasta eest oli. See inimene, kes vandus ja ei osanud kirjutada — aga sulg oli tema käes ja kuberneri kirjutaja käsi tema käe ümber ja kirjutas nime ja liianime. Siis võttis (kirjutaja) oma käe ära ja tõmbas kolm risti nime otsa . . .»[118]

Kuigi mõisnikud ilmselt meelega püüdsid veresaunast Habajal

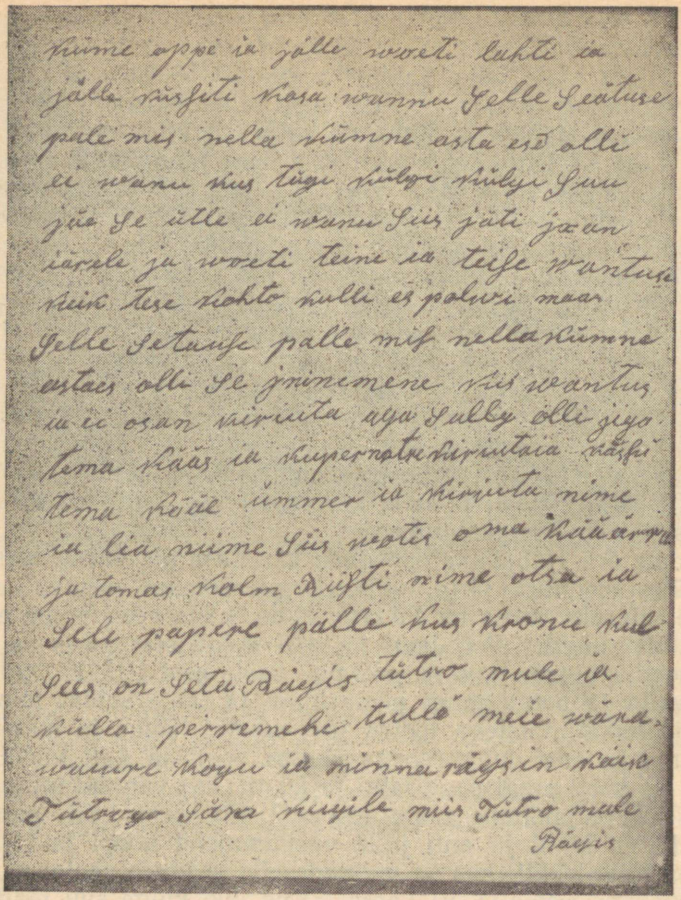
[114] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 523, l. 55.

[115] Sealsamas, l. 53.

[116] ENSV Teaduste Akadeemia Fr. R. Kreutzwaldi nimeline Kirjandusmuuseum, L. O t s a, Ajalooline traditsioon Kose kihelkonnast (käsikiri), lk. 34.

[117] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 535/1, lk. 100. Haagikohtunik aga ei karistanud «tavaliselt» sugugi nõrgalt — ta võis politseilises korras anda kuni 100 hoopi ihunuhtlust, sagedamini kasutasid haagikohtunikud aga karistust 40 hoobi ulatuses.

[118] ENSV Teaduste Akadeemia Fr. R. Kreutzwaldi nimeline Kirjandusmuuseum, Hans Tertsiuse ülestähendused Mahtra sõjast, lk. 8—9. Tertsiuse ortograafiat on parandatud, stiil muutmata.

Lehekülg Hans Tertsiuse ülestähendustest Mahtra sõjast.

dokumentides mitte jälgi jätta, on siiski võimalik kindlaks teha, et eespooltoodud kirjeldus vastab täielikult tõsioludele. Esiteks iseloomustab sündmuse otsene pealtnägija, Habajalt pärit olev teenijatüdruk Miina Ermes Habaja veresauna täpselt samuti. Ühtlasi sisaldab ta kirjeldus (mis on säilinud Hans Tertsiuse ülekuulamisprotokollis) andmeid karistust läbiviinud sõdurite jootmise kohta mõisniku poolt, et nad talupoegi metsikumalt peksaksid. Miina Ermes rääkis: «Habajal antakse sõdureile toitu ja viina palju nad tahavad ja need peksavad talupoegi kõige metsikumal viisil, nad pannakse pingile, pannakse igal ühel kaks sõdurit pea ja sama palju jalgade juurde, lüüakse trumme ja puhutakse pille ja jätkatakse karistamist nii kaua, kuni veri hakkab ojadena voolama; iga kümne hoobi järel küsitakse karistatavalt, kas ta tahab sõna kuulda

ja vastavalt vastusele, kas jätkatakse peksmist või viiakse ta tääkide vahel kohtukulli ette vanduma, et ta veel 7 aastat (? — *J. K.*) teeb vana tegu.» [119] Miina Ermes ei räägi otseselt vöörmündri kangelasteost. Kuid ta räägib sellest, et mõned karistatavaist, kui neilt küsiti — kas nad alistuvad, vastasid eitavalt ja neid peksti edasi. See näitab, et Poe Jaani taolisi vapraid talupoegi võis 29. mail Habajal olla isegi mitu. Teiseks kinnitab Tertsiuse kui ka tema andmetel antud Vilde kirjelduse tõepärasust asjaolu, et karistajad käituvad selles täpselt nii, nagu nägi ette nende poolt varem koostatud tegevusplaan, nagu nad ametliku protokolli andmeil käitusid Ojasool. Kokkukutsutud talupojad seati sõjaväesalgaga vastamisi ja nõuti neilt abiteo tegemist «vana seaduse järgi». Kui pöördumine kõigi talupoegade poole ei andnud tagajärgi, siis hakati neid ükshaaval «üle kuulama». See tähendas aga lihtsalt abiteost keelduvate talupoegade verist läbipeksmist, mida jätkati niikaua, kuni talupojad olid sunnitud alla vanduma.

Hans Tertsiuse kohmakates raugakätes olnud pliiats ja hiljem Vilde kunstnikusulg on säilitanud eesti rahvale tõetruu pildi ühest mehisest ja traagilisest episoodist tema sajanditepikkuses võitluses õnne eest. Mõisnike katse seda lehekülge rahva ajaloost välja rebida nurjus.

Sündmused Habajal räägivad selgesti, et talupoegade seas oli küpsemas meeleheitlik otsus — mitte alistuda enam mõisnikele kas või oma elu hinnaga. [120]

29. mail kella kümne paiku õhtul pöördus rühm Habajal peksa saanud talupoegi tagasi koju. Oma teekonnal peatusid nad külakangru Tõnu Tiedebergi maja juures. Siin tegid nad meeleheitliku viha puhangus otsuse, millel oli suur mõju sündmuste edaspidisele käigule.

Sellest «koosolekust kangru maja juures» on säilinud kolme Habajal karistada saanud talupoja, kangur Tiedebergi ja ta teenija Miina Ermese tunnistused. Habaja talupoeg Rein Einberg tunnistas kohtus — ta olevat «nalja pärast» avaldanud soovi, et vares lendaks Mahtrasse ja hoiataks sealseid talupoegi eelseisva karistuse suhtes. Einbergi tunnistust kinnitas omalt poolt ka Tõnu Einamägi. Talupoeg Tõnu Tevert ja kangur Tiedeberg piirdusid ainult üldise

---

[119] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 535/9, l. 77.

[120] Samalaadilised sündmused toimusid sel ajal ka mujal tsaaririigis. 1857. a. jaanuaris korraldas tsaari tiibadjutant Sumarokov-Elston Nižni-Novgorodi kubermangus Sergatši maakonnas vastuhakanud talupoegade julma veresauna. Trummipõrina saatel anti igale talupojale 200—300 hoopi. Surudes hambad kokku, kannatasid talupojad selle julma peksu ära täielikus vaikuses — «ei karjatust, ei kõige väiksematki oiet, nii tugev oli nende raev» (Я. И. Линков, tsit. teos, lk. 158). Alles kolmekümne esimese talupoja suust kuulis tsaari tiibadjutant esimese oige.

1861. aastal toimus üks kõige verisemaid kokkupõrkeid talupoegade ja karistussalga vahel Pensa kubermangus Tšernogais. Pärast ülestõusu mahasurumist peksti vangistatud talupojad veriseks. Küsimusele, kas nad hakkavad mõisnikule tööd tegema, vastasid pekstavad ainult: «Tööle ei lähe. Pekske mind surnuks» (sealsamas, lk. 210).

jutuga sellest, et karistatud olevat kurtnud oma peksmise üle.[121] Miina Ermes tunnistas, et ta oli sel õhtul kavatsenud minna Mahtrasse sugulaste juurde linaseemnete järele. Enne lahkumist nägi ta maja ees Habajal karistada saanud talupoegi. «Need karistatud inimesed nutsid kõvasti, võtsid endil riided seljast ja näitasid oma haavu mööduvaile inimestele ja rääkisid selle juures: «Oh jumal, kui vareski lendaks Mahtrasse ja teataks, et neid kavatsetakse karistada, et nad saaksid endale abi otsida.»»[122]

Nende tunnistuste põhjal jäi kohtunikel mulje, et kangru maja juures midagi tähtsat ei toimunud. Mõned peksa saanud talupojad kurtsid oma saatuse üle ja juhuslikult neid pealt kuulanud teenijatüdruk rääkis sellest Mahtra talupoegadele.

Kui aga arvesse võtta rida asjaolusid, mida kohtunikud ei teadnud või ei mõistnud õigesti, siis saame tunduvalt teistsuguse pildi. Kõigepealt tuleb arvestada, milline ärev ja sõjakas meeleolu valitses sel ajal Harjumaa talupoegade seas. Tammiku mõisa talupojad ähvardasid juba 24. mail mõisnikke «sõjaga». Habaja talupojad ei eitanud, et «koosolekul kangru maja juures» oli juttu varesest. Vares aga on eesti rahvalaulus laialt tuntud sõja- ja vaenusõnumite tooja.

Harrak toob sõa sõnnada
Varres kannab vaeno keli![123]

Kui Habaja talupojad soovisid sõnumiviijaks Mahtrasse varest, siis pidid nad mõtlema «sõja», mõisnikevastase võitluse kohta käivate sõnumite viimisele. Toetades Miina Ermese tunnistust, rääkis ta peremees, et Miina tõepoolest juba m i t u p ä e v a tahtis minna Mahtrasse linaseemnete järele.[124] Teele läks ta aga just nimelt sel õhtul. On selge, et tema Mahtrasse mineku peamiseks eesmärgiks oli sealsete talupoegade hoiatamine, linaseemnete toomine aga vaid ettekäändeks. Miina Ermese tegevuse taga seisab Habaja ja Harmi talupoegade stiihiliselt tekkinud koosolek ja sel koosolekul niisama stiihiliselt tehtud otsus mahtralasi hoiatada, et nad saaksid endile abi otsida.

Kirjeldades tema talu õuel 30. mai hommikul toimunud koosolekut ja Miina Ermese saabumist sinna, ütleb Hans Tertsius oma mälestustes: «Tüdruk tõi küll käsu, et (Habaja) rahvas karjus, (et) mitte üksi tulla, et teised tulevad sealt poolt, hakkame vastu, sõda pidama Habaja mõisas . . .»[125]

---

[121] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 535/5, l. 177—180; s.-ü. 535/4, l. 56—57.

[122] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 535/1, lk. 47.

[123] ENSV Teaduste Akadeemia Fr. R. Kreutzwaldi nimeline Kirjandusmuuseum, EKÜ, F 232 f (157) — tekst on üles kirjutatud 1804. ja 1825. a. vahel.

[124] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 535/5, l. 177.

[125] Hans Tertsiuse ülestähendused Mahtra sõjast, lk. 9. On tähelepanuväärne, kui täpselt mäletas Tertsius oma surma eel kõiki neid sündmusi. Juurdluse ajal ütles ta, et Miina Ermese andmeil olevat Habaja talupojad rääkinud: «. . . kui ometi üks vareski lendaks Mahtrasse ja hoiataks sealseid inimesi, et nad ei tuleks üksi, vaid koos abiga Habajale, et ära hoida karistust, mis neid seal ootab — nemad, habajalased, tuleksid neile appi ja siis läheks sõda lahti» (ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 535/1, lk. 145).

Talupoegade kujutlusmaailmas seostusid neil päevil ärevad mõtted eelseisvast «sõjast» mõisnike ja karistussalkade vastu mälestustega 53 aastat tagasi naabruskonnas toimunud talupoegade ülestõusust — «sõjast Kose-Uuemõisas». Kui karistussalgad olid juba Harjumaale ilmunud, märkasid kohalikud võimud, et Lõuna-Harjumaa talupojad kannatamatu ja äreva tähelepanuga jälgivad Kose-Uuemõisa talupoegade käitumist. «Taluperemehed viitavad kogu aeg Kose-Uuemõisale,» kirjutas Stackelberg oma 27. mai raportis, «ja tahavad ära oodata, mis teeb Kose-Uuemõisa vald. Saadud ettekannete põhjal näib, et kurja juur peitub Kose-Uuemõisas...» [126] Harjumaa talupojad lootsid, et nagu 1805. aastal ka seekord Kose-Uuemõisa talupojad annavad teistele märku väljaastumiseks julmade karistajate vastu. Kuid seekord Kose-Uuemõisa talupojad ei õigustanud nende peale pandud lootusi. Üleskutse «sõjaks» mõisnike ja karistussalkade vastu esitasid esimestena Habaja talupojad. Ülestõusu ettevalmistavaks keskuseks kujunes aga seekord Mahtra.

§ 3. Ülestõus Mahtras — Mahtra sõda

Mahtra oli 1858. aastal suhteliselt väikene mõis Lõuna-Harjumaal. Ta valdaja mõisnik Helffreich elas oma teises mõisas — Arukülas. Mahtras viibis alatiselt ainult mõisavalitseja Rosenberg. Mõisa häärberiks oli õlgkatusega suurem puumaja, selle ümber asusid suur kiviait (viinaait), väikene puust ait, mesila ja puust tallihoone. Veidi eemal neist asusid ühel pool viinaköök ja teisel pool rehi. [127]

Mahtras oli 1858. aastal 20 renditalu, [128] peale selle elas külas popsidena 14 täiskasvanud meest ja 26 naist. Kokku elas Mahtras 1858. a. revisjoni-nimekirja järgi 201 meessoost ja 185 naissoost inimest. [129] Mahtra talupoegade kohta märgitakse ühes dokumendis, et nad üldkokkuvõttes ei ole jõukad. [130]

Kuid ka Mahtras elas mitmesuguse elatustasemega talupoegi. Käepärast olevate väga nappide andmete põhjal [131] võime Mahtra teorendi-talupojad jagada järgmisesse kolme rühma.

---

[126] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 523, l. 39. Eichhorn räägib oma mälestustes: «See nõndanimetatud «Neuenhofi sõda» («Uuemõisa sõda»), mis toimus möödunud sajandi viimaseil aastail (siinkohal Eichhorn muidugi eksib. — *J. K.*), ärritas veel 40-ndail aastail õige tugevasti rahva kujutlusvõimet...» (W. F. Eichhorn, Selbsterlebtes und Nacherzähltes aus der Entwicklungsgeschichte Ehstlands und der Ehsten. «Nordische Rundschau», 1884. I kd., lk. 153).

[127] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 535/1, lk. 11—12; s.-ü. 535/9, l. 43.

[128] ENSV RAKA, f. 2054, nim. 1, s.-ü. 1993, l. 230.

[129] ENSV RAKA, f. 1864, nim. A1, s.-ü. X:123, l. 432—449.

[130] ENSV Teaduste Akadeemia Fr. R. Kreutzwaldi nimeline Kirjandusmuuseum, f. 69, EKLA (Köhleri fond) 21:4, lk. 1.

[131] Vt. V ptk. lõppu.

Taluperemehe nimi[132]	Mitu tööjõudu oli talus	Milline vangla- või asumise karistus määrati taluperemehele osavõtu eest Mahtra ülestõusust	Mis aastal ja millise hinna eest talu välja osteti. Kui suur ta siis oli[133]
		I	
Adra Hindrik Ader	10		1906. a. (III) — 2750 rbl. — 48 tiinu
Hansu Oto Otsa	12		
Pertle Priidik Ottens	15	4 a. sunnitööd või Siberisse	
Oti Jüri Rosenmäe	7	Siberisse asumisele	
Vaino Hans Kullerkupp	9	4 a. sunnitööd või Siberisse	1889. a. (II) — 1750 rbl. — 35 tiinu
Jaago Hindrik Paavelson	8	—„—	
Sepa Hans Tertsius	6	Siberisse asumisele	
Tilli Oto Leesmann	7		
Matsi Priidik Kastan	4 (neist 3 mehed)		1884. a. (I) — 2600 rbl. — 63 tiinu
Peerupuu Jaan Ustel (Uster)	5		1906. a. (III) — 3700 rbl. — 53 tiinu
		II	
Andrese Mart Leikop	3		
Päärnamiku Ado Andrei[134]	3	20 a. sunnitööd	
Koidu Hans Tilli	3	4 a. sunnitööd või Siberisse	
Tooma Juhan Reinvert	3	Siberisse asumisele	
		III	
Aru Jakob Tammik	1		
Mäe Daniel Schmiedeberg	1	Siberisse asumisele	
Arusepa Daniel Schmiedeberg	1	—„—	
Adra Mihkel Tein	0	Langes ülestõusu ajal	
Reinu Jaan Matsi	0	4 a. sunnitööd või Siberisse	
Noore Tõnu Hans Kullerkupp	0		

[132] Talu nimi on antud sõrendatult. Talus leiduva tööjõu arv on saadud järgmiselt. On ära loetud kõik talus elavad 17- kuni 59-aastased inimesed, arvestamata peremeest-perenaist, nende vanemaid ja nende esimest poega ja tütart. Sulaste-tüdrukute arv pole revisjonikirjas kahjuks märgitud.

[133] Rooma number näitab, mitmendas järjekorras talu välja osteti.

[134] Ado Andrei seisis kahtluse all, et ta mõni aeg enne 1858. aastat oli tapnud ühe kupja (ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 529/1, l. 93).

Esimesse rühma kuuluvad taluperemehed on, nagu näha, suhteliselt hästi varustatud tööjõuga. Isegi kõige kibedamal tööajal ei tulnud neil endil mõisapõllule tööle minna. Sellesse rühma kuuluvad niisugused «küla patriitsid», nagu Hindrik Ader ja Oto Otsa, kes olid talud üle võtnud oma isade käest. Kui 1858. a. sündmused nende elus mitte liiga järsku pööret ei põhjustanud, siis ostsid nad või nende järeltulijad oma talud välja esimeste hulgas Mahtras.

Teise rühma kuuluvate talude majapidamisele avaldas abitegu juba palju laostavamat mõju. Mõnikord oli neis taludes ka peremees ise sunnitud minema välja mõisateole.

Kolmandasse rühma kuuluvad juba päris majandusliku kokkuvarisemise künnisel seisvad talud. Kui sellise talu peremehelt nõuti abitegu, siis pidi ta kas palkama selleks vabadiku või minema ise tööle. Ka need teise ja kolmandasse rühma kuuluvad talupojad, keda 1858. aastal langetatud kohtuotsus säästis, ei suutnud keegi veel 1907. aastaks [135] oma talude väljaostu alustada.

Mahtra valla talitajaks oli taluperemees Hans Tertsius. Ta polnud Mahtra põliselanik, Tertsiuste perekond asus Prandist (Järvamaal Peetri kihelkonnas) Mahtrasse ümber alles 1834. aastal. [136] Võrreldes selliste taluperemeeste nagu Hindrik Adra, Jüri Rosenmäe, Oto Otsa ja teistega oli ta Mahtras alles «uus inimene». Hans Tertsiusel tuli nooruses teomehena töötada mõisapõllul. Veel enne surma mäletas ta, kuidas teda kord mõisapõllul kupja poolt oli pekstud. [137]

Kogunud veidi raha, andis Tertsiuse isa juba Prandil pojale üle 500 rubla eest aadli krediitkassa pileteid. [138] Nähtavasti seda summat kasutaski Tertsius iseseisva majapidamise rajamiseks ja koha rentimiseks Mahtras. Rendile võetud Sepa talust tuli lahkuda seda seni pidanud Seppade perekonnal, kes muutusid nüüd popsideks.

Hans Tertsius oli oma aja kohta küllalt haritud talupoeg — oskas lugeda ja isegi kirjutada. Ta oli ettevõtlik peremees — pidas mesilasi, rajas marjaaia jne. Hans Tertsius oli tark ja osav inimene. Tema käitumine rahutuste päevil, samuti vangistuse ja ülekuulamise ajal räägib ta iseloomukindlusest, otsustavusest ja ühtlasi ka arukast ettevaatlikkusest.

Kuigi Tertsiusel oli teiste talupoegade seas väga suur ja laialdane autoriteet, kahtlustati ka teda, nagu teisigi vallatalitajaid, mõnikord koostöös mõisnikega. Jüri Rosenmäe rääkis kohtulikul ülekuulamisel, «et tõepoolest inimesed rääkisid ja ta ise ütles Adra Hindrikule, et Hans Tertsius enam ei kaitse nii nagu varem nende huve ja nimelt vanast teost vabanemise küsimuses ja hoopis hoiab selles küsimuses mõisnike poole». [139] Hans Tertsius ise mõistis selgesti, et mõned talupojad kalduvad teda kahtlustama koostöös mõis-

---

[135] Vt. lk. 211.
[136] ENSV RAKA, f. 1864, nim. Al, s.-ü. IX:56, l. 477—478.
[137] «Postimehe» 44. aastakäigu (1900) erilisa, lk. 47—48.
[138] ENSV RAKA, f. 888, nim. 1, s.-ü. 2, l. 193.
[139] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 535/5, l. 109.

Hans Tertsiuse poolt ehitatud saun.

nikega. Seepärast nõudiski ta näiteks, et mõisnik teataks oma keeldumisest abitegu kaotada talupoegadele ise, mitte aga tema kaudu.[140]

Mahtra mõis läks parun Helffreichi valdusesse 1853. aastal. Oma sissetulekute suurendamise eesmärgil tõstis uus mõisnik otsekohe teokoormisi ja planeeris ümber mõisa põllud. Helffreich ei hoidnud kramplikult kinni vanadest traditsioonidest, ja kui mõned talupoegadelt nõutavate koormiste liigid olid aja jooksul muutunud vähe tulutoovaiks, siis oli ta nõus neid tühistama. Nii näiteks lõpetas ta 1854. aastal viljas makstavate naturaalandamite nõudmise.

1855. aastal viidi Mahtras läbi üldine maade ümberplaneerimine. Suur hulk popsikohti hävitati. Taluperemeestelt võeti ära nende seniseid põllu- ja heinamaid ja asemele anti uued põllutükid senistest popsimaadest. Pindala järgi nende talude põllumaa seejuures isegi veidi suurenes, kuid haritud ja väärtuslike põllumaade asemel said taluperemehed halvakvaliteedilised, seni täiesti harimata või viletsasti haritud maatükid. Talude heinamaid vähendati aga nii suurel määral, et neist ei jätkunud enam isegi ainult mõisakoormiste täitmiseks vajalike tööloomade ülalpidamiseks. Vaatamata sellele nõudis mõisnik juba 1856. aastal, et talupojad täidaksid mõisakoormisi uute normide järgi. Korraline tegu nende uute mõisniku poolt väljatöötatud normide järgi küll veidi vähenes, seevastu aga suurenes tun-

[140] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 535/5, l. 6.

duvalt talumajapidamisi raskelt rõhuv abitegu, eriti nn. korrapäevade osas.

See mõisasunni järsk suurenemine kutsus esile ägeda vastupanu Mahtra talupoegade poolt. 28. mail 1856 ilmusid Harju-Järva kreisikohtusse vallatalitaja Hans Tertsius, ta abi Jaan Matsi ja kogukonna poolt valitud saadik Jüri Rosenmäe. Nad rääkisid kohtunikele mõisniku uutest nõudmistest ja palusid uute koormisnormide elluviimist edasi lükata, kuna mõisnik oli neist talupoegadele teatanud alles jüripäeval. Teatavasti pidasid mõisnikud alati rangelt kinni tavast, et kõik rendilepingud tuli sõlmida või muudatused neisse sisse viia enne jüripäeva. See võimaldas mõisnikel eemaldada rendikohtadest neile ebasobivaid talupoegi, kes lepingu sõlmimisega «hilinesid», lükata tagasi talupoegade «hilinenud» palveid rendikoormiste vähendamise kohta jne. Mahtra talupojad aga kasutasid seda mõisnike kasuks loodud tava ära mõisnike vastu, rõhutades, et neile teatati renditingimuste muutmisest liiga hilja. Ajades oma kohtuasja väga osavalt ja ettevaatlikult, saavutasid nad, et Harju-Järva kreisikohus oli sunnitud tunnistama, et von Helffreichil pole jooksval majandusaastal veel õigust nõuda talupoegadelt koormisi uute normide järgi.[141] Tõenäoliselt just selle võiduga kohtus saavutaski Tertsius endale kogu ümbruskonna talupoegade hulgas suure autoriteedi.

Järgmisel, 1857. aastal esitasid Mahtra talupojad juba uusi nõudmisi — nad hakkasid nõudma abiteo täielikku kaotamist. Kuna lähemal ajal oli oodata uue talurahvaseaduse avaldamist, siis soovitas valitseja talupoegadel oodata, kuni selle kehtestamiseni.[142] On täiesti mõistetav, millise kannatamatusega oodati Mahtras uut talurahvaseadust. Siinjuures on tähtis märkida ka seda, et Mahtra talupojad nõudsid abiteo kaotamist juba 1857. a. kevadel — seega aasta enne uue seaduse avaldamist. Pole võimatu, et selline olukord valitses ka reas teistes mõisates, kus toimunud sündmustest pole meil aga säilinud nii täpseid andmeid.

13. aprillil 1858 said Mahtra talupojad kirikus esimest korda kuulda, et varsti antakse välja uus seadus. 23. aprillil anti Hans Tertsiusele koos teiste ümbruskonna talitajatega uue seaduse eksemplarid kihelkonnakohtuniku poolt kätte. Nagu teisteski valdades, hakkasid ka Mahtra talupojad innuga uut seadust uurima.[143]

25. aprillil läksid Mahtra taluperemehed mõisavalitseja juurde ja teatasid viimasele, et uue seaduse järgi nad abitegu enam tegema ei pea. Astumata talupoegadega vaidlusse, soovitas valitseja neil ära oodata mõisniku saabumise Mahtrasse.[144] Küsimus jäi sisuliselt lahtiseks, kuna pealegi peamised abiteo korras tehtavad tööd polnud veel alanud.

[141] ENSV RAKA, f. 865, nim. 1, s.-ü. 737, l. 2, 7—8 ja 10.

[142] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 535/5, l. 65.

[143] Märganud kord, et seaduseraamatu üks leht on katki rebitud, keelas Tertsius naisel seda edaspidi tema äraoleku ajal kellelegi lugeda anda (sealsamas, l. 4).

[144] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 535/1, lk. 134—135.

Jätkates visalt «tõe» otsimist, tegutsesid mahtralased algusest peale koos naabervaldade talupoegadega. 27. aprillil läks Tertsius koos Järlepa, Pirgu ja Maidla talitajaga pastor Bergi poole, et küsida temalt seletust uue seaduse kohta.[145]

Ümbruskonna mõisnikud olid Bergile korduvalt rääkinud, kuidas mõisnikud uue seadusega vähendavat talupoegade koormisi umbes 20 protsendi võrra. Seadusetundmises mitte eriti tugev pastor oligi jäänud neid uskuma. Kohtudes nüüd talupoegadega, pidas pastor oma kohuseks kaitsta seda seadust viimaste põhjendatud umbusu ja kahtluste eest, rõhutada seaduse koostanud mõisnike «heategija» osa.

Pastor Bergi poolt hiljem koostatud kirjas antud seletus neist läbirääkimistest langeb ka detailides kokku Tertsiuse poolt kohtus antud tunnistustega ja ta mälestustega. Seetõttu võime anda läbirääkimiste kirjelduse selle kirja kui usaldusväärse allika põhjal.

Pastori juurde tulnud vallatalitajad «näitasid uue seaduse suhtes üles mingit umbusku ja kohe meie jutuajamise alguses küsisid nad minult, kas see kõik on ka tõsi, ja kas pole see kõik ette võetud ainult silmakirjaks».[146] Selle umbusu hajutamiseks hakkas pastor pikalt ja laialt rääkima igasugustest eelistest, mida uus seadus talupoegadele andvat. Talupojad katkestasid pastori kõnevoolu aga varsti küsimusega — kuidas on lugu teoorjusega ja eeskätt abiteoga. Pastor ei osanud muud teha, kui viidata 127. paragrahvile ja öelda, et kui kuue-päeva talupoeg teeb 250 hobu- ja 250 jalateo päeva, siis tõenäoliselt muud enam pole vaja teha. Jutuajamise järgmine osa näitab, kui umbusklikult ja samal ajal kainelt talupojad ise suhtusid abiteo kaotamise küsimusse: «Küsimus (talupoegade poolt. — *J. K.*): Aga sel juhul härra, kui tal on nii palju vähem päevi, võib-olla ei jõua oma töid lõpule viia? Vastus: See võib küll tulevikus juhtuda. Kes teab, kuidas Maidla härra siis oma kartuli ära koristab. Sel hetkel ma rääkisin nimelt Maidla talitajaga. Küsimus: Siis võib juhtuda, et mõisnik peab palkama raha eest töölisi omaenda taluperemeeste juures, et ainult tööd lõpule viia. Vastus: Jah, muidugi, kui seaduse järgi ette nähtud tööpäevadest ei jätku. Sel juhul tal tuleks tema poolt palgatud töölistele maksta oma taskust. Muide, see on mõisniku enda asi, kuidas ta oma töödega toime tuleb.»[147]

Pastor Berg jätab märkimata, et tema sõnad tööliste palkamisest mõisniku poolt raha eest kutsusid esile Tertsiuse repliigi: «Eks raha ole küll sakste taskus olnud, eks (ta) taha meie taskus ka olla . . .»[148]

Arusaadav, et selline seletus pastori poolt ainult valas õli tulle. 3. mail ei saatnud Mahtra talupojad mõisapõldudele äestama neid

---

[145] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 535/1, lk. 135.
[146] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 535/9, l. 19.
[147] Sealsamas.
[148] Hans Tertsiuse ülestähendused Mahtra sõjast, lk. 5.

14 rakendit, mis nad pidid sinna saatma abiteo korras. Ainult vähendades seda koormist ühe teopäeva võrra ja kinnitustega, et ta maksab talupoegadele selle töö kinni, kui hiljem selgub, et ta oli seda nõudnud ebaseaduslikult, saavutas valitseja Rosenberg selle töö teostamise.[149]

Mõisavalitseja Rosenbergi järeleandmised mõjusid Mahtra talupoegadesse julgustavalt. Tertsius rääkis hiljem kohtu ees: «Nad (Mahtra taluperemehed. — *J. K.*) kiitlesid pärast, et oma vastupanuga nad on juba vähemalt midagi võitnud ja ütlesid, et nad üldse ei saada hobuseid sõnnikuveole.»[150]

Kogu kubermangus valitsev pinevus avaldus selgesti ka Mahtras. Mõisavalitseja Rosenberg rääkis hiljem kohtus, et Tertsius olevat talle kaks nädalat enne ülestõusu öelnud: «... kui 1710. aastal Eestimaa kubermang alistus venelastele, siis imperaator Peeter Suur kinnitas Eestimaa mõisnikele nende valdused 140 aastaks, see aeg lõppes nüüd ja sellepärast käsib kroonu praegu maad mõõta, et ise hakata seda valdama».[151] Võimalik, et Tertsiust vihkav Rosenberg ilma aluseta omistas selle väljenduse just temale. Kuid arvestades seda, et talupoegade seas olid sel ajal tõesti levinud jutud maa mõõtmisest talupoegadele, tsaari «heategudest», mis mõisnikud tühistasid jne., siis võib arvata, et Rosenberg ülaltoodud mõtteid tõesti kuulis mõne Mahtra või ümbruskonna talupoja suust. Järelikult levisid mõningad jutud mõisnike käest maa äravõtmisest Lõuna-Harjumaa talupoegade seas juba enne Mahtra ülestõusu.

Otsides uuele seadusele «õiget seletust», sõitis Tertsius nelipühade paiku Tallinna oma tuttava kaupmehe juurde.[152] Oma jutuajamist kaupmees Hermaniga[153] kirjeldab Tertsius järgmiselt: «Ja mina läksin linna ja võtsin uue seaduseraamatu kaasa ja näitasin kaupmehele ja tema ütles: ei mina taha raudu surmatunnini kanda, ei mina tohi sulle ühte sõna rääkida, see on Sooropi (s. t. kindralkuberner Suvorovi. — *J. K.*) poolt ära keelatud. Kui üks koolitud mees talupojale ära seletab selle raamatu, see kannab raudu surmatunnini.»[154]

Talupoegade üha süvenevat veendumust, et abitegu pole vaja teha, ei suutnud enam kõigutada ka pastor, kes püüdis nüüd parandada oma 27. aprillil tehtud viga. 11. mail kinnitas ta kaks korda järgemööda kirikukantslist, et kõiki mõisakoormisi tuleb täita vanaviisi. Nädal hiljem, 18. mail, tulid tema juurde üheksa ümbruskonna valla talitajat. Hans Tertsiuse kutsus nüüd alanud uutele läbirääkimistele välja pastor ise. Kui pastor hakkas seletama, et osa seaduse paragrahve jõustub hiljem, sai ta vastuseks: «Kui sea-

---

[149] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 535/1, lk. 2 ja 137.
[150] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 535/5, l. 5.
[151] Sealsamas, l. 71.
[152] Sealsamas, l. 115.
[153] Seda nime Tertsiuse enda üleskirjutustes ei esine, kuid arvatavasti nimetas ta selle ise G. E. Luigale («Postimees», 2. novembril 1900).
[154] Hans Tertsiuse ülestähendused Mahtra sõjast, lk. 6—7.

dus koosneb tõepoolest kahest erisugusest osast, siis oleks tulnud valmistada kaks eri raamatut ja kumbki raamat anda välja siis, kui ta saab seaduse jõu.» [155] Pastor püüdis talupoegi rahustada sellega, et maade kadastreerimine ei võtvatki palju aega, seda enam, et nende kihelkond asub rajoonis, kus maamõõtmised viiakse läbi esimeses järjekorras. Talupojad vastasid sellele, et nende kihelkonna kõige suuremas mõisas — Kaius — pole maamõõtmise töid veel üldse alustatudki. Kui aga juba kõige esimeses rajoonis töö läheb nii aeglaselt, kuidas on siis võimalik kogu kubermangus maad ära mõõta kümne aastaga? Oma sõnadega, et «see kõik on üks tühi asja edasi lükkamine . . .» [156] andsid talupojad Eestimaa rüütelkonna poolt läbiviidavale manöövrile päris tabava hinnangu. Lahkunud pastori juurest, rääkisid talupojad, et kui neid siin keegi ei aita, lähevad nad tsaari juurde. [157] Juba oma järgmise külaskäigu ajal pastori juurde rääkisid talupojad mitte enam tsaari juurde minemisest, vaid ähvardavast «sõjast».

Mai kahekümnendail kuupäevadel jõudsid Mahtra taluperemehed kindlale otsusele mingisugust abitegu enam mitte teha ja teatasid sellest valitsejale. Rosenbergi kutsel kohale rutanud mõisnik Helffreich käsutas 26. mail taluperemehed enda juurde. Mõisa ilmusid Hans Tertsius, ta abi Jaan Matsi ja peremehed Priidik Kastan, Hindrik Ader, Jüri Rosenmäe, Hindrik Paavelson, Hans Kullerkupp ja Hans Tilli [158] (kõik nad, peale Hans Tilli, kuulusid kõige jõukamate taluperemeeste gruppi). Talupojad nõudsid abiteo kaotamist. Helffreich aga, nagu üldse enamik selleaegseid Eestimaa kubermangu mõisnikke, ei suutnud ette kujutadagi mõisa majandamist ilma abiteo ja teoorjuseta. Mõisnikule paistis, et talupojad tahavad teda röövida. «Oleks see mõis taevast alla kukkunud,» karjus ta vihaselt Tertsiuse peale, «siis võiks seda saada. Mina aga olen mõisa eest 66 tuhat välja maksnud . . . Kes võib mul minu kuue seljast ära kiskuda!» [159] Läbirääkimiste lõpus ähvardas Helffreich, et kõik need, kes ei taha teha abitegu, kihutab ta Mahtrast minema. Kui Tertsius mõisniku ähvarduse teistele talupoegadele edasi andis, vastasid need üksmeelselt: «Parem läheme talust minema, kui alistume sellisele nõudmisele.» [160] Juuresviibiv valitseja Rosenberg käskis siis Tertsiusel ja ta abil minna järgmisel päeval haagikohtuniku juurde. [161] Talitaja ja ta abi kaitseks astusid välja kõik teised talupojad. Nad teatasid, et kui juba hakatakse haagikohtuniku juurde karistamiseks saatma, siis lähevad nad sinna kogu vallaga.

Sama päeva õhtul või ööl vastu 27. maid jõudsid Mahtrasse ärevad sõnumid. Tertsius sai oma naabri Pertli Priidik Ottensi

---

[155] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 535/9, l. 21.
[156] Sealsamas.
[157] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 535/1, lk. 140.
[158] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 535/5, l. 8.
[159] Hans Tertsiuse ülestähendused Mahtra sõjast, lk. 21.
[160] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 535/1, lk. 141.
[161] Sealsamas, lk. 2.

käest kuulda Tammiku ja Tuhala talupoegade käimisest kuberneri juures ja sellest, et «600 sõdurit on komandeeritud Kose-Uuemõisa, et sundida koormisi täitma . . .» [162] Nagu näeme, levisid kuuldused karistussalkade ilmumisest talupoegade hulgas väga kiiresti — alles 25. mail oli poolpataljon väljunud Tallinnast ja juba järgmise päeva õhtuks teadsid sellest talupojad umbes 33 km kaugusel asuvas Mahtras.

Sõnumid karistussalkade ilmumisest kutsusid Mahtra talupoegade seas esialgu esile teatud segaduse. Nad loobusid oma kavatsusest minna koos haagikohtuniku juurde. Tertsius läks mõisa ja ütles valitsejale irooniliselt, «et nüüd kui juba sõjavägi on maale tulnud, et sundida abitegu tegema, ta ei tunne enam vajadust haagikohtuniku õpetuste järele . . .» [163] Ta lubas valitsejale, et saavutab nõusoleku abiteo tegemiseks ka kõigi teiste talupoegade käest. Kuna aga Tertsius tundis liigagi hästi viimaste meeleolu, siis ta ei teinud katsetki neilt seda lubadust nõuda. Sõnnikuveo alguseni oli jäänud veel mitu päeva ja Tertsius lootis, et selle aja jooksul võib muutuda kas valitseja või teiste talupoegade seisukoht.

Rosenbergi aga tegelikult ei huvitanudki edasised läbirääkimised talupoegadega. Kuulnud Tertsiuse käest, et naabrusesse on ilmunud karistussalk, otsustas ta mitte mööda lasta sobivat juhust arvete õiendamiseks oma «sõnakuulmatute» talupoegadega. Samal päeval, 27. mail, sõitis Rosenberg haagikohtuniku juurde. [164]

Pärast tagasipöördumist haagikohtuniku juurest ähvardas valitseja Rosenberg, et Mahtrasse tuleb varsti 120 sõdurit, Tertsius pannakse raudu, nagu üks vallatalitaja on juba pandud, ja saadetakse Siberisse. Selle ähvarduse andis Hans Tertsiusele 29. mai hommikul edasi mölder Peeter. [165] Sedasama teatas talle võiduröömsalt ka Rosenberg ise, kui Tertsius õhtupoolikul tuli mõisa viljaseemet vahetama. [166] Õhtuks oli aga karistussalga juhtkond nähtavasti oma otsust muutnud ja vastu ööd saadeti Tertsiusele valitseja kaudu käsk järgmiseks hommikuks Habajale ilmuda. [167]

Enne Habajale minekut, varahommikul 30. mail, kutsus Tertsius teised Mahtra talupojad enda juurde. Tertsiuse kutsel kogunenud talupojad olid eriti vihased selle üle, et neid tegelikult taheti karistada süüteo eest, mida nad veel polnud jõudnud korda saata. [168] Sõnnikuvedu pidi Mahtras algama alles 2. juunil, neid taheti aga juba 30. mail läbi peksta sellest keeldumise eest. Koos taluperemeestega ilmusid Tertsiuse juurde koosolekule ka Pertle talu sulane Otto Pärtel [169] ja pops Pusso Jüri [170] (tõenäoliselt Jüri

[162] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 535/1, lk. 141.
[163] Sealsamas, lk. 3.
[164] Hans Tertsiuse ülestähendused Mahtra sõjast, lk. 7.
[165] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 535/1, lk. 143.
[166] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 535/2, l. 76.
[167] Sealsamas.
[168] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 535/1, lk. 144.
[169] Või Otto Stramm.
[170] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 535/5, l. 8.

Kohse). Osa koosolekule kutsutud taluperemehi sellele ei ilmunud. Kokkutulnud talupoegade meeleolu oli kindel, kuid suhteliselt rahulik. Järsu muudatuse olukorda tõi habajalaste käskjala — Miina Ermese ilmumine. Habaja talupoegade üleskutse leidis Mahtras tormilist vastukaja. Miina Ermese sõnade järgi vastasid Mahtra talupojad talle: «Me ei woi ennam, meie otsime abbi ja kui ea ei aita, sis akkame wasta ja sõdda piddama.» [171]

Hiljem huvitas võime väga küsimus: kes kasutas Mahtra talupoegadest esimesena seda ohtlikku sõna — «sõda»? Valitseja Rosenberg püüdis seda igati omistada Hans Tertsiusele. Ülekuulamisel kinnitasid seda ainult kolm talupoega. Siinjuures tegi Jüri Rosenmäe seda väga ettevaatlikus vormis: Tertsius olevat öelnud, et kui juba sõdurid välja on tulnud, siis on ju päris sõda lahti. [172] Teine neist kolmest kõne all olevast tunnistusest on veelgi kahtlasema väärtusega. Adra Hindrik ütles 29. juuli ülekuulamisel kõigepealt, et Tertsiuse suust ta selliseid sõnu ei kuulnud, kuid pärast kohtukomisjoni eesistuja «karmi manitsust... hästi järele mõelda, kas Tertsius tõepoolest ei rääkinud neid sõnu — ütles tunnistaja, et ka tema kuulis neid sõnu, lisades, et tal on halb mälu ja ta kuuleb halvasti». [173]

Kõige tõepärasemaks võib pidada Miina Ermese poolt antud sündmuste kirjeldust. «Nimelt Adra Mihkel ütles: «Jah, kui asi on nii, et meid, kuigi me oleme süütud, tahetakse niiviisi karistada, siis me oleme sunnitud otsima abi, kuna meid on väga vähe ja äärmisel juhul tõenäoliselt tuleb sõda» (selle järel on venekeelses protokollis toodud eesti keeles sõnad «tuleb sõdda». — *J. K.*). Teised nähtavasti nõustusid temaga.... Tema (Hans Tertsius. — *J. K.*) rääkis väga vähe ja Adra Mihkli sõnade puhul ütles ainult: «Kes siis segab end võõrasse asja ja on nõus meid aitama?»» [174] Väga kujukalt kajastuvad siin ühelt poolt Hans Tertsiuse alatine ettevaatlikkus ja teiselt poolt Mihkel Teini vaprus ja ennastsalgavus (ülestõusu ajal langes ta võitlejate esimestes ridades).

Tertsius tuli, nagu nähtub Miina Ermese ülestunnistusest, järeldusele, et on vaja saada täpsemaid andmeid naabervaldade talupoegade meeleolu kohta. Ühtlasi ei kaotanud ta veel lootust lahendada konflikt rahulikul teel. Otsustades pöörduda abipalvega naabruse talupoegade poole, tahtis Tertsius samal ajal teha veel ühe katse lahendada asi pastori vahendusel rahulikult.

Uutele läbirääkimistele pastor Bergi juurde oleks Tertsius võinud minna üksi või koos ainult Mahtra talupoegadega — selle ettevalmistamiseks poleks olnud vaja mingit suuremat koosolekut. Tertsius aga kutsus Juuru kirikukõrtsi nõupidamisele kõigi naabervaldade esindajad. Mihkel Teini (Adra Mihkli) saatis ta Kaiu tali-

---

[171] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 535/1, lk. 48. Need «kardetavad sõnad» on saksakeelses protokollis toodud eesti keeles.
[172] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 535/5, l. 109.
[173] Sealsamas, l. 78.
[174] Sealsamas, l. 166—167.

taja järele, Ado Andrei saatis Härglasse, Tertsius ise läks Atlasse ja Juuru.[175] Käskjalad saadeti Pirgu vallatalitaja järele, keda paluti endaga kaasa võtta ka Seli talitaja.[176] Mõnes vallas (millistes nimelt, see on teadmata) käis käskjalana ka Hindrik Paavelson.[177]

Juuru kirikukõrtsis samal päeval, 30. mail toimunud koosolekule tulid Maidla, Atla, Juuru ja Pirgu talitaja, Härgla talitaja abi ja Pirgu kirikuvöörmünder. Kokkutulnuile rääkis Tertsius Habaja veresaunast ja ütles, et Mahtra valla, kuid võib-olla ka teiste ümbruskonna valdade talupoegi ootab samasugune julm karistus. Teatanud, et sõdurid on juba teel Mahtrasse, palus Tertsius naabervaldadelt abi.[178] Hans Tertsius ja teised Mahtra talupojad rääkisid hiljem kohtus, et nad selle abi all olevat mõelnud ainult üheskoos palve esitamist pastorile.[179] Kui aga uskuda neid, siis jääb arusaamatuks, miks Tertsiuse abipalve naabervaldade kogukonnaametnikke nii väga kohutas. Polnud ju läbirääkimistes pastoriga midagi erakorralist, talitajad olid juba varemgi ühiselt tema juures käinud.

Tegelikult Tertsius palus, et naabervaldade talupojad aitaksid mahtralastel ähvardavat karistust ära hoida. See aga tähendas vastupanu sõjaväe karistussalgale. Ainult selline ettepanek võis esile kutsuda Pirgu talitaja hirmunud hüüatuse: «... sellise asjaga ma mingil juhul tegemist teha ei taha ja ei või».[180] Pirgu talitaja ruttas pärast seda kõrtsist lahkuma. Samuti Hans Tertsiuse vastu välja astunud Juuru talitaja tegi varsti sedasama.[181] Lõpuks jäid Tertsiuse juurde ja tulid temaga kaasa pastori poole ainult Maidla ja Atla talitaja.[182]

Pastori juures palus Tertsius kõigepealt anda talle uue seaduse venekeelset eksemplari.[183] Kui pastor oli keeldunud, asus Tertsius peaküsimuse juurde. Ta palus pastorit, et see hoiaks ära Mahtra talupoegade karistamise. Pastor vastas sellele omapoolse nõudmisega: talupojad peavad hakkama endistviisi abitegu tegema. Selle näitamiseks, et keeldumine ei olene ainuüksi temast, pöördus Tertsius teiste juuresolevate talupoegade poole küsimusega: kas nad hakkavad tegema abitegu?[184] Talupoegade üksmeelselt eitava vastusega lõppesid läbirääkimised.

Pastori keeldumine talupoegi abistada ja tema poolt esitatud nõudmine suurendas veelgi talupoegade viha. Lahkumisel ütles Maidla talitaja Hans Piiper, et «asjad on läinud nii kaugele, et

[175] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 535/5, l. 101.
[176] Sealsamas, l. 113.
[177] Sealsamas, l. 78.
[178] Sealsamas, l. 79.
[179] Sealsamas, l. 118 ja 79. Et ka koosolekul viibinud naabervaldade talitajad varjasid kohtus tõtt, on enesestmõistetav. Nad kõik teadsid selgesti, mis neid tõe rääkimisel oleks ähvardanud.
[180] Sealsamas, l. 112.
[181] Sealsamas, l. 142.
[182] Sealsamas, l. 190.
[183] Sealsamas, l. 20.
[184] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 535/9, l. 16 ja 22.

tuleb oodata sõda (selle sõna järel on klambrites eesti keeles «sõdda». — *J. K.*)». [185]

Samal õhtul lahkus Hans Tertsius Mahtrast, et minna Kärusse vene vaimuliku juurde. Paratamatult peame vastust otsima küsimusele — kuidas hinnata seda sammu. Kas Hans Tertsius otsis otsustaval hetkel varju, kas ta põgenes lahinguväljalt?

Ainukeseks allikaks selle küsimuse lahendamisel on Mahtra ülestõusust osavõtnute kohtulikud tunnistused. Nagu nägime, kuulati seoses Mahtra ülestõusuga kohtus üle 168 inimest, rõhuvas enamuses talupojad. Paljud talupojad ja mitte üksi Mahtras teadsid Tertsiuse käigust Kärusse. Veel suuremale hulgale inimestele pidi silma torkama tema puudumine 2. juunil Mahtras. Mitte kõik talupojad polnud veendunud Tertsiuse teguviisi õigsuses kõigil vastuhaku etappidel. Mõned, nagu nägime, kahtlustasid teda ajuti isegi koostöös mõisnikuga. Eriti näis näiteks Jüri Rosenmäe mõnikord salajast pahameelt tundvat enda tagaplaanile tõrjumise pärast Tertsiuse poolt. Kuid kordagi kogu pika juurdluse käigus ei süüdista ükski talupoeg Tertsiust arguses, võitlusest kõrvale hoidmises — kuigi neilt tema tegevuse üle sageli andmeid ja aru päriti.

Lahkudes Mahtrast ei teadnud Tertsius veel, et otsustavad sündmused on nii lähedal. Kohtumine naabervaldade talitajatega viis ta veendumusele, et sealsete talupoegade poolt pole kindlat abi loota. Kahe naabervalla abi ei pidanud ta aga piisavaks. Kirik oli talupojad oma lävelt halastamatult minema saatnud, ja nüüd leidis Tertsiuse meeleheitlikult väljapääsu otsiv mõistus tüüpiliselt talupoegliku lahenduse. Enne kui võimud ta «raudadesse needivad» ja vanglasse heidavad, tuli asjast kuidagi teatada tsaarile, tuli veel kindlaks teha, kas õige venekeelne «tsaari seadus» mõisnike plaanid siiski tühjaks ei tee.

Lõuna-Harjumaa talupojad olid teada saanud, et Kärus elav vene vaimulik oli huvitatud eesti talupoegade olukorrast ja kogus selle kohta andmeid. [186] Kuid Kärusse teele asumisel rääkis Tertsius teistele talupoegadele nähtavasti ka oma kavatsusest uurida Liivimaa talupoegade meeleolu, selgitada, kas pole võimalik abi oodata sealtpoolt. See saigi aluseks juba ülestõusu päevil Lõuna-Harjumaal levima hakanud juttudele sellest, et üks talitaja läks Liivimaale abi järele — ostma püsse ja püssirohtu. [187] Ülestõusu päeval

---

[185] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 535/5, l. 79.

[186] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 535/9, l. 1.

[187] Ülestõusu maha suruma saadetud sõjaväeüksust juhtiv kubermanguvalitsuse käsundusametnik C. Steinbach teatas 4. juunil 1858 kubernerile, et Purila (?) talitaja ostis Vändras ülestõusnute jaoks püsse ja püssirohtu. Samadel päevadel teatas ta, et «mitmete andmete põhjal on teada, et Käru ümbruses osteti relvi ...» (ENSV RAKA, f. 29, a. 1858, s.-ü. 523, l. 88 ja 112). Riiamaalt oodatud abist ja «hiljaks jäänud püssikoormaist» räägitakse ka rahvamälestustes ning ülestõusust osavõtnute mälestustes (ENSV Teaduste Akadeemia Fr. R. Kreutzwaldi nimeline Kirjandusmuuseum, M. Sorgsepp, Juuru kihelkonna suuline ajalooline traditsioon (käsikiri), lk. 141; Grenzsteini kirjakogu, V kd., lk. 123—178).

ei mõelnud talupojad Tertsiusele kunagi kui reeturile, vaid kui inimesele, kes oli rutanud abi otsima ja kelle tegevusega seoti kõige fantastilisemaid lootusi.

Juurust lahkumisel kinnitas Tertsius teistele talupoegadele, et mõisnikele ja karistussalgale tuleb vastu panna viimseni, vajaduse korral uuesti abi otsides naabervaldade talupoegadelt. Nagu näeme allpool, ütles Oti Jüri 1. juunil, et Tertsius oli lahkudes soovitanud naabrusest abi otsida.

Ööl vastu 31. maid asusid Hans Tertsius ja ta sõber — Atla talitaja abi Koka Madis Veimer, võttes kaasa hoolikalt rätikusse mähitud uue seaduse eksemplari, teele Kärusse. Nad käisid kogu öö ja jõudsid Kärusse kell 8 hommikul. Kohalik kõrtsmik soovitas neil pöörduda nõuküsimusega Käru vallakohtu esimehe Mihkel Ranna poole.[188] Viimane püüdis Juuru kihelkonna talupoegadele olukorda seletada, lähtudes oma kogemustest. Ta ütles neile, et mõisakoormiste muutmist võivat nõuda alles siis, kui peale uue seaduse on talupoegadele välja jagatud ka uued vakuraamatud. Koka Madise tunnistuse järgi Ranna seletused Tertsiust ei rahuldanud, kuna ta olevat nõudnud «sellist seletust, mis oleks vastanud temal juba varem selles küsimuses kujunenud arvamusele».[189]

Öö vastu 1. juunit veetsid Tertsius ja Koka Madis Käru luteri usu kiriku köstri juures.[190] Hommikul läksid nad õigeusu kirikusse jumalateenistusele. Vene õigeusu vaimulikuga sai Tertsius kokku aga alles kell viis päeval.[191] Vahepeal rääkis vene kiriku köster Tertsiusele, et täpsemaid seletusi uue Eestimaa talurahvaseaduse kohta pole võimalik anda. Kuna Eestimaa ja Liivimaa talurahvaseadustes kasutatakse maa suuruse märkimiseks erinevaid mõõtühikuid, siis olevat võimatu talupoegade koormisi neis kubermangudes omavahel võrrelda.[192] Pärast seda toimus õige lühikene jutuajamine vaimulikuga. Viimane lubas tsaarile kirjutada alles siis, kui Tertsiust juba tegelikult võimude poolt taga kiusama hakatakse.[193]

Sama päeva õhtul viibisid Tertsius ja Koka Madis kohalikus kõrtsis. Kõrtsis toimunu kohta on säilinud andmeid kõrtsmik Kaumanni, samuti Tertsiuse enda ja Koka Madise kohtulikes tunnistustes. Viimased kaks püüdsid arusaadavail põhjustel kohtule selgeks teha, et nende jutt Kaumanni kõrtsis piirdus mõne süütu lausega «uue seaduse tõttu tekkinud ... arusaamatustest».[194] Üksikasjalisemaid tunnistusi andis kõrtsmik Kaumann. Teda kuulati üle kolm korda — 15. juulil, 11. augustil ja 27. septembril — ja iga kord kordas ta peaaegu sõna-sõnalt oma esialgset tunnistust.[195] Kau-

[188] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 535/9, l. 14—15.
[189] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 535/1, lk. 47.
[190] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 535/9, l. 15.
[191] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 535/1, lk. 146—147.
[192] Sealsamas, lk. 45.
[193] Hans Tertsiuse ülestähendused Mahtra sõjast, lk. 11.
[194] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 535/9, l. 119; s.-ü. 535/5, l. 118.
[195] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 535/9, l. 15 ja 27; s.-ü. 535/5, l. 241—242.

manni sõnade järgi hakkasid kohalikud talupojad, niipea kui Tertsius ja Koka Madis olid kõrtsi astunud, neilt teateid pärima Eestimaa kubermangu talupoegade võitlusest mõisnike vastu. Kaumann ise olevat neilt küsinud: «... kas ei alanud uuesti sõda Kose-Uuemõisas, nagu palju aastaid tagasi ...» [196] Selle peale olevat üks Eestimaa kubermangu talupoegadest vastanud: «... meil on nüüd igas mõisas sõda, ja kui me oleme kõige suuremas hädas ja kirjutame teile või, kuna me, talupojad, ju kirjutada ei oska, anname teile teada, siis tulge meile appi». [197] Üheski oma ülestunnistuses ei nimeta kõrtsmik konkreetselt, kumb talupoegadest (Tertsius või Koka Madis) ütles need sõnad, ja seetõttu ei õnnestunud võimudel ka kedagi nende sõnade eest karistada. Ühtlasi näitab see, et meil ei ole antud juhul tegemist mingi mõisnikest kohtunike poolt «lavastatud» süüdistusega. Tõenäoliselt pöördus selle abipalvega naaberkubermangu talupoegade poole Hans Tertsius.

Selle poolt, et Tertsius kõneles Kaumanni kõrtsis ülestõusust Kose-Uuemõisas 1805. aastal, räägib ka üks koht tema mälestustes. Lõpetades kirjeldust oma käigust Käru vene preestri juurde, Tertsius kirjutab: «Mina ütlesin: Uuemõisas oli ka sõda, pandi neli rehte nädalas peksma ja teomehed hakkasid vastu, siis toodi linnast soldatid ja hakati sõda pidama, muud mina ei mäleta, kas ma rääkisin või mitte ...» [198]

Kaumanni sõnade järgi polevat Tertsiuse sõnad «leidnud kõrtsis olevate inimeste juures mingit vastukaja». [199] Ilmselt püüdis Kaumann selle väitega aga jälgi segada ja oma valla talupoegi kaitsta. Kahtlust äratab juba see, et kui ta Tertsiuse ja Koka Madisega silmsilma vastu seatuna veel nelja kuu möödudes need Eestimaa talupojad kohe ära tundis, siis juba poolteise kuu pärast oli ta kõigi sel õhtul kõrtsis viibinud oma valla talupoegade nimed «ära unustanud», peale ühe. Meil on enam põhjust uskuda Kaumanni tunnistuse algosa, kus ta räägib oma valla talupoegade suurest huvist Eestimaa talupoegade võitluse vastu mõisnikega.

Kiirustades Mahtrasse tagasi, asus Tertsius Kärust teele juba öösel. Koidikul jõudsid Tertsius ja Koka Madis Kädva külla ja pärast lühikest puhkust liikusid kell kaheksa edasi. Kuna Koka Madis oma haige jala tõttu ei saanud küllalt kiiresti liikuda, ruttas Tertsius üksinda edasi. Lähenedes Mahtrale, hakkas Tertsius teel vastu tulevailt ja tee ääres elavailt inimestelt kuulma, et Mahtras oli toimunud kokkupõrge sõjaväega ja et mõis on maha põletatud. [200] Kuigi Tertsius kui üks peamisi «ässitajaid» end võimude silmis sellega veelgi enam kahtlaseks tegi, ruttas ta otsejoones mõisa, kust leidis eest aga ainult kustuva tuleaseme. Hans Tertsius oli ainult mõni tund hiljaks jäänud, et otsustavaist sündmustest osa võtta.

---

[196] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 535/9, l. 15.
[197] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 535/5, l. 241—242.
[198] Hans Tertsiuse ülestähendused Mahtra sõjast, lk. 11.
[199] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 535/9, l. 15.
[200] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 535/1, lk. 148—149.

Pöördume nüüd tagasi Mahtrasse.

30. mail teatas haagikohtuniku asetäitja Hagemeister Habajalt kubernerile: «Kuna nad (Mahtra talupojad. — *J. K.*) ei ilmunud siia, siis läheb pool roodu Mahtrasse ja homme pannakse seal inimesed jälle sõna kuulama.» [201] Laupäeva, 31. mai ennelõunal tuli Mahtrasse 50 sõdurit kapten Bogutzki ja lipnik Bolotovi juhtimisel. Sõdureid saatsid mõisnik Helffreich ja Hagemeister. [202]

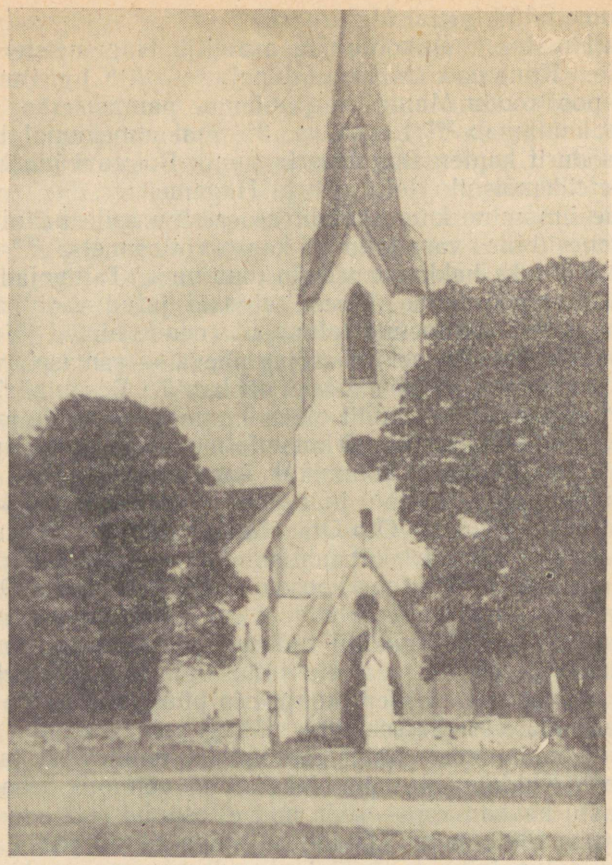
Sõjaväe ilmumine kutsus Mahtras esialgu esile paanika. Talupojad põgenesid oma vara ja loomi kaasa võttes metsa. [203] Kuid juba sama päeva õhtuks hakkas meeleolu muutuma. Talupojad hakkasid metsast tagasi pöörduma. Uuesti algasid jutud vastuhakust. Sel õhtul Raba kõrtsi kogunenud talupojad (nende nimed jäid teadmatuks) nimetasid juba eelseisva «sõja» päeva — esmaspäeva, 2. juunit. [204] Rühm talupoegi (nende seas oli ka Jüri Rosenmäe) kogunes Hindrik Paavelsoni käes rendil oleva Jaago talu juurde ja siin räägiti sellest, et tuleb kiiresti appi kutsuda naabervaldade talupojad. [205]

Pühapäeva, 1. juuni hommikul kogunesid Mahtra talupojad Tooma (Juhan Reinverti) talu juurde. Siia olid ilmunud kõik Mahtra peremehed peale kolme — Oto Otsa, Mart Leikopi ja Peerupuu Jaan Usteli (Usteri). [206] Koosolekut juhtisid Jüri Rosenmäe, Priidik Kastan ja Hindrik Ader. [207] Kohe koosoleku alguses teatas Oti Jüri, et talitaja Tertsius olevat talle öelnud, et «ta läheb ära ja et meie otsiksime mujalt abi . . .» [208] Kokkutulnud otsustasid otsekohe minna naabervaldadesse ja paluda sealseid talupoegi, et nad tuleksid neile järgmisel päeval appi. Hiljem kohtu ees püüdsid Mahtra talupojad kõigiti kinnitada, et neile seejuures pähegi polevat tulnud mõte vastupanust — nad olevat ainult tahtnud, et naabrid ei laseks neid karistada. [209] Kuidas seda aga oleks olnud võimalik teha karistussalgale vastu hakkamata — seda nad ei osanud seletada.

Nagu juba 1805. aastal Uuemõisa talupojad, nii panid 1858. aastal Mahtra talupojad peamised lootused suurema naabermõisa — Kaiu talupoegadele. Seepärast läks sinna Jüri Rosenmäe (kes pärast Tertsiuse lahkumist sai Mahtra talupoegade vastuhaku tegelikuks juhiks) ise koos Juhan Reinverti ja Hans Kullerkupuga. Arusepa Daniel Schmiedeberg, Mäe Daniel Schmiedeberg ja Ado Andrei läksid Kose kihelkonda Harmi ja Habajale. Pertle Priidik Ottens ja Jaago Hindrik Paavelson läksid Juuru kiriku juurde ja Maidlasse. [210] Veidi hiljem, nähtavasti juba mitte koosoleku ülesandel, vaid otseselt Oti Jüri korraldusel, läks Adra Hindrik Ader Kuimetsa.

---

[201] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 523, l. 56.
[202] ENSV RAKA, f. 2054, nim. 1, s.-ü. 1993, l. 230.
[203] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 535/5, l. 105.
[204] Sealsamas, l. 168.
[205] Sealsamas, l. 11—12.
[206] Sealsamas, l. 11.
[207] Sealsamas, l. 12 ja 22.
[208] Sealsamas, l. 22.
[209] Sealsamas, l. 22. 84 jt.
[210] Sealsamas, l. 84 ja 91.

Juuru kirik.

See asjaolu, et 1. juuni oli pühapäev, soodustas Mahtra talupoegade ettevõtet. Hagemeistril oli osalt õigus, kui ta kirjutas: «See, et mõne tunni jooksul võis koguneda nii suur rahvahulk ... oli võimalik ainult seetõttu, et talupoegade veenmine leidis aset pühapäeval, 1. juunil, kui kiriku juurde tulevad inimesed kõigist kogukondadest, kes võisid vastu võtta mitmesugustesse valdadesse määratud üleskutsed ...»[211] Mahtralaste üleskutse kutsus Juuru kiriku juurde kogunenud talupoegade seas esile nii tormilise vastukaja, et köster tuli kirikust välja ja palus vaikust, kuna muidu olevat võimatu jutlust pidada.[212] Nähtavasti nimetasid Hindrik Paa-

[211] ENSV RAKA, f. 2054, nim. 1, s.-ü. 1993, l. 232.
[212] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 535/5, l. 175.

velson ja Priidik Ottens sageli Tertsiuse nime või andsid üleskutse edasi isegi tema nimel, sest hiljem mõned talupojad rääkisid, et Juuru kiriku juures olevat rahvast Mahtrasse appi kutsunud Hans Tertsius.[213] Jaan Velt Purilast kirjeldas Mahtra saadikute üleskutset järgmiselt: «Nad rääkisid, et mahtralastel seisab ees julm karistus, samasugune, nagu oli Habajal, ja teid kõiki teisi valdu ähvardab sama saatus. Kuid tuleb ainult sõdurid ära ajada. Viimased aga rääkivat, et kui ainult ükski talupoeg neid puudutab, siis nad lähevad ära, muide sõdureil pole kuulidega padruneid ja hädavaevalt on neil püssirohtu.»[214]

Kohates Juuru kiriku juures oma üleskutsele nii tulist poolehoidu, ei pidanud Paavelson ja Ottens enam vajalikuks Maidlasse minna.[215]

Väga energiliselt ja suure oskusega tegutses Kaius Oti Jüri. Koos oma saatjatega läks ta Paavli kõrtsi, kuhu oli kogunenud palju Kaiu peremehi ja sulaseid.[216] Oti Jüri pöördus Kaiu talupoegade poole kõnega, mille sisu toome tema poolt kohtus antud tunnistuse põhjal. Jüri Rosenmäe palus, et kõik tuleksid esmaspäeval Mahtrasse, kus sealseid talupoegi ootab karistus, ja kui see karistus ületab «igasugused seaduslikud piirid» (seda ta rõhutas mitu korda spetsiaalselt kohtu jaoks. — *J. K.*), siis vabastaksid neid sellest. Oti Jüri rääkis, et Kaiu talupojad võivad varsti sattuda samasugusesse olukorda, milles praegu on Mahtra talupojad, ja tulles viimastele appi nad parandavad ka endi olukorda. Polevat ju nii raske minema kihutada kuutkümmend sõdurit, ütles ta.[217]

Milliste vahenditega tuli Mahtra talupojad «karistusest vabastada» — seda mõistsid Kaiu talupojad väga hästi. Kaiu talitaja vastas Oti Jürile, et nad tulevad mahtralastele kõik appi ja kohe läks jutt sellele, et tuleb relvastuda teivastega. Oti Jüri ütles, et selle üle pole vaja muret tunda — Mahtras leiduvat teibaid küllalt.[218] Sõduritel aga olevat kaasas ainult paukpadrunid.[219]

Mõned talupojad rääkisid hiljem ülekuulamisel, et koosolekul Kaiu kõrtsis olevat otsustatud karistada peksuga talupoegi, kes järgmisel päeval jätaksid Mahtrasse minemata. Kuid seda kinnitavad talupojad Errin ja Prits Lang rääkisid sellest väga ebakindlalt (nad «olevat sellest kuulnud», nendeni «olevat ulatunud kuuldus»).[220] Kategooriliselt väitsid seda ainult Otto Olander ja Jüri Sille,[221] kes mõlemad paistsid ülestõusu ajal silma kui joodikud ja argpüksid. Kõige selle tõttu võib arvata, et see versioon talupoegade saatmisest Mahtrasse «sõtta» kehalise karistuse ähvardusel mõeldi juba hiljem välja mõne araks löönud inimese poolt.

---

[213] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 535/1, lk. 110.
[214] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 535/5, l. 223.
[215] Sealsamas, l. 94.
[216] Sealsamas, l. 23 ja 147.
[217] Sealsamas, l. 91—92 ja 147.
[218] Sealsamas, l. 92.
[219] Sealsamas, l. 140 ja 170.
[220] Sealsamas, l. 125 ja 54.
[221] Sealsamas, l. 25.

Pühapäeva õhtul jõudsid mõlemad Schmiedebergid ja Ado Andrei Harmi. Nad jutustasid sealseile talupoegadele, et mahtralasi ootab raske karistus — 100 kuni 150 hoopi ja palusid endile appi tulla. Ka Harmi talupojad lubasid mahtralasi abistada. Mõned neist tulid juba samal õhtul kaasa mahtralaste käskjalgadega ja veetsid öö Mahtras Paavelsonide Jaago talus ja Adra Mihkli talus.[222] Harmist läksid Schmiedebergid ja Ado Andrei Habajale, kus esitasid mahtralaste abipalve Seljamäe kõrtsis.

Adra Hindriku tegevusest käskjalana räägib ainult ühe Kuimetsa talupoja tunnistus: «Ma läksin Adra Hindriku kutsel, kes üldse kutsus inimesi mõisa . . .»[223]

Ka paljud naabervaldade talupojad muutusid ülestõusu energilisteks agitaatoriteks. Mahtra «sõtta» kutsus oma valla talupoegi minema Purila talitaja. Ta oli 1. juunil Juuru kiriku juures ja, nagu ta ise tunnistas, seal «oli üldine jutt, et tuleb Mahtra inimestele appi minna . . .»[224] Kuid ühe sulase andmeil hakkas talitaja üles kutsuma Mahtrasse «sõtta» minekuks alles siis, kui seda olid nõudnud temalt teised Purila talupojad.[225] Juuru kihelkonnas üles kirjutatud ajaloolises traditsioonis räägitakse, et Hõreda karjamõisa aidamees olevat ühe teenijatüdruku poolteiseks päevaks kinni pannud sellepärast, et «see, sõjast teate saanud, oli teomehi ässitanud Mahtra minema».[226]

Saabunud 31. mail Mahtrasse, käskis Hagemeister talupojad tema juurde kutsuda. Kuid terve päeva jooksul ilmus ainult üks inimene — Sepa Mihkel (Mihkel Sepp, kes oli enne Hans Tertsiust Sepa talu rentnik). Selle «truuduse» ülesnäitamise eest määrati ta hiljem uueks vallatalitajaks.[227] Olles sunnitud karistuse edasi lükkama, otsustas Hagemeister Mohrenschildti soovituse järgi talitades pöörduda talupoegade poole kohaliku pastori Bergi kaudu. Pärast seda ruttas Hagemeister, kes mõistis, et olukord on läinud pingeliseks, Mahtrast lahkuma. Palunud poolroodu ülemat «olla tähelepanelik ja ettevaatlik», sõitis ta 31. mai õhtul Mahtrast ära, tuues ettekäändeks, et tahab vaadata, kas Tammikul ja Tuhalas on «rahulik».[228] Viimastes mõisates lõppes avalik vastuhakk aga juba 29. mail ja karistussalkade juhid olid sellest väga hästi teadlikud. Koos Hagemeistriga lahkus ka Helffreich.

Temale usaldatud ülesande täitmiseks läks Berg pühapäeval, 1. juunil, kirikukõrtsi, kuhu oli kogunenud palju talupoegi. Hagemeister oli Bergile andnud õige laialdased volitused — ta võis talupoegadele isegi lubada, et sõnakuulmise puhul neid üldse ei karis-

---

[222] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 535/5, l. 34—35, 37—38 ja 201.
[223] Sealsamas, l. 32.
[224] Sealsamas, l. 162.
[225] Sealsamas, l. 48.
[226] ENSV Teaduste Akadeemia Fr. R. Kreutzwaldi nimeline Kirjandusmuuseum, M. Sorgsepp, tsit. teos, lk. 136.
[227] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 535/1, lk. 4.
[228] ENSV RAKA, f. 2054, nim. 1, s.-ü. 1993, l. 229—231.

tata.[229] Kõrtsis valitses väga ärev meeleolu, kuid, nagu teatas hiljem kohtus Hansu Oto Ots, joobnuid talupoegade seas ei olnud.[230]

Pastoriga rääkisid peaasjalikult Hindrik Ader ja Priidik Kastan. Viimane teatas, et ennem saadab ta oma hinge hukatusse, kui hakkab vanaviisi teol käima.[231]

Nähes, et talupojad on nii otsustavalt meelestatud, ruttas pastor Berg kohe Mahtrasse ja hoiatas poolroodu ülemat ja mõisavalitsejat. Sel ööl pandi mõisas välja kahekordsed vahipostid ja läkitati palve, et Mahtrasse saadetaks veel üks rühm sõdureid.[232]

Kuigi pastor ise arvas, et ta läbirääkimised lõppesid täiesti tulemusteta, kandsid need siiski teatud vilja. Pastori lubadused, et alistumise puhul talupojad jäävad karistusest hoopis ilma, suurendasid kahtlusi ja kõikumisi rühma kõige jõukamate taluperemeeste seas. Kõrtsis raevuka rahvahulga ees ei julgenud need peremehed sellest mõistagi anda. Kuid omavahel töötasid nad välja juba uue tegevuskava. Priidik Kastan, Hindrik Paavelson, Hindrik Ader ja Oto Ots (viimased kaks olid teatavasti Mahtra kõige jõukamad peremehed) otsustasid esmaspäeva hommikul minna pastori juurde, et jätkata läbirääkimisi.[233] Nendega ühinesid sel päeval Oti Jüri ja mõned teised käskjalad, kes pöördusid tagasi naabervaldadest.

Hoopis teistsugune meeleolu valitses öösel ja 2. juuni hommikul ülejäänud talupoegade seas. Need talupojad mõistsid selgesti, et ees seisab möödapääsmatu ja raske võitlus, väga võimalik, et verise lahendusega. Mihkel Tein ütles oma naisele enne magama heitmist: «See on viimane öö, millal ma puhkan.»[234]

Juba vara hommikul hakkasid Mahtrale lähenema talupoegade rühmad naabervaldadest. Mõnedest küladest läksid Mahtrasse eranditult kõik mehed. Nii näiteks Kaiust Kasvandu külast läksid välja mehed kõigist 24 talust, peale ühe talupoja, kes sel ajal viibis Tallinnas.[235]

Lõuna poolt lähenevaid talupoegi võttis Atla-Eero kõrtsis vastu Oti Jüri, kes siin jälgis abijõudude saabumist.[236] Siit saatis ta ratsa Maidlasse Päärn Elmanni, kes pidi kiirustama sealseid talupoegi.[237]

Mahtra poole liikuv rahvahulk tõmbas endaga kaasa üha uusi inimesi. Jaan Nukk Harmist vabandas end kohtu ees: «Ma mõtlesin algusest peale, et sellest head välja ei tule ja püüdsin seepärast salaja ära minna. Kuid selleks ajaks ühinesid meiega mõned inimesed — ma arvan, et need olid Mahtra omad ja ähvardasid teivastega igaüht, kes tahtis maha jääda.»[238] Kõiki Mahtra teomehi,

---

[229] ENSV RAKA, f. 2054, nim. 1, s.-ü. 1993, l. 229—230.
[230] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 535/5, l. 62.
[231] Sealsamas, l. 9—10.
[232] Sealsamas, l. 57.
[233] Sealsamas, l. 62 ja 73; s.-ü. 535/1, lk. 152.
[234] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 535/5, l. 201.
[235] Sealsamas, l. 16.
[236] Sealsamas, l. 42.
[237] Sealsamas, l. 146.
[238] Sealsamas, l. 150.

Atla-Eero kõrts.

kes töötasid põllul, sundis rahvahulk töö lõpetama ja endaga kaasa minema.[239] Kõhklema löönud jõukama peremehe Jaan Usteli (Usteri) ajas «Mahtra sõtta» Koidu talu teenijatüdruk Liisu.[240]

Lõuna poolt lähenenud talupojad läksid pärast lühikest peatust Atla-Eero kõrtsi juures edasi Mahtra poole. Kella seitsme paiku hommikul läbis umbes 50-meheline grupp talupoegi laulu ja valjude hüüetega Mahtra mõisa õue.[241] Peatumata mõisas, läksid talupojad läbi õue edasi Raba kõrtsi, kuhu oli kogunenud ka Mahtra talupoegi.[242]

Raba kõrtsi jõudis varsti ka Oti Jüri. Kõrtsis viibivaid talupoegi kutsus ta kohe mõisa tulema. Nagu Oti Jüri ise kohtus oli sunnitud tunnistama, hüüdis ta kõrtsi kogunenud talupoegadele: «No läheme siis.»[243] Samal ajal lähenesid mõisale ka veel Atla-Eero kõrtsi juurde jäänud talupojad.

[239] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 535/5, l. 147; s.-ü. 535/1, lk. 54. Talupojad keeldusid abiteost, kuid jätkasid korralise teo tegemist.

[240] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 535/5, l. 87. Revisjonikirjas figureerib see teenijatüdruk aga peremehe kasutütre nime all.

[241] Sealsamas, l. 50.

[242] Sealsamas, l. 50; s.-ü. 535/9, l. 38.

[243] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 535/5, l. 24 ja 147.

Nagu näeme, püüdsid talupojad kavatsetavat vastuhakku ette valmistada ja juhtida. Naabruse talupoegade appikutsumiseks saadeti välja käskjalad, vastuhaku juhid jälgisid abijõudude lähenemist, kiirustasid mahajääjaid, suunasid kohalesaabunud mõisa. Talupojad näitasid siinjuures üles suurt klassisolidaarsust. Samasugused jooned avalduvad neil aastail paljudes talurahva rahutustes Vene riigis.[244]

Umbes kell kaheksa hommikul märkas allohvitser Ossip Repnikov suurt rahvahulka, mis lähenes kahelt poolt Mahtra mõisale.[245] Kui ta teatas sellest komandörile, käsutas viimane sõdurid rehest, kus nad olid öökorteris, mõisa peahoone juurde. Sõdurid rivistusid kahte viirgu ja laadisid ohvitseri käsul püssid. Talupojad, kes olid lähenenud mõisale kahest küljest, kogunesid nüüd Järlepa väravate juurde ja eemaldusid, kadudes lühikeseks ajaks karistussalga vaateväljalt. Sel ajal kihutasid ratsa mõisa kogu karistussalga ülem major Laiming ja lipnik Andrejevski.[246]

Järlepa väravate juurde saadeti viiest sõdurist koosnev pikett, mis aga tagasi pöördunud rahvahulga poolt varsti teelt tõugati.[247] Järlepa väravaist valgus rahvahulk mõisaõuele. Samal ajal tungis sinna sisse teine rühm talupoegi, kes oli kogunenud Atla väravate juurde. Ohvitseride käsul taandusid sõdurid nüüd tihedas rivis otse mõisahäärberi juurde.[248] Mõisaõuele tunginud talupojad seisid esialgu kahes eraldi grupis. Ohvitserid Laiming, Andrejevski ja Bolotov püüdsid rääkida selle grupiga, mis oli sisenenud Atla väravate kaudu. Kuid talupojad ajasid nad minema, kusjuures mõned ähvardasid ohvitsere teivastega. Siis käskis Laiming Bolotovil sõita Atla poole ja kiirustada teist rühma, mis oli marssimas Mahtra suunas. Vehkides teivastega sundisid talupojad Bolotovi tagasi pöörduma. «Samal hetkel,» kirjutab lipnik Bolotov oma aruandes võitluse käigust, «rahvahulk, kes oli meie rinde paremal tiival, liikus Atla väravate poole, ühinedes sealse rahvahulgaga, piiras rühma täiesti üm-

---

[244] Teataval määral meenutavad sündmusi Habajal ja Mahtras 1855. aastal Ukrainas toimunud talurahva rahutuste mõned episoodid. Talupoegade julm peksmine Bõkova Greblis kutsus juba seal esile kokkupõrkeid talupoegade ja karistussalga vahel. Kui aga karistussalk liikus edasi Berezņjasse, olid sealsed talupojad juba valmistunud tema vastuvõtuks. Pärast seda, kui kirikukella helinaga märku anti, tormasid Berezņjasse kogunenud talupojad (arvult umbes 3000) kahes rühmas karistussalga kallale. Talupoegi ei peatanud isegi sõdurite esimene kogupauk.

1861. aastal koondasid enda ümber ühiseks vastupanuks karistussalgale üle 2600 naabruse talupoja Tšernigovi kubermangu Bezuglovka küla talupojad. Nagu mahtralasedki, saatsid ka Bezuglovka talupojad teistesse küladesse käskjalgu üleskutsega ühiseks vastupanuks. Sõjaväe ja talupoegade vahelised kokkupõrked lõppesid aga neil juhtudel viimaste lüüasaamisega (Я. И. Линков, tsit. teos, lk. 120—123, 236—237).

[245] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 535/1, lk. 16.

[246] Sealsamas, lk. 158—160.

[247] Sealsamas, lk. 16; s.-ü. 535/5, l. 232 ja 57.

[248] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 535/1, lk. 160.

ber: siis anti käsk rivistuda karreesse (mille keskel asusid ohvitserid. — *J. K.*).»[249]

Bolotov jätkab võitluse kirjeldust järgmiselt: «... kuna talupojad olid eriti pahased ohvitseride peale, sest me viibisime karistuste juures, siis nad tahtsid kinni võtta ainult meid, ajades sõdureile peale, et nad annaksid välja oma ülemad ja ise annaksid ära oma püssid ja padrunid, ja siis nad lasevad neil lahkuda».[250] Nähes ohvitserides vihatud mõisnikevõimu esindajaid ja kaitsjaid, polnud eesti talupoegadel erilist viha sõdurimundreisse pistetud lihtsate vene talupoegade vastu. Talupojad olid arvamusel, et need, kes saatsid karistussalga Mahtrasse, sooritasid kuriteo mitte üksi nende, vaid ka «tsaari» ning vägisi ja «tsaari teadmata» siia aetud sõdurite vastu. Atla väravate juures rääkisid talupojad: «Kisume sõdureil ja ohvitseridel epoletid ja pagunid maha, et pärast kohtu ees võiks näidata, kust need inimesed olid.»[251]

Kohtu-uurimise ajal püüdsid ohvitserid ja mõisnikest-kohtunikud igati üles puhuda versiooni sellest, et talupojad olevat ohvitseridelt enne relvastatud kokkupõrke algust raha nõudnud. Nende sõnade järgi Peeter Olander olevat peaasjalikult tegelnud raha väljamangumisega ohvitseridelt.[252] Tõsi küll, Peeter Olander ise tunnistas kohtus, et ta nõudis sel päeval raha valitseja Rosenbergi käest.[253] Ohvitser aga olevat talle ise raha kätte toppinud, kusjuures ta pole arugi saanud, miks viimane seda tegi.[254] Seda kinnitas kohtus ka Purila teomees Uustalu Hans Laur: «Ohvitser pakkus sellele inimesele (Peeter Olanderile. — *J. K.*) raha, umbes 7 hõberubla, ja talupoegade ähvarduste peale palus neilt armu (Pardon) ja et nad ta minema laseksid».[255] Talupoegadele kaasa tundvad kaasaegsed, kes koostasid «Märgukirja Eestimaa talupoegadest», millest on lähemalt juttu viimases peatükis, räägivad sellest, et ohvitserid püüdsid talupoegi rahaga üles osta.[256] Ka Eestimaa rüütelkonna peamees A. Keyserling tunnistas oma audientsil tsaari juures 12. juulil, et ohvitserid püüdsid end rahaga «vabaks osta».[257] Õigesse valgusesse on selle situatsiooni asetanud oma romaanis ka Eduard

[249] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 535/1, lk. 161.
[250] Sealsamas, lk. 163.
[251] Sealsamas, lk. 66. Selline suhtumine lihtsaisse sõdureisse esineb sageli talurahva rahutuste puhul. 1853. aastal tungisid Voroneži kubermangus Zadonskaja maakonnas paruness Vrevskaja mõisas talupojad sõjaväe karistussalgale kallale. Talupojad püüdsid sõdurite karreest läbi murda, et vangistada seal end varjavaid ametnikke; palusid sõdureid, et nad ametnikud välja annaksid. 1861. aastal toimus suurem kokkupõrge talupoegade ja karistussalga vahel Tšernogais Pensa kubermangus. Võitluse ajal hüüdsid talupojad: «Sõdureid ärge puudutage! Need on omad. Aga vaat lööge neid, kel on tähekesed mütsidel», ja osutasid ohvitserikokardidele (Я. И. Линков, tsit. teos, lk. 85 ja 205—206).
[252] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 535/1, lk. 18.
[253] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 535/5, l. 16; s.-ü. 535/1, lk. 26.
[254] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 535/5, l. 17.
[255] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 535/1, lk. 83—84.
[256] ENSV RAKA, f. 2054, nim. 1, s.-ü. 1993, l. 274—275.
[257] ENSV RAKA, f. 854, nim. A-3, s.-ü. A IV:19, l. 175.

Vilde.[258] Kogu see lugu rahaga annab tunnistust mitte talupoegade rumalusest ja ahnusest, nagu asja püüdsid kujutada ohvitserid ja mõisnikud, vaid ohvitseride argusest.

Kes oli talupoegade juhiks ülestõusu otsustaval etapil, otse relvastatud kokkupõrke eel ja selle ajal? Oli neil sel ajal üldse mingi juht?

Kohtumaterjalid näitavad kõigepealt, et Oti Jüri Rosenmäe viis talupojad mõisa väravateni ja ühtlasi ka «ülestõusu väravateni», kuid sellega tema juhtiv osa lõppeski. Mahtra ülestõusu kohtuliku juurdluse alguses tekkis versioon mingisugustest «saladuslikest inimestest», kes olevat talupoegade võitlust juhtinud. Seda versiooni toetasid ülekuulatavad sõdurid, kuid eriti innukalt talupojad ise. Üks sõdur rääkis eeluurimisel, et talupoegade seas olid inimesed, kes valdasid vene keelt, kel olid lühikeseks pöetud juuksed ja vurrud.[259] Mahtra talupoeg Jüri Uis (Uisküll) rääkis kohtus, et üks «talupoja rõivastesse riietatud mees, kellest räägiti, et ta on priikslastud sõdur, õhutas rahvast ülestõusule . . .» [260] Kaiu teomees Mihkel Klammer nägi, tema enda sõnade järgi, «suurt metsiku väljanägemisega meest, pikas mustas mantlis ja laiade äärtega kübaraga, kes oli pärit Kose-Uuemõisast . . .» [261] ja kelle poolt antud signaali järgi algas võitlus. Peeter Olander tuli ta enda sõnade järgi Mahtrasse koos «puhkusele lastud madrusega, kelle nime ta ei tea. Too oli riietatud sõjaväesinelisse, millede paguneil oli number 9. Tal oli kaasas pistoda . . .» [262]

Juba neist tunnistustest on näha, et see saladuslik «ässitaja», keda iga talupoeg nägi ja kirjeldas isemoodi, oli talupoegade poolt loodud fantaasiasünnitus, mille abil nad püüdsid kohtunike eest varjata ülestõusu tõelisi aktiivsemaid osavõtnuid. Kuid mõisnikud võtsid seda väljamõeldist esialgu puhta kullana. Mahtrat ümbritsevais külades areteeriti kõik puhkusele lastud madrused. Nad tuli aga õige pea vabastada, kuna puudusid igasugused tõendid nende osavõtu kohta Mahtra sündmustest.[263]

Selgitades ülestõusu aktiivsemaid osavõtnuid, paelub tähelepanu kõigepealt Kaiu teomehe Peeter Olanderi kuju. Kohtunikud ise nägid temas küll ainult joodikut ja ohtlikku tülinorijat. Seda arvamust toetas igati oma tunnistustega ka Peeter Olander ise, kes õigusega nägi oma tegude vabandamises joobnud olemisega ainukest vahendit surmanuhtlusest pääsemiseks. Kuid siiski on kohtumaterjalides säilinud andmeid, mis heidavad Peeter Olanderi tegevusele hoopis teist valgust.

Peeter Olander oli tavalisest laiema silmaringiga eesti teomees. 50-ndate aastate alguses töötas ta Tallinnas kaupmees Holostovi

---

[258] Vt. Eduard Vilde, Mahtra sõda, Tallinn 1955, lk. 320.
[259] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 535/1, lk. 20.
[260] Sealsamas, lk. 105.
[261] Sealsamas, lk. 39.
[262] Sealsamas, lk. 28.
[263] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 528, l. 105—106.

juures ja õppis siin ära vene keele ja veidi ka saksa keelt.[264] Vene keele tundjana pidas peamiselt tema läbirääkimisi ohvitseride ja sõduritega. Teiste talupoegade ülesandel küsis ta ohvitseridelt: kes saatis sõdurid Mahtrasse — keiser või keegi teine?[265] Kuid Peeter Olanderi tegevus ei piirdunud Mahtras ainult tõlgi osaga. Paljud talupojad räägivad temast otseselt kui endi juhist. Hans Tilli rääkis kohtus, et talupoegade juhiks oli Peeter Olander.[266] Oto Ots räägib Peeter Olanderist: «... nimetatud Kaiu talupoeg, kes jooksis edasi-tagasi, pöördus t a l u p o e g a d e (meie sõrendus. — *J. K.*) poole ja, nagu näis, tegi korraldusi».[267] Tema kohta käivad ka Purila talupoja Jaan Velti sõnad, et üks talupoeg ajas rahvast sõdureile lähemale sõnadega: «minge liggi!»[268] Et siinjuures on juttu just Peeter Olanderist, seda kinnitab Jüri Obermani tunnistus. Tema sõnade järgi rääkis Peeter Olander kaua i n i m e s t e g a, mille järele nad hakkasid sõdureile teivastega peale rõhuma.[269]

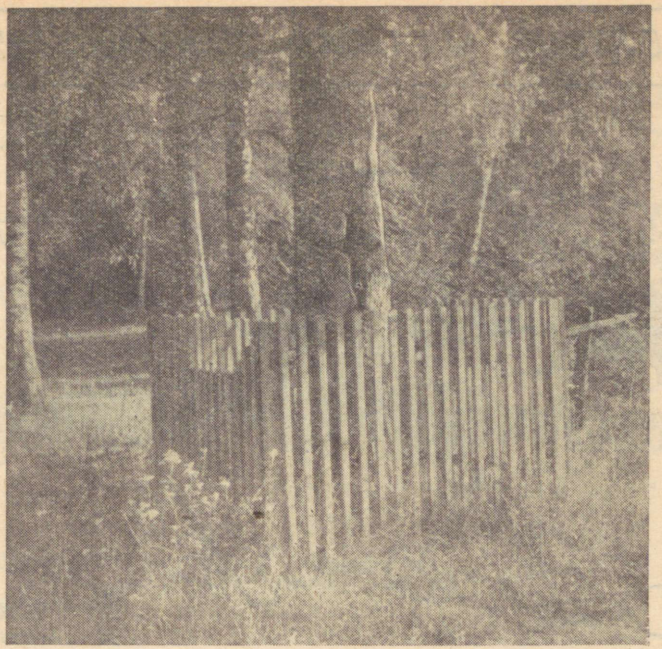
1858. a. 2. juunil Mahtras puhkenud ülestõus oli tüüpiline stiihiline talurahva ülestõus, ilma kindlama plaanita kulgenud vastuhakk rõhujaile. Ülestõusu üldisele iseloomule vastab ka tema juhi Peeter Olanderi tegevus. Üldse võime Peeter Olanderi suhtes kasutada talurahva ülestõusu juhi nimetust niivõrd, kuivõrd me võime seda kasutada ülestõusu kõige aktiivsema ja tulihingelisema osavõtja suhtes. Peeter Olander ei juhtinud teisi talupoegi mingi plaani järgi, ei rühmitanud ega suunanud nende jõude. Ta ise seisis võitlejate esimestes ridades ja kutsus talupoegi üles karistussalgale tugevamini peale rõhuma.

Tähelepanu paelub ka Adra Mihkli (Mihkel Teini) — Mahtra kõige vaesema taluperemehe mehine kuju. Kui talupojad piirasid sõdurid sisse, trügis Adra Mihkli naine Ann Tein läbi rahvasumma ja hakkas paluma meest, et ta mõisast ära läheks. Jutustades sellest kohtus, ütles Ann: «Talle ei meeldinud minu ilmumine ja ta saatis mu ära sõnadega: «Mine laste juurde.»»[270] Araks löönud teomees Jüri Sille, kes jooksis mõisaõuelt minema juba enne võitluse algust, nimetab nende seas, kes püüdsid teda sundida tagasi pöörduma, esimesena Adra Mihklit.[271] Sõdurite jälitamise ajal sai Adra Mihkel surmavalt haavata. Viimasel hetkel jõudis tema juurde ta naine. «Ta andis mulle kätt, jättis minuga jumalaga, öeldes paar sõna ja suri.»[272]

Võitluse algusest mõisa õuel on säilinud õige vastukäivaid andmeid. Mahtra ülestõusu ametliku kirjelduse koostajad (seda ametlikku

---

[264] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 535/1, lk. 25.
[265] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 535/5, l. 17.
[266] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 535/1, lk. 129.
[267] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 535/5, l. 62.
[268] Sealsamas, l. 223.
[269] Sealsamas, l. 51.
[270] Sealsamas, l. 202.
[271] Sealsamas, l. 25.
[272] Sealsamas, l. 202. Sellestsamast Adra Mihklist, kuigi veidi teisiti, räägib oma romaanis Eduard Vilde («Mahtra sõda», Tallinn 1955, lk. 330).

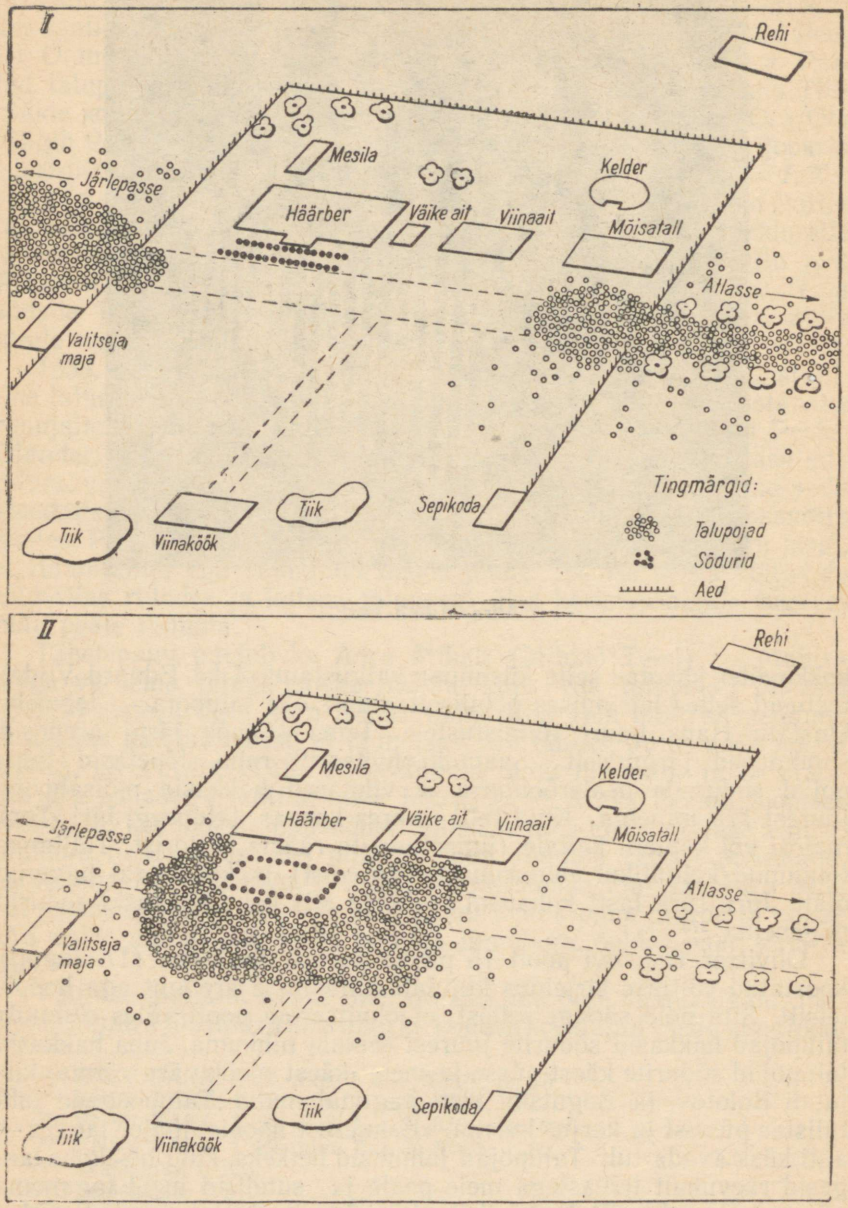
Adra Mihkli kask.

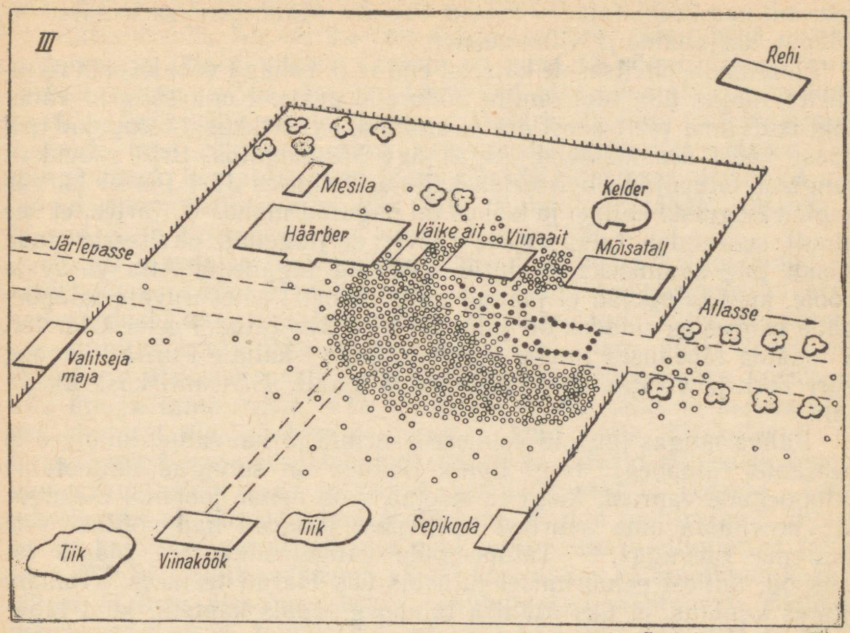
kokkuvõtet kasutas selle küsimuse valgustamisel ka Eduard Vilde) toetusid selles küsimuses põhiliselt ainult ühe talupoja — teomehe Uustalu Hans Lauri tunnistustele. Tema sõnade järgi arenesid sündmused järgmiselt. Saanud ohvitserilt raha, lõpetasid talupojad sõdureile pealerõhumise ja viimased hakkasid mõisahoone juurest ära minema. Kuid talli juures kargas talupoeg Jüri Tork majori või kapteni kallale (juurdlusel ta rääkis majorist, Tallinnas toimunud kohtulikul eeluurimisel kaptenist) ja kiskus tal pagunid õlalt. Jüri Tork lasti kohapeal maha ja siis kohe hakkasid sõdurid põgenema. [273]

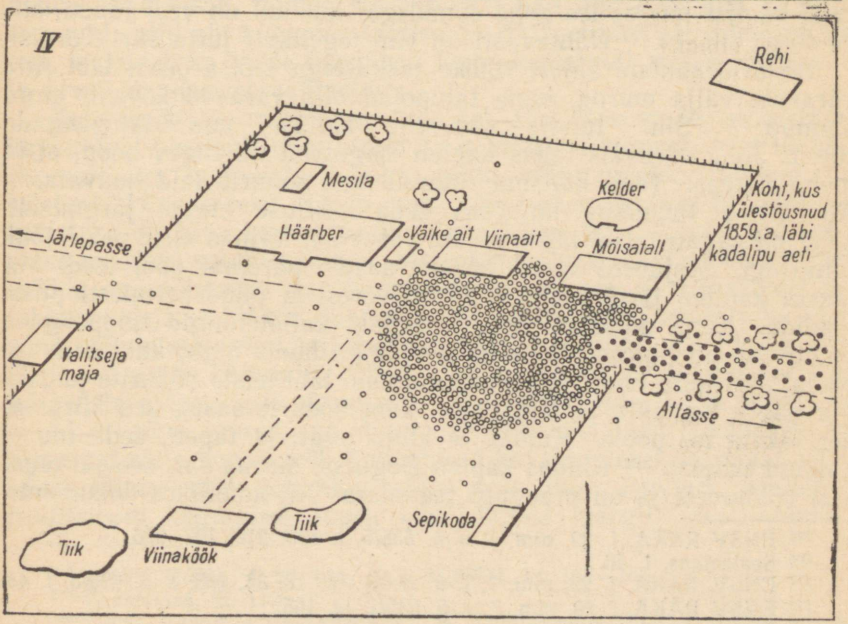
Ohvitser Bolotovi poolt 15 päeva pärast ülestõusu (17. juunil) koostatud võitluse kirjeldus kujutab sündmuste arengut aga hoopis teisiti. Siin pole sõnagi sellest, et ohvitseride poolt «üles ostetud» talupojad hakkasid sõdurite juurest eemale nihkuma. Juba hakkasid talupojad sõdurite käest püsse ja meie käest mõõku ära võtma, kirjutab Bolotov, ja Bogutskil kisti pagunid maha. Talupoegade juht tulistas püssist ja karjus hurraa. «Esimesest hoobist major langes — anti käsk avada tuli. Talupojad jahmusid hetkeks, kuid otsekohe langesid raevukalt teivastega meie peale ja sundisid meid taganema väravate juurde.» [274] Et käsikähmlus sõdurite ja talupoegade vahel

[273] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 535/1, lk. 83—84; s.-ü. 535/5, l. 48.
[274] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 535/1, lk. 163.

ÜLESTÕUS MAHTRAS 2. JUUNIL 1858

III
Rehi
Mesila
Kelder
Häärber
Väike ait
Viinaait
Mõisatall
Järlepasse
Atlasse
Valitseja maja
Tiik
Viinaköök
Tiik
Sepikoda

IV
Rehi
Mesila
Kelder
Koht, kus ülestõusnud 1859. a. läbi kadalipu aeti
Häärber
Väike ait
Viinaait
Mõisatall
Järlepasse
Valitseja maja
Atlasse
Tiik
Viinaköök
Tiik
Sepikoda

algas juba mõisahäärberi juures, enne esimesi laske, kinnitasid hiljem mitmed tunnistajad — sõdur Prokov, Mahtra mõisa teenijad — öövaht, karjanaine ja viinameister. [275]

Hoolimata ohvitseride katseist end n. ö. rahaga vabaks osta rõhusid talupojad üha tugevamini sõdureile peale. Kuna sõdurid vabatahtlikult oma relvi käest ära ei andnud, siis hakkasid talupojad neil püsse käest ära kiskuma. Algas äge käsikähmlus. Eriti raevukalt tungisid talupojad ohvitseride kallale. Teomees Jüri Pertel kargas kapten Bogutski kallale ja kiskus tal pagunid maha. [276] Kartes, et see ainult suurendab talupoegade raevu, ei julgenud ohvitserid anda käsku tule avamiseks. Sõdurid hakkasid taganema Atla väravate poole, kuid talupojad ei jäänud neist maha. Pealesuruvate talupoegade esimestes ridades oli jahipüssiga relvastatud Peeter Olander. Viinaaida läheduses tungis major Laimingi kallale Purila talupoeg Jüri Tork ja virutas ta rusikahoobiga pikali. Siis anti käsk avada tuli. [277]

Rahva hulgas ilmusid esimesed surnud ja haavatud, kuid see ei peatanud talupoegi. Isegi lipnik Bolotov on sunnitud tunnistama talupoegade vaprust, kuigi ta seletab seda nende joobnud olekuga: «... hoolimata oma suurtest kaotustest jätkasid nad võitlust veel suurema raevuga». [278] Talupoegade kangelaslikkusest räägib ka episood, millest eeluurimisel jutustas üks Harmi teomees. «Temani ulatus kuuldus, et üks Mahtra talupoeg tappis kapteni, kuid tabatuna kuulist langes ise kohe sõnadega: kui teil on veel jõudu, siis võidelge edasi.» [279] Nähtavasti on siin tegelikult juttu Jüri Torgist.

Sõdurid suutsid ainult suurte raskustega mõisa õuest läbi Atla väravate välja murda, kuna talupojad olid väravad kõvasti kinni pannud. [280] Siin tungis sõdureile kallale uus talupoegade rühm. Juba väravais tabas kapten Bogutskit nii tugev hoop, et ta maha langes. Teda kaitsma rutanud viis sõdurit said haavata. [281] Allohvitser Repnikov kirjeldas seda võitluse etappi järgmiselt. «Kui me taganemisel läksime läbi väravate, tormas meie peale jõuk talupoegi. Seejuures suruti kapten aasale paremal pool teed. Ma läksin kapteni järel, kellel laup oli veres, ja püüdsin uuesti püssi laadida. Kuna mind sel hetkel segasid kallaletungid talupoegade poolt, siis andsin ma ühele neist täägiga hoobi õlga; kuid sain ise samal ajal mitu hoopi ja lõpuks murdsin läbi teiste sõdurite juurde. Ma nägin kaptenit, ja tema järel kaht sõdurit aasal, kes kiirustades läksid tee poole. Kuidas ta kinni püüti ja tapeti, seda ma ei pannud tähele.» [282] Kuidas kapten Bogutski surma sai, see jäi omal ajal võimudele ja on praegugi teadmata. Nii ametlikes dokumenti-

[275] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 535/5, l. 130, 218, 197, 226.
[276] Sealsamas, l. 46.
[277] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 535/1, lk. 18, 84, 163; s.-ü. 535/5, l. 48.
[278] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 535/1, lk. 165.
[279] Sealsamas, lk. 65.
[280] Sealsamas, lk. 18; f. 2054, nim. 1, s.-ü. 1993, l. 38.
[281] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 535/1, lk. 19.
[282] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 535/5, l. 130—131.

des kui ka rahvamälestustes pole aga säilinud tõendeid selle kohta, et teda oleks tapetud röövimise eesmärgil.

Karistussalk, kes oli kaotanud ühe ohvitseri (Bogutski) surmasaanuna ja ühe ohvitseri (Laiming) ning 13 sõdurit haavatuina, jätkas taganemist ka siis, kui talupojad olid tema jälitamise lõpetanud. Umbes ühe versta kaugusel Mahtrast kohtas ta temale appi ruttavat teist rühma leitnant Vesselovski juhtimisel. Major Laimingi käsul, kes pidas neid jõude ebaküllaldasteks, taganesid mõlemad rühmad kiirustades läbi Atla, Kuimetsa, Habaja, Ojasoo ja Harmi Kose-Uuemõisa, kus asus 14. rood.[283]

Nagu juurdluse materjalidest nähtub, jõudsid kohtuvõimud järeldusele, et Lõuna-Harjumaal üles tõusnud talupoegade kavatsused piirdusid karistussalga minemakihutamisega. Selles veendumuses kinnitas kohtunikke nähtavasti kõige enam Jüri Rosenmäe. Juurdluse algusest peale kriipsutas ta oma tunnitustes korduvalt alla üht ja sama mõtet. «Ta ei eita, et ta oli Kaius ja kutsus sealseid inimesi üles Mahtrasse tulema; kuid selle üleskutsega oli temal seotud teine eesmärk kui see, mida pidasid silmas ja tegelikult saavutasidki need inimesed, kes järgnesid ta kutsele. Tema eesmärgiks oli kutsuda neid Mahtrasse, et nad mahtralaste liigselt karmi karistuse puhul aitaksid neid sellise otsuse elluviimist takistada.»[284] Sisuliselt sedasama väidet korratakse ka ametlikus kokkuvõttes Mahtra ülestõusu kohta: «Sündmused nähtavasti ületasid nende kavatsused, toimus rohkem, kui nad olid soovinud ja mitte see, mida nad abi kutsudes taotlesid.»[285] Toetudes samadele allikatele, kirjeldab ka Vilde ülestõusu lõppu kui ainult mõisa rüüstamist ja arveteõiendamist valitsejaga.

Kuid eelkõige tuleb arvestada, et Jüri Rosenmäe tunnistused kajastavad parimal juhul ainult ta isiklikku arvamust, veel tõenäolisemalt aga spetsiaalselt kohtu jaoks välja mõeldud vabandavat seletust. Hoopis teist räägib oma mälestustes siis, kui ta kohtuliku karistuse oli juba kandnud, ülestõusust osavõtnu Tõnu Lang. «Asi oleks muidugi suureks läinud, sest plaan olnud kõiki mõisaid järgimööda ära põletada, aga õnnetuseks olnud see, et viinakeldri ära lõhkusivad ja endid täis joonud, mille pärast keegi enam juhatajate sõna pole kuulanud. Ülejäänud viina lasknud tiiki, nii et kaua aega tiigi vesi paras kõrtsiviin olnud. Kainemad mehed läinud ka edasi juba Atla mõisa, seal olnud aga viinavaadid juba välja väravasse aetud ja nõud juures, nii et ka needki endid purju joonud ja nii lõppenud sõda hoopis.»[286] Mälestused kavatsusest Atla mõisa peale edasi minna olid kohaliku rahva seas õige levinud. Ajaloolise traditsiooni kogumisel Juuru kihelkonnast märgiti üles: «Mahtra

[283] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 535/1, lk. 164—165.
[284] Sealsamas, lk. 112.
[285] ENSV Teaduste Akadeemia Fr. R. Kreutzwaldi nimeline Kirjandusmuuseum, f. 69, EKLA (Köhleri fond), 21:4, lk. 13.
[286] ENSV Teaduste Akadeemia Fr. R. Kreutzwaldi nimeline Kirjandusmuuseum, Grenzsteini kirjakogu, V kd., lk. 79.

meestel olnud enne kavatsus ka Atla mõisa pääle minna, kuid nad jäid purju. Mõne jutustaja arvamise järele oleks sõda suureks läind, kui Mahtra viin linnas oleks olnud, s. t. kui mehed ennast purju ei oleks joonud, mille tõttu nad asja pooleli jätsid.» [287]

Nende mälestuste tuum seisab selles, et kõige otsustavamalt meelestatud talupojad ei lugenud «sõda» lõppenuks Mahtras, vaid tahtsid edasi minna naabermõisatesse.

Dokumentides me otsest kinnitust sellele muidugi ei leia. Ülestõusu lõpuks olid jäänud Mahtrasse ainult ülestõusnud ise, valitseja Rosenberg ja ta naine, kusjuures valitsejal oli aega mõelda ainult enda elu päästmisele. Mõisateenijad ja Rosenbergi ema jooksid peitu metsa või juurviljaaeda, ainult kõrtsmik Malm julges tulekahju ajal mõisaõuele ilmuda. Ülestõusnud ise aga oma kavatsustest kohtu ees muidugi vaikisid, neil oli küllalt raskusi oma tegude seletamisega.

Kuid üksikud juurdlusmaterjalide hulka sattunud faktid räägivad ülaltoodud arvamuse kasuks. Ülestõusu lõpu ajal mõisas viibinud Raba kõrtsmik Peeter Malm rääkis, et talupoeg Sepa Jaan Baumann olevat talle öelnud: «Seekord asi ei läinud joonde: oleks pidanud ka Atla ja Maidla maha põletama.» [288] Rosenbergi naine rääkis ülekuulamisel, et keegi pikk mustajuukseline mees, Kose kihelkonna talupoja moodi riides, olevat Rosenbergile kallale tungides karjunud: «Täna me teeme Mahtrale lõpu peale, aga pärast seda ei pea jääma ühtki mõisa alles, me läheme ka pastorile külla.» [289] Adra Mihkli lesk Ann Tein rääkis kohtus, et kui ta pärast oma mehe surma oli mõisast lahkumas, pidi ta väravate juures peaaegu alla jääma vankriga mõisa kihutavaile talupoegadele, kes karjusid: «Me paneme veel teised mõisad ka põlema!» [290]

Kui juba pärast ülestõusu lähenesid Mahtrale uued karistussalgad, avastas lipnik Markuševski, kes liikus koos 14. rooduga, ööl vastu 4. juunit, et «Atla kõrtsides olid suured hulgad talupoegi . . .» [291] Markuševski tegi ettepaneku neile, tema arvates ohtlikele rahvahulkadele öö varjus ootamatult kallale tungida, kuid see keelati tal karistusvägede juhtkonna poolt ära. 4. juunil vangistati uute karistussalkade poolt Kuimetsas Peeter Olander. [292] Kohe järgmisel ööl rebis Peeter Olander katki nöörid, millega ta oli seotud, kuid põgeneda tal ei õnnestunud. [293] Kui samal päeval rühm garnisonisõdureid lähenes Atlale, tuli neile ratsa vastu varem sõjalaevastikus madrusena teeninud Jaan Till. Sõdureid nähes pööras ta kohe ümber ja kihutas Atla poole, karjudes: «Päästku end, kes

---

[287] ENSV Teaduste Akadeemia Fr. R. Kreutzwaldi nimeline Kirjandusmuuseum, M. Sorgsepp, tsit. teos, lk. 140.
[288] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 535/5, l. 28; s.-ü. 535/1, lk. 115.
[289] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 535/9, l. 38.
[290] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 535/5, l. 202.
[291] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 523, l. 67, 70.
[292] Sealsamas, l. 76.
[293] Sealsamas, l. 77—78.

saab, nüüd tapetakse kõik maha!»[294] Karistussalga saabudes oli Atla ümbrus inimtühi.

On selge, et 2. juunil Lõuna-Harjumaal üles tõusnud talupojad ei tahtnud piirduda ainult karistussalga purukslöömise ja Mahtra mõisa hävitamisega. Kõige otsustavamalt meelestatud nende seast mõtlesid ja rääkisid ka teiste mõisate hävitamisest. Nad ei läinud pärast võitu karistussalga üle laiali, vaid jäid edasi Mahtra ja Atla ümbrusesse. Pole täpselt teada, miks nad ei viinud täide oma kavatsusi — ei tunginud näiteks Atla mõisa kallale. Osalt on see vist seletatav asjaoluga, et kõik ümbruskonna mõisnikud olid juba 2. juunil Tallinna põgenenud — nii Atlas kui ka teistes naabermõisates polnud kedagi, kellele talupojad oleksid võinud kallale tungida.[295] Peamine põhjus seisis aga jällegi talurahva võitluse stiihilisuses ja organiseerimatuses.

Mitte kõik talupojad ei läinud Mahtrast edasi Atlasse. Näib, et just mahtralased ise sinna ei läinud. Kuid ka need, kes Atlasse läksid, ei siirdunud sinna otsekohe. Enne minekut nad õiendasid arveid mõisavalitseja Rosenbergiga. Et õigesti mõista sellega seotud sündmusi, tuleb meil aga tagasi pöörduda Jüri Rosenmäe tegevuse juurde.

Mõned Mahtra jõukamad peremehed Hindrik Adra ja Priidik Kastaniga eesotsas otsustasid 2. juunil minna läbi rääkima pastoriga. Mahtra mõisa liikuv rahvahulk haaras nad aga endaga kaasa, koos teistega jõudsid nad mõisa ja kohtasid siin Oti Jürit ning teisi mujal valdades käinud käskjalgu. Kiiresti teatasid nad viimastele, et uuesti on avanenud võimalus läbirääkimisteks. Oti Jüri otsustas aga, et pastori asemel tuleb minna otse valitseja Rosenbergi juurde. Kasutades ära valitseja hirmu kokku kogunenud rahva ees, tahtis Oti Jüri temalt Mahtra talupoegadele uusi järeleandmisi välja kaubelda.[296] Oti Jüri ja ta kaaslased ei varjanud oma kavatsusi teiste talupoegade eest ja rahva hulgast hüüti neile, et nad nõuaksid valitseja käest «õigust».[297] Kuid hüüdjad mõistsid «õiguse» all hoopis midagi muud kui Oti Jüri ja ta kaaslased.

Juba enne võitluse algust läksid Jüri Rosenmäe, Priidik Ottens ja Hindrik Ader, kutsudes endiga kaasa ka Juhan Reinverti ja Mäe Daniel Schmiedebergi, valitseja majja.[298] Nad olid jutuajamist Rosenbergiga vaevalt alustanud, kui tuppa sisse murdis suur hulk talupoegi. Uustulnukad nõudsid valitsejalt «uut seadust» ja seda, et ta kohtunikud välja annaks. Kui valitseja ütles, et kohtunikke majas pole, siis vastasid talupojad: «... kui sa oled siin härraste asemel, siis pead ka vastutama härraste eest ...»[299] ja tungisid

---

[294] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 535/1, lk. 54.
[295] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 523, l. 95.
[296] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 535/1. lk. 127.
[297] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 535/5, l. 99.
[298] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 535/1, lk. 5, 69 ja 127; s.-ü. 535/5, l. 99. Vrd. tabel lk. 122.
[299] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 535/1, lk. 6.

ta kallale. Valitsejale ruttasid Oti Jüri juhtimisel appi tema juurde tulnud Mahtra peremehed. Nende abiga rabeles valitseja enda vabaks ja jooksis õue. Siin püüti ta aga uuesti talupoegade poolt kinni. Pekstes valitseja Rosenbergi, meenutasid talupojad talle kõiki neid kannatusi ja kehalisi piinu, mis neile varem tema poolt osaks olid saanud. Eriti julmalt oli valitseja taga kiusanud taluperemeest Ado Andreid, kes oli mõisale abitegu võlgu jäänud. Rosenberg oli ähvardanud Ado Andreile iga päev lasta anda 40 vitsahoopi, nii kaua kuni ta oma võla tasa teeb.[300] Nüüd tahtsid talupojad mõõgateraviku ümber pöörata. Tungides Rosenbergile kallale, rääkis Ado Andrei: «Näed sa nüüd, sa tahtsid alati mind peksta, nüüd me tahame asja vastupidiseks pöörata . . .»[301] Purila teomees Päärn Valk lõi Rosenbergi (kes oli varem olnud Purila valitsejaks) sõnadega: «Te peksite varem mind, nüüd saate ise.»[302]

Peksnud Rosenbergi läbi, jätsid talupojad ta õue lamama. Varjanud end mõnda aega oma majas, pääses Rosenberg hiljem koos naisega (kellele talupojad midagi halba ei teinud) põgenema jällegi nimetatud Mahtra talupoegade abiga.[303] Järlepa mõisani saatis neid Oti Jüri.[304]

Samal ajal tungisid ülestõusnud mõisahoonesse ja viinaaita. Mõned andmed annavad alust oletuseks, et viinaaida kallale suunas talupojad valitseja ise oma ema kaudu.[305] Viina jooma õhutas talupoegi ka kõrtsmik Malm, lootes, et nad siis muu mõisavara rahule jätavad. «Mõned seal olevatest inimestest tahtsid ümber lükata ja puruks lüüa viinavaadid,» rääkis ta juurdlusel. «Ma palusin neid seda mitte teha — parem juba joogu neist . . .»[306] Kõik mõisahooned peale veidi eemal asuva valitsejamaja läksid põlema ja põlesid täiesti maha.

Talupoegade viha sõdurite vastu kustus kohe pärast karistussalga põgenema löömist. Haavatud sõdurite eest hoolitsesid ülestõusnud samuti nagu haavatud talupoegade eest. Üks Mahtras haavata saanud sõdur rääkis ülekuulamisel: «Hiljem kaks talupoega hoolitsesid minu eest ja viisid mu pikka kõrtsihoonesse . . .»[307]

Talupojad kandsid 2. juuni ülestõusu käigus raskeid kaotusi.

Võitluses karistussalgaga langesid:

Kaiust kangur[308] Kõrtsu Kustas Vatter, sulane Värava Jaagu Mihkel Pent (revisjoni nimekirjas Penter) ja pops (rätsep) Pären (Behrend) Vilson;

[300] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 535/1, lk. 51.
[301] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 535/9, l. 38.
[302] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 535/1, lk. 130.
[303] Sealsamas, lk. 8.
[304] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 535/9, l. 39.
[305] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 535/5, l. 38—39, 211.
[306] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 535/6, l. 42.
[307] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 535/5, l. 130.
[308] Sellest, et Vatter oli kangur, rääkis juurdlusel Peeter Olander (ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 535/1, lk. 16—17).

Maidlast taluperemees Jüri Tulp (haagikohtuniku 22. augusti 1858. a. ettekandes nimetatakse teda peremeheks, revisjonikirjas sulaseks);
Mahtrast taluperemees Adra Mihkel Tein (Stein);
Purilast sulane Jüri Tork;
Juurust taluperemees Mart Metuusalem.

Haavata said:

Kaiust taluperemees Kangerma Päärn (Berend) Elmann, sulased Pendi Ado Trost, Tänavaotsa Mart Toll ja Jüri Obermann;
Maidlast taluperemehed Tomba Jaan Kroon ja Hans Rickmann;
Mahtrast taluperemees Jaago Hindrik Paavelson, ta vend sulane Tõno Paavelson ja sulane Matsi Jaak Kastan;
Atlast taluperemees Kaarel Kabok ja popsinaine Leenu;
Purilast vallatalitaja Uustalo Tõnis Laur ja sulane Kaarel Andresmann;
Juurust sulane Jaan Lichonka (Livonka või Levontka).[309]

Mõned raskelt haavatud talupoegadest surid varsti. Esimesena surid oma haavadesse Atla taluperemees Kaarel Kabok, kellel kuul purustas sääreluu, ja Juuru teomees Jaan Lichonka, kellel amputeeriti käsi.[310] Tallinna hospidalis suri hiljem Maidla taluperemees Hans Rickmann.[311]

Maidla taluperemehel Jaan Kroonil oli jalaluu puruks lastud. Hoolimata sellest mõistis kohus talle hiljem 600 hoopi kadalippu, mis ta pidi kätte saama pärast hospidalist lahkumist. Hirmu pärast selle julma karistuse ees poos Jaan Kroon enda 2. detsembril 1859 hospidalis üles.[312]

Ülestõusnud kaotasid seitse inimest surnute ja 14 haavatuina, kelledest kolm hiljem oma haavadesse surid ja üks enesetapmise sooritas.

Selgust peab tooma ka küsimusse — palju talupoegi võttis osa ülestõusust Mahtras, kust nad pärit olid ja millega nad olid relvastatud. Mis puutub talupoegade relvastusse — siis kõik autorid ja allikad kinnitavad üksmeelselt, et talupoegadel polnud tulirelvi (ainuüksi Peeter Olanderil oli kaasas jahipüss). Kaiu taluperemees Päärn Elmann rääkis kohtus, et «üldse kogu meie külas pole tulirelva».[313] Oleks aga ekslik arvata, et kõik talupojad naabervaldadest tulid Mahtrasse paljaste kätega ja alles seal relvastusid mõisaõuelt leitud teivastega. Nagu nägime, rääkisid Kaiu talupojad algusest peale relvastumise vajadusest. 2. juuni vara hommikul valitseja Rosenbergi naine nägi aknast, kuidas läbi mõisaõue sõitsid kaks

---

[309] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 525, l. 288—290. Osa kergemalt haavatute nimed jäid tõenäoliselt võimudele teadmata.
[310] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 523, l. 229, 232 ja 235.
[311] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 525, l. 288.
[312] Joh. Reinthal, Mahtra sõda. Talurahva rahutused Põhja-Eestis teise maareformi teostamise puhul, Tallinn 1923, lk. 119, 144—145.
[313] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 535/5, l. 53.

Mahtra ülestõusust osa võtnud Tõnu Lang (vasakul) ja Prits Lang (või Päärn Elmann?). Foto 1898. aastast.

vankrit, millel istusid teibaid käes hoidvad talupojad.[314] Mõned talupojad isegi püüdsid oma relvastust teatud määral täiustada. Kaiu taluperemees Hans Errin kinnitas kodunt lahkudes teiba otsa hanguharu, muutes teiba seega piigisarnaseks. Karistussalga ohvitseride andmeil olid talupojad peale teivaste relvastatud ka hangude, rauaga löödud teivaste, kirvestega.[315]

Juba kohtuotsusest nähtub, et ülestõusust võttis osa Kaiu, Maidla, Mahtra, Purila, Juuru, Atla, Kuimetsa, Harmi ja Hõreda

[314] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 535/9, l. 38. Ülekuulamisel Rosenbergi naine küll kinnitas, et talupoegadel olevat püssid käes olnud, kuid ilmselt muutis hirm teibad tema silmis püssideks.

[315] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 535/5, l. 125; s.-ü. 535/1, lk. 106, 112 ja 159.

mõisa talupoegi. Seda nimekirja pole aga põhjust lugeda ammendavaks. Siin on üles loetud vaid need mõisad, kust ülestõusust osavõtnuid langes võimude kätte. Kuna sõdureist tunnistajad ilmselt ei tahtnud ülestõusust osa võtnud talupoegi «ära tunda», siis ei saanud võimud parimal tahtmisel kõiki neid areteerida. 7. juunil näidati 16. roodu sõdureile 57 talupoega Kaiu mõisast ja ainult kolmele neist osutasid sõdurid kui ülestõusust osavõtnuile[316] (üksi kohtuotsuses on aga ülestõusust osavõtjaina märgitud 23 Kaiu talupoega). 12. juunil asetati sõduritega vastamisi 48 talupoega Juuru, Atla, Järlepa, Härgla ja Hagudi mõisast ning neist sõdurid «tundsid ära» ainult ühe.[317] Pärast seda võimud üldse loobusid sellisest silm-silma vastu seadmisest. Kõige selle tagajärjel õnnestus enamikul ülestõusust osavõtnuil jääda võimude poolt tähele panemata.

Juba oma 3. juuni ettekandes kubernerile märgib käsundusametnik Steinbach, et «... mitmekordselt kinnitatud ja täiendatud andmeil»[318] võtsid ülestõusust osa ka Kose-Uuemõisa, Hagudi ja Seli talupojad. Hiljem juurdluse käigus ei saadud seda tõestada. Peab siiski arvama, et ka neist suhteliselt lähedastest mõisatest, lisaks veel Alust, Sikeldist ja Kodilast (kohaajaloo uurija M. Tapupere andmeil), talupojad Mahtra sõjas käisid.

Rahvamälestuste järgi käis «Mahtra sõjas» palju talupoegi ka kaugemaist mõisatest. Juuru kihelkonna Hõreda mõisast olevat läinud sinna õige palju teomehi.[319] Kose kihelkonnast käis rahvamälestuste andmeil Mahtras talupoegi Tuhala, Uuemõisa ja Oru vallast, Uueveski ja Alkuse külast.[320] Mis puutub aga andmetesse, et «Mahtra sõjas» olevat käinud talupoegi ka Purdi vallast Paide-Anna kihelkonnast ja Alliku vallast Türi kihelkonnast,[321] siis näib esimesel juhul olevat «Mahtra sõjaga» segamini aetud 1860. aasta «Paunküla ja Purdi sõda», teisel juhul aga kinnitavad rahvamälestused ainult seda, et 1858. aastal («Mahtra sõja» aastal) oli vastuhakk plaanis ka Türi-Alliku talupoegadel (vt. lk. 190).

Ülestõusust osavõtnute arvu kohta on säilinud vasturääkivaid andmeid. Kõige rohkem on levinud kirjanduses ja ka allikais arv, mida kasutas tiibadjutant Issakov oma raportis tsaarile 8. juunist 1858. Kindral Issakov teatas, et ülestõusust võttis osa 1000 kuni 1500 talupoega.[322] Kuid see arv on ilmselt liialdatud. Põhilise arvu ülestõusust osavõtnuid andsid loomulikult kõige lähemal asuvad mõisad — Mahtra ise, Kaiu, Maidla, Purila, Juuru, Atla, Kuimetsa, Harmi ja Hõreda. Kui arvestada, et 50 protsenti neis mõisates ela-

[316] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 535/1, lk. 58.
[317] Sealsamas, lk. 95—98.
[318] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 523, l. 69.
[319] ENSV Teaduste Akadeemia Fr. R. Kreutzwaldi nimeline Kirjandusmuuseum, M. Sorgsepp, tsit. teos, lk. 136.
[320] Sealsamas, L. Otsa, Ajalooline traditsioon Kose kihelkonnast, lk. 33.
[321] Sealsamas, H. J. Kõrge, Paide-Anna kihelkonna ajalooline traditsioon, lk. 117; L. Tamman, Ajaloolist traditsiooni Türi kihelkonnast, lk. 77.
[322] ENSV RAKA, f. 2054, nim. 1, s.-ü. 1993, l. 22.

vaist meeshingedest olid täiskasvanud mehed (16—55-aastased),[323] siis elas neid nimetatud mõisates 1858. aastal koostatud revisjoni-nimekirjade järgi ainult umbes 1300. Kuid oleks vale eeldada, et igast mõisast läksid välja eranditult kõik täiskasvanud mehed. Maidla mõisa kohta on näiteks kohtumaterjalides andmeid, et sealt käis «Mahtra sõjas» 16 meest (täiskasvanud mehi oli seal aga umbes 150).[324] Kaiust kahtlustati, nagu nägime, ülestõusust osavõtus 67 talupoega, täiskasvanud mehi oli seal aga umbes 350.

Kindral Issakovi poolt toodud arvu õigsuses sunnib kahtlema ka see, et kohalikud võimud ei räägi oma esimestes teadaannetes nii suurest arvust talupoegadest. Pastor Berg oma esimeses teadaandes ülestõusust haagikohtunikule räägib tuhandest talupojast.[325] Sama arvu nimetasid esimesel ülekuulamisel ka sõdurid.[326] Talupojad ise nimetasid ülekuulamisel veel väiksemaid arve. Teomees Karl Andresmann Purilast rääkis mõnest sajast talupojast,[327] peremees Hans Rickmann 400—500 talupojast.[328] Nähtavasti olid kõige lähemal tõele anonüümse «Märgukirja Eestimaa talupoegadest» autorid, kes räägivad selles 700—800-st ülestõusnust.[329] Kuid ka see arv — 700—800 ülestõusnut — räägib talupoegade klassivõitluse laiaulatuslikkusest ja suurest intensiivsusest. Sellise rahvahulga kogunemiseks pidid Mahtrast ja lähematest mõisatest — Kaiust, Atlast, Maidlast ja Juurust — välja tulema peaaegu kõik (80 protsenti) täiskasvanud mehed ja lisaks nendele veel 100—200 meest kaugematest mõisatest.

700—800 teivastega relvastatud talupoja ülestõusu mahasurumine võttis ärahirmutatud mõisnike ja kohalike võimude kätes suure sõjalise operatsiooni mõõted.

2. juunil umbes kell üks päeval ilmus Järlepa mõisa Mahtrast põgenev valitseja Rosenberg, kes pärast talupoegade käest peksa saamist oli õige haledas olukorras.[330] See ei takistanud Rosenbergi aga kohe Pahklasse haagikohtuniku juurde ruttamast. Viimane sai Mahtra sündmustest teada ka pastor Bergi poolt talle saadetud kirja läbi.[331] Saanud need teated, sõitis Hagemeister otsekohe Tallinna sõjalise abi järele.[332] Ülestõusust Mahtras teatasid kuberner Grünewaldtile sel päeval kirja teel ka paljud Harjumaa mõisnikud. Paljud neist kirjadest olid täis paanilist hirmu. Purila mõisnik Helffreich (Mahtra omaniku isa) kirjutas kubernerile: «Täna kell 11

[323] Et see suhtarv (50 protsenti) on tõele lähedal, näitavad mõne mõisa revisjoni-nimekirjade põhjal tehtud arvutused. Mahtras oli 1858. aastal meeshingede seas 16—55-aastasi 46 protsenti, Auveres — 61 protsenti ja Kolgas — 41 protsenti.

[324] ENSV RAKA, f. 861, nim. 1, s.-ü. 1704, l. 4.

[325] ENSV RAKA, f. 2054, nim. 1, s.-ü. 1993, l. 229.

[326] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 535/1, lk. 20.

[327] Sealsamas, lk. 154.

[328] Sealsamas, lk. 155.

[329] ENSV RAKA, f. 2054, nim. 1, s.-ü. 1993, l. 274.

[330] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 523, l. 58.

[331] ENSV RAKA, f. 2054, nim. 1, s.-ü. 1993, l. 229.

[332] Sealsamas, l. 231.

algas seal selline lahing, et kaks ohvitseri on tapetud. Üks Purila sulane laskis majori maha, kuid lasti ise sõduri poolt maha ... valitseja Rosenberg on peaaegu surnuks pekstud. Ou olevat kaetud laipade ja haavatutega ...» [333] Mõisnik Tiesenhausen kirjutas Grünewaldtile: «... asi läks täna nii kaugele, et talupojad paljudest mõisatest, kuni Purilani välja, arvult mitusada, kogunesid Mahtra mõisa, tungisid sinna saadetud väe kallale, lõid maha ühe ohvitseri ja tapsid ning haavasid palju sõdureid ja lõpuks lõid sõjaväe põgenema ...» [334]

Ehmunud kuberner saatis Peterburi järgmise telegrammi: «Karistusvahendid ei aidanud, läks võitluseks Mahtra mõisas, 50 versta Tallinnast, talupoegade poolt tapetud 14 alamväelast ja 1 ohvitser, haavatud staabiohvitser ja palju alamväelasi, teadete järgi on ässitajad nähtavasti teenistusest vabastatud madrused. Praegu on saadetud tugevdamiseks veel 800 meest, rohkem saata ei ole võimalik, palun tungivalt anda korraldus otsekohe kuni 2000 mehe saatmiseks siia aurulaevaga.» [335]

Vajalike sõja- ja transpordilaevade muretsemiseks astuti samme aga juba ka kohapeal. Paldiskist ruttas Tallinna tsaari vend suuradmiral Konstantin, kelle korraldusel asusid Tallinnast Kroonlinna poole teele sõjalaev «Viiburi» ja korvett «Bajaan». 3. juunil teatas Konstantin telegraafi teel isiklikult tsaarile, et need laevad koos Kroonlinnas juba asuva «Kamtšatkaga» võivad peale võtta kaks pataljoni ja kiires korras Tallinna toimetada. [336]

Aleksander II komandeeris otsekohe Eestimaa kubermangu oma tiibadjutandi kindralmajor N. V. Issakovi. Ühtlasi andis ta käsu vajaduse korral Tallinna saata neli pataljoni esimese armeekorpuse reservdiviisist. 4. juuni õhtuks jõudsid kiirmarsil kohale ruttavad pataljonid Oranienbaumi, samaks ajaks jõudis sinna ka neljast suurtükist koosnev patarei. [337] Kontradmiral N. K. Krabbe teatas 4. juunil sõjaministrile, et ta on valmis sõjalaeva «Viiburi», korveti «Bajaan» ning aurulaevadega «Kamtšatka» ja «Smelõi» iga hetk Kroonlinnast väljuma ja Oranienbaumis dessandi peale võtma. [338]

Oranienbaumis istusid sõdurid tulelõkete ümber, väeosade laevadele laadimiseks olid koostatud juba erilised instruktsioonid. Oodati veel ainult tsaari eri korraldust, et dessant Eestimaale paisata. [339]

6. juuni kesköö saatis tiibadjutant Issakov tsaarile telegrammi, milles ta teatas, et talupoegade vastupanu on murtud ja «võib-olla saab läbi ilma dessandita Peterburist». [340] Samal ajal raporteeris

[333] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 523, l. 62.
[334] Sealsamas, l. 57.
[335] ENSV RAKA, f. 2054, nim. 1, s.-ü. 1993, l. 16.
[336] Sõja-ajaloo Riiklik Keskarhiiv Moskvas (SARKA Moskvas), f. 395, nim. 294/559, grupp 861, s.-ü. 418, l. 8.
[337] Sealsamas, l. 16, 18, 23, 25.
[338] Sealsamas, l. 31.
[339] Sealsamas, l. 37—38.
[340] Sealsamas, l. 34.

ka Laadoga jalaväepolgu neljanda reservpataljoni ülem polkovnik von der Brincken tsaarile, et 12 sõdurit, keda esialgu loeti Mahtras langenuiks, ilmusid 6. juunil tagasi oma väeossa.[341] Kõige selle tagajärjel otsustati dessant jätta saatmata.

Samal ajal jätkas Grünewaldt kõigi kohapealsete sõjaliste jõudude mobiliseerimist ülestõusu mahasurumiseks. 3. juunil pöördus ta Tallinna sõjakuberneri Salza poole palvega saata Lõuna-Harjumaa haagikohtuniku käsutusse «nii suur arv kui võimalik sõdureid siin asuvaist pataljonidest ...»[342] Need väed väljusid Tallinnast kahes kolonnis: üks Rakvere poole suunduvat maanteed mööda Kose-Uuemõisa suunas, teine Raudalu maanteed mööda Mahtra suunas. Vasakpoolse kolonni ülemaks määras kuberner nõunik F. von Schwebsi, parempoolse kolonni ülemaks käsundusametnik C. Steinbachi. Kokku väljus 3. juunil Tallinnast 900 sõdurit. Kui lisada neile veel sõdurid, kes juba asusid Kose-Uuemõisas, siis näeme, et 700—800 teivastega relvastatud talupoja vastu oli saadetud «1100 tääki», nagu teatasid oma ettekandes kindralkubernerile tema poolt kohale saadetud ametnikud Tideböhl ja Mörder.[343]

3. juunil kell viis pärast lõunat jõudis vasakpoolne kolonn Kose-Uuemõisa, kuhu niiviisi koondus 4 roodu. Sellest hoolimata oli Schwebs ikkagi oma julgeoleku pärast väga mures. Ta uuris isiklikult ümbrust, et veenduda, kas «sõjaline positsioon Kose-Uuemõisas» on nii hea, nagu talle olid kinnitanud «asjatundjad».[344] Pärast seda tuli kokku sõjanõukogu, millest võtsid osa von Schwebs, von Hagemeister ja ohvitserid von der Brincken, von Laiming ja von Bock. Otsustati, et «operatsioonibaasiks» jääb Kose-Uuemõisa. Samal päeval väljusid Kose-Uuemõisast kaks roodu ja marssisid Ojasoole. Sinna pidi järgmisel päeval minema ka kolmas rood. Läbinud Habaja, pidid need kolm roodu Kuimetsa ümbruses ühinema parempoolse kolonni vägedega, et viia lõpule Mahtra täielik ümberpiiramine. Plaanitsetud operatsioonist teatas kartlik Schwebs kubernerile järgmiselt: «Annaks jumal, et me suudaksime püsida operatsiooniliinil Kose-Uuemõisa, Ojasoo, Habaja, Kuimetsa, kuni me saame abivägesid ja jõuame Kuimetsast Mahtrasse.»[345]

Parempoolne kolonn Steinbachi, kreisisaadik Mohrenschildti ja major Sovrimovitši juhtimisel saabus 3. juunil Lohusse, et 4. juunil Juuru poolt tulles ühineda vasakpoolse kolonni vägedega. Steinbachi andmeil ei püüdnudki kolonnile vastu tulnud talupojad varjata oma vaenu karistussalga suhtes, olid «häbematud».[346]

4. juunil liikus Schwebs oma vägedega Kuimetsa ja Atlasse, et, nagu ta ise kirjutas, «Mohrenschildt suudaks hoida enda käes Juu-

---

[341] SARKA Moskvas, f. 395, nim. 294/559, grupp 861, s.-ü. 418, l. 57.
[342] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 523, l. 61.
[343] ENSV RAKA, f. 2054, nim. 1, s.-ü. 1993, l. 38—39.
[344] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 523, l. 65.
[345] Sealsamas.
[346] Sealsamas, l. 69.

rut».[347] Sõdureile andis Schwebs käsu: «... ülestõusnuid mitte lasta lähemale kui püssilasu kaugusele; kui nad on relvastatud püsside ja teivastega ja lähenevad jõukudena, siis tuleb neid hoiatada ja pärast seda kuulidega keskkeha pihta lasta».[348] Schwebs nõudis endale ratsaväelaste saatmist, et üksikute roodude vahel ja Tallinnaga sidet pidada. Samuti palus Schwebs endale saata käe- ja jalaraudu ning ahelaid. Oma staabi lõi Schwebs 4. juunil üles Kuimetsas.

Parempoolne kolonn okupeeris ümberpiiramist jätkates Purila. Karistussalga lähenedes jooksid kõik talupojad metsa, külasse jäid ainult kaks naist ja neli vanakest.[349] Purilas ulatusidki Steinbachi kõrvu fantastilised kuuldused, et ülestõusnuil olevat sidemed Liivimaa talupoegadega ja nad olevat ostnud seal palju relvi.

4. juunil viidi Mahtra ümberpiiramine lõpule ja sel päeval langesid karistussalga kätte ka esimesed talupojad. Selle päeva õhtul teatas Schwebs võidutsedes Kuimetsast, et ta areteeris «mõrtsuka ja röövli Peeter Hollanderi, sulase Kaiust».[350] Ent Schwebs polnud veel sugugi veendunud täielikus võidus. «Kuid me seisame veel kaugel asja lõpust ja pole kindlad, et tuli ei puhke lõkkele mõnes teises kohas...»[351] Järgmisel hommikul sattus Atlas karistussalkade kätte Hans Tertsius. Samal päeval tegi Steinbach kahe rooduga reidi Kaiu. Steinbach kurtis hiljem oma aruandes, et tal kahjuks ei õnnestunud täiesti sisse piirata Kasvandu küla ja vangistada kõiki ülestõusust osavõtnuid. «Ässitajad, eriti need, kes põletasid ja rüüstasid härrastemaja Mahtras,» kirjutas Steinbach, «on veel uimas ja hulguvad jõukudena metsas.»[352]

6. juunil teatas Schwebs kubernerile: «Nagu ma saabunud teadetest järeldan, on eilsest hommikust alates mässuvaim vaibunud. Üleeile õhtul püüti kinni Peeter Olander, kes oli ülestõusu peamine tegelane. See algus mõjus kahtlemata meeli vaigistavalt ...»[353] Kandes ette Mahtra ülestõusu mahasurumisest, hoiatas Schwebs aga kuberneri, et käärimine jätkub, kuna ülestõus Mahtras «oli sügaval ja kaua tagasi hoitud raevu väljapurskeks».[354]

6. juunil saabus kohale keisri poolt saadetud tiibadjutant N. V. Issakov ja algas juurdlus. Areteeritud talupoegi hoiti kinniseotuna mõisakeldris, kust nad hiljem saadeti Tallinna vanglasse.

Kindralmajor Issakovi tegevus ja sellega Eestimaa aadli seas esile kutsutud suur pahameel kujutavad endast 1858. a. sündmuste omapärast ja ühtlasi iseloomulikku episoodi. Kasutades tõendusmaterjalina üksikuid Issakovi märgukirjast keisrile võetud ja kontekstist välja rebitud sõnu, süüdistas Eestimaa rüütelkond teda hiljem, et ta ajavat peaaegu revolutsioonilist juttu «sajandeid kestnud

[347] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 523, l. 71.
[348] Sealsamas.
[349] Sealsamas, l. 82.
[350] Sealsamas, l. 76.
[351] Sealsamas.
[352] Sealsamas, l. 112.
[353] Sealsamas, l. 94.
[354] Sealsamas.

varjatud võitlusest» ja «talupoegade katsest vabaneda maaomanike rõhumise alt».[355]

Tegelikult polnud mingit alust kahtlustada Issakovi revolutsioonilises meelsuses. Kuid ta hilisem tegevus sõjaväe õppeasutuste ülema kohal näitab, et kindralmajor Issakov kuulus nende vene ohvitseride hulka, kes pärast lüüasaamist Krimmi sõjas mõistsid, et armee tuleb põhiliselt ümber korraldada ja seda pole võimalik teha ilma talupoegade olukorra reformimiseta.[356] Issakov juhtis väga energiliselt Mahtra ülestõusu mahasurumist. Niisama energiliselt asus ta aga ka välja selgitama selle ülestõusu ajendeid, ning see ei meeldinud kohalikele võimudele enam sugugi.

Kohe pärast Mahtrasse jõudmist 6. juunil kutsus kindralmajor Issakov kokku kõik ümbruskonna talupoegadest kohtu-kaasistujad, vallatalitajad, nende abid ja mõisavalitsejad. Issakov teatas neile, et kui kahe päeva jooksul kõik «mässajad» pole välja antud, kasutab ta sõjalist jõudu. Samal päeval nõudis ta, et kuberner kutsuks enda juurde talupoegade esindajaid kogu kubermangust ja sel teel selgitaks talurahva üldist meeleolu.[357] Juurdluse läbiviimiseks kutsus Issakov Tallinnast välja uusi ametnikke.[358] Juba 6. juuni keskööseks jõudis ta järeldusele, et avaliku ülestõusu puhkemist enam karta ei ole. Kroonlinnas ja Oranienbaumis komplekteeritava dessandi Eestimaale paiskamist ei pidanud ta seetõttu enam vajalikuks. Kuid kuna «kõige selle juures siinset maad tundvad inimesed kahtlevad, kas piirdub meelteärevus ainult nende kohtadega, kus rikuti korda . . .», siis soovitas Issakov järk-järgult suurendada Eestimaal asuvate sõjaväeosade arvu, saates neid kohale maad mööda.[359]

Kuulanud tõlgi abil üle palju talupoegi ja tutvunud ka muul teel kohalike oludega, saatis Issakov 17. juunil kuberner Grünewaldtile kirja. Selles kirjas Issakov rääkis mitte üksi neist paljudest vigadest, mida kohalikud võimud olid teinud uue seaduse avaldamise juures, vaid ka sellest, tema arvates ebanormaalsest olukorrast, mis valitses paljudes Eestimaa mõisates. Ta kirjutas, et talupoegade olukord on eriti raske seal, «kus mõisaid valitsevad palgalised mõisavalitsejad, keda nende iseloomujoonte tõttu ei peaks laskma pidada seda ametit (nagu Mahtra mõisa valitseja), või seal, kus mõisnikud ise alati viibivad eemal, või saavad valesti aru endi ja talupoegade huvide kooskõlastamisest . . .»[360] Samas vaimus on koostatud ka Issakovi ettekanne, mille ta 14. juunil esitas Aleksander II-le.[361]

Issakovi seisukohad, mis ta esitas otseselt tsaarile, kutsusid Eestimaa rüütelkonnas esile suure ärevuse. Mõisnikud ruttasid tarvitusele võtma abinõusid, et end keskvalitsuse silmis «puhtaks

[355] RAKA Leningradis, f. 1180, nim. XV kd., a. 1858, s.-ü. 33/53, l. 229.
[356] Andmed N. V. Issakovi kohta on võetud teosest Русский Биографический Словарь, kd. Ибак-Ключарев, Спб. 1897, lk. 142—144.
[357] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 523, l. 118—119.
[358] Sealsamas, l. 154.
[359] RAKA Leningradis, f. 1286, nim. 19, s.-ü. 581, l. 26.
[360] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 523, l. 178.
[361] RAKA Leningradis, f. 1286, nim. 19, s.-ü. 581, l. 21.

pesta» ja valitsuse uut vahelesegamist Eestimaa agraarpoliitikasse ära hoida. Eestimaa rüütelkonnapealik krahv A. Keyserling sõitis juuli esimesel poolel Peterburi.

Juba esimesel kohtumisel Keyserlingiga teatas siseminister S. S. Lanskoi talle, et kuigi uus talurahvaseadus jääb jõusse, tuleb selles kiires korras teha muudatusi — eelkõige annulleerida need paragrahvid, mille järgi seadus täies ulatuses hakkab kehtima alles pärast maa kadastreerimistööde lõpetamist. Lanskoi avaldusest oli selge, et valitsus nõudis talupoegade teokoormiste normeerimist ette nägeva 127. paragrahvi viivitamatut elluviimist. See keskvalitsuse seisukoht on seda enam mõistetav, et ametlikus venekeelses tekstis säte seaduse järkjärgulisest elluviimisest ja 127. paragrahvi kehtestamise edasilükkamisest ju üldse puudus. Eestimaa rüütelkond võis end lugeda õnnelikuks, et valitsus ei osanud või ei tahtnud üles tõsta küsimust seaduse teksti võltsimisest. Veendudes, et valitsuse seisukoht on kindel, otsustas Keyserling pöörduda otseselt tsaari poole. Ta tahtis saavutada tsaarilt nõusolekut, et kõik vajalikud muudatused talurahvaseaduses teeks Eestimaa rüütelkond ise, ja juhust kasutades üldse mustata Aleksander II silmis talupoegade mõisakoormiste reguleerimise printsiipi. Mõlemad eesmärgid saavutas Keyserling täiel määral.

Tsaari audients Keyserlingile leidis aset 12. juulil 1858. Hiljem esitas Keyserling sellest audientsist Eestimaa rüütelkonnale üksikasjalise aruande.[362] Raiskamata aega mingisugustele tseremoniaalsetele komplimentidele või tervitustele, küsis Aleksander II kohe: «Kas Teie pool on juba kõik rahulik?» Keyserling sai sellele vastata ainult põiklevalt. Ta vastas, et ülestõus Mahtras on küll täiesti maha surutud, «kuid selle eest, et ei tekiks uusi arusaamatusi, vastutada ei saa». Pärast seda hakkas Keyserling pikalt ja laialt seletama, et kõigi segaduste põhjuseks olid talupoegade lootused uue seaduse ja nende kergenduste peale, mida aga ei saa ellu viia enne kadastreerimistööde lõpetamist. Siinkohal katkestas teda tsaar: «Ma katkestan — te ju ise töötasite välja uue seaduse, mis nägi ette kadastreerimistööd, teda kontrolliti põhjalikult ja lõpuks ta kinnitati, kui seal on midagi tumedat ja ebatäielikku — kas pole siis ka teie selles süüdi.» Sellele võis Keyserling vastata ainult alandliku nõusolekuga, et ka nemad on «osalt süüdi». Kuid otsekohe, nagu vabandades Eestimaa aadlikke, hakkas Keyserling seletama, et rüütelkond ei võinud ju ette näha, et pärast kadastreerimistööde lõpuleviimist talupoegade koormised osutuvad hoopis kõrgemaiks endistest. Selle, loogika seaduste järgi lubamatu, kuid diplomaatia seisukohalt osava teemavahetusega puudutas Keyserling Aleksander II õrna kohta — tema hirmu uute talurahva rahutuste puhkemise ees. Kui uued normid võivad suurendada talupoegade mõisakoormisi ja järelikult ka uute rahutuste puhkemise ohtu, siis tuleb võib-olla üldse loobuda mõisakoormiste normeerimisest, nõustus Aleksander II Keyserlingiga.

[362] ENSV RAKA, f. 854, nim. A III, s.-ü. A IV — 19, l. 172—176.

Tsaar hakkas rüütelkonna pealikult pärima üksikasju Mahtras purukslöödud karistussalga tegevuse kohta. «Kuidagi ei suuda ma mõista,» ütles ta, «salga käitumist käsitsivõitluse ajal — nad kogu aeg kaitsesid end valesti, lasksid end ümber piirata jne.» [363] Märkides, et ülestõusust osavõtnute karistamine venib (kuid pole midagi teha, tuleb «süüdlased» põhjalikult välja selgitada), lõpetas Aleksander II audientsi «isalike manitsustega» Eestimaa rüütelkonna aadressil. «Ma usaldan teid isalikult ja soovin, et teie oleksite rahul ja ka talupojad võiksid olla rahul ... Aadel peab avameelselt tunnistama, et ta mõnes punktis eksis ... Ta peab seda tegema enda huvides.»

Keyserling täitis talle usaldatud missiooni edukalt ja pöördus Peterburist tagasi rahustavate teadetega. Kuid sellest hoolimata ei saa pidada Eestimaa aadli meeleolu sel ajal kaugeltki roosiliseks. Mõisnikud mõtlesid sel ajal vähem neid Peterburist ootavatele «ohtudele», kui neid hoopis lähemal ähvardavale talupojateibale. Oma seletuskirjas kindralkubernerile kirjutas kreisisaadik Mohrenschildt neil päevil: «... meie vaikne, töökas maarahvas muutus mõne nädala jooksul tooreks ja fanaatiliseks. Kes võis seda oodata! Siiamaani aitas kahest-kolmest sõdurist, et hilinejaid karistuste abil sundida oma kohustusi täitma, nüüd aga tungivad nad poolroodu kallale. Kes võis Mahtra sündmusi ette aimata!» Ja edasi mõtleb ta hirmuga tulevikule: «Eestlane oma flegmaatilise iseloomuga näitas üles kollektiivset vaimu. Mõne tunni jooksul mitmed sajad järgnevad üksikute üleskutsele. Kas ei tule siin tahes-tahtmata eeldada salajast, laialt hargnenud salanõu, mis Mahtras ainult liiga vara esile purskas.» [364] Mahtra tulekahju kumas viirastusid mõisnikele kogu maad haarava talurahvasõja leegid.

§ 4. 1858. a. talurahvarahutuste esimese etapi lõpp

Kohe pärast ülestõusu Mahtras saatis kuberner kolm ametnikku (Dehni Eestimaa kubermangu idaossa, Eberhardi lõuna- ja Gerneti lääneossa) talupoegade meeleolu kohta andmeid koguma. Hoolimata sellest, et neil ametnikel ja kohalikel haagikohtunikel õnnestus tegeliikult talupoegade tõelistest mõtetest õige vähe teada saada, [365] räägivad ka nende poolt kogutud andmed, et ülestõus Mahtras kutsus esile laialdase vastukaja.

---

[363] Mis laadi karistussalkade käitumist Aleksander II «mõistis», see ilmneb tema resolutsioonist tiibadjutant kindralmajor Apraksini 15. aprilli 1861. a. raportile — «Ma ei või heaks kiitmata jätta kr[ahv] Apraksini tegevust ...» Kindralmajor Apraksin kandis selles raportis ette 51 talupoja tapmisest ja 77 talupoja haavamisest Bezdna külas (Крестьянское движение в 1861 году после отмены крепостного права..., М.-Л. 1949, lk. 69).

[364] ENSV RAKA, f. 2054, nim. 1, s.-ü. 1993, l. 234.

[365] Ametnik Eberhard kirjutas oma ettekandes kubernerile: «Talupoegade meeleolust ja suhtumisest Mahtra ülestõususse ei saanud mõisnikud midagi öelda, kuna talupojad sellest sakstele muidugi midagi ei ütle» (ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 523, l. 141).

Ametnik Dehn teatas kubernerile Virumaalt, et siin, nagu mujalgi Eestis, ei teadnud mõisnikud peaaegu midagi talupoegade suhtumisest Mahtra ülestõususse. Kuid neil harvadel juhtudel, kui nad midagi olid kuulnud, kostis talupoegade juttudest selgesti «sümpaatia ja soov, et talupojad võidaksid».[366] Talurahva seas püsisid visalt kuuldused, et Eestimaale on saadetud väed mitte tsaari, vaid sakste poolt. Kui aga tuleb üldine ülestõus, siis ei pea ka see vägi enam vastu, räägiti rahva hulgas. Eriti vihatud mõisnike aadressil kõlasid ähvardused, et ka nende juures tuleb «Mahtra». Oma ettekande lõpus kirjutas Dehn, et inimesed, kes rahvast hästi tunnevad ja keda kuidagi arguses kahtlustada ei saa, rääkisid talle, et «on karta veel hullemaid plahvatusi . . .»[367]

Virumaa talupojad andsid neil päevil mõisnikele eriti sageli tunda oma viha nende vastu. Maa-Virumaa haagikohtunik teatas 7. juunil, et viimase kolme nädala jooksul toimus talupoegade ja mõisnike vahel rohkem väikseid kokkupõrkeid kui paari viimase aasta jooksul.[368] Alutaguse haagikohtunik teatas, et paljudes mõisates avaldub talupoegade «kangekaelsus ja vastumeelsus töö vastu» ning palus seetõttu tugevdada Narva garnisoni.[369]

Neil päevil hakkasid Ida-Eesti talupojad avalikult rääkima ka sellest, et mõisnikud peavad maa neile tagasi andma. Selles rajoonis teostati 1858. aastal topograafilisi mõõtmisi. Talupojad hakkasid rääkima, et «kroonu maamõõtjad» on saadetud neile maad päriseks mõõtma ja kohati keeldusid sõlmimast mõisnikega uusi rendilepinguid.[370] Iseloomulik on see, et kuuldused talupoegadele maa andmisest hakkasid kõige varem ja intensiivsemalt levima selles rajoonis, millel oli ühine piir Vene kubermangudega (vt. § 1).

Eriti ähvardav mõisnike suhtes oli talupoegade meeleolu Mahtra lähemas ümbruses — Järvamaa ja Harjumaa mõisates. Talupojad jälgisid tähelepanelikult sündmuste arengut Mahtras ning avaldasid oma sümpaatiat ülestõusnute suhtes mõnikord otse avalikult. Nende maakondade mõisnikud kinnitasid, et nende mõisates «oli puudunud ainult vastav üleskutse samasuguste sündmuste esilekutsumiseks nagu Mahtras».[371] Võib-olla kõige paremini sõnastas Harjumaa talupoegade seas 1858. aastal valitsenud meeleolu Kose kihelkonna kirikuõpetaja Hoerschelmann, kes kirjutas kirikukroonikasse «terve kubermangu eestlaste» kohta: «Nemad loobusid teost, pidasid ässitavaid kõnesid oma mõisahärrade kohta, arvasid — nüüd on tulnud aeg oma orjuse iket täiesti maha raputada.»[372]

Kõige optimistlikuma aruande koostas oma sõidust ametnik Gernet, kes oli saadetud kubermangu lääneossa. Kuid ka siin tunnis-

---

366 ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 523, l. 131.
367 Sealsamas, l. 132.
368 Sealsamas, l. 136—137.
369 Sealsamas, l. 173.
370 Sealsamas, l. 146.
371 Sealsamas, l. 140.
372 Joh. Reinthal, tsit. teos, lk. 159.

tasid mõisnikud, et teated ülestõusust Mahtras jõudsid nende talupoegadeni «kahtlustäratavalt kiiresti».[373] Kuulda saanud ülestõusust Mahtras, hakkasid talupojad Hiiumaal ja Muhu saarel kõrtsides ja palvemajades «kõvasti poliitikat tegema», nagu märkis kohalik haagikohtunik.[374] Talurahvaliikumise tõus kubermangu lääneosas algas aga alles juuni lõpus.

Peale ülalnimetatud allikate kogus kuberner Grünewaldt andmeid talupoegade meeleolu kohta ka kirikuõpetajate kaudu. Nende andmete põhjal kindralmajor Issakovi jaoks koostatud ülevaates 33 kihelkonna kohta on iseloomustatud ainult kaheksat kui sellist, kus valitses «täielik rahu».[375]

Ülestõusule Mahtras järgnesid talupoegade uued avalikud vastuhakud. «Kuni eilse päevani olid meie omad veel vaiksed ja tegid oma tööd,» teatas Mahtra läheduses asuva Seli mõisa omanik Tiesenhausen 2. juunil kubernerile, «täna hommikul keeldusid ka nemad teist hobust sõnnikuveole saatmast.»[376] Kuna juba järgmisel päeval ilmusid Seli ümbrusesse suured sõjaväeosad, lõpetasid sealsed talupojad oma vastupanu. Lääne-Harju haagikohtuniku 9. juuni raportist on näha, et talupoegade keeldumised abiteost leidsid neil päevil aset ka Haaberstis, Humalas ja Rahulas.[377] Ranna-Virumaal Kihlevere ja Vanamõisa mõisas enamik talupoegi, teatamata avalikult abiteost keeldumisest, lihtsalt lõpetas selle tegemise. Teopäevi ei teinud ka nende mõisate maal elavad popsid.[378] Teravnes uuesti Vihula talupoegade vastuhakk oma mõisnikule.[379] Kahjuks pole säilinud andmeid, kuidas arenes ja millega lõppes talupoegade vastuhakk viimatinimetatud mõisas.

Oma ringkirjas kihelkonnakohtunikele 26. juunist kirjutas kuberner Grünewaldt, et kuigi väliselt on rahu taastatud, «võib jätkuda väikesest ajendist, et tuha all hõõguvat tuld uueks leegiks puhuda».[380] Kuberner nõudis, et kihelkonnakohtunikud pööraksid tähelepanu igasugustele meelepahaavaldustele talupoegade poolt ja esimese vajaduse korral kohe talle ette kannaksid, mööda minnes teistest instantsidest.

Juuni teisel poolel tekkis talurahvaliikumises ajutine vaheaeg. Peale suurte sõjaväeüksuste küladesse ilmumise Kesk-Eestis seletavad selle vaheaja tekkimist teatud määral ka põllumajanduslike tööde tähtajad. Esimese raskema abiteo korras tehtava töö — sõnnikuveo aeg oli juba möödas, heinatöö ja viljakoristus polnud aga veel alanud. Talupoegade ja mõisnike vaheliste suhete kõige teravamad küsimused olid ajutiselt päevakorralt kadunud.

---

[373] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 523, l. 126.
[374] Sealsamas, l. 143.
[375] Sealsamas, l. 193.
[376] Sealsamas, l. 57.
[377] Sealsamas, l. 150.
[378] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 525, l. 9.
[379] Sealsamas, l. 7—8.
[380] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 523, l. 227.

V

1858. a. TALURAHVARAHUTUSTE TEINE ETAPP

§ 1. Talurahva rahutuste uue tõusu algus

Juuni keskel alanud ajutine vaikusperiood teatud määral rahustas valitsusvõime. Talupoegade meeleolu jälgiti endiselt tähelepanelikult, kuid uusi vägesid Eestimaale enam ei saadetud. Ainult Schlüsselburgi polgu reservpataljon pidi sooritama demonstratsioonimarsi läbi Eestimaa kubermangu, et, nagu oli öeldud vastavas korralduses, «moraalse mõjuga kaasa aidata rahu kindlustamisele Harju maakonnas, mida olid veidi rikkunud seal hiljuti toimunud segadused . . .» [1]

Kuid juba juuni 20-ndail päevadel ilmnesid mitmel pool kubermangus uued tundemärgid talupoegade seas toimuvast käärimisest. Seoses Vaivara kihelkonnas Auvere mõisas aset leidnud talupoegade vastuhaku mahasurumisega oli 5 sealset talupoega heidetud Tallinna vanglasse. [2] Varsti pärast areteeritute äraviimist otsustasid kohalikud talupojad saata Peterburi palvekirja, [3] milles nad kaebasid oma julma karistamise üle mai alguses ja palusid vangistatute vabastamist. Käskjalaks valiti üks Auvere vaesemaid talupoegi — Mart Maior. Juuni alguses sõitis Maior pealinna ja 11. juunil tal õnnestus Auvere talupoegade palvekiri üle anda ühele tsaari tiibadjutandile. Maiori tagasipöördumisel Auveresse hoiatas teda uus vallatalitaja Tork, et palvekirja esitamise eest ootab teda mõisniku poolt karistus. [4] Maior asus kohe uuesti teele ja, jõudnud Peterhofi, andis siin suurvürst Konstantinile 14. juulil üle uue palvekirja, milles palus kaitset isiklikult endale. Peterhofis võeti Maior passi puudumise pärast kinni ja saadeti tapi korras tagasi koju. [5]

[1] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 531, l. 1—2.

[2] 3. septembril langetatud kohtuotsusega mõisteti talupojad Nurk ja Põllo kolmeks aastaks, Johannes kaheks aastaks vangi. Nikkolale ja Mesipuule määrati 70 hoopi vitsu (ENSV RAKA, f. 862, nim. 1, s.-ü. 6175, l. 62—63).

[3] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 524, l. 8.

[4] ENSV RAKA, f. 862, nim. 1, s.-ü. 6224, l. 5 ja 24.

[5] Sealsamas, l. 2—3.

Auvere talupoegade palvekiri jõudis aga siseministeeriumisse ja ootamatult võttis asi talupoegadele suhteliselt soodsa pöörde. 20. juunil saatis siseminister Lanskoi koopia esimesest palvekirjast kuberner Grünewaldtile. Nagu nägime eelmises peatükis, oli Lanskoi neil päevil valmis tegema väiksemaid järeleandmisi, et aga kuidagi saavutada talurahva rahutuste vaibumine Eestimaal. Selles vaimus oli koostatud ka tema saatekiri eelnimetatud koopiale. Lanskoi kirjutas, et kuna mõisnik ise oli «süüdi arusaamatuste tekkimises» ja talupojad sõjaväeüksuse ilmumisel kohe alistusid, siis tuleb kuberneril pöörata tähelepanu neile asjaoludele ja anda Auvere talupoegade asjas «seaduspärased korraldused».[6] See oli ilmne vihje sellele, et Auvere talupoegi on karistatud «liiga karmilt». Ainult pika kirjavahetuse tulemusena, mis kestis kuni 1858. a. detsembrini, õnnestus kuberneril tõestada, et Auvere talupoegade suhtes oli käitutud «õigesti» ja «seaduslikult».[7]

Kuid juba enne kuberner Grünewaldti said sellest teatud ajutisest ja ilma tulemusteta jäänud pöördest nende kasuks teada Auvere talupojad ise. Mart Maior, kes hoolikalt kogu hilisema juurdluse ajal varjas inimeste nimesid, kellega ta Peterburis oli kohtunud, tõi tagasipöördumisel «Auvere talupoegadele teate, et pärast palvekirja üleandmist ühele kõrgele keiserlikule isikule, oli Mardile kinnitatud, et Tallinnas vangi pandud inimesed on lühikese aja pärast varsti jälle Auveres ja kõik politseivõimud saavad kõige karmimal viisil karistada».[8] Mart Maiori poolt toodud teated andsid talupoegadele uut julgust. Alutaguse haagikohtunik teatas 4. juulil kubernerile, et väga «halb vaim» valitsevat nüüd mitte üksi Auvere talupoegade seas, vaid kogu Vaivara kihelkonnas. Talupojad rääkisid avalikult, et niipea kui Auvere inimesed vabastatakse, hakkavad ka nemad nõudma «oma õigust».[9] Laagna teomees Tõnis Nachtigal keeldus minemast sulaseks selle peremehe juurde, kuhu teda tahtis määrata mõis. Haagikohtunikule, kelle juurde ta karistamiseks toodi, teatas ta, et talupojad on nüüd «vabad» ja et ta «esitas Peterburis oma kaebuse Valitsevale Senatile, kust varsti tuleb järelepärimine tema suhtes tehtud ebaõigluste kohta».[10]

Juuni keskel põgenes talupoegade eest Maa-Läänemaa haagikohtunik. Märjamaa kihelkonnas asuvasse Vaimõisa sõitis 14. juunil

---

[6] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 524, l. 1.
[7] Sealsamas, l. 9—10; s.-ü. 527, l. 72 ja 75; f. 2054, nim. 1, s.-ü. 1993, l. 356.
[8] ENSV RAKA, f. 862, nim. 1, s.-ü. 6175, l. 28.
[9] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 523, l. 236.
[10] Sealsamas, l. 240. Ilmselt mõtles Tõnis Nachtigal seda kaebust, mille oli esitanud Peterburis Mart Maior, kuid haagikohtunik ei saanud temast aru. Maior (ta enda sõnade järgi) «viidi mõisa ja... sai ilma arvuta peksa». Ta perekond aeti talust välja. Peale selle hoiti Maiorit veel 9 kuud Tallinnas vangis ja karistati siin 70 vitsahoobiga. 1860. aastal hakkas Maior organiseerima talupoegade ümberasumist Samaarasse ja esitas sellega seoses uue (arvult kolmanda) palvekirja tsaarile. Selle eest määrati Maior pärast kehalise karistuse kandmist arestiroodu ja hiljem saadeti Siberisse (ENSV RAKA, f. 862, nim. 1, s.-ü. 6224, l. 59—60; s.-ü. 6205, l. 11 ja 13).

politseiniku saatel haagikohtunik Buxhövden, et lasta tappa loomataudi haigestunud kariloomi. Kui ametnikud külla läksid, hakkasid talupojad mõnes kohas vastu ega lasknud oma loomi hukata. Järgmisel hommikul ilmusid mõisa kõik Vaimõisa talupojad ja teatasid ähvardaval toonil, et kui haagikohtunik katsub karistada loomade tapmisele vastu hakanud talupoegi, «siis hakkavad nad sellele väevõimuga vastu — kogu ümbruskond on selleks kokku kogunenud ja valmis». [11] Kuuldes talupoegade ähvardusi, tormas ehmunud politseinik majast veel mitte väljunud haagikohtuniku juurde ja hüüdis: «... rakendame aga kiiremini hobused ette, et saaksime minema, muidu juhtub siin Mahtra lugu». [12] Haagikohtunik järgnes meeleldi sellele nõuandele, põgenes kiirustades mõisast ja teatas kõigest sündinust kubernerile. [13]

Juuni lõpus algasid uuesti talupoegade avalikud väljaastumised mõisnike vastu. Kümne päeva jooksul (arvates 24. juunist) puhkesid rahutused kaheksas mõisas. Hakkasid kujunema uued vastupanukolded, talurahva antifeodaalse võitluse piirkonnad.

Ülestõus Mahtras oli eesti talupoegadele õppetunniks. Kogemused olid jälle kord näidanud, et üksmeelse väljaastumise abil võib mõisnikele kätte maksta vähemalt osa kannatuste eest, mida nad talupoegadele olid põhjustanud. Soov korraldada enda juures «uus Mahtra» paistab selgesti läbi paljudest teisel etapil toimunud rahutustest. Nähtavasti ähvardasid seda teha Vaimõisa talupojad. «Uue Mahtra» tahtsid oma mõisnikele korraldada ka Karinu ja Maardu talupojad. [14] Dokumendid räägivad talupoegade kavatsustest «uut Mahtrat» korraldada suhteliselt harva. Kuid nagu nägime eelmise peatüki lõpus, said ofitsiaalsete teadaannete ja aruannete koostajad talupoegade tõelistest mõtetest teada võrdlemisi vähe.

Juuni esimesel poolel oli Harju maakond sõjavägedega üle ujutatud. Osalt seetõttu kandus talurahvaliikumise raskuspunkt juuni lõpus kubermangu keskusest ta äärealadele — lääneossa (Hiiu saarele) ja idaossa (Järvamaale ja Virumaale).

Ka teisel etapil püüdsid talupojad oma antifeodaalseid väljaastumisi mõnikord õigustada «uue seadusega». Kuid talupoegade jutud uuest seadusest lõppesid nüüd sageli ähvardusega: kui meid ei aita ka uus seadus, siis «võtame oma õiguse ise». 14. juulil teatasid Hiiu saarel asuva Suuremõisa teolised mõisavalitsejale, et «nad seadust enam ei arvesta ja ise tahavad oma õigust kätte saada ... Mihkel Piht ütles, et ta tahab uue seaduse katki rebida ...» [15] Mäe mõisa talupojad Läänemaal nõudsid 16. juulil abiteo kaotamist, põhjendades oma nõudmist uue seadusega. Kui neile vastati keeldumisega, teatasid talupojad, et «võtavad ise endile oma õiguse». [16]

---

[11] ENSV RAKA, f. 863, nim. 1, s.-ü. 1006, l. 7.
[12] Sealsamas, l. 13.
[13] ENSV RAKA, f. 854, nim. 1, s.-ü. A IV—15, l. 263.
[14] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 525, l. 49; f. 861, nim. 1, s.-ü. 1701, l. 3.
[15] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 525, l. 191.
[16] Sealsamas, l. 207.

Ajavahemikul pärast Mahtra ülestõusu mahasurumist kuni talurahvaliikumise uue kulminatsioonini näitasid antifeodaalses võitluses kõige suuremat aktiivsust üles teomehed. Osalt näitab see, et teomehed ei lasknud end suurte karistusvägede ilmumisega nii suurel määral hirmutada kui peremehed. Osalt on see aga seletatav mõisakoormiste ja põllutööde konkreetse iseloomuga. Juuni lõpus algasid heinatööd, seejärel viljakoristus mõisapõllul. Sellele abiteole saatsid talud välja tavaliselt ainult teolisi, ilma tööloomadeta. Kõige valusamalt said sel ajal mõisaorjust tunda teolised, keda kurnati ja peksti mõisapõldudel. Sel pinnal puhkevad vastuhakud haarasid juuli keskpaigani 15 mõisat kubermangu erinevais kihelkondades. 13 mõisas (Emumäe, Essu, Karinu, Kuksema, Tapa, Vaemla, Kassari, Emmaste, Kõrgessaare, Suuremõisa, Adma, Ageri, Võhmuta) astusid mõisniku vastu välja teomehed, kahes mõisas (Roosna-Alliku, Putkaste) peremehed. Kõige tugevam oli talurahvaliikumine sel perioodil Hiiumaal, mis oli juba ammu kujunenud piirkonnaks, kust teomehed kõrvalteenistust otsides sageli «suurel maal» käisid.

Rida andmeid räägib selle poolt, et lähemalasuvate rajoonide talupojad tundsid õige täpselt Mahtra ülestõusuga seotud sündmusi. Reas Järvamaa ja Virumaa mõisates teevad talupojad talurahva rahutuste teisel etapil katset pääseda neid ähvardavaist karistustest kollektiivse vastupanu abil nagu Mahtraski, mõnikord samuti naabervaldade kaasabil.

Talurahvaliikumise teise etapi algusele õige iseloomulikud vastuhakud leidsid aset Järvamaal Karinu ja Kuksema mõisas. Teomeeste vastuhaku ajendiks Karinul sai kupja katse läbi peksta üht teomeest selle eest, et ta oli oma hobuse mõisapõllule sööma lasknud. Heinamaal töötavad teomehed kihutasid kupja minema ja läksid siis kõik koos mõisaõuele «kisaga ja ähvardades kupja maha lüüa...» [17] Mõisnik tahtis «ässitajaid» vangistada, kuid ei suutnud seda teha. Samal õhtul korraldasid teomehed kõrtsis koosoleku ja läksid öösel ähvardavaid hüüdeid kuulda lastes demonstratiivselt läbi mõisaõue.

Naabruses asuvas Kuksema mõisas kutsus konflikti esile asjaolu, et teomehed muutsid töökorda mõisa heinateol. Mõisa heinamaal mõõdeti söömavahe-tükid välja nelja mehe peale, teomehed hakkasid seda tööd tegema nüüd viiekesi. Kubjas tahtis teomehi selle eest läbi peksta. Vihale aetud teomehed läksid mõisa, tungisid häärberi ja teatasid mõisnikule, et nad kedagi endi hulgast karistada ei lase. Mõisateenrite ja vallatalitaja abiga suutis mõisnik teomehed aga majast välja tõrjuda ja mõned neist isegi areteerida. [18]

3. juulil saadeti Karinu ja Kuksema «mässavad» teomehed karistamiseks haagikohtuniku. juurde. Selleks ajaks kogunes sinna suur hulk Karinu teomehi. Karistamiseks kohale toodud teomehed

[17] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 525, l. 48.
[18] Sealsamas, l. 46.

panid meeleheitlikult vastu ja haagikohtunikul õnnestus, nagu ta ise kirjutas, «ainult suure vaeva ja siinsete inimeste (s. t. mõisateenrite. — *J. K.*) abiga viia kohtualused karistamise paigale».[19] Kahel Kuksema teomehel — Jaani Juhani Jaagul ja Lepiku Hansul — õnnestus isegi piinajate käest korraks lahti rabelda ja joosta Karinu teomeeste hulka, keda nad üles kutsusid ühiselt haagikohtunikule vastu hakkama.[20] Kuigi Karinu teomehed ei julgenud seekord haagikohtunikule vastu hakata, oli nende seas valitsev meeleolu siiski õige ähvardav. Sellest räägib mõisnik P. Roseni kiri kubernerile 4. juulil. «Siinjuures ma pean märkima,» kirjutas mõisnik, «et teomeeste seas valitseb väga halb meeleolu ja et need 4 ülalnimetatut (mõeldud on karistada saanud teomehi. — *J. K.*) on peamised lurjused ja kavatsevad veel hullemat, nagu ... mõnikord salaja teada õnnestub saada. Nad osutasid ... isegi sellele, et Mahtra omad olevat vabaks lastud ja nendega midagi ei juhtu. Minu kub[jas] ... kuulis ise, kuidas nad omavahel rääkisid, et ... tahavad ka sõda pidama hakata.»[21]

Neil päevil keeldusid mõisapeksule alistumast ka Tapa mõisa teomehed. Nad ei suutnud siiski ära hoida kupjale vastu hakanud teomehe Jakob Heinbergi karistamist.[22]

Ageri mõisas suurendasid teomehed samuti nagu Kuksemalgi söömavahe-tükil (4 vakamaad) töötavate teomeeste arvu viieni. Kui aidamees neid 5. juulil püüdis «korrale kutsuda», kihutasid nad ta heinamaalt minema.[23] Neli «mässajat»: Kulberg (Kuhlberg), Pilve, Viol ja Samtmann (Simpmann) kutsuti 10. juuliks haagikohtuniku juurde. Sellest teada saanud, tulid kõik Ageri mõisa teomehed kokku ja otsustasid «alati kokku hoida ja vastu hakata ...»[24] Kuigi 10. juulil läksid haagikohtuniku juurde kõik Ageri teomehed, ei suutnud nad siiski karistust ära hoida. Kuid ka pärast seda püsis Ageris rahutu meeleolu. Osa teomehi käis kuberneri juures kaebamas, kuid loomulikult tulemusteta. Teomees Jakob Bölmann peksis läbi vallatalitaja Aavapuu, kuna see abistas mõisnikku teomeeste karistamisel.[25]

Ageri on üks neid väheseid mõisaid, kust on andmeid ka popside vastupanust abiteole. Kuus Ageri mõisa popsi — 5 naist ja üks mees — keeldusid juulikuus tegemast abiteo päevi, mida mõisnik neilt rendilepingu põhjal nõudis. Nad anti kohtu alla, kes kohustas neid abitegu tegema ja määras peale selle mehele 70 hoopi ja kahele vabadikunaisele kummalegi 40 hoopi vitsu.[26]

---

[19] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 525, l. 47.
[20] ENSV RAKA, f. 905, nim. 1, s.-ü. 7, l. 45.
[21] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 525, l. 49. Roseni kiri on kannatada saanud (üks nurk on ära rebitud) ja seetõttu esineb selle tekstis lünki.
[22] ENSV RAKA, f. 905, nim. 1, s.-ü. 7, l. 53—54.
[23] Sealsamas, l. 55.
[24] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 525, l. 54.
[25] ENSV RAKA, f. 905, nim. 1, s.-ü. 7, l. 93.
[26] Sealsamas, l. 77 ja 84.

Mehiselt hakkasid mõisnikule vastu Võhmuta teomehed. 17. juulil käskis mõisavalitseja teomehe Mündi Jakobi mõisa tuua ja läbi peksta selle eest, et teomees oli teda «sõimanud». Süüaluse asemel kihutasid ratsa mõisaõuele 25 teomeest. Hoolimata nõudmistest ei andnud nad Mündi Jakobit endi hulgast välja ja ratsutasid koos minema.[27]

Virumaal ei haaranud rahutused enam ainult rannikut, nagu esimesel etapil, vaid ka sisemaad. Emumäe mõisas vangistasid mõisateenijad 28. juunil ühe «sõnakuulmatu» teomehe heinamaal ja viisid ta mõisa, et seal läbi peksta. Haaranud kätte teibad, järgnesid neile kõik heinamaal töötanud teomehed. Mõisnikule teatasid nad, et ei luba oma seltsimeest karistada. Teomeeste teivaste nägemisest ehmunud mõisnik laskis areteeritu kohe vabastada.[28] 11. juulil saadeti Emumäele pool eskadroni ihukaardiväe Uraali kasakaid.[29] Seoses sündmustega Emumäel soovitas kuberner kohalikul haagikohtunikul silmas pidada, et selle «kurja» juurte otsimisel «teda võivad abistada hea reputatsiooniga taluperemehed».[30]

Järvamaal astusid taluperemehed sel ajal avalikult välja ainult ühes mõisas — Roosna-Allikul. 29. juunil kutsusid vallatalitaja Hans Rütli ja ta abiline Jaan Ugakask kokku talupoegade koosoleku.[31] Otsustati abitegu enam mitte teha. Kuigi koosoleku oli kokku kutsunud talitaja, astus sellel kõige energilisemalt välja taluperemees Pruali Jüri, kes nõudis, et kõik talupojad oleksid üksmeelsed.[32] Roosna-Alliku talupoegade vastupanu kestis ainult paar päeva. Juba 2. juulil saatis talitaja oma teomehe abiteole, varjates seda teiste talupoegade eest.[33] Varsti suruti maha ka teiste peremeeste vastupanu.[34]

Eriti ähvardavad võimudele olid juuni lõpus kubermangu läänepiiril (mis oli ühtlasi ka tsaaririigi läänepiiriks) — Hiiu saarel ja Läänemaa rannikul — puhkenud talurahva rahutused. Nende mahasurumine oli seotud raskustega, kuna Haapsalu garnisoniks olev invaliidide komando osutus algusest peale võimetuks ja vägesid tuli sinna saata Tallinnast. Juba kaasaegsed lugesid rahutusi kubermangu lääneosas kõige olulisemaks pärast ülestõusu Mahtras. «Märgukirjas Eestimaa talupoegadest» on kirjutatud: «Niisiis, vaevalt suudeti asi lõpetada Kose-Uuemõisa, Habaja ja Mahtra mõisas, kui Tallinna saabus teade (juuli esimesel poolel), et talupojad mõnedes mõisates H i i u m a a saarel ja H a a p s a l u l(inna) läheduses keelduvad täitmast neil lasuvaid kohustusi.»[35]

[27] ENSV RAKA, f. 905, nim. 1, s.-ü. 7, l. 71.
[28] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 525, l. 26—27.
[29] Sealsamas, l. 28 ja 39—40.
[30] Sealsamas, l. 35.
[31] ENSV RAKA, f. 862, nim. 1, s.-ü. 6179, l. 5.
[32] Pruali Jüri ütles, et kui keegi julgeb minna mõisatööle, siis peab ta tema ise kinni ja «võtab hobusel looga maha» (ENSV RAKA, f. 905, nim. 1, s.-ü. 7, l. 49).
[33] ENSV RAKA, f. 862, nim. 1, s.-ü. 6179, l. 8.
[34] ENSV RAKA, f. 905, nim. 1, s.-ü. 7, l. 47—48.
[35] ENSV RAKA, f. 2054, nim. 1, s.-ü. 1993, l. 277.

Esimesed teated talurahva rahutustest Eestimaa kubermangu lääneosas räägivad teomeeste nõudmistest anda neile täielik liikumisvabadus. Igaks suveks tuli Hiiu saarelt ja Läänemaa rannikult suur hulk teolisi ja popse sisemaale tööle, lunastanud selleks oma mõisnikult vastavad «piletid». Eriti sageli töötasid nad kraavikaevajatena. Need inimesed lugesid uuest seadusest välja eelkõige seda, et talupoegadele antakse senisest suurem liikumisvabadus. Just sel ajal avaldas «Pärnu Postimees» kuulutuse, et Narvas vajatakse töölisi. Mai lõpus nõudsid Uuemõisas kolm teomeest mõisavalitsejalt passide andmist, kuna nad tahtsid minna Narva tööle. Kui neile vastati keeldumisega, kuna nende lepinguaeg peremeestega polevat veel lõppenud, läksid nad omavoliliselt minema. Mõisnik laskis nad aga teel kinni võtta ja tagasi tuua, «sõnakuulmatuse» eest peksti nad läbi.[36] Juuni algul said kehalise karistuse osaliseks samuti omavolilise lahkumise eest kaks teomeest Salajõe mõisast.[37] Neil päevil Läänemaal viibinud kubermanguvalitsuse ametniku Gerneti andmeil leidsid teomeeste omavolilise lahkumise juhud aset ka paljudes teistes Hiiu- ja Läänemaa mõisates.[38]

Esimesed teated selle kohta, et talurahvaliikumine Hiiu saarel hakkab võtma «ähvardavat» iseloomu, sai kuberner 12. juunil. Kohalik haagikohtunik teatas talle, et pühapäeviti kogunevad sajad inimesed kõrtsidesse ja palvemajadesse ja «nähtavasti lepivad kokku ühiskondliku rahu ja korra rikkumise plaanides . . .»[39] Kuid esialgu pidasid võimud kubermangu lääneosa veel suhteliselt «vaikseks». Olukord muutus järsult jaanipäeva (24. juuni) paiku.

Hiiumaal hakkas teomeeste seas laialt levima nõue, mis esile tõsteti juba Järvamaal, — vähendada töönorme abiteo korras tehtaval heinateol. Hiiumaa teomehed hakkasid nõudma, et heinatööl pandaks söömavahe-tükile tööle senise 8 inimese asemel 10. Teomehi võis ajendada selle nõudmise esitamisele uue talurahvaseaduse 148. paragrahv, kus on öeldud: «Heinu peab üks niitja iga 3 sööma vahel (§ 142) sedamööda niitma, kuda heinamaa on, kõige vähemaste 17 ja kõige rohkemaste 21 vene ruutsülda ja sellesama aja sees peab üks inimene niipaljo loogu ülesvõtma kui kaks on niitnud.» See tähendas, et näiteks ühe majandustiinu (=3200 ruutsülda e. 1,46 ha) pidid vastavalt heinamaa headusele ühe söömavahega ära niitma 7 kuni 11 niitjat.

Juuni lõpus ja juuli alguses nõudsid niitjate arvu suurendamist söömavahe-tükil kuue Hiiu saarel asuva mõisa teomehed (43 protsenti kõigist mõisatest idapoolses Reigi, Käina ja Pühalepa kihelkonnas).

Esimesena astusid välja Vaemla mõisa teomehed. Mõni päev enne jaanipäeva tuli mõisavalitseja juurde teomees Jaan Purs ja teatas, et edaspidi tulevad teomehed heinatööle kümnekesi sööma-

[36] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 525, l. 160.
[37] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 523, l. 126.
[38] Sealsamas, l. 143.
[39] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 525, l. 152; vt. ka s.-ü. 523, l. 143.

vahe-tükile. Vao ja Jausa külast pärit olevad teomehed viisid oma otsuse ka otsekohe ellu. Kõige aktiivsemad olid siinjuures teomehed Kaarel Turro ja Ado Proso.[40] Vaemla teomehed mitte ainult et sundisid mõisnikku täitma oma nõudmisi, vaid kutsusid ka naabermõisate teomehi üles järgnema endi eeskujule.

Kolm teomeest Vao külast — Siim Kraavik, Jüri Kraav ja Juhan Klomp — läksid Emmaste ja Kassari mõisa ja kutsusid sealseid teomehi üles samuti suurendama heinaniitjate arvu.[41] Kassari mõisas algas vastuhakk nähtavasti just seoses Vaemla teomeeste üleskutsega. Ka siin oli mõisnik sunnitud teomeestele järele andma, et vältida heinatöö nurjumist.[42]

Emmastes nõudsid teomehed 23. juunil mõisavalitsejalt, et söömavahe-tükil hakkaks tööle mitte vähem kui 10 niitjat. Mõisavalitseja keeldus. 25. juunil ilmus heinatööle vähem kui pool teomeestest. Ülejäänud ei hakanud tööle, oodates teateid naabermõisatest. Mõned neist läksid sinna andmeid koguma. Teada saanud, et Vaemlas ja Kassaris juba niidetakse heina kümnekesi ja kuna «käskjalad neist mõisatest kutsusid ka neid selleks üles . . .»,[43] muutsid ka Emmaste teomehed töökorda heinamaal.

Nendel päevadel esitasid samasuguse nõude mõisavalitsejale ka Kõrgessaare teomehed. Kuid pärast valitseja kategoorilist keeldumist teomehed loobusid oma nõudmisest.[44]

Juuli keskel algasid teomeeste vastuhakud ka Pühalepa kihelkonnas. 14. juulil hakkas grupp Suuremõisa teomehi sõjalaevastikust erru lastud madruse Juhan Annikerta, Mihkel Pihti ja Juhan Reede juhtimisel nõudma, et viljakoristusel töötaks söömavahe-tükil senise viie inimese asemel kuus.[45] Nad viitasid siinjuures Käina kihelkonna (seal asusid Vaemla, Kassari ja Emmaste mõis) talupoegade eeskujule, kes olevat saavutanud kõigi oma nõudmiste täitmise ja nüüd «võivat end ülal pidada, nagu tahavad».[46] Kuna aga osa teomehi kuulas mõisavalitseja sõna, siis suruti vastuhakukatse maha.

Käina kihelkonnas järgnesid juuli keskpaiku Vaemla teomeeste eeskujule Adma mõisa teomehed.

Taluperemehed astusid Hiiu saarel välja Putkaste mõisas. Vastuhakk algas siin umbes samal ajal kui Vaemlas. Putkastes näitasid suurt aktiivsust vastuhaku ajal üles külakupjad — vallavalitsuse käskudetäitjad ja sõnaviijad, kelleks olid tavaliselt vaesemad talupojad. Külakupjad innustasid teisi talupoegi vastuhakule ja andsid kõikjal edasi, nagu väljendas külakubjas Andrus Turri, «peremeeste

[40] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 525, l. 197 ja 203.
[41] Sealsamas, l. 202.
[42] Sealsamas, l. 165—166.
[43] Sealsamas, l. 200.
[44] Sealsamas, l. 165—166.
[45] Õigustust sellele nõudmisele võisid nad leida uue talurahvaseaduse 154. paragrahvist, mille järgi 42-ruutsüllase peretüki rukki pidi lõikama 5 või 6 päevaga — järelikult ühe päeva jooksul 5 või 6 inimesega.
[46] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 525, l. 191.

koosoleku käsu» abiteost keeldumise kohta. Aktiivselt võtsid vastuhakust osa teomehed. Neid taluperemehi, kes esialgu kõhklesid, sundis vastuhakuga ühinema teomeeste aktiivne väljaastumine. Nagu teatasid hiljem ülekuulamisel kaks taluperemeest, ei teinud nad abitegu sellepärast, et nende teomehed, olles mõisast tagasi tulnud, teatasid, et abitegu ei tehta. [47] Alates jaanipäevast lõpetasid Putkaste mõisa talupojad abiteo tegemise.

Saanud üheaegselt teada vastuhakkudest Hiiu saarel ja rahutustest Emumäel (Sise-Virumaal), pidas kuberner Grünewaldt esialgu ohtlikumaiks viimaseid. Seepärast saatis ta Virumaale hiljuti Peterburist saabunud kasakad, Hiiumaale aga läkitas informatsiooni kogumiseks kubermanguvalitsuse ametniku L. Eberhardi. [48]

7. juulil saabus Eberhard Haapsallu, kus ta kohtus rüütelkonnapealiku poolt siia olukorda selgitama saadetud mõisniku Konstantin Ungern-Sternbergiga. Samal päeval sõitsid nad üle Hiiu saarele ja siirdusid Vaemlasse. 8. juuli hommikuks kogunes mõisa umbes 120 talupoega, nende hulgas ka naisi. Eberhardi küsimusele, et kas nad põhjendavad oma nõudmisi uue seadusega, vastasid talupojad, et nad «uut seadust ei tea ja ei tahagi teada, ja ainult sellepärast nõudsid 10 inimest tiinule, et nad üheksa teomehega valmis ei saa». Eberhardi ja Ungern-Sternbergi manitsuskõned ei andnud mingeid tulemusi. Erilise aktiivsusega paistsid silma teomehed Juhan Heinapuu, Ado Kõrv (Kõrev), Jaan Purs, Hans Jõgimaa ja Gustav Timmelmann. Eberhard käskis talitajat need «ässitajad» areteerida ja järgmiseks hommikuks tema juurde Suuremõisa toimetada. Talitaja ei tulnud selle ülesandega aga toime. Vaevalt olid talitaja ja ta abilised teinud katset üht teomeest areteerida, kui kõik heinalised kokku jooksid. Vehkides vikatite ja heinahangudega, ähvardasid nad talitajale ja ta abimeestele «anda midagi mälestuseks sellest päevast ...», kui nad silmapilk heinamaalt ei kao. Traagikoomiline lugu juhtus seejuures teomehe Gustav Timmelmanniga. Nagu ta ise hiljem ülekuulamisel rääkis, olevat ta jäänud «haigeks», kui talitaja teda mõisa tahtis viia, «mille järele teised teda ta arguse pärast pilkasid ja peksid, nii et ta uuesti haigeks jäi».

10. juulil sõitsid Eberhard ja Konstantin Ungern-Sternberg Putkaste mõisa. Samal päeval kogunes nende kutsel mõisa umbes 60 taluperemeest. Talupojad teatasid Eberhardile, et kuna neile uue seadusega juba selleks aastaks lubatud kergendusi ei antud, siis võtsid nad need endile ise. Peale selle polevat neil üldse niipalju maad, kui neil vastavalt koormiste suurusele peaks uue seaduse järgi olema. Eberhard ähvardas talupoegi sõjaväe kohalesaatmisega, kui nad «omavoli» ei jäta. Kuid ka see ähvardus ei hirmutanud kogunenud talupoegi. Nagu kirjutab Eberhard, vastas üks talupoeg talle, et «las ainult sõjavägi tuleb, nad tulevad toime ka sõjaväega».

---

[47] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 525, l. 195.

[48] Sealsamas, l. 161. Eberhard koostas oma sõidu kohta põhjaliku aruande, millele tuginebki järgnevate sündmuste kirjeldus (sealsamas, l. 164—167).

Teine talupoeg aga hüüdis, et nende mõisnik olevat talupoegade eest juba minema põgenenud (Putkaste mõisnik parun Stackelberg viibis sel ajal välismaal). Nähes, et ähvardused muudavad olukorra ainult teravamaks, püüdis Eberhard nüüd väljapääsu leida «sõbralikus kokkuleppes». Ta teatas talupoegadele, et nende mõisakoormisi muudetakse juba sel sügisel, selle aasta koormiste asjus peavad talupojad aga pöörduma kuberneri poole. Kui talupojad nõudsid, et saksad ise tuleksid nende põldude madalat kvaliteeti vaatama, siis nõustusid Eberhard ja Ungern-Sternberg südant kõvaks tehes ka sellega. Mõlemaid võimuesindajaid sõidutati külapõldudel ringi. Eberhard oli pärast seda sunnitud tunnistama, et talupoegadel «tõepoolest on õige palju väga halbu põlde». Tema soovitusele saata kuberneri juurde oma esindajad vastasid talupojad, et nad lähevad siis juba kõik sinna.

Eberhardi sõit Hiiumaale ei andnud seega mingisuguseid võimudele soovitavaid tulemusi. Just tema viibimise ajal Hiiumaal ja hiljem hakkas osa talupoegi mõtlema veel otsustavamast võitlusest — kõlasid ähvardused vajaduse korral ka sõjavägedele vastuhakkamisest jne. Kahe Putkaste mõisa talupoja — H i n s t e Tooma Onspa (Hinsbergi) ja Johan Kivermaakeri kohta on hiljem koostatud ülekuulamisprotokollis kirjutatud, et nad sel ajal «kurtsid peremeeste pehmesüdamlikkuse üle ja kutsusid neid omavahel mehhist nõu pidama». [49] Protokolli kirjutanud ametnik tõlkis eesti keeles toodud sõnad «mehhist nõu» saksakeelse sõnaga «Anschlag» — s. t. plaan, kavatsus, kallaletung.

Kuid ka kõige otsustavamalt meelestatud peremeestel ei õnnestunud vastuhakku laiendada või teravamaks muuta. Taluperemehi viis uutele väljaastumistele teomeeste eeskuju. Vaemlas, kus esialgu välja astusid ainult teomehed, lülitusid nüüd vastuhakku ka peremehed. 14. juulil lõpetasid 23 taluperemeest Vao külast abiteo tegemise. [50] Samal ajal, nagu nägime, haarasid teomeeste vastuhakud uusi valdu (Adma ja Suuremõisa).

Võimalik, et sel ajal andsid mõisnikevastases võitluses Hiiumaal end tunda ka teatud lahkhelid taluperemeeste ja teomeeste vahel. Sellest näib rääkivat märkus ühes 20. juulil Haapsalust saadetud kirjas, mille autor on meile teadmata. «On õige huvitav, et Hiiu saarel talupoegade seas tekkis kaks parteid, milledest üks, mis koosneb peremeestest (Wirte), ei õigusta ülestõusu, kuid et ta on vähemuses võrreldes teisega, mis koosneb töölistest (Knechte), siis allub ta viimasele ainult hirmu pärast ja tegutseb koos temaga.» [51]

§ 2. Talurahva rahutuste tõus juuli keskel

Juuli keskpaiku võtsid talurahva antifeodaalsed väljaastumised eriti suure ulatuse. 11. juulil oli Eestimaa kubermangus talurahva

[49] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 525, l. 197.
[50] Sealsamas, l. 201.
[51] ENSV RAKA, f. 2054, nim. 1, s.-ü. 1993, l. 109.

rahutustest haaratud 8 mõisat, 14. juuliks see arv tõusis 14 mõisani. Rahutused haarasid jällegi ka kubermangu keskosa.

Uuesti astusid massiliselt välja taluperemehed. Juuli teisel poolel toimusid vastuhakud mõisnikele 22 mõisas, kusjuures 20-s neist võtsid vastuhakust aktiivselt osa taluperemehed. See ei tähenda aga, et teosulaste osatähtsus talurahvaliikumises eriti tunduvalt oleks langenud. Kubermangu läänerannikul (Mäe mõisas, Kiideval ja Haeskas) teomehed mitte ainult et võtsid osa vastuhakkudest, vaid sundisid välja astuma ka kõhklevaid peremehi. Juurdluse ajal Kiidevas teatas talitaja, et tema arvates kogu «... liikumine sai alguse sulastest». [52] Järvamaal algasid kõige tugevamad rahutused (Roosna mõisas) teomeeste väljaastumisega.

Seoses taluperemeeste suurema aktiviseerumisega muutub talurahvaliikumises uuesti märgatavamaks ka vallatalitaja kuju. Kuid tema positsioon ja sageli ka käitumine jäävad sama kaksipidiseks kui 1858. a. talurahvarahutuste esimesel etapil. Mõnikord olid talupojad sunnitud vägivalda kasutama, et vallaametnikke ja talupoegadest kohtukaasistujaid kaasa tõmmata mõisnikevastastest väljaastumistest osa võtma. Kui Mäe mõisa talupojad läksid oma mõisnikuga läbirääkimisi pidama, sundisid nad kihelkonnakohtu kaasistujat Gustav Spuuli jõuga endiga kaasa tulema. [53] Ühe teise kihelkonnakohtu kaasistuja Gustav Fischi tirisid Haeska mõisa talupojad «otse voodist» (ta enda väljenduse järgi) ja sundisid tulema endi koosolekule. [54]

Selgemalt ja ähvardavamalt kui seni hakkab talurahva rahutustes kostma maa nõudmine. Lääne-Harjumaa haagikohtunik teatas neil päevil kubernerile: «... ma võin rahvatundmise põhjal lubada endale järelduse, et rahvas kujutleb, et maa saab tema pärisomandiks...» [55] Sama teatati kubermangu idaosast, Alutaguse haagikohtu ringkonnast: «Edasi — talupojad räägivad omavahel palju selle üle, et kroonu mõõdab praegu topograafide abil nende jaoks maad...» [56] Karinu mõisnik parun Rosen kirjutas 17. juulil kubernerile: «Eriti laialt on talupoegade seas levinud idee, et saksad valdavad maad ebaseaduslikult ja ta ei kuulu üldse neile, vaid talupoegadele ja et nüüd lõpuks tuli aeg, mil nad peavad ikkest vabanema.» [57] Võhmuta mõisnikule, kes ähvardas peremehed taludest välja ajada, vastas teiste talupoegade eesotsas ilmunud taluperemees Mart Münd 14. juulil, et tema «isa ja vanaisa juba harisid seda maad — ma ei lähe ära, ja kust ma ka leian uue koha — saksad on ju kõik ühel meelel». [58] Vastuseks mõisniku sõnadele, et ta on ostnud maa ja võib sellega teha, mida tahab, vastas Mart Münd, et «see on vale (klambreis on toodud samad sõnad eesti keeles. —

[52] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 525, l. 212.
[53] Sealsamas, l. 207.
[54] Sealsamas, l. 216.
[55] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 526, l. 35.
[56] Sealsamas, l. 41.
[57] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 525, l. 53.
[58] ENSV RAKA, f. 905, nim. 1, s.-ü. 7, l. 70.

Kihelkonnakohtu kaasistuja. O. Hoffmanni maal.

J. K.). Jumal ei müü maad. Ta andis selle meile. Jätke endile oma maa ja meie, talupojad, jätame endale oma;[59] kümme aastat me ootasime uut seadust, nüüd meile anti üks seadus; kuid see pole õige — andke meile õige. Tsaar tahab meile maad anda, aga saksad on selle vastu».[60] Oma kõnes VSDTP Stokholmi kongressil

[59] Peaaegu samasuguste sõnadega, mõnikord veelgi teravamas vormis, esitasid maanõudmise neil aastail vene talupojad. 1861. aastal kuulutas Vologda kubermangu talupoeg Blohhin, et «maa on loodud kõigi jaoks, seepärast ei tulegi selle eest obrokit maksta» (Я. И. Линков, Очерки истории крестьянского движения в России в 1825—1861 гг., Москва 1952 г., lk. 262). Tšernigovi kubermangu talurahvarahutusi maha suruma saadetud kontradmiral Unkovski raporteeris 3. aprillil 1861 tsaarile, et ta kohapeal õppis tundma «talupoegade tegelikku mõttesuunda: maad, mis on nende kasutuses, loevad nad enda omanduseks, ja see mõte on juurdunud nii nende peades, et nad on valmis seda kaitsma ka siis, kui selle kangekaelsuse eest tuleks maksta eluga» (Крестьянское движение в 1861 году после отмены крепостного права..., lk. 247).

[60] ENSV RAKA, f. 905, nim. 1, s.-ü. 7, l. 70. Hiljem suutis Mart Münd kohtulaua taga istuvaid mõisnikke veenda, et kõik need «mässulised» mõtted olid juhuslikud ja nende ainukeseks allikaks varrupeol joodud viinaklaasid. Mart Mündi aktiivne tegevus 1860. aasta väljarändamisliikumise ajal näitab aga, et ka tema julge väljaastumine mõisniku ees 1858. aastal ei saanud olla juhuslik.

1906. aastal ütles V. I. Lenin: «Ärge pöörake tähelepanu sõnadele, vaid asja sisule. Talupoeg tahab eraomandit, õigust maad müüa, aga sõnad «jumala maast» jms. on vaid mõisnikult maa äravõtmise soovi ideoloogiline rüü.» [61]

Kohalikud võimud mõistsid õige hästi, et neis «maaküsimuse» ümber käivais juttudes peitus nende jaoks väga suur oht. Maa nõudmine talupoegade poolt kostis mõisnikele kui ähvardava talurahvasõja eelkõmin. 16. augustil kutsuti talupoegadest kihelkonnakohtu kaasistujad kogu Eestimaa kubermangust Tallinna. Oma kõnedes neile talupoegadele tungisid võimuesindajad otse hüsteerilise vihaga kallale sellele «mässulisele ettekujutusele» mõisniku käest maa saamise kohta. «Aga mida räägite teie? Maa tuleb päriselt anda teile — meie (s. t. talupojad. — *J. K.*) ei taha enam täita mõisakoormisi vana viisi ja me üldse ei taha enam töötada. Te olete hullumeelsed!» karjus talupoegade peale kindralkubermangu valitsuse ametnik Tideböhl. «Kes teist on kunagi ära andnud külimitugi rukist, ilma et talle oleks makstud? Ja te mõtlete, et teile päris mitte millegi eest kingitakse maa, mis annab tuhandeid ja tuhandeid külimitte.» [62] Et aga see maa oli viljakandvaks muudetud talupoegade töö ja vaevaga, sellest Tideböhl vaikis.

Kindralkuberner Suvorov pöördus talupoegade poole järgmiste sõnadega: «Ärgo olgo teil mitte tühjad lotussed. K e i s r i polest ei sa teile ilmas mitte Ma kingitud, ja minna, kedda K e i s r i H e r r a Eestima kubbermango keige üllemaks wallitsejaks on seädnud, annan teile sellega teäda, et keik maad moisawannematte pärralt on, ja nende pärralt jäwad.» [63] Suvorovi kõne trükiti ära eesti keeles ja seda levitati kohalike võimude poolt talupoegade seas.

Juuli keskel paiskusid talurahva rahutused Hiiu saarelt üle kubermangu läänerannikule. Peaaegu üheaegselt puhkesid rahutused kolmes mõisas — Mäe mõisas, Kiideval ja Haeskas.

Enne avalikku väljaastumist pidasid kohalikud talupojad sageli nõu Mäe mõisa kõrtsis. Neist koosolekuist võttis nähtavasti aktiivselt osa kõrtsmiku väimees, erusõdur Hans Vickberg. See inimene oli juba varem kokku põrganud mõisnike võimuga ning «halbade elukommete» pärast haagikohtuniku poolt välja saadetud. [64] Pöördunud mõisniku loata tagasi Mäe mõisa, hakkas ta, nagu teda hiljem süüdistasid kohalikud mõisnikud, «sisendama tema ümber sageli kogunevaile talupoegadele vastuhaku ideid». [65] Nähtavasti võtsid neist koosolekuist osa ka naabermõisa Kiideva talupojad. Selle mõisa talupojad esitasid täpselt samasuguseid nõudmisi kui Mäe mõisa talupojad, ja Kiideva mõisnik süüdistas samuti hiljem Vickbergi «vastuhaku ideede» sisendamises. [66] Kuid vastuhaku peamis-

[61] V. I. L e n i n, Teosed, 10. kd., lk. 319.
[62] ENSV RAKA, f. 2054, nim. 1, s.-ü. 1993, l. 195.
[63] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 526, l. 4.
[64] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 528, l. 12.
[65] Sealsamas, l. 26—27.
[66] Sealsamas.

teks juhtideks Mäe mõisas said taluperemees Jaan Kaevand (Cavande) ja tema sulane Jüri Kaevand (Cavande). Viimane esitas hiljem ülekuulamisel omapärase teomeeste «programmi». Ta ütles, et nad nõudsid kümmet või äärmisel juhul kaheksat inimest poole tiinu rukki lõikamisele, mõisa kaera ei tahtnud üldse koristada ja samuti nõudsid, et reht pekstaks mitte öösiti, vaid päeval.[67]

16. juulil vähendasid hiidlaste eeskujul Kiideva ja Mäe mõisa taluperemehed abitegu rukkilõikusel, teomehed aga töönorme künnitööl. Varsti aga lõpetati üldse abiteo tegemine.

20. juuli paiku keeldusid Mäe mõisa talupojad abiteo tegemisest rukkilõikusel. Mõisnik oli sunnitud vilja koristamiseks palkama popse, makstes neile 30—35 kopikat päevas. On arusaadav, et ainult kõige kibedam häda ja viletsus sundis popse sellele «streigimurdmise» teele. Vastuhakust osavõtjad hakkasid selle vastu võitlema. Hoolimata mõisavalitseja juuresviibimisest ähvardas talupoeg Sauna Aadu Gustav (Gustav Kaevand?) mõisarukist koristavaid popse, lubades neil «jalad puruks lüüa ja saunad ära lammutada...»[68] Üks neil päevil mõisapõllul töötanud talupoeg rääkis hiljem ülekuulamisel, et teda «kogu ümbruskonnas ähvardati vägivallaga».[69]

Vaatamata sellele, et kohalik vallatalitaja püüdis talupoegade väljaastumist igati ära hoida, lõpetati 18. juulil ka Kiideval nii heinatööl kui ka viljakoristamisel abitegu.[70] Kiideval võtsid vastuhakust aktiivselt osa ka teomehed — hiljem kuulati üle 31 teomeest, kellest 19 tunnistati kohtuotsusega süüdlaseks. Erilist aktiivsust näitasid üles teomehed Januse Jüri Toomingas, Ringi Madis Kroni, Reinu Hansu Jüri Hansmann (varem jooksus olnud talupoeg), Teka Jakob Triksberg, Mart Tamberg ja Teka Andrus Winberg.[71] 22. juuli hommikul suutis vallatalitaja kuidagi kokku koguda 20 teomeest ja viia nad mõisapõllule. Kuid varsti ilmusid sinna teomehed Januse Jüri ja Ringi Madis ning ajasid nad töölt minema, nagu hiljem seletas talitaja.[72]

---

[67] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 525, l. 209.
[68] Sealsamas, l. 207.
[69] Sealsamas.
[70] Sealsamas, l. 212—213.
[71] Sealsamas, l. 212. Talu nimi on toodud sõrendatult. Protokollis on ekslikult märgitud Januse Madis ja Ringi Jüri.
[72] Sealsamas. Juhtumid, kus talupojad oma mõisnikevastase väljaastumise solidaarsuse kindlustamise huvides ei kartnud vajaduse korral vägivalda kasutada, leidsid neil aastail aset ka Vene kubermangudes. Tšernigovi kubermangu komandeeritud tiibadjutant Unkovski raporteeris 18. aprillil 1861 tsaarile: «Peale teotööst keeldumise takistavad vastuhakanud talupojad vabapalgalistel põllutööd teha; neid viimaseid kutsuvad nad mõisapõldudelt ära ja ajavad neid vägisi, peksuga minema mõisaomaniku poolt neile usaldatud töö juurest, vastupanemise puhul aga ähvardavad surnuks lüüa» (Крестьянское движение в 1861 году..., lk. 250). Grodno kubermangus ähvardasid 1861. aastal vastuhakanud talupojad neid, kes olid nõus mõisnikule töötama, kividega surnuks lüüa ja nende majad põletada (Я. И. Линков, tsit. teos, lk. 238).

Kiideva mõisas oli nagu paljudes teisteski mõisates abiteo korras koristatav mõisa rukkipõld jagatud erilisteks «talu-tükkideks» (Wirths-Stücke), mida mõisa poolt taludele koristamiseks välja jaotati. Enne kui vili tema tükil mõisapõllul oli koristatud, ei tohtinud talupoeg alustada viljakoristust oma põllul. Huvitav on märkida, et Kiideva talitaja vend ja ühtlasi «kõige jõukam peremees ...»[73] Varsajaagu Mihkel Jacksman kasutas seda asjaolu, et teised peremehed oma teolisi mõisapõllule ei saatnud selleks, et valida endale kõige kergem tükk mõisapõllust ja panna oma teolised seal tööle. Lõppude lõpuks hakkas ta siiski kartma teisi talupoegi ja katkestas töö.

20. juulil korraldasid Haeska talupojad kõrtsis koosoleku ja järgmisel päeval keeldusid abiteo tegemisest. Kui vallatalitaja siiski oma teomehe mõisa saatis, siis ajas viimase sealt minema teomees Ranna Hansu Jaan. Talitaja tahtis nüüd minna haagikohtuniku juurde kaebama, kuid peeti teiste talupoegade poolt kinni. Kõige aktiivsemalt võtsid vastuhakust osa taluperemees Andruse Karl, tema sulane Jaan ja sulane Ranna Hansu Jaan. Nad nõudsid, et niisama julgelt ja otsustavalt astuksid mõisniku vastu välja ka teised talupojad. Seda kinnitab kaudselt märkus ülekuulamisprotokollis, et talupoegade «hirm ässitajate ees» olevat mõne juures «ulatunud värisemiseni ja minestusse langemiseni».[74] Peab au andma sekretäri fantaasiale, kes kujutles päevad otsa mõisapõllul tööd rügavaid teomehi üksteise sõnadest minestusse langevat.

1903. aastal juhtis V. I. Lenin talupoegade tähelepanu sellele, et võitluses mõisnikega annab üsna häid tulemusi põllumajanduslik streik: «Kui streik on üksmeelne ja kibedal tööajal ette võetud, siis on mõisnikul ja isegi ülemusel sõjaväe abiga raske midagi välja mõtelda — aeg läheb edasi, mõisnik laostub ja siis muutub ta varsti järeleandlikuks.»[75] Talupoegade poolt võitluse sel etapil Hiiu saarel ja kubermangu läänerannikul saavutatud esialgne edu on seletatav õige suurel määral sellega, et nende antifeodaalne võitlus võttis stiihiliselt omapärase põllutööstreigi vormi. Talupojad mitte ainult et katkestasid põllutööde tegemise kõige kibedamal tööajal, vaid ka takistasid mõisnikke seda uuesti alustamast enne oma nõudmiste rahuldamist. Ja nagu nägime, oligi suur osa Hiiumaa mõisnikest ajutiselt sunnitud teomeeste poolt esitatud nõudmisi täitma.

Suhteliselt nõrgemad talurahva rahutused toimusid juuli keskel Virumaal. Hoolimata sellest, et alates 11. juulist asus Emumäe mõisas pool eskadroni kasakaid, katkestasid umbes 2—3 päeva pärast nende saabumist abiteo tegemise ka Moora mõisa talupojad. Talupoegade vastuhaku juhtideks Mooras olid peremehed Jakob Kriel, Jakob Vipa ja Mihkel Karrofeld.[76] Moora talupoegade eesku-

[73] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 525, l. 212.
[74] Sealsamas, l. 216.
[75] V. I. Lenin, Teosed, 6. kd., lk. 388.
[76] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 525, l. 43.

jule järgnesid kohe Pudivere ja Vinni mõisa talupojad. Läbirääkimistel mõisnikega käitusid talupojad julgelt. Kui Moora mõisnik ähvardas neid Siberisse saata, vastas talupoeg Pender, et «siin on veel hullem kui Siberis». [77] Kasutades nende käsutuses olevaid kasakaid («ilma vägedeta on mul võimatu seda halba vaimu maha suruda ...» [78] kirjutas haagikohtunik kubernerile), suutsid kohalikud võimud talupoegade vastupanu juba 16. juuliks maha suruda. [79]

Kõige ähvardavamad vastuhakud mõisnike võimule leidsid nagu esimeselgi etapil ka nüüd aset Eestimaa kubermangu keskosas. Kui aga siis vastuhakud kontsentreerusid Harjumaa lõunaossa, siis nüüd leidsid kõige tugevamad talupoegade väljaastumised aset ta põhjaosas — Maardu ja Kolga mõisas.

13. juulil kogunesid Maardu mõisa Võerdla küla talupojad kõrtsi ja kutsusid sinna ka talupoegi Kroodi, Rootsikalla ja Uusküla külast. Koosolekut juhatasid E s k o Peeter Koppel ja V a i n o Jakob Vain. [80] Kõrtsist läksid talupojad mõisa. Nende meeleolu oli siinjuures väga sõjakas. Talupojad rääkisid: «Me ei või oma nõudmistest loobuda — olgu või veri põlvini.» [81] Kostsid hüüded: teeme «samuti nagu Mahtras!» [82]

Kutsunud välja mõisniku ja ta naise, teatasid Maardu talupojad, et nad viivad ära oma teenijatüdrukud, kes olid korrateol mõisa lautades. Püüdes külvata lahkhelisid talupoegade hulka, pöördus mõisniku naine talupoegadest kihelkonnakohtu kaasistujate poole palvega, et vähemalt nemad jätaksid oma teenijad mõisa. Teised talupojad aga vastasid selle peale, et nad seda ei luba. [83] Kõik korrateolised viidigi mõisast minema.

Maardu mõisnik kihutas kohe haagikohtuniku juurde. Viimane aga ei julgenud mõisa sõita. Oma teadaandes kubernerile põhjendas haagikohtunik seda sellega, et tema ilmumine Maardusse oleks ainult «hukutanud ta autoriteedi» ja kutsunud esile «kõige tõsisemad ekstsessid ...» [84] Haagikohtunik nõudis, et Tallinnast saadetaks kõige kiiremas korras kohale 100 sõdurit ja palus, et «hoitaks sügavaima saladuskatte all, kuhu see väeosa on määratud ...» [85] Ta kartis väga, et sõjaväe ilmumine kutsub esile ülestõusu ja seepärast tahtis, et sõdurid saabuksid Maardu öösel. [86]

Saanud kätte haagikohtuniku paanilise teadaande, pöördus kuberner Grünewaldt samal päeval — 14. juulil — Tallinna komandandi poole palvega saata Maardu 150 sõdurit garnisonipataljonist

---

[77] ENSV RAKA, f. 862, nim. 1, s.-ü. 6171, l. 3.
[78] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 525, l. 41.
[79] Sealsamas, l. 43.
[80] ENSV RAKA, f. 861, nim. 1, s.-ü. 1701, l. 5, 36. Talude nimed on antud sõrendatult.
[81] Sealsamas, l. 7.
[82] Sealsamas, l. 3.
[83] Sealsamas, l. 6.
[84] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 525, l. 92.
[85] Sealsamas, l. 92—93.
[86] Sealsamas, l. 93.

«usaldusväärse ohvitseri komando all».[87] Igale sõdurile anti 30 lahingupadrunit. Retke sihtpunkti teadis ainult ohvitser.[88] Samal ajal andis kuberner korralduse, et Maardu saadetaks Kose kihelkonnast kaks Laadoga jalaväepolgu reservpataljoni roodu, kes sinna olid paigutatud pärast Mahtra ülestõusu.

150 sõduri saabumine Maardu aga ei kohutanud kohalikke talupoegi. 15. juuli lõunaks tulid kohalesõitnud haagikohtuniku juurde Maardu talitaja, ta abi ja 8 taluperemeest — endised vallavalitsuse liikmed. Hoolimata haagikohtuniku manitsustest ja ähvardustest jäid nad oma otsusele kindlaks — abitegu mitte teha. Pärast viis tundi kestnud vaidlust tuli haagikohtunik, nagu ta ise väljendas, järeldusele, et talupoegade «vaim» on halvem, kui ta eeldas. Talupojad «tahavad oma avaliku vastupanuga minu käskudele praegu hilja õhtul mind meelitada sunniabinõude tarvitamisele, et kasutada pimedas ja vihmases öös neile avanevaid eeliseid kallaletungiks...»[89] kurtis haagikohtunik oma raportis kubernerile ööl vastu 16. juulit. Haagikohtunik nõudis, et talle saadetaks veel 150 sõdurit. Samal päeval saadetigi Maardu garnisonipataljoni teine rood. Mõlemad roodud jäid Maardu kuni 19. juulini, mil neid asendasid sinna saabunud kaks Laadoga polgu roodu.[90] Säilinud dokumentides pole täpsemaid andmeid, kuidas Maardu talupoegade vastuhakk maha suruti. Eestimaa viitsekuberner Rosen kandis sellest siseministrile ette järgmiste sõnadega: «Teada saanud lisavägede määramisest nimetatud mõisa, hakkasid nad tegema töid, millest varem kangekaelselt keeldusid, ja süüdlased ilmusid ülekuulamisele...»[91] Roseni aruandest näeme, et Maardu talupojad alistusid alles suure jõuülekaalu ees (ajutiselt, kuni garnisonipataljoni roodude lahkumiseni, oli Maardu kontsentreeritud kuni 600 sõdurit). Kuid mõned talupojad keeldusid kangekaelselt alistumast isegi veel siis, kui nad olid juba areteeritud. Talupoeg Koba ülekuulamise protokollis on kirjutatud: «Pärast seda, kui talle seletati, et iga peremees peab kehtivate seaduste järgi tegema abitegu, küsiti temalt, kas ta hakkab tulevikus oma vaime (s. t. abitegu tegevaid teolisi. — *J. K.*) välja saatma? Vastus kõlas: «Ei.»»[92]

18.—19. juulil teravnes järsult olukord Kolga mõisas. See Stenbockide perekonnale kuuluv mõis asus kubermangu põhjarannikul ja tema maal elavad talupojad jagunesid kahte suurde rühma — sisemaa- ja rannatalupoegadeks. Sisemaatalupojad tegelesid põlluharimise, rannatalupojad aga kalapüügiga. Kolga rannatalupojad käisid sisemaa kihelkondades kalu müümas või neid vilja vastu vaheta-

[87] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 525, l. 95.

[88] Garnisonipataljoni sõdurite seas oli palju eestlasi ja kaasaegsed juhtisid korduvalt tähelepanu nende «ebausaldatavusele». Schwebs soovitas 4. juunil nad Mahtra piiramiselt ära viia, kuna nad «enam kui ebakindlad on» (ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 523, l. 76).

[89] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 525, l. 102.

[90] Sealsamas, l. 120 ja 122.

[91] ENSV RAKA, f. 2054, nim. 1, s.-ü. 1993, l. 74.

[92] ENSV RAKA, f. 861, nim. 1, s.-ü. 1701, l. 9.

Eesti ranniku meremehed XIX saj. keskel.

mas. Paljudki Kolga rannatalupoegadest tegelesid aga kõige muu kõrval veel salakaubavedamisega — sooritasid kardetavaid mereretki, põrkasid kokku «randrüütlitega» (nii kutsuti rahvasuus piirivalvureid). «Märgukirja Eestimaa talupoegadest» autorid kirjutasid Kolga talupoegade kohta: «... Kolga mõisa talupojad, arvult 1343 meeshinge, kuuluvad Eestimaa kubermangu kõige jõukamate ja ühtlasi ka kõige julgemate talupoegade hulka.» [93] Selleaegne kuberner nimetab neid ühes dokumendis «süngeteks ja kartmatuteks meesteks». [94]

Mõni aeg enne 1858. aastat läks Kolga mõis rendile parun Ferseni kätte. Soovides mõisast välja pressida nii palju tulu kui võimalik, suurendas mõisarentnik talupoegade koormisi. Talupojad oma kaebustes rõhutavad korduvalt, et nende olukord halvenes «viimasel ajal» või «kolme-seitsme aasta eest».

Pärast seda, kui nad 7. juulil olid tulemusteta käinud kohalikus kihelkonnakohtus, [95] läks rühm nii sisemaa- kui ka rannatalupoegi (viimaste seas oli ka Mikk Kivi) 15. juulil Tallinna, et oma mõisniku peale kaevata. Kubermanguvalitsuses kurtsid talupojad selle üle, et mõisarentnik keelas neil heinamaal puid raiuda ja suurendas järsult mõisakoormisi, eriti abitegu, «mille tõttu juba paljud

[93] ENSV RAKA, f. 2054, nim. l, s.-ü. 1993, l. 282.
[94] J. Volberg, Kolga mäss, «Leninlik Lipp», 30. mail 1957.
[95] L. Loone, Talurahva rahutused Kuusalus a. 1858, «Ajalooline Ajakiri», 1934, nr. 4, lk. 173. J. Volbergi andmeil käidi kihelkonnakohtus 10. juulil.

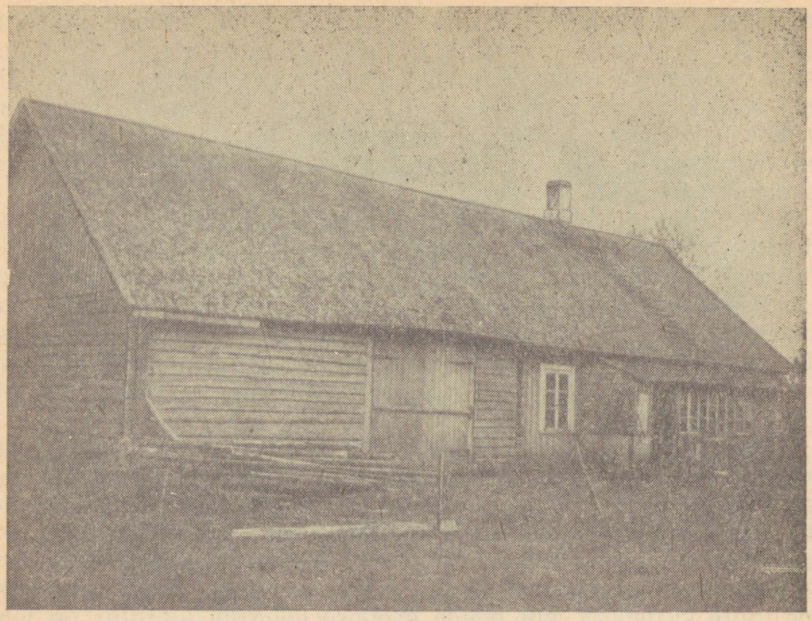
peremehed on laostunud ... Kaebajad, tõsi küll, praeguseni olid võimelised oma koormisi täitma, kuid see ei saa igatahes kaua kesta».[96] Samal päeval (enne või pärast kubermanguvalitsuses käimist) said Kolga talupoegade saadikud kokku ka kubermangu sandarmiosakonna ülema kindral Gresseriga. Rahvamälestuste andmeil olevat neile selle kokkusaamise korraldanud kindrali teener, kes oskas eesti keelt.[97]

Millest kindral Gresser talupoegadega kõneles, sellest dokumendid otseselt ei räägi. Nagu näeme hiljem, ei pidanud ta neil päevil kubermangu kohalike võimude tegevust õigeks, leides, et nad karmide karistustega liialdavad. Nähtavasti andis ta seda mõista ka jutuajamisel Kolga talupoegadega, ühtlasi rõhutades, et kohalikest võimudest veel kõrgemal, ja nimelt Peterburis, asuvad need «õiged» ja «head» ülemad. Kolga talupoegade edaspidine käitumine räägib selle oletuse kasuks.

Kubermanguvalitsus ei käitunud millegipärast Kolga talupoegade esindajatega nii, nagu ta käitus tavaliselt nende talupoegadega, kes julgesid oma mõisniku peale kaevata, — s. t. ei saatnud neid tagasi koju, hoolitsedes, et nad seal saaksid läbi pekstud. Vastupidi, kubermanguvalitsuses isegi anti Kolga talupoegadele kaasa kiri kohalikule kihelkonnakohtule, milles soovitati Kolga talupoegi enne mitte karistada, kui nende kaebuse kohtulik juurdlus on lõppenud.[98] Selle kirja esitasid Tallinnast tagasi pöördunud talupojad 18. juulil Fersenile. Tallinnas käinud saadikute ja mõisniku vahel toimunud läbirääkimiste ajal kogunes mõisaõuele umbes 40 talupoega. Kogunenud talupojad teatasid mõisnikule, «et linnas neile räägiti, et nad ei teeks tegu, kuni nende asja ei lahendata ametiasutustes ja et nad nüüd alluvad Peterburi kohtule ...»[99] Mõisnik ei tahtnud sellest midagi kuulda ja nõudis, et 19. juulil saadetaks mõisa rukkipõllule teolised kümnest talust. Kuna ükski teoline sel päeval tööle ei ilmunud, kutsus Fersen välja haagikohtuniku, kes saabus kohale 21. juulil.[100]

Läbirääkimised haagikohtunikuga võtsid algusest peale väga terava iseloomu. Haagikohtunik hakkas kohe sõimama talupoegi, kes nootade väljatõmbamise tõttu olid mõisa tulemisega tund aega hilinenud. Rannatalupoja Mikk Kivi poolt öeldud «häbematule lausele» vastas haagikohtunik sellega, et lõi teda kepiga ja käskis vait jääda.[101] Löögiga raevule aetud Mikk Kivi hakkas karjuma: «... miks ma pean vait olema ... ma olin kõigis ametiasutustes ja kõikjal mul lubati rääkida; kuid me peame ju kalu püüdma, muidu me sureme nälga».[102] Teised talupojad teatasid, et haagikohtunikul pole õigust neid karistada, kuna nende asja lahendavad sandarmi-

[96] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 525, l. 123.
[97] J. Volberg, tsit. teos, «Leninlik Lipp», 18. juunil 1957.
[98] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 525, l. 124.
[99] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 528, l. 138.
[100] Sealsamas, l. 159—160.
[101] Sealsamas, l. 136.
[102] Sealsamas.

Pudisoo kõrtsi alusmüüridele ehitatud taluhoone (kõrtsihoone põles maha 1912. aastal). Pudisoo kõrtsis pidasid rannatalupojad 1858. aastal oma koosolekuid.

kindral ja Peterburi ametiasutused.[103] Mikk Kivi hakkas haagikohtunikku ja üldse kõiki kohalikke võime sõimama. Kolga rahutuste ülekuulamisprotokollis on ühe talupoja ülestunnistuses kirjutatud: «Isegi hr. kubernerist rääkis Mikk Kivi nii häbitult, et ülekuulatav seda korrata ei või.»[104]

Haagikohtunik hakkas Mikk Kivi uuesti kepiga peksma. Nüüd aga tormasid kõik talupojad haagikohtuniku kallale. Talupoeg Jüri Seeberg kirjeldas seda järgmiselt: «...Mikk Kivi tahtis haagikohtuniku käest kepi ära kiskuda. Edasi ta (J. Seeberg. — *J. K.*) nägi, kuidas kõik ülejäänud sööstsid haagikohtuniku kallale, kusjuures kõik olid üksmeelsed, nii et ta kedagi eraldi nimetada ei või ja ka ennast nende seast välja arvata ei saa».[105] Haagikohtunik pääses talupoegade käest minema ainult juhuse tõttu. Mõisnik Ferseni vaheleastumine tõmbas hetkeks talupoegade tähelepanu kõrvale ja seda kasutas haagikohtunik, et häärberisse varjule joosta.[106]

Pärast haagikohtuniku põgenemist läksid talupojad käratsedes maja juurde, kuhu olid majutatud mõisas tööl olevad teolised, kes

[103] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7. s.-ü. 528, l. 139.
[104] Sealsamas, l. 137.
[105] Sealsamas, l. 141.
[106] Sealsamas, l. 160.

sel ajal parajasti lõunale kogunesid. Osa taluperemehi kutsus siit oma teomehed ära. Teine osa peremehi aga hakkas sel ajal juba kõhklema ja teatas mõisnikule oma soovist veel kord rääkida haagikohtunikuga. Haagikohtunik oli nõus ja tuli uuesti välja. Kupja kinnituse järgi talupojad nende uute läbirääkimiste ajal «kisasid vähem, kuna mõned vanemaist peremeestest püüdsid neid rahustada».[107] Kuid ka need läbirääkimised ei andnud mingeid tulemusi. Pannud mütsid pähe,[108] läksid talupojad mõisaõuest minema ja kogunesid sillale mõisa sepikoja juures, kuhu nad nõu pidades jäidki. Sõdurite kohaleilmumisel põgenesid talupojad naabruses olevasse metsa.[109]

Sõitnud Kolgalt minema, saatis haagikohtunik sinna parajasti tema käsutuses seisvad Laadoga polgu 200 sõdurit. Ta ise julges Kolgasse tagasi pöörduda alles järgmisel päeval. Talupojad ei teinud katsetki sõdureile kallale tungida, kuid samal ajal ei lasknud end ka kinni püüda. Märganud sõdurite lähenemist, jooksid nad metsa või sõitsid paatidega merele.[110] Hirmunud haagikohtunik nõudis kubernerilt üha uusi vägesid. 22. juulil kirjutas ta kubernerile, et «saadud teadete kohaselt näib olevat hädavajalik, et siin asuvaid väeosi tugevdataks, ja kui on kuidagi võimalik, minu käsutusse antaks üks või kaks väikest sõjalaeva ... kiireid ja edukaid tulemusi võib sellel raske maastikuga ja laialdasel alal saavutada ainult kasakate abil».[111] 22. juulil saabuski Kolgasse lisaks veel üks garnisonipataljoni rood.[112] Üldse koondati Kolgasse üle 300 sõduri.

Ka pärast vägede saabumist jätkas osa talupoegi vastupanu. Sisemaatalupojad hakkasid mõisakoormisi täitma, kuid rannatalupoegade vastupanu hakkas raugema alles pärast 24. juulit. Oma mõju avaldas siinjuures ka asjaolu, et võimudel õnnestus vangistada vastuhaku aktiivseim tegelane — Mikk Kivi. Kolgasse saadetud kuberneri käsundusametnik Stackelberg teatas sellega seoses, et «talitajad avaldasid lootust, et nüüd on kergem rahu taastada, kuna peaässitaja Mikk Kivi areteeriti Tallinnas».[113]

Selle kohta, kuidas Mikk Kivi võimude kätte sattus, on teada ainult järgmist. 22. juulil Kivi koos üheksa teise «peaässitajaga» sõitsid paadiga Tallinna. Enne lahkumist kutsus Mikk Kivi teisi talupoegi üles vastupanu jätkama. Ühe talupoja sõnade järgi ütles Mikk Kivi: «Kes läheb mõisa vilja koristama, sellel ma raiun käe maha.»[114] Kindlalt uskudes oma ürituse õigsusesse, ruttas Mikk

---

[107] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 528, l. 140.

[108] Mõisnikuga rääkides pidi talupoeg olema palja peaga. Huvitav on märkida, et isegi haagikohtuniku kallale tormates hoidsid talupojad mütse käes.

[109] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 528, l. 160—161.

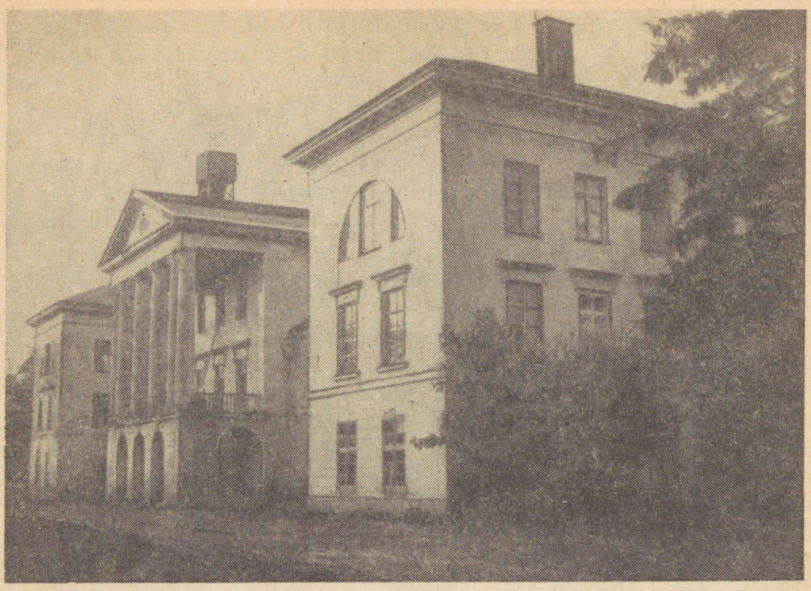
[110] Joh. Reinthal, Mahtra sõda. Talurahva rahutused Põhja-Eestis teise maareformi teostamise puhul, Tallinn 1923, lk. 85.

[111] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 525, l. 126.

[112] Sealsamas, l. 127.

[113] Sealsamas, l. 128.

[114] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 528, l. 136.

Kolga mõis.

Kivi Tallinna «ametiasutustesse» abi otsima ja needsamad «ametiasutused» ta areteerisidki. Kindral Gresser, kelle juurde talupojad läksid, saatis nad Kubermanguvalitsusse, kus nad vangistati. [115]

Kolga talupoegade karistamise juhtimiseks sõitis kohale kuberner Grünewaldt. 25. juuliks käsutati kõik taluperemehed mõisa. Kohale ilmusid aga ainult sisemaatalupojad, kelledest rahvamälestuste andmeil sel päeval läbi olevat pekstud kümme, kuus aga saadetud Tallinna vanglasse. [116] Kohale mitteilmunud rannatalupoegade karistamise päevaks määrasid võimud 31. juuli.

Rannatalupojad lõpetasid nädal aega kestnud vastupanu 28. juulil. Võimud ähvardasid talupoegi, et kui nad vastupanu jätkavad, siis pannakse kõigi Kolgasse koondatud sõdurite toitmine nende peale. Nad lubati sellest vabastada aga niipea, kui nad annavad «süüdlased» võimudele välja. 28. juulil ilmus mõisa algul 20 taluperemeest, hiljem veel 37 inimest. Päeva lõpuks oli ilmumata jäänud ainult 18 talupoega. Kohale ilmunud talupoegadest areteeriti otsekohe 17 inimest.

Kolga talupoegade väljaastumine kujunes rahutuste ajendiks teistes mõisates kubermangu keskosas. 15. juulil sõitis Kolga teomees Mart Elisberg (Eisberg) [117] (kelle tema peremees oli saatnud

[115] J. Volberg, tsit. teos, «Leninlik Lipp», 20. juunil 1957.
[116] Sealsamas, 25. juunil 1957.
[117] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 528, l. 92.

kalu müüma) läbi Kukevere valla Ambla kihelkonnas. Mõisapõllul kõrvuti töötavaile taluperemehele Madis Kirnmannile ja popsile Didrek Kukmannile rääkis ta, et Kolgas talupojad lõpetasid mõisarukki koristamise.

Juurdlusprotokollis on kirjutatud, et Mart Elisberg olevat öelnud: «Meie Kolgas enam mõisarukist ei korista, selle õiguse andis meile üks kindral Peterburist, kellele me kaebasime ja kes ühtlasi ütles: kui mõis teilt veel midagi nõuab, siis lööge mõisahärra maha.» [118] Umbes sama juttu rääkis Elisberg ka Rava mõisa talupoegadele. [119] 23. juulil ta areteeriti talupoegadele «mässuliste» kõnede pidamise pärast. [120]

Kurisoo vallas kutsusid teated Kolga talupoegade Tallinnas käigust 15. juulil ja edasised sündmused otsekohe esile suure ärevuse. Kohalikus kõrtsis leidsid aset rahvarohked talupoegade koosolekud. Kõikjal räägiti, et Kolgas abitegu enam ei tehta. [121] Juba 16. juulil loobusid Kurisoo talupojad, hoolimata haagikohtuniku manitsustest, abiteo tegemisest. Haagikohtunik teatas kubernerile, et läbirääkimiste ajal temaga «paljud talupojad vihjasid Mahtrale . . .» — s. t. ähvardasid samuti teha nagu Mahtras. Läbirääkimised lõppesid talupoegade ähvardusega, et nad tahavad «kõik koos minna Tallinna ja seal kaevata». [122]

Samasuguse iseloomuga rahutusi tekkis Kolga talupoegade väljaastumise tagajärjel ka Anija vallas. Anija mõisniku andmeil kutsusid selle valla talupoegade seas erilist ärevust esile teated mingist kirjast, mille Kolga talupojad olid Tallinnast saanud. [123] See näitab järjekordselt, kui hästi olid talupojad neil päevil informeeritud sündmustest naabervaldades. 20. juuli paiku nõudsid talupojad mõisnikult teokoormiste vähendamist. Peremees Villem Känd (Kent), kes oli uue seaduse kohta käinud seletust pärimas tuttava Tallinna kaupmehe juures, ütles mõisnikule, et uus seadus polevat tsaari oma, vaid võltsitud. [124] Pärast seda, kui mõisnik oli keeldunud nende nõudmisi rahuldamast, otsustasid talupojad minna salaja Tallinna «õigust otsima».

Pingeliseks muutus olukord ka Anija läheduses asuvais Kodasuu, Rummu ja Haljava mõisas. Nende mõisate talupojad jälgisid suure tähelepanuga sündmuste arenemist Anijas ja ootasid huviga, mis vastuse Anija talupojad Tallinnast toovad. [125]

Kõige teravam kokkupõrge talupoegade ja kohalike võimude vahel, mille esile kutsusid sündmused Kolgas, leidis aset Peningi mõisas. Pärast umbes 10 päeva kestnud kõhklemisi, tülisid valla-

---

[118] ENSV RAKA, f. 905, nim. 1, s.-ü. 7, l. 76.
[119] Sealsamas.
[120] Sealsamas, l. 61.
[121] ENSV RAKA, f. 862, nim. 1, s.-ü. 6212, l. 10.
[122] ENSV RAKA, f. 905, nim. 1, s.-ü. 7, l. 56—57.
[123] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 525, l. 148.
[124] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 523, l. 329—330.
[125] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 525, l. 148.

talitajaga (keda süüdistati müüdavuses) ja läbirääkimisi mõisnikuga saatsid Peningi taluperemehed 22. juulil mõisa viljakoristusele kaks korda vähem teolisi kui neilt nõuti. Ehmunud mõisnik teatas sündmustest Peningis haagikohtunikule järgmiste sõnadega: «... peremehed ei taha enam tunnistada mingeid autoriteete, mässuvaim levib, liikudes hiigelsammudega ...» [126]

22. juulil ilmus rühm Peningi talupoegi sandarmikindral Gresseri juurde Tallinna, et kaevata oma mõisniku peale. [127] Gresser käskis neil tulla teinekord, kui kuberner on Tallinnas. [128] Saanud Tallinnas aga kuulda 21. juulil toimunud Anija ja Kurisoo talupoegade verisest karistamisest, pöördusid Peningi talupojad kiiresti koju tagasi. [129]

24. juulil saabus Peningisse kubermanguvalitsuse ametnik Eberhard 100 sõduriga. Pärast sõdurite ilmumist peitsid kõik taluperemehed end metsa. Teomehed jätkasid tööd mõisapõllul, kuid endiselt ilmusid neist kohale ainult pooled. 26. juulil läksid Peningi valla naised mõisa. Teel kohtasid nad ratsa sõitvat mõisnikku, piirasid ta ümber ja püüdsid teda sadulast maha kiskuda, karjudes «andke me mehed tagasi ...» Mõisnik suutis vaid suure vaevaga nende käest lahti rabelda. [130] Hoolimata sellest, et mõisahäärberi ette olid rivistatud sõdurid, käitusid talunaised ka siin õige sõjakalt. Neid rahustada püüdva vallatalitaja tahtsid nad läbi peksta ja tal ametimärgi kaelast kiskuda. [131] Naised karjusid Eberhardile, et nende mehed ei tule mõisa isegi siis, kui «sõdurid jäävad siia pooleks aastaks või veel kauem, sest nad läksid ära ja tahavad üles leida tsaari, ükspuha, kus ta ka oleks, naised aga lähevad veel täna õhtul koos lastega teele». [132] Püüdes naisi rahustada, teatas Eberhard, et nende mehi ei karistata. Kuid talle vastati, nagu kirjutab Eberhard oma ettekandes, et nad «ei saa ju enam uskuda minu sõnu, kuna ka Anija inimesi k u t s u t i lossi ja seal nad areteeriti ning peksti siis poolsurnuks». [133] Samal õhtul hakkas mõisnik paluma Eberhardi, et sõdurid ära viidaks, «selleks et inimesi veel rohkem ärevusse ja vihale ei aetaks ...» [134]

Lühiajalised vastuhakud leidsid aset veel järgmistes Harjumaa mõisates — 13. juuli paiku Kostiveres, 18. juuli paiku Alaveres [135] ja 21.—23. juulil Maidlas (Hageri khk.). Viimase mõisa talupojad

---

[126] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 525, l. 135.
[127] Sealsamas, l. 139.
[128] ENSV RAKA, f. 2054, nim. 1, s.-ü. 1993, l. 163.
[129] Grenzsteini kirjakogu, V kd., lk. 80.
[130] Sealsamas, lk. 81. Need sündmused võisid aset leida ka mõni päev pärast 26. juulit. Ajalooline traditsioon ei dateeri neid täpselt. 26. juuli poolt räägib aga asjaolu, et mõisnik hakkas paluma sõdurite ärasaatmist Peningilt just 26. juuli õhtul.
[131] Grenzsteini kirjakogu, V kd., lk. 81.
[132] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 525, l. 144.
[133] Sealsamas, l. 145.
[134] Sealsamas.
[135] Sealsamas, l. 88 ja 101.

tegid ka ebaõnnestunud katse vastu hakata kohalesõitnud haagikohtunikule.[136]

Neil päevil haarasid ägedad talurahva rahutused ka Ida-Järvamaa. Vastuhakk Kolga mõisas oli ajendiks talupoegade vastuhakule Kurisool. Kurisoolaste eeskujule järgnesid omakorda naabermõisa Rava talupojad.[137]

Läbirääkimiste ajal mõisnikuga kuulutasid Rava talupojad, et nad «olid selle ajani vangistatud, kuid tänasest päevast peale see lõpeb».[138] 17. juulil käisid taluperemehed Mihkel Türsama, Jakob Pertel, Hindrik Karrosohn (Karroaugo) ja Jaan Saar (Ravasaar) ringi mööda talusid ja kutsusid talupoegi üles teolisi mõisa mitte saatma. 18. juulil abiteo tegemine Rava mõisas katkestati.[139] Umbes samal ajal loobuti abiteo tegemisest ka naabruses asuvas Seliküla mõisas. Juba 14. juulil olid teokoormiste vähendamist nõudnud ka Võhmuta mõisa peremehed. «Jumal lõi nii saksad kui talupojad,» kuulutasid talupojad mõisnikule, «ja ei tee nende vahel mingit vahet — igaüks töötab enda ja oma laste jaoks.»[140]

19. juulil teatas haagikohtunik kubernerile rahutustest Raval, Selikülas ja Võhmutal ja palus tema käsutusse jätta pool eskadroni kasakaid, mille kuberner tahtis saata Kolgasse.[141] 21. ja 22. juulil sõitis haagikohtunik kasakate saatel läbi Seliküla ja Rava mõisa. Raval kohtas ta ainult üht talupoega, kõik teised olid läinud metsa peitu.[142] Kasakate ilmumine murdis aga Rava talupoegade vastupanu ja 25. juulil tulid nad haagikohtuniku juurde. Samal ajal lõppes vastupanu ka Võhmuta ja Seliküla mõisas.[143]

Juuli lõpus toimusid talupoegade vastuhakud ka Einmani ja Päinurme mõisas. Einmani talupojad teatasid, et nad on nõus abiteost rukkilõikusel tegema vaid kaks kolmandikku — «ülejäänud töö peab mõisnik raha eest teha laskma».[144] Läbirääkimiste ajal mõisnikuga pidasid talupojad teravalt silmas vallatalitaja käitumist, «taluperemees Reinu Mardi Jüri müksas talitajat, et ta järeleandmisi ei teeks».[145] Einmani talupoegade vastuhakk kestis 26. juulini.[146] Lühemaajaline vastuhakk leidis 23. ja 28. juuli vahel aset ka Päinurme mõisas.[147]

Järvamaa idaosast levisid rahutused maakonna lõunaossa. Juuli lõpus astusid Silmsi mõisas üheaegselt välja teomehed ja taluperemehed. Teomehed suurendasid mõisa heinamaal söömavahetükkidel

---

[136] ENSV RAKA, f. 861, nim. 1, s.-ü. 1702, l. 3—4.
[137] ENSV RAKA, f. 905, nim. 1, s.-ü. 7, l. 61.
[138] Sealsamas, l. 62.
[139] Sealsamas, l. 61—62.
[140] Sealsamas, l. 70.
[141] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 525, l. 61.
[142] Sealsamas, l. 81.
[143] ENSV RAKA, f. 905, nim. 1, s.-ü. 7, l. 60.
[144] ENSV RAKA, f. 862, nim. 1, s.-ü. 6177, l. 10.
[145] ENSV RAKA, f. 905, nim. 1, s.-ü. 7, l. 68.
[146] Sealsamas, l. 69—70.
[147] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 525, l. 87.

töötavate inimeste arvu ja kihutasid seda takistada püüdva kupja heinamaalt minema. Samal ajal teatasid peremehed mõisnikule, et nad koristavad nüüd mõisarukist mitte enam kolmelt «talutükilt» nagu varem, vaid ainult ühelt.[148] 23. juulil kutsus Silmsi talupoeg Herm Grauen naabruses asuva Türi-Alliku mõisa talupoegi üles samuti mõisnikule vastu hakkama.[149]

Kõige teravam kokkupõrge talupoegade ja kohalike võimude vahel leidis Järvamaal aset aga Roosna (Soonurme) mõisas. Esimestena astusid siin välja teomehed, kes nõudsid tükitöö korras tehtavate põllutööde normide vähendamist. Roosna teomeeste hulgas oli suur autoriteet mereväest puhkusele lastud madrusel Vilhelm Geberil. Viimane oli käinud Koigi mõisas ja rääkis Roosna teomeestele, et Koigis töötab viis inimest söömavahe-tükil.[150] Kui mõisnik Baumgarten tahtis Geberile keelata «selliste juttude» ajamise tema mõisa teomeestega, vastas viimane talle nii järsult ja julgelt, et pärast seda, mõisniku enda väljenduse järgi, «keegi ta teomeestest ei suhtunud temasse enam lugupidamisega».[151]

Juuli 20-ndatel kuupäevadel (esimene teade sellest on pärit 26. juulist) hakkasid Roosna teomehed töötama heinamaatükkidel mitte nagu varem neljakesi, vaid viiekesi. Märgates seda läks mõisavalitseja teomehe Jüri Nuka kallale ja tahtis ta läbi peksta. Appi jooksnud teised neli teomeest vabastasid Jüri Nuka mõisavalitseja käest. Veel kaugemalt kohale rutanud teomehed Jüri Ebrok ja Hans Lemming (Lamming) karjusid, et kui keegi katsub neid karistada, siis jääb see oma peast ilma. 26. juulil kutsuti kõik teomehed haagikohtuniku juurde.[152] Saanud sellest teada, pöördusid kolm teomeest vallatalitaja poole palvega, et tema ja teised taluperemehed aitaksid teomehi karistuse eest kaitsta. Talitaja lubas neil kokku kutsuda kõik taluperemehed ja paluda, et nad saadaksid teomehi mõisa, kuhu nende karistamiseks pidi ilmuma haagikohtunik.[153]

Kui haagikohtunik 26. juulil kasakate saatel Roosnasse saabus, leidis ta mõisa viinaköögi juures suure hulga talupoegi — rohkem kui 70 inimest. Nende seas olid ka Vilhelm Geber ja kaks talupoega naabruses asuvast Koigi vallast.[154] Haagikohtuniku käsul piirati talupojad kasakate poolt sisse ja suruti härrastemaja poole. Sel ajal hüüdsid mõned talupojad: «Koigi mehed, tulge appi!»[155] Kasakad eraldasid taluperemehed teomeestest ja haagikohtunik hakkas viimaseid üle kuulama. Siinsamas alustati ka teomeeste peksmist. Talu-

---

[148] ENSV RAKA, f. 862, nim. 1, s.-ü. 6180, l. 7.

[149] Sealsamas, l. 9—10.

[150] Ainukene kord, kus dokumentides räägitakse mingist vastuhakust Koigi mõisas. Nähtavasti oli see suhteliselt nii nõrk, et sellest ei kantud ette isegi kohalikule haagikohtunikule.

[151] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 528, l. 34.

[152] ENSV RAKA, f. 905, nim. 1, s.-ü. 7, l. 65—66.

[153] ENSV RAKA, f. 862, nim. 1, s.-ü. 6181, l. 10—11. Võib-olla mõjus siin kaasa asjaolu, et üks karistatavaist — Hans Lemming — oli talitaja poeg.

[154] ENSV RAKA, f. 905, nim. 1, s.-ü. 7, l. 65.

[155] Sealsamas, l. 67.

peremeeste peksmist alustati järgmisel hommikul. Eriti tugevalt karistati Koigi talupoegi — seppa Reinhold Jaakbergi ja taluperemeest Jakob Mõldersaart, kumbki sai 80 hoopi.[156] Vilhelm Geber anti uuesti sõjalaevastikku madruseks.[157]

Hiljem toimunud ülekuulamisel kinnitasid Roosna talupojad kangekaelselt, et nad olid kogunenud ainult selleks, et paluda jätta teomehed karistamata. Kuid arvestades seda, et Roosnasse oli kogunenud õige suur hulk talupoegi, et kohale oli ilmunud neid ka naabrusest, et kõlasid sellised hüüded, nagu «Koigi mehed, tulge appi!», võib arvata, et siin oli tegemist katsega karistusele ühisel jõul vastu hakata. Talurahvaliikumisele omase nõrga organiseerituse tõttu nurjus see katse seekord aga juba eos.

Ranna-Virumaal keeldusid Varangu mõisa talupojad abiteo tegemisest 19. juulil. Kõik mõisniku ja vallatalitaja katsed talupoegade vastupanu maha suruda ja «ässitajaid» areteerida jäid tulemusteta.[158] Alles 28. juulil surus haagikohtunik kasakate abil Varangu talupoegade vastuhaku maha.[159]

Juuli esimesel poolel leidis teomeeste vastuhakk aset ka Essu mõisas. Neli selle mõisa teomeest läksid 1. juulil kihelkonnakohtusse, et kaevata mõisakupja peale, kes oli neid liiga raskesti karistanud. Selle «häbematuse» eest tahtis mõisnik lasta nad mõisaõuel läbi peksta. Teomehed hakkasid sellele aga vastu. Asjast informeeritud haagikohtunik laskis nüüd «tõrkujad» areteerida ja 8. juulil sõdurite poolt Rakvere peavahis läbi peksta.[160]

Omapärased talurahva rahutused toimusid Ohakvere ja Illuka mõisas. Ohakvere talupoegade seas hakkas levima kuuldus, et Alutaguse haagikohtunik oli käskinud oma talupoegadel ilmuda kaks päeva enne jaagupipäeva (25. juuli) kihelkonnakohtuniku juurde, kes neile õpetab, kuidas minna üle raharendile. Sellest said kuulda ka Illuka talupojad. 23. juulil tuli kihelkonnakohtusse enamik Ohakvere talupoegi ja palju inimesi Illukalt. Talupojad saadeti kihelkonnakohtust tagasi ja sellega asi lõppeski. Kuid isegi need sündmused hirmutasid Illuka mõisnikku Dickhofi nii, et ta otsekohe pöördus kuberneri poole palvega «abinõud tarvitusele võtta».[161] Ohakvere ja Illuka talupoegade väljaastumine näitab järjekordselt, kui väga vihkasid eesti talupojad orjastavat teorenti ja tahtsid seda asendada kaasaegsemate rendivahekordadega.

Juuli teisel poolel oli Eestimaa kubermangus rahutustest haaratud kõige suurem arv valdu kogu 1858. a. kohta (18. juulil oli rahutustest haaratud 15 valda, seega üks viiendik kõigist neist valdadest, kus 1858. aastal $4^1/_2$ kuu jooksul toimusid rahutused). Talurahva klassivõitluse uus tõus väljendus ka rahutuste iseloomu terav-

[156] ENSV RAKA, f. 905, nim. 1, s.-ü. 7, l. 66—67.
[157] Sealsamas, l. 67.
[158] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 525, l. 17 ja 19—20.
[159] Sealsamas, l. 21—22.
[160] Sealsamas, l. 12—15.
[161] ENSV RAKA, f. 854, nim. A 3, s.-ü. A IV—16, l. 75—76.

nemises. Kui talupojad varem vaid salaja omavahel rääkisid oma «õigusest maale», siis nüüd teatasid nad avalikult, et «maa kuulub talupoegadele», et «talupojad on samasugused inimesed nagu mõisnikudki». Sündmused Kolgas, Peningil ja Roosnas räägivad, et talurahva klassivõitlus jõudis mitmes kohas ülestõusu lävele. Ainult juhuste tõttu, millest nii rikas on talurahva stiihiline, organiseerimatu klassivõitlus, jäid need ülestõusud puhkemata.

Talupoegade sõjakast meeleolust räägib ka järgmine fakt. Haapsalust neil päevil saadetud erakirjas, millest oli juttu juba eespool, räägitakse, et 18. juulil läbirääkimiste ajal Ranna-Läänemaa haagikohtuniku ja Kiideva ning Mäe mõisa talupoegade vahel leidis aset järgmine juhtum. Haagikohtuniku ähvardustele kasutada talupoegade vastu sõjaväge, vastasid talupojad, et «kõik tema püüded on asjatud, et tööle nad mingil juhul ei hakka, mis aga puutub vägedesse, siis selles suhtes on nad täiesti rahulikud, sest nad teavad hästi, et sõjavägi on varustatud niisuguste relvadega, mis vaevalt laskmiseks kõlbavad».[162] On kohane meenutada, et Krimmi sõja ajal oli Eestimaa kubermangu majutatud suur hulk sõjaväge — 1855. aastal asus siin 20 640 sõdurit.[163] Suur osa sõdureid oli majutatud küladesse ja hülgeküttimisega tegelevail rannatalupoegadel oli küllaltki võimalust tutvuda sõdurite relvastusega. Pärast ülestõusu Mahtras omandasid need teadmised uue tähenduse — mõned talupojad hakkasid juba arutama, kas selliselt relvastatud vägedega on neil võimalik jõudu katsuda või mitte.

Talupojad hakkasid üha selgemini tundma, et on saabumas otsustav võitlus maa pärast ja «sakste vangipõlvest» vabanemise eest. Nagu nägime, rääkisid Karinu ümbruse talupojad 17. juuli paiku, et ikkest vabanemise tund on tulnud. Võhmuta talupoeg Mart Münd kuulutas 14. juulil mõisnikule: «Meie olleme seie male wangid olnud (see osa tekstist on toodud saksakeelses protokollis eesti keeles. — *J. K.*) ja tegime seepärast ka kõik ära, mis meile peale pandi — nüüd on aga asi teine.»[164] «Vangipõlvest» vabanemisest rääkisid 20. juuli paiku ka Rava mõisa talupojad. Albu valitseja teatas 21. juulil kubernerile, et «talupojad nõuavad omapärast maaomandit, mis on vaba kõigist koormistest ja maksudest».[165]

Valitsevate klasside meeleolusid sel ajal väljendab kujukalt artikkel, mis pärineb Kuusalu pastori Ahrensi sulest, kes sel ajal isiklikult talurahva rahutuste mahasurumisest osa võttis. Kuigi Ahrens pani oma muljed kirja neli aastat hiljem (3. veebruaril 1862 «Revalsche Zeitungi» veergudel ilmunud artiklis), kajastub tema mälestustes veel õige elutruult valitsevaid klasse 1858. aasta suvel haaranud paaniline hirm. Artiklist on selgesti näha, millisena kujutlesid mõisnikud, vaimulikud ja kohalikud võimud sel ajal talurahvaliikumise jõudu ja perspektiive. «Päevast päeva tõusis rahva pala-

[162] ENSV RAKA, f. 2054, nim. 1, s.-ü. 1993, l. 109.
[163] Vt. Е. В. Тарле, Крымская война, II kd., М.-Л. 1950, lk. 456.
[164] ENSV RAKA, f. 905, nim. 1, s.-ü. 7, l. 70.
[165] ENSV RAKA, f. 862, nim. 1, s.-ü. 6168, l. 26.

vikuline erutus ja saavutas sellise tugevuse, et oli kuulda avalikke ähvardusi verevalamise möödapääsmatusest. Kõik kihelkonnad olid omavahel pidevalt seotud ratsakäskjalgadega, et tegutseda üksmeelselt. Kogu maal oli kokku kuhjatud lõhkeainet ja üksainuski säde oleks esile kutsunud kohutavaima plahvatuse.»

§ 3. Talurahva rahutuste mahasurumine

Talurahva rahutuste tõusule vastasid võimud juuli teisel poolel karistussalkade küladesse saatmisega, julmade ja massiliste karistustega. Kõigepealt püüdsid kohalikud võimud maha suruda talurahva rahutusi kubermangu lääneosas — Hiiu saarel ja läänerannikul.

16. juulil sõitsid Tallinnast aurulaeval välja Laadoga polgu reservpataljoni kaks roodu «täieliku relvastusega, toidumoonaga kolmeks päevaks, velskri ja arstiga». [166] Karistussalka juhatas kuberner Grünewaldt ise, peale väeosa ülema major Reivo saatsid kuberneri ka sandarmiväe staabikapten von Bock, kaks sandarmit ja Eestimaa rüütelkonna esindajana Konstantin von Ungern-Sternberg. [167]

17. juulil jõudis karistussalk Hiiu saarele ja siirdus Suuremõisa. Siin oli kuberneril nõupidamine Hiiu saarel asuva kaheksa mõisa (nende hulgas ka Suuremõisa ja Kassari) ja Kärdla manufaktuuri omaniku Evald von Ungern-Sternbergiga. Kuberner andis ühtlasi korralduse, et talupoegadelt ja kaluritelt võetaks võimalus saarelt lahkuda. Hiiumaa piirivalveülem viis kordonisse kõik talupoegade paadid ja tugevdas järelevalvet rannikul. [168]

Suuremõisast liikus karistussalk Putkaste mõisa. Kui väed 18. juuli õhtul sinna saabusid, oli mõisaväravate juurde kogunenud palju talupoegi. Nendega läks rääkima Konstantin Ungern-Sternberg. Ta ütles talupoegadele, et kuberner tuli nende asja uurima. Vastuseks kostsid talupoegade seast hüüded: «... mis uurimine see veel võib olla, kui siin juba väed on!» [169] Talupoeg Johan Teeääre hüüdis: «Siis on ju sõda lahti!» [170] Hüüetega «lähme koju, võtame püssid ja tuleme siis tagasi!» [171] jooksid talupojad laiali.

Kartes kallaletungi, püüdis kuberner talupoegadest ette jõuda. Öösel saadeti külasse mitu rühma sõdureid, et talupoegi vangistada. Hommikuks oli mõisa toodud seitse aktiivsemat vastuhakkajat — Hans Sepp, Jaan (Hans) Aamisepp, Emmo Peeter, Siim Uhnar (Uskar), Toomas Onspa (Hinsberg), Siim Oja (Hoia) ja Hans Peterson. [172] Nende areteerimisega oli talupoegade vastupanu mur-

[166] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 525, l. 174.
[167] Sealsamas, l. 172 ja 191.
[168] Sealsamas, l. 252—253.
[169] Sealsamas, l. 193.
[170] Sealsamas.
[171] Sealsamas.
[172] Sealsamas.

tud.[173] 19. juuli hommikul ilmusid ülejäänud Putkaste talupojad ülekuulamisele.

Öösel areteeritud talupojad käitusid ülekuulamisel mehiselt. Mõned neist ei vastanud üldse kuberneri küsimustele. Siis peksti talupoeg Toomas Onspa (Hinsberg) teiste ülekuulatavate silme all metsikult läbi — talle anti 70 hoopi. Kuna ta ka pärast seda ikkagi vaikis, siis pandi talle kätte käerauad, mis kõvasti kinni keerati.[174] Alles siis hakkasid Onspa ja teised areteeritud rääkima.

Järgmisel päeval, 19. juulil, kuulas kuberner üle 53 inimest, 21. juulil täiendavalt veel 11 talupoega.[175] Hoolimata kõigist ähvardustest keeldus enamik ülekuulatavaist nimetamast «ässitajate» nimesid. «Kohtuotsus» tehti ainult üksikute nõrganärviliste talupoegade tunnistuste põhjal. Talupojad Kerdo Peeter, Johan Teeääre ja Kristen Mihkel Hamann peksti kohapeal läbi. Nad said 200 hoopi, Kerdo Peeter heideti peale selle veel vanglasse. Paljud teised talupojad peksti samuti läbi, osale määrati trahv.

Suurema väeosa ilmumine ja Putkaste talupoegade julm karistamine murdsid vastupanu kogu saarel. Teistes mõisates ei teinud talupojad enam katset karistussalgale vastu hakata, ilmusid ülekuulamisele ja karistamisele.

Sel ajal, kui Grünewaldt alles alustas arveteõiendamist Hiiu saarel, saabus Tallinna Ranna-Lääne haagikohtuniku palve saata tema käsutusse 200 sõdurit talupoegade rahutuste mahasurumiseks Kiideval ja Mäe mõisas.[176] 20. juuli hommikul väljus Tallinnast sõjalaev «Ižora», mille pardal oli 150 garnisonipataljoni sõdurit (50 sõdurit jäid maha, kuna nad laevale ei mahtunud).[177] Samal päeval jõudsid nad Haapsallu. Kuid sõdurid, kelle seas oli palju eestlasi, äratasid Haapsalus vähe usaldust. Nende käitumisest järeldati, et neid kohalike talupoegade vastu kasutada ei saa.[178] Kiires korras püüti neid asendada teiste väeosadega.

Lõpetanud arveteõiendamise Hiiumaa talupoegadega, saabus kuberner Grünewaldt 22. juulil kahe Laadoga polgu rooduga Haap-

---

[173] «Märgukirja Eestimaa talupoegadest» autorid kirjutavad, et kuberner olevat talupojad pettusega enda juurde meelitanud ja neid siis karistanud. Kui karistussalk saabus Hiiumaale, jooksid talupojad metsadesse laiali. «Et sundida neid metsast väljuma, kinnitati neile, et vägi on tulnud hoopis teise eesmärgiga ja et tema edasitoimetamiseks on vaja vankreid. Talupojad jäid uskuma ja ilmusid vankritega. Siis tungisid sõdurid neile kallale, sidusid nad kinni ja karistasid julmalt vitstega» (ENSV RAKA, f. 2054, nim. 1, a. 1858, s.-ü. 1993, l. 278). Nähtavasti rääkisid kuberner ja ta saatjad pärast Tallinna tagasipöördumist oma «sõjakavalustest» Hiiumaal, mõeldes nende all võib-olla aktiivsemate vastuhakkajate õist areteerimist.

[174] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 525, l. 194. Nagu teame Ants Veldi mälestustest, võidi käeraudadega sel viisil suurt valu tekitada. «Rauad kruviti nii kõvasti kinni, et iga sõrme otsast oli veri tulemas» (Eduard Vilde, Mahtra sõda, Tallinn 1955, lk. 205).

[175] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 525, l. 194.

[176] Sealsamas, l. 180.

[177] Sealsamas, l. 186.

[178] ENSV RAKA, f. 2054, nim. 1, s.-ü. 1993, l 109—110.

sallu.[179] Garnisonipataljoni sõdurid saadeti tagasi Tallinna. Sinna ruttas ka kuberner ise, kuna Tallinnast saabusid ärevad teated Anija ja Kurisoo talupoegade karistamisega esile kutsutud üldise meelepaha kohta. Talupoegade massilist peksmist Läänemaal jäid jätkama Konstantin von Ungern-Sternberg ja rittmeister Lüders. Talupoegade julm karistamine viidi nüüd läbi kiirendatud korras. Nähtavasti oli kuberner andnud korralduse vägesid mitte kinni hoida, kuna neid oli vaja talurahva rahutuste mahasurumiseks mujal kubermangus. Ühe päevaga (24. juulil) «kuulati üle» ja peksti läbi 42 Kiideva ja Haeska talupoega, 7 talupoega anti nekrutiks. Ka selle massilise peksu ajal käitusid talupojad väga mehiselt. Haeska mõisa talupoegade ülekuulamise protokollis on kirjutatud, et enamik ülekuulatavaid «siiski kangekaelselt keeldus ässitajaid välja andmast... ja igaüks teatas, et ta midagi ei ole kuulnud».[180]

Kuberner ja ta kaaslased rikkusid oma tegevusega talurahva rahutuste mahasurumisel Hiiu saarel ja läänerannikul isegi selleaegse pärisorjusliku õigusemõistmise norme. Sõites mõisast mõisa lasksid nad läbi peksta kümneid talupoegi. Eestimaa kubermangu prokurör parun Stackelberg pidas vajalikuks kohtuministrile ette kanda, et kohalik kuberner rikub jämedalt 9. augusti 1826. a. määrust talurahva rahutuste mahasurumise korra kohta.[181] Selle määruse järgi allusid rahutustest osa võtnud talupojad sõjakohtule, mis pidi koosnema poolenisti karistussalga ohvitseridest ja poolenisti kohalike kohtuorganite esindajaist. Nende kohtute otsused võis kuberner kinnitada ja lasta otsekohe täide viia, kui kehaliselt karistatavate inimeste arv ei ületanud üheksat. Kui neid oli rohkem, siis tuli otsus kindralkuberneri kaudu esitada kinnitamiseks tsaarile.[182] Nähtavasti seoses selle ettekandega tuli kindralkuberneril nõuda Grünewaldtilt seletusi.[183] Oma seletuses rääkis Grünewaldt sellest, kuidas rahutused ja «halb vaim» olevat kiiresti levinud ka naabruskonna talupoegadele ja et sellepärast pidi ta karistamisega kiirustama.[184] Keskvalitsuse jaoks sellest piisas ja kubermangu prokurör sai ametliku vastuse, et ta ettekanne «on kohtuministeeriumis ilma tagajärgedeta jäetud».[185]

18.—20. juuli olid kubermanguvõimudele väga pingelised päevad. Kõigi talurahva rahutuste üheaegseks mahasurumiseks ei jätkunud enam vägesid. Kokku oli sel ajal Eestimaa kubermangus kaks pataljoni jalaväge (Laadoga polgu pataljon ja garnisonipataljon) ja pool eskadroni kasakaid. Neist vägedest olid kasakad saadetud Emumäele Maa-Virumaal, kaks Laadoga polgu roodu oli eksekutsiooni korras majutatud Kose kihelkonda. Laadoga polgu reservpa-

[179] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 525, l. 24.
[180] Sealsamas, l. 216.
[181] ENSV RAKA, f. 21, nim. 1, s.-ü. 1352, l. 13—14.
[182] ПСЗ II, I kd. (1825—1827), lk. 843—844.
[183] ENSV RAKA, f. 2054, nim. 1, s.-ü. 1993, l. 151.
[184] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 525, l. 275.
[185] ENSV RAKA, f. 21, nim. 1, s.-ü. 1352, l. 17.

taljoni ülejäänud kahe rooduga siirdus Grünewaldt Hiiumaale. Kuna garnisonipataljoni kaks roodu 14. ja 17. juulil saadeti Maardu, siis alates 18. juulist oli kubermangulinnas ainult garnisonipataljoni kaks roodu. Alles 20. juulil jõudis Eestimaa kubermangu võimude käsutusse Viljandist Schlüsselburgi polgu IV (reserv-) pataljon.[186] Kuid ka pärast seda ei jätkunud sõdureid nende saatmiseks kõigisse rahutustest haaratud rajoonidesse. 20. juulil kirjutas kuberner Grünewaldt Ranna-Virumaa haagikohtunikule, et kuna kubermangulinnas vägede puudumise tõttu «saab valvepostegi vaevalt välja panna»,[187] siis ta ei saa Varangu mõisa sõdureid saata. Kuberner soovitas tal kas või neljaks päevaks «laenata» kasakaid Maa-Virumaa haagikohtunikult. Ta lubas 30. juulil Varangusse saata vägesid Kolgast, kuid hoiatas, et teeb seda ainult äärmise vajaduse korral, kuna sõdurid on väga vajalikud ka mujal. Samal päeval, 20. juulil, saatis kuberner Grünewaldt Lõuna-Harjumaa haagikohtunikule käsu viivitamatult saata Juuru kihelkonnast Maidlast üks Laadoga pataljoni rood Kolgasse, et sealt omakorda väed võiksid minna Varangusse.[188] Kuid juba järgmisel päeval ta tühistas selle käsu.[189] Olid puhkenud uued talurahva rahutused ja kuberner ei teadnud isegi, kuhu tal tuleb vägesid saata.

Talurahva rahutuste uus järsk tõus juuli lõpus viis kubermanguvõimud segadusse. Üha sagedamini saadeti Peterburi hüsteerilisi nõudmisi — saata sõjaväge. Eestimaa kubermangus juba asuvaid väeosasid paisati ühest mõisast teise. «Kolokolis» 1858. a. 1. oktoobril avaldatud artiklis iseloomustati Eestimaa kubermangus valitsevat olukorda tabavalt järgmiselt: «Grünewaldt tormab ringi nagu meeletu, iga hetk palub vägesid, aga vastuhakud ühes kohas lõpevad, teises puhkevad.»

Hoolimata sellest, et Eestimaa kubermangus kohalikud võimud tõepoolest tundsid sel ajal puudust vägedest, Peterburist sinna lisavägesid ei saadetud. 19. juulil teatati tsaari korraldusel kubernerile, et kuna ta käsutuses on juba kolm pataljoni jalaväge ja pool eskadroni kasakaid (kokku seega umbes 1200 sõdurit ja 50 kasakat), siis ta esialgu uusi vägesid juurde ei saa. Omalt poolt lisas sõjaministeerium juurde, et esimesel vajadusel võib Peterburist Tallinna paisata I armeekorpuse reservpataljonid.[190] Olukord kogu riigis oli nii pinev, et valitsus ei pidanud võimalikuks neid pataljone Eestimaale saata, kuna nad võisid osutuda kusagil mujal veel vajalikumaks.

Tallinna saabunud Schlüsselburgi polgu pataljoni kasutasid võimud otsekohe ära veresauna korraldamiseks Anija ja Kurisoo talupoegade kallal. See Eestimaa kubermangu mõisnike ebainimlikkuse üks kisendavamaid näiteid kutsus omal ajal esile suure pahameele

---

[186] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 531, l. 3—4.
[187] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 523, l. 310.
[188] Sealsamas, l. 311.
[189] Sealsamas, l. 314.
[190] RAKA Leningradis, f. 1286, nim. 19, s.-ü. 581, l. 59.

mitte üksi demokraatlikult, vaid ka lihtsalt humaanselt meelestatud inimeste hulgas ja mitte ainult kohapeal, vaid ka väljaspool Eestimaa kubermangu piire.

20. juulil sai Ida-Järvamaa haagikohtunik Rosen teada, et hoolimata tema keelust läksid kõik Kurisoo talupojad Tallinna. Haagikohtunik teatas sellest kubermanguvalitsusele ja palus, et kõik Tallinna tulnud Kurisoo talupojad aheldataks ja karistamiseks tema juurde tagasi saadetaks.[191] Samal ajal, kuid sõltumatult Kurisoo talupoegadest, tulid Tallinna ka Anija mõisa talupojad. Saanud sellest teada, ruttas Anija mõisnik ise ka Tallinna.

21. juulil ilmusid Toompea lossis asuvasse kubermanguvalitsuse hoonesse Kurisoo talupojad — Aabram Wild (Pilt), Jüri Saago, Pearn Uustal (Berend Ustadt) ja Jaan Lukas. Neilt kuulsid kubermanguvalitsuse ametnikud, et koos nendega oli Kurisoo mõisast Tallinna tulnud veel 12 talupoega. Kahele kohaleilmunud talupoegadest anti käsk tuua lossi ka ülejäänud, «kui nad tulid linna eesmärgiga esitada hulgakesi kaebus».[192] Kuna kubermanguvalitsuse ametnikud asetasid küsimuse sellise jesuiitliku «kui» sisselülitamisega, siis muutusid talupojad juba lihtsalt nende käsku täites seadusele vastuhakkajaiks. Nimelt keelas Eestimaa 1856. a. talurahvaseaduse 428. paragrahv igasuguse kaebuse esitamise hulgaviisi.

Tegemata katsetki lavastada mingisugust kohtukomöödiat, määras kubermanguvalitsus otsekohe kõigile Kurisoo talupoegadele 428. paragrahvi «jämeda rikkumise» eest 100 hoopi vitsu. Ainult kolme talupoja suhtes lükati otsuse täideviimine edasi kuni nende kohtu teel vallaameteist tagandamiseni (kehtivate seaduste järgi ei tohtinud vallavalitsuse liikmeid kehaliselt karistada). Pärast peksmist tuli talupojad Toomas Vapper, Madis Reinberg ja Jüri Saago ahelais haagikohtuniku juurde saata, et viimane neid veel omalt poolt karistaks.

Samal päeval ilmus kubermanguvalitsusse viis Anija talupoegade esindajat — Jaak Metlik, Ants Kask, Mikk Jalakas, Jüri Aguraiuja ja Villem Känd. Nende käest kuuldi, et Tallinna on tulnud veel 42 taluperemeest Anijalt. Vallatalitajale anti jällegi karm käsk «koos ähvardusega, et ta selle täitmise eest vastutab, — tuua need inimesed lossi, k u i (meie sõrendus. — *J. K.*) nad tulid, et siin huigaviisi kaebust esitada».[193] Kui ka Anija talupojad lossi ilmusid, «tõestas» kohale rutanud Anija mõisnik nende kaebuse alusetuse ja ka neile määrati peksukaristus. Jüri Aguraiujale ja Ants Rehale määrati 150 hoopi. Villem Kännu karistus suurendati kuni 200 hoobini, nähtavasti selle pärast, et ta kõige julgemini ametnike ees talupoegade huve kaitses.[194] Vanaduse tõttu karistati ainult vangla-

---

[191] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 523, l. 327.
[192] Sealsamas, l. 328.
[193] Sealsamas, l. 329.
[194] Läbirääkimistel peatub pikemalt Eduard Vilde, nähtavasti talupoegade suuliste mälestuste põhjal (E d u a r d V i l d e, Kui Anija mehed Tallinnas käisid, Tallinn 1955, lk. 144—145).

Anija talupoeg Villem Känd. Foto 1898. aastast.

karistusega Ants (või Kaarel?) Leemanni, Jaan Jalakat, Peeter Schifferit ja Jaan Mäge. Kuni ametist tagandamiseni lükati edasi karistus viie talupoja suhtes. [195]

21. juuli veresaunast ei räägi ametlikud dokumendid peaaegu midagi konkreetsemat. Säilinud on aga neli allikat rahva ja demokraatliku intelligentsi leerist. E. Vilde romaanis «Kui Anija mehed Tallinnas käisid» on toodud ära nende sündmuste ere kirjeldus, mis on ilmselt koostatud Tallinna põliselanike mälestuste põhjal. [196] ENSV Teaduste Akadeemia Fr. R. Kreutzwaldi nimelises Kirjandusmuuseumis säilitatakse nende sündmuste kirjeldust, mis üles kirju-

[195] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 523, l. 330.

[196] Vt. Eduard Vilde, Kui Anija mehed Tallinnas käisid, Tallinn 1955, lk. 123—134.

tati 1895. aastal (seega enne E. Vilde romaani ilmumist) Tallinnas turuplatsil karistada saanud talupoja Mikk Kuuse (E. Vilde romaanis nimetatakse teda Mikk Kuuskmanniks, protokollis Mikk Kaasikuks) jutustuse järgi. Selles jutustuses väljendub väga kujukalt talupoegade viha oma piinajate vastu. Mikk Kuusk pöördub oma jutustuses korduvalt tagasi mõtte juurde — kas oleks olnud võimalik karistusele vastu hakata.

Kui Mikk Kuuse mälestustes kajastuvad piinatavate talupoegade mõtted ja meeleolud, siis kahes järgmises allikas kajastub meelepaha ja raev, mille see metsik karistus esile kutsus linnarahva laiade hulkade ja demokraatlikult meelestatud intelligentsi seas. Need allikad on — «Märgukiri Eestimaa talupoegadest» ja 1. detsembril 1858 «Kolokolis» avaldatud artikkel «XIX sajandi germaani rüütlid Eestimaal».[197] Kirglikult süüdistades «vastikuid timukaid», paljastavad need kirjutised (eriti hästi «Kolokoli» artikkel), kuidas ametnikud ise meelitasid talupojad kubermanguvalitsusse, et nendega arveid õiendada.

Kõigi nende materjalide põhjal saame 21. juuli sündmuste kohta järgmise pildi. Talupojad[198] toodi Toompealt sõdurite vahel alla Vene turule. Läbi linna viidi neid lakkamatu trummipõrina saatel. Kõige ees marssis sõjakuberner Salza; tema järel trummimehed; siis rühm sõdureid, kellele järgnes voor vitsadega; siis sõdurite vahel karistatavad; kõige lõpus veel rühm sõdureid. Kui see «masendav rongkäik» jõudis Vene turule, algas «karistus, millist Tallinn ei mäleta», kirjutatakse «Märgukirjas Eestimaa talupoegadest». Kohutav vaatepilt kutsus kokku palju rahvast, kes ei varjanud oma raevu. Meelepaha, mis kiiresti haaras kogu linna lihtrahva, oli nii suur, et Eestimaale saabunud kindralkuberner Suvorov pidi esmajärjekorras tarvitusele võtma abinõusid «meelteärevuse rahustamiseks» Tallinnas.[199]

Selle verise arveteõiendamise ajal käitusid paljud talupojad tõeliste kangelastena. Sellest räägib kujukalt üks «Märgukirjas Eestimaa talupoegadest» fikseeritud episood. «Ühelt karistatult küsis komandant, kas ta kahetseb oma tegu. «Ei tea, mida ma peaksin kahetsema,» vastas too, «sest ma ei saa aru, milles mind süüdistatakse.» Karistatute seas oli 70-aastane vanake, kes pärast karistamist avaldas soovi, et tema poolt ohverdatud veri tooks kasu ta kaasvendadele ja nad saaksid selle kaudu need kergendused, mida

---

[197] A. Tšumikovi artiklit — Чудовищная сцена в Ревеле (1858 г.), «Русский архив», 1890, 3. kd. ja F. Hofmanni artiklit — Eine deutsche Bitte für das arme Volk der Esthen («Gartenlaube», 1862, nr. 21—22) siinkohal ei vaadelda, kuna nad ei sisalda eelnimetatutega võrreldes uut materjali.

[198] Kehaliselt karistatud talupoegade täpset arvu on väga raske kindlaks teha. Ametlike protokollide andmeil peksti turuplatsil läbi 37 või 38 Anija ja 13 Kurisoo talupoega; E. Vilde andmeil 49 Anija talupoega (karistada saanud Kurisoo talupoegade arvu Vilde ei anna).

[199] A. Tideböhl, Fürst Alexander Suworow, General-Governeur von Liv-, Esth- und Kurland 1848—1861, Als Manuscript gedruckt, II kd., Riga 1863, lk. 23.

mõisnikud neile nii mitu korda olid lubanud ja kuni seniajani polnud täitnud. Edasi tema sõnu polnud kuulda, kuna komandant, märgates ärevust pealtvaatajate hulgas, andis käsu trummi lüüa.» [200] «Kolokoli» artiklis räägitakse kuberneri käsundusametniku Stackelbergi julmusest, kes «küsis piinatavailt talupoegadelt: «Kas hakkad nüüd härrale töötama?» ja kui see ei vastanud lihtsalt «jah», pöördus Stackelberg sõdurite poole käsuga: «Peksta teda veel.»» [201]

Pärast julma peksu ei lubatud talupoegadel kojusõitmiseks kasutada nende vankreid. Kõik karistatud viidi või täpsemalt — lohistati sõdurite poolt linnast välja ja seal heideti veriseks pekstud inimesed teele.

Jätkuvad talurahva rahutused kutsusid esile uue ärevuse ka Peterburis. 23. juulil nõudis tsaar Aleksander II, et kuberner talle viivitamatult «otse telegraafi teel ette kannaks olukorrast talurahvaküsimuse lahendamise alal ja meeleolust Eestimaal». [202] Grünewaldt läkitas tsaarile 24. juulil kaks telegrammi. Ta palus saata uusi vägesid. «Kõige alandlikumalt palun osutada abi veel 400 kasaka ja kuni kahe tuhande [mehel jalaväe määramisega siia minu käsutusse.» [203]

28. juulil saabus Eestimaale talurahva rahutusi maha suruma kindralkuberner Suvorov, kes ruttas siia, katkestades oma puhkuse Napolis. [204] Suvorov alustas oma tegevust julma arveteõiendamisega Kolga talupoegade kallal. 30. juulil saadeti Kolga mõisa alles äsja Tallinna jõudnud teine pooleskadron Uraali kasakaid. [205] Järgmisel päeval siirdus sinna ka kindralkuberner ise. Hiljem Suvorov kiitles siseministri ees eriti oma tegevusega Kolgas. «Saabunud juuli lõpus Tallinna, sõitsin otsekohe ise Kolga mõisa Ida-Harjumaa ringkonnas, kus oma isikliku tegevusega likvideerisin külaelanike viimase otsese ja avaliku vastuhaku ülemuste ja mõisnike vastu.» [206] Tegelikult polnud Suvorovil Kolgas enam midagi «likvideerida». Nagu nägime, oli rannatalupoegade vastupanu murdunud juba 28. juulil. Kindralkubernerile oli jäänud vaid karistust täitdesaatva timuka osa.

31. juulil Kolgas aset leidnud talupoegade metsiku peksmise kohta dokumente säilinud ei ole. Rahvamälestuste andmeil olevat pekstavaile antud 80, suurematele «süüdlastele» isegi 150 hoopi. Peksti mõisa teohoovis ja löödi nii, et vitsatüükad katusele lendasid. Samuti räägitakse rahvamälestustes, et julma peksu olevat viimaks

---

[200] ENSV RAKA, f. 2054, nim. 1, s.-ü. 1993, l. 280—281.

[201] Mingist vahelesegamisest karistuse käiku kaupmees Rottermanni ja kindral Gresseri poolt (millest kirjutab E. Vilde) dokumendid ei räägi. Kui need inimesed ka väljendasid kohapeal rahulolematust karistuse «ebaviisaka» vormiga, siis igatahes ametlikku käiku nad sellele ei andnud.

[202] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 523, l. 288.

[203] RAKA Leningradis, f. 1286, nim. 19, s.-ü. 581, l. 62.

[204] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 523, l. 293.

[205] Sealsamas, l. 306.

[206] RAKA Leningradis, f. 1286, nim. 19, s.-ü. 581, l. 9.

lõpetada lasknud kasakate ohvitser, kellele see verine vaatemäng oli vastikuks läinud.[207]

«Pärast peksu roomasid mitmed käpuli kõrvale, kus omaksed neil vitsatüükad seljast välja noppisid ja nad nii põhuvankris koju toimetasid. Arli Jüri Parakas roomas lähedasse metsa, kust ta teisel hommikul leiti ja Uuri külasse viidi. Seal lamaski nädalapäevad.»[208]

16. augustiks kutsuti Tallinna kokku kõik kihelkonnakohtute talupoegadest kaasistujad. Oma kõnedes talupoegadele nõudsid Suvorov, Grünewaldt ja Tideböhl vastuhakkude kohest lõpetamist, alistumist mõisnikele ja kohalikele võimudele.

Paratamatult kerkib küsimus — mis osa etendas eespoolnimetatud sündmuste ajal Eestimaa sandarmiosakonna ülem kindral Gresser? Lahkhelide kohta viimase ja kubermanguvalitsuse vahel on säilinud ainult üks dokument — Gresseri kiri selleaegse salapolitsei keskuse — III osakonna ülemale vürst Dolgorukile 29. juulist. Gresser räägib selles, et juba talurahva rahutuste puhkemisest alates on tema juures käinud paljud talupojad kaebustega oma mõisnike peale. Kõik need kaebused olevat ta saatnud edasi vastavaisse organeisse. Ühtlasi olevat ta aga tegutsenud ka instruktsiooni järgi «võita endale kubermangu kõigist seisustest inimeste usaldus ja austus...»[209] Anija ja Kurisoo talupoegade julma peksmise üle oli Gresser pahane, kuna see takistavat tal ülalnimetatud instruktsiooni täitmist. Pärast seda, kurtis ta, ei tule enam ükski talupoeg kubermanguvalitsusse, ja nii võib «side» talupoegade ja ülemuste vahel hoopis katkeda.

Niihästi kaasaegsed kui ka hiljem neid küsimusi käsitlenud autorid ei mõistnud Gresseri «imelikku käitumist», kuna nad unustasid, et Gresser, kes oli sandarm, oli järelikult ka nuhk. Sandarmid erinesid teistest valitseva klassi võimuteostajaist tsaari-Venemaal selle poolest, et nad kartmata ennast kompromiteerida võisid kasutada informatsiooni saamiseks või mõneks muuks otstarbeks ükspuha missuguseid vahendeid, võisid tegelikku olukorda iseloomustada kuitahes teravate ja õigete väljendustega (meenutame kas või seda, et just sandarmiülem Benckendorff nimetas 1839. aastal pärisorjuse vastu võitlevat talurahvast püssirohutünniks tsaaririigi vundamendi all). Oma eesmärkide saavutamisel võisid sandarmid vajaduse korral ka «rahvamehe» osa mängida.

Esialgu valas aga Gresseri tegevus ainult õli talurahva rahutuste tulle. Nagu nägime, olid kuuldused Tallinnas asuva salapärase kindrali tegevusest üheks rahutuste puhkemise ajendiks mitmes mõisas. Kuid lõpptulemusena andis Gresseri tegevus täpselt selliseid tagajärgi, nagu ta soovis, samasuguseid tagajärgi

---

[207] J. Volberg, tsit. teos, «Leninlik lipp», 25. ja 27. juunil 1957; ENSV Teaduste Akadeemia Fr. R. Kreutzwaldi nimeline Kirjandusmuuseum ERA II-192, l. 201.

[208] J. Volberg, tsit. teos, «Leninlik lipp», 27. juunil 1957.

[209] ENSV RAKA, f. 2054, nim. l, s.-ü. 1993, l. 163.

nagu veresaun Vene turul, Laadoga polgu ja garnisoniroodude karistusmarsid — aitas kaasa talurahva rahutuste mahasurumisele. Naiivne usk tsaari, mis antud konkreetsel juhul kehastus usus «kindralisse», halvas õige sageli otsustaval hetkel talupoegade jõudu. Pärast teravat kokkupõrget haagikohtunikuga piirdusid Kolga talupoegade vastuhaku juhid sellega, et ruttasid Tallinna «kindralilt» abi otsima. Ka Peningi talupojad ei osanud paremat välja mõelda, kui kavatsesid koos laste ja naistega tsaari juurde kaebama minna, mis, tõsi küll, ära jäi. Nagu 1905.—1907. aasta revolutsiooni ajal, nii ka XIX sajandi keskpaiku kogu tsaaririigis valitsenud revolutsioonilise situatsiooni aastail halvasid monarhistlikud illusioonid sageli talurahva revolutsioonilist energiat.[210]

Peamise vahendina kasutati talurahva rahutuste mahasurumisel sõjaväge. 17. augustil, kui talurahvaliikumine oli juba ilmselt hakanud vaibuma, kirjutas Eestimaa rüütelkonna pealik krahv Keyserling võidutsedes: «Mis puutub talurahva rahutustesse, siis nende vastu ei aita mingid seadusandlikud tööd, kuid mõninga arvu piikidega (s. t. kasakatega. — *J. K.*), nagu ma näen, võib paljugi ära teha.»[211] Augusti alguses oli Eestimaa kubermangu küladesse paigutatud suur hulk vägesid. Üks Laadoga polgu rood asus Juuru kihelkonnas, kaks Schlüsselburgi polgu roodu Rakvere ümbruses, üks Paide linna juures. Läänemaale majutati sealt ära viidud Laadoga polgu roodude asemel Liivimaalt kohale toodud Olonetsi polgu 14. ja 15. rood.[212] Kasakate eskadron oli paigutatud kogu kubermangu laiali.[213]

Sõjavägede majutamisega veeretati talupoegade õlgadele rõhuv koorem. Karistuseks maale majutatud sõjaväeosad pidid endast kujutama seda rõhuvat pressi, mis külast igasuguse «mässulise» mõtte välja suruks.

Väeosade majutamisega esilekutsutud külade majanduslik laostumine hakkas lõpuks kahjustama ka mõisnike huve. Palvetega nende valdadest sõjaväed välja viia pöördusid 1858. aasta sügisel kuberneri poole Rava ja Maidla mõisnikud, Taebla kroonumõisa rentnik, Türi pastor ja Ranna-Läänemaa haagikohtunik.[214] Seoses mõisnike kaebustega pöördus kuberner Grünewaldt kindralkuberneri poole palvega, et vähemalt vägede majutamise korda muudetaks — äärmiselt laostav karistuse korras majutamine asendataks majutamisega tavalises korras. Suvorov aga keeldus ja saatis Eestimaa kubernerile vastuseks järgmised julma pilkena kõlavad manitsussõnad: «Eestimaa elanike patriotismi ja nende ustavuse

---

[210] Vt. V. I. Lenin, Teosed, 17. kd., lk. 95.

[211] H. v. Taube v. d. Issen, Graf Alexander Keyserling — Ein Lebensbild aus seinen Briefen und Tagebüchern zusammengestellt von seiner Tochter, I kd., Berlin 1902, lk. 400.

[212] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 525, l. 263—264; s.-ü. 531, l. 35—36.

[213] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 530, l. 11, 14.

[214] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 531, l. 29; s.-ü. 523, l. 285; s.-ü. 527, l. 62, 66 ja 69—70.

tõttu tsaarile ja isamaale usun, et meie vapper vägi võetakse vastu rõõmuga . . .» [215]

Külad ägasid karistusmajutuse ikke all. Roosna mõisa (Läänemaal) külades hakkas nälg ähvardama isegi sõdureid. Roodu komandör staabikapten Arepjev oma raportis 2. jaanuarist 1859 kirjutas, et ta sõdurid kannatavad suurt nälga. Ta kaebas «väga suure puuduse üle elanike poolt antava leivakõrvase osas; see leivakõrvane koosneb ainult kartulist, mida keedetakse hommikul ja muutub õhtuks külmaks, ja ka seda pole piisavalt. Mõnedes taludes valmistatakse mõnikord toitu, mida siin kandis nimetatakse «putra». Tavaliselt valmistatakse seda elanike poolt järgmiselt: vette pannakse veidi jahu, kusjuures saadakse mingisugune ilma igasuguse maitseta vedelik, sest peale soola sellesse midagi ei panda, mõnedes taludes raputatakse jahu asemel sisse tangu, kuid väga vähe, ja ka see vedelik on ilma igasuguse maitseta». [216] Roodu komandör ei süüdistanud talupoegi sõdurite halvas toitmises: «. . . minu järelepärimise puhul seletasid sõdurid, et elanikud ei varja midagi sõdurite eest, vaid söövad ise ka sedasama . . .» [217] Kohalesõitnud kubermanguvalitsuse ametnik Brandt kuulas samuti üle sõdurid, kes ka sel korral ei kaevanud talupoegade peale, vaid rääkisid, et talupojad ise kannatavad täpselt samasugust viletsust. [218] Pärast seda teatas kohalik haagikohtunik kubernerile, et ta otsustas «nimetatud roodu koondada Roosna mõisa (kus sel ajal elati muidugi endises külluses. — *J. K.*) ja seal teda mõisniku kulul kõige paremini toita». [219]

Kõigest sellest hoolimata polnud talurahva vastupanu ka veel 1858. aasta augustis täielikult murtud. Kuigi pärast järsku tõusu juuli lõpus talurahva rahutuste intensiivsus nüüd hakkas langema, oli talupoegade meeleolu veel augustis ja septembris õige ähvardav. Augusti keskel püsisid Läänemaal ikka veel visalt kuuldused, et Mahtra ülestõusust osavõtnuile antakse tsaari poolt armu. [220] Iseloomustades olukorda oma ringkonnas, kirjutas Ida-Harjumaa haagikohtunik 16. augustil: «Kolgas alistusid talupojad seaduslikule korrale ja muutusid kuulekaiks vaid formaalselt . . .» [221] Haagikohtunike andmeil püsisid Harjumaa lääneosas ja Alutaguses talupoegade seas visalt kuuldused, et neile antakse maad. [222]

Mõnes mõisas jätkusid kokkupõrked mõisavõimude ja teomeeste vahel ka pärast seda, kui selle mõisa taluperemehed olid vastupanu juba lõpetanud. 25. augustil 1858 kandis Ida-Järvamaa haagikohtunik kubernerile ette, et «teorentnike poolt enam mingisuguseid vastuhakkusid pole olnud. Kuid see-eest mõnedes mõisates hakka-

[215] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 531, l. 71.
[216] Sealsamas, l. 260.
[217] Sealsamas.
[218] Sealsamas, l. 272—274.
[219] Sealsamas, l. 277.
[220] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 526, l. 44.
[221] Sealsamas, l. 34.
[222] Sealsamas, l. 35 ja 41.

sid teomehed vastu kodukarile ja vallapolitsei poolt määratud karistustele».[223] Teomehed ei tunnusta enam mingeid autoriteete, kurtis oma ettekandes Alutaguse haagikohtunik, ja kui mõisnik, valitseja või kubjas «teevad neile märkuse, siis nad otsekohe viskavad minema oma tööriistad ja piiravad nad sisse, ähvardades ja sõimates, ja iga kord, kui nende (s. t. teomeeste. — *J. K.*) peale kaevatakse ja ma pean neid käskima areteerida, olen sunnitud otsuse täideviimiseks jõudu tarvitama».[224]

Üksikuis mõisates jätkusid talupoegade väljaastumised päris juuli lõpus, augustis ja septembris. 27. juulil teatas Lõuna-Harjumaa haagikohtunik Kotzebue kubernerile, et paljudes mõisates talupojad keeldusid koristamast mõisa rukist ja et ainult Laadoga polgu roodu abil tal õnnestus vastuhakud maha suruda. Kotzebue nimetab ainult üht neist mõisatest — Ohukotsut, kus ta veel polnud jõudnud käia.[225] Juuli lõpus või augusti alguses tegid katse loobuda abiteo tegemisest kahe Alutaguse ringkonnas asuva mõisa talupojad.[226] Nende mõisate nimed on meile teadmata. 21. augustil keeldusid samas haagikohturingkonnas abiteo tegemisest Purtse mõisa talupojad, kelle vastupanu murti alles kuu lõpuks.[227]

Maa-Virumaal asuva Triigi mõisa talupoegade väljaastumise ajendiks oli uues talurahvaseaduses sisalduva tööregulatiivi rikkumine mõisniku poolt. 1856. a. talurahvaseaduse 163. paragrahvi põhjal tuli teomeestele rehepeksu perioodil kuni 24. augustini anda hommikul puhkeaega. Triigi mõisnik ajas aga kogu öö reht peksnud teomehed otsekohe põllule tööle. Augusti 20-ndail päevadel vastasid teomehed sellele öise rehepeksu katkestamisega. Ehkki 26. augustil kohalesõitnud haagikohtunik oli sunnitud tunnistama, et teomeestel oli sisuliselt õigus olnud, laskis ta siiski kolm neist läbi peksta, sest nad «ei kasutanud seaduslikku teed».[228]

Kuigi Harjumaale oli selle suve jooksul kaks korda saadetud suuremad karistussalgad, jätkusid ka siin talurahva rahutused veel augustis. Kuu lõpus keeldusid Vääna mõisa teomehed öisest rehepeksust. Kuid, nagu haagikohtunik 30. augustil ette kandis, õnnestus tal «manitsuste ja karistustega» teomeeste vastupanu murda.[229]

Augusti esimesel poolel (enne 14. augustit) puhkes vastuhakk Järvamaal Vao mõisas. Teomehed hakkasid vastu mõisakupjale ega lasknud end peksta. Kui mõis nõudis, et taluperemehed nende «tõrksate» asemel uued teomehed mõisa saadaksid, keeldusid nad seda tegemast. Haagikohtunik suutis vastuhaku Vao mõisas aga varsti maha suruda.[230]

---

[223] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 526, l. 55.
[224] Sealsamas, l. 41—42.
[225] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 523, l. 313.
[226] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 526, l. 29.
[227] Sealsamas, l. 54.
[228] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 527, l. 20—21.
[229] ENSV RAKA, f. 2054, nim. 1, s.-ü. 1993, l. 216.
[230] ENSV RAKA, f. 905, nim. 1, s.-ü. 7, l. 82—83.

Viimased talupoegade avalikud väljaastumised 1858. aastal, millest meil on säilinud dokumentaalseid andmeid, leidsid aset Maa-Läänemaal. Septembri alguses astusid välja Kivi-Vigala ja Jädivere mõisa talupojad. Jädivere talupojad katkestasid töö mõisarehtedes.[231] Kivi-Vigalas tegid talupojad mõisa vilja koristamisel ainult poole neilt nõutavast abiteost. Oma käitumist õigustasid nad uue talurahvaseadusega. Mõisnik kirjutas kubernerile, et kihelkonnakohtuniku andmeil «see arvamus levib kõigi kohalike talupoegade seas».[232] Grünewaldti korraldusel sõitis kohalik haagikohtunik 12. septembril tosina kasakate saatel Kivi-Vigalasse ja surus vastuhaku maha.[233]

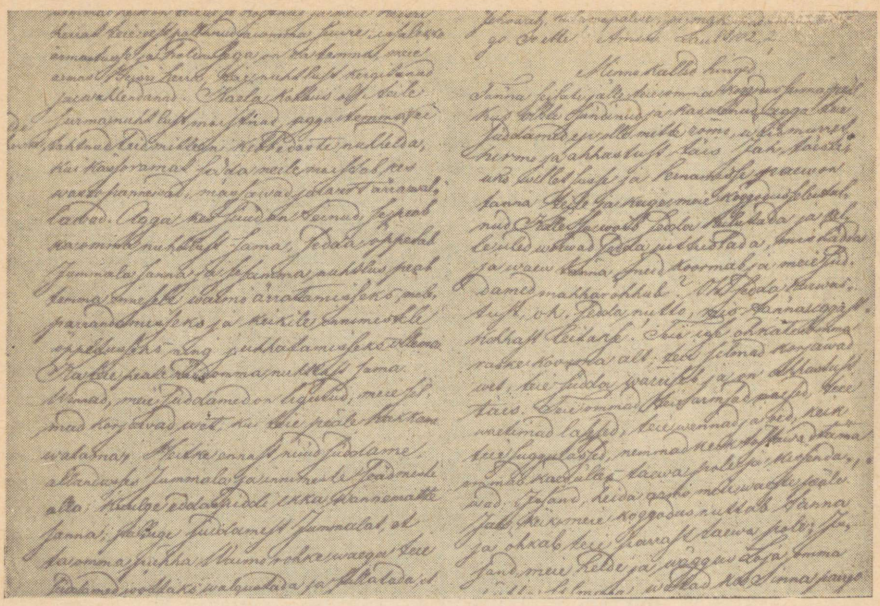
Kubermangu võimud otsustasid talurahva rahutuste mahasurumise kroonida «peasüüdlaste» sellise karistamisega, mis oleks kõigile hoiatavaks eeskujuks. Peasüüdlasteks peeti Mahtra ülestõusust osavõtnuid ja Kolga talupoega Mikk Kivi. Nende karistamisest teatati kogu kubermangu talupoegadele eraldi selleks otstarbeks trükitud eestikeelsetes teadaannetes.[234] Viimastes kriipsutati eriti alla tsaari ja kindralkuberneri «armulikkust», kes olid asendanud esialgsed surmaotsused kehaliste karistustega.[235] Tsaari otsusega Tallinnas loodud sõjakohus mõistis 65-st kaebealusest Mahtra ülestõusu asjas 59 surma mahalaskmise läbi,[236] milline otsus hiljem pehmendati.

Ühelt poolt soovisid kohalikud võimud, et neist karistustest saaks teada võimalikult suur hulk talupoegi. Teiselt poolt nad aga kartsid, et näiteks Mahtra ülestõusust osavõtnute karistamisele võib voolata kokku liiga palju talupoegi ja võivad aset leida rahutused. Oma kirjas Grünewaldtile 28. jaanuaril 1859 kirjutas kindralkuberner Suvorov, et talle «ei näi olevat vajalik, et Mahtra asjas langetatud otsuse eelseisvast täideviimisest võtaksid osa esindajad kaugelolevaist valdadest».[237]

Karistuse täideviimise päevaks — 10. veebruariks 1859 — koondati Mahtra ümbrusesse tähelepandavad sõjalised jõud. Süüdimõistetud viidi Mahtrasse 400 garnisonipataljoni sõduri, 28 kasaka ja 6 ratsasandarmi valve all. Samal ajal saabus teist teed kaudu Mahtrasse 100 Laadoga polgu sõdurit. Mahtra ümbrusesse oli koondatud veel Schlüsselburgi polgu kaks roodu ja Olonetsi polgu kaks roodu.[238] Ülestõusust osavõtnute karistamist «julgestas» seega üle 900 sõduri.

Kuna polnud teada, kas karistatud julma peksu üle elavad, võeti nad Tallinna vanglas enne teeleasumist armulauale. 43 ini-

[231] ENSV RAKA, f. 863, nim. 1, s.-ü. 1007, l. 2.
[232] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 525, l. 155.
[233] Sealsamas, l. 157.
[234] Vt. ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 528, l. 177—178.
[235] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 535/9, l. 4; f. 2054, nim. 1, s.-ü. 1993, l. 376.
[236] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 535/13, l. 14.
[237] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 529/1, l. 111.
[238] Sealsamas, l. 157—158.

Lehekülgi pastor Bergi jutlusest Mahtra talupoegade karistamise puhul.

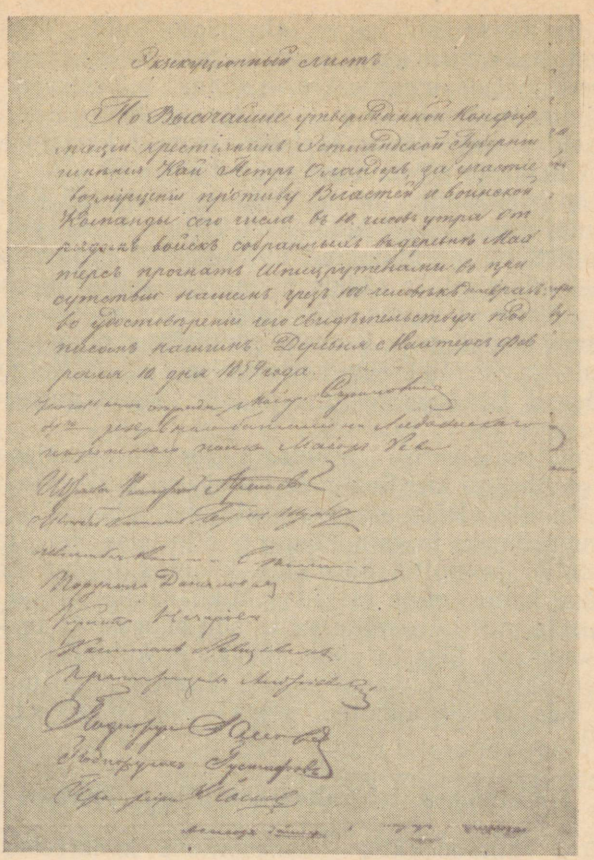
mese hulgast käisid armulaual ainult 15 (talupojad Rosenmäe, Reinvert ja Paavelson Mahtrast ning Peeter Olander Kaiust näiteks keeldusid armulauast).[239] Enne karistusele minekut andsid talupojad 'ära ka oma raha. Seda leidus ainult üheksal — kokku 4 rubla ja 1 kopikas.[240]

«Igga hing heitko ennast üllematte alla, kellel keige üllem melewald on,» manitses Juuru pastor Berg oma kõnes karistatavaid ja Mahtra väljale kokku kogunenud talupoegi, «sest üllemaid ep olle muido kui Jummalast; agga kes üllemad on, need on Jummalast seatud. Kes nüüd üllematte wasto paneb, se panneb Jummala seädmisse wasto, agga kes wasto pannewad, need saadawad eneste peale nuhtlust.»[241]

Mõisnike tahtel, tsaari korraldusel ja kiriku õnnistusel algas ülestõusnute julm peksmine. Arhiivis säilinud nn. karistuslehtedest on näha, et peaaegu kõik talupojad said kätte neile määratud arvu hoope. Erandi moodustasid ainult Hans Kullerkupp ja Hindrik Paavelson, kes said esimene vaid 24 ja teine 70 hoopi (määratud oli kummalegi 80 hoopi). Nähtavasti nõrkesid nad peksjate kätte. Tuhande hoobi saamisele määratud talupojad Ado Andrei ja Peeter Olander kannatasid selle ebainimliku karistuse aga lõpuni ära.

---

[239] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 529, l. 146.
[240] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 529/1, l. 189.
[241] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 529/2, l. 4.

Peeter Olanderi karistusleht.

Ühes rahvamälestuste üleskirjutuses kirjeldatakse karistust järgmiselt: «Oli talvine ilm, 10° külma ... Löödi kümne ühte puntrasse keeratud vitsaga ... Inimestest jäid järele ainult verised lihatombud.» [242]

Pealtvaatajaile oli 10. veebruaril 1859 Mahtra mõisa lumisel väljal avanev vaatemäng nii kohutav, et võis inimese hulluks ajada. Hans Tertsiust jälitas see pilt kuni sügavale Siberisse. Juba Tjumeni linnas tabas Siberi-teekonna vintsutustest äärmiselt välja kurnatud ja piinatud Tertsiust esimene ajutine meeltesegaduse hoog. Kui ta koos oma naise ja lastega Tjumenist edasi sõitis, siis tundus talle äkki, nagu kaoksid need kõik ta ümbert ära ja nagu seisaks ta

[242] ENSV Teaduste Akadeemia Fr. R. Kreutzwaldi nimeline Kirjandusmuuseum, M. Sorgsepp, Suuline ajalooline traditsioon Juuru kihelkonnast, lk. 144.

uuesti Mahtra mõisa talli juures. «Ja nägin, kuidas [läbi] kadalipu aeti ja peksti kohe surnuks ja surnud visati mõisa poole aia äärde virna ja veri jooksis maanteekraavi.» Just mälestused neist ebainimlikest julmustest rebisid alati nii tasakaaluka ja hoolikalt oma tõelisi mõtteid varjava Hans Tertsiuse rinnust karjatuse: «Tuli — tule taevast maha ja põleta need saksad ära.» [243]

Mikk Kivi karistamine toimus 1859. a. 3. märtsil Kolga mõisas. Kohtuliku uurimise ajal oli Mikk Kivi käitunud mehiselt ja julgelt. Haagikohtuniku juures toimunud ülekuulamise protokolli on kirjutatud: «Ülekuulamisel ta rääkis väga häbematult ja kõvasti.» [244] Sõjakohus mõistis ta surma. Kindralkuberner asendas surmanuhtluse 400 hoobi kadalipu ja 2 aasta sunnitööga ning seejärel Siberisse saatmisega. [245] Mikk Kivi karistamise ajal oli Kolgasse saadetud 100 sõdurit Laadoga polgust ja 200 sõdurit garnisonipataljonist. [246]

On säilinud selle verise karistuse juures «hingekarjasena» tegutsenud pastor Ahrensi kiri Eestimaa luteri usu kiriku kindralsuperintendendile Reinile. «Kõne esimese poole ajal, mis pidi tegema süüdlase südame pehmeks ja valmistama ta ette teise poole jaoks, oli ta väga liigutatud ja nuttis kibedalt,» kirjutas pastor Ahrens selle manitsuskõne kohta, mille ta pidas Mikk Kivile. «Kuid kõne teise poole ajal, mis pidi talle näitama ta süü suurust ja ta karistamise möödapääsematust, läks ta süda kõvaks ja külmaks nagu jää. Ja kui ma olin rääkinud viimased sõnad, tänas ta mind mu kaastunde eest, mis teda olevat aidanud, sest ta olevat täiesti süütu.» [247]

§ 4. 1858. a. talurahvarahutuste iseloomust

Talurahva antifeodaalse klassivõitluse konkreetse ajaloolise arengujärgu, teatud kindlate talurahva rahutuste iseloomu küsimus on huvitav ja komplitseeritud probleem.

Ka talurahva stiihilisel klassivõitlusel on oma mehaanika, mis väärib uurija tähelepanu. Talurahva rahutuste iseloom sõltub peale üldiste seaduspärasuste ka kohalikest teguritest, on tingitud ka kohaliku ajaloolise arengu iseärasustest. Et selgitada, millised nähtused kuuluvad kohalike või antud ajaloolise arengujärgu iseärasuste hulka, millised aga on üldiste seaduspärasuste väljenduseks, ei saa piirduda ainult ühe konkreetse talurahvaliikumise episoodi uurimisega. On selge, et see nõuab võrdlevaid uurimusi, erinevail ajaloolistel arengujärkudel ja eri maades toimunu võrdlemist. Kuna see suur töö on veel tegemata, siis ei saa ka järgnev iseloomustus 1858. a. talurahvarahutuste kohta olla ammendav ja vastab ainult

[243] Hans Tertsiuse ülestähendused Mahtra sõjast, lk. 18—19.
[244] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 528, l. 142.
[245] Sealsamas, l. 176.
[246] Sealsamas, l. 184.
[247] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 529/2, l. 1.

mõningaile meid huvitavaile küsimustele. Enneaegne on näiteks praegu otsida täpsemalt vastust küsimusele, miks ei levinud 1858. a. talurahvarahutused ka naaberkubermangu — Liivimaale, kuigi ka seal polnud talupoegade olukord kergem kui Eestimaa kubermangus.

1858. aastal Eestimaa kubermangu haaranud talurahvarahutuste jõust räägib asjaolu, et täiesti «vaiksed» olid sel suvel ainult kümme päeva — 10. kuni 20. juuni (ja ka need ainult siis, kui mitte arvestada talupoegade väljaastumist Vaimõisas 15. juunil). See lühikene vaheaeg jagab talurahva rahutused 1858. aastal kahte etappi. Esimesel etapil leidsid vastuhakud ja vastuhakukatsed mõisnikele, milledest on säilinud andmeid, aset 26 mõisas Harjumaal, Järvamaal ja Virumaa rannikuosas. Teisel etapil levisid rahutused ka kubermangu lääneossa, saartele ja Virumaa siseossa — haarates kokku 47 mõisat.[248] Kuid ametlikud dokumendid räägivad sellest, et toodud arve ei saa pidada täielikeks. Kohalike võimude (eriti haagikohtunike) teadaandeist on sageli näha, et nad isegi ei tea rahutuste täpset arvu. Samuti kinnitavad mõned konkreetsed andmed, et paljud nõrgemad vastuhakud ei saanud üldse kohalikele võimudele teatavaks, ja seetõttu ei kajastu ka ametlikes dokumentides. Neil kaalutlustel võime oletada, et sel või teisel kujul haarasid vastuhakud 1858. aastal Eestimaa kubermangus umbes 80—100 mõisat, s. t. rahutused haarasid kubermangu iga viienda mõisa. Rahutustest haaratud mõisates elas 20—25 protsenti kõigist kubermangu mõisatalupoegadest.

Nende andmete põhjal võime juba praegu pidada 1858. aasta talurahvarahutusi eesti talupoegade kõige võimsamaks antifeodaalseks väljaastumiseks XVIII—XIX sajandil. Läti ajaloolase M. Stepermanise andmeil haarasid 1784. aastal talurahva rahutused Liivimaa kubermangus 161 mõisat, neist kubermangu Eesti-osas aga vaid 65 mõisat. 1805.—1806. aastal ei ületanud Põhja-Eestis rahutustest haaratud mõisate arv veerandsada.[249] 1858. a. rahutusi on tugevuse

---

[248] Kindralkuberner Suvorov kandis 8. augustil valitsusele ette, et rahutused leidsid aset 56 mõisas (RAKA Leningradis, f. 1286, nim. 19, s.-ü. 581, l. 83), vaikides seega maha võimudele teada olevad vastuhakud umbes 19 mõisas (ligi 20 protsenti). Samal viisil vähendab talurahvaliikumise jõudu ka Eestimaa kuberneri poolt koostatud kokkuvõtlik tabel (ENSV RAKA, f. 2054, nim. 1, s.-ü. 1993, l. 104—106).

[249] Kuni viimase ajani oli nimeliselt teada vähem kui 20 Eestimaa kubermangu mõisat, kus talupojad 1805. aastal võitlusesse tõusid pärisorjusliku rõhumise vastu. «Eesti NSV Ajaloo» I köites lk. 564 on nimeliselt märgitud 16 mõisat, dotsent J. Konks oma ettekandes «Talurahva rahutused Eestimaal 1805. a.» Tartu Riikliku Ülikooli teaduslikul sessioonil 27. septembril 1952 rääkis kaheksateistkümnest rahutusest haaratud mõisast (vt. A. Traat, Talurahva õiguslik olukord Liivimaal feodalismi lagunemise perioodil, dissertatsioon juriidiliste teaduste kandidaadi teadusliku kraadi taotlemiseks, Tartu 1955, l. 311). 1956. a. juulis õnnestus Eesti NSV Riiklikus Ajaloo Keskarhiivis Eestimaa kuberneri kantselei arhiivifondis avastada seni uurijate poolt kasutamata mahukas toimik — «Bauernunruhen 1805». Kui arvestada ka selle toimiku andmeid, siis selgub, et rahutused haarasid 1805. aastal Põhja-Eestis vähemalt 25 mõisat. Talupoegade vastuhakud leidsid aset Roosna, Kukevere, Eivere, Seidla, Liigvalla, Kapu, Väätsa (Järvamaal), Järve, Palmse (Virumaal) ja Orgita (Läänemaal) mõisas. Karinul hakkasid karistussalgale vastu ka Orina, Väinjärve ja

seisukohalt peaaegu võimatu võrrelda 40-ndail aastail Lõuna-Eestis levinud talurahvaliikumisega, niivõrd erinevates vormides avaldusid need.

Võrreldes Eestimaa kubermangus 1805.—1806. aastal ja 1858. aastal toimunud talurahva rahutusi, torkab silma järgmine. Mõlemal korral puhkesid kubermangu idapiiril rahutused nimelt Auvere mõisas. Järvamaa idaosas puhkes 1805. aastal äge vastuhakk Roosna mõisas, leidis aset kokkupõrge karistussalga ja ülestõusnute vahel Karinul. Ka 1858. aastal toimusid Karinul ja Roosnas ägedad talurahva rahutused. 1805. aastal ruttasid Kaiu, Kuimetsa ja teiste Juuru kihelkonna mõisate talupojad appi Kose-Uuemõisas ülestõusnud talupoegadele, 1858. aastal võtsid nad osa Mahtra sõjast. Eriti tuleks esile tõsta Kaiu talupoegi. Niihästi 2. oktoobril 1805 kui ka 2. juunil 1858 kordus üks ja seesama — niipea kui kohale ilmusid Kaiu mehed, puhkes võitlus.

Nagu näeme, kerkivad selgesti esile kolm talurahvaliikumise ja selle revolutsiooniliste traditsioonide keskust Põhja-Eestis. Need on Auvere ümbruskond, endise Järvamaa idapoolne osa (Roosna, Karinu) ja Kose—Juuru ala.

1858. aasta talurahvarahutusi ei saa kuidagi pidada mingiks võitluseks ainult abiteo kaotamise eest. Talupojad esitasid selle võitluse käigus kõige mitmekesisemaid nõudmisi, nende võitlus oli suunatud feodaalse ekspluateerimisviisi väga paljude külgede vastu. Eriti selgesti ilmneb see talurahva rahutuste teisel etapil, mil uue seaduse avaldamine (ja seoses sellega ka abiteo küsimus) üha enam tagaplaanile jääb ja ikka suuremat osa hakkavad ajendina etendama eelnenud talurahvarahutused. Kuuldused kuulsusrikkast «Mahtra sõjast» ja temaga antud eeskuju innustasid talupoegi, nii peremehi kui sulaseid, 1858. aasta suve teisel poolel üha uutele väljaastumistele mõisnike vastu. Teomehed hakkasid vastu peksule, vähendasid mõisapõllul tükitöö norme, keeldusid öisest rehepeksust. Taluperemehed keeldusid osalt või täielikult abiteo tegemisest, nõudsid korra- ja abiteo vähendamist, raharendi lepingute sõlmimist. Talurahva rahutuste teise etapi kohta õnnestus kindlaks teha talupoegade konkreetsed nõudmised 43 vastuhaku puhul — neist 23 puhul talupojad nõudsid abiteo täielikku kaotamist või kergendamist, ülejäänud 20 puhul oli tegemist teiste ülalnimetatud nõudmistega.

Talupoegade antifeodaalne võitlus 1858. aastal oli sisuliselt võitlus kapitalismi kiirema arengu eest. Talupoegade võitlus pärisorjusliku teoorjuse vastu oli objektiivselt võitlus raharendi ja vabapalgalise töö kasutuselevõtmise eest. Teomeeste ja mõisapolitsei vahel tekkinud konfliktid kujutavad endast sisuliselt talupoegade võitlust liikumisvabaduse eest, mõisniku kohtu- ja politseivõimu vastu.

Aavere talupojad. Kose-Uuemõisa «sõjast» võtsid osa ka Ravila, Ojasoo, Habaja, Kaiu, Kuimetsa, Triigi, Kautjala, Alavere, Ingliste ja Harmi talupojad (ENSV RAKA, f. 29, nim. 11, s.-ü. 43, l. 6, 7, 10, 12, 23, 55, 85; RAKA Leningradis, f. 1286, nim. 1, s.-ü. 32, l. 104 ja 130).

Ja nüüd jõuame küsimuse juurde talurahva erinevate sotsiaalsete rühmituste osatähtsusest 1858. aasta talurahvarahutustes.

Talurahva kõige vaesema kihi — vabadike käitumises 1858. aastal kajastus selle kujuneva maaproletariaadi üldine olukord. Erinevalt talurentnikust ja teomehest ei saanud vabadikud mõisaorjuse talumatut raskust tunda päev päeva kõrval. On seetõttu täiesti loomulik, et väiksemates kokkupõrgetes — vastuhakkudes peksmisele või keeldumises abiteost — me vabadike osa peaaegu ei näe. Kuid mõisnike võimu vihkasid vabadikud samuti nagu teisedki. Ja kui talupojad asusid end kaitsma mõisnike ja tsaariametnike julmuse vastu, kui nad kogunesid Mahtra mõisa, siis ruttasid sinna kohale ka vabadikud, kellest mõnedki langesid kokkupõrkes sõjaväega.

Keerukam on muust talurahvast juba eralduva külarikaste grupi (eeskätt kõrtsmikud ja möldrid) käitumise küsimus. Aktiivsete võitlejate hulgas me neid igatahes ei leia. Kuid pole võimatu, et mõisnike ülbe võim ka neile vastik oli ja nad salaja talurahva võitlusele kaasa tundsid. Igatahes on tähelepanuväärne, et kogu 1858. aasta jooksul ükski kõrtsmik võimudele ei reeda talupoegade salakoosolekuid, kuigi neid kõrtsides pidevalt toimus. Keila kihelkonna Saku-Traani kõrtsinaine Charlotte Reika kutsuti 1858. aastal isegi Meeskohtu ette, kuna ta oma valla meestele pärtlipäeva (24. augusti) eel oli rääkinud: «No mehhed, miss teie otate; teised ikka akkawad wasto, eks teie ka akka wasto.» [250]

Teoorjusliku rõhumise pearaskust kandis oma turjal aga talu ja seetõttu kandsid 1858. aastal ka mõisnikevastase võitluse pearaskust taluperemehed ja teomehed. Järgnevalt püüame selgitada nende kummagi grupi — taluperemeeste ja teosulaste — osatähtsust talurahva antifeodaalses võitluses. Selle küsimuse selgitamiseks on talupoegade vastuhakud jaotatud järgmistesse rühmadesse: 1) talupoegade keeldumine teotööst, 2) vastuhakud mõisaametnikele teotöö ajal, 3) kohalike kohtu- ja politseivõimude korraldustele mittealistumine, 4) kohalike kohtu- ja politseivõimude korraldustele mittealistumine, hoolimata sõjaväeüksuste kohalviibimisest ja 5) ülestõus.

Hoolimata vaadeldavate talurahva rahutuste kohta säilinud arhiivimaterjali suhtelisest rikkalikkusest õnnestus vastuhakust osavõtnuid nimeliselt kindlaks teha siiski võrdlemisi harva. Veelgi suuremaid raskusi valmistas täpsemate andmete kogumine nende majandusliku olukorra ja sotsiaalse seisundi kohta. Kohtulike juurdlusmaterjalide ja revisjoninimekirjade põhjal oli võimalik kindlaks teha, kas nad kuulusid sulaste või peremeeste hulka, ja viimasel juhul, kui palju sulaseid vastav isik umbkaudselt pidas. Eestimaa Aadlike Krediitkassa poolt koostatud ja kuni 1907. aastani peetud eriliste Landrolle'de (mõisanimekirjade) põhjal sai mõnikord kindlaks teha, millal vastava talupoja käes rendil olnud talu välja osteti. Nendega aga andmed piirduvadki, sest midagi, mis ligilähedaseltki meenutaks

[250] ENSV RAKA, f. 861, nim. 1, s.-ü. 1706 (a. 1858—1859), l. 2.

Vene kubermangude semstvo-statistikat, pole sellest perioodist Eesti kohta säilinud.

XIX sajandi esimesel poolel ja keskpaiku aset leidnud talurahvarahutuste analüüsimisel tuleb silmas pidada eelkõige järgmist asjaolu. Teokoormiste täitmise eest mõisale vastutas rendikoha peremees. Kui talupojad keeldusid teokoormisi täitmast, siis kutsuti mõisa vastust andma peremehed. Juba see asjaolu tingis, et teotööst keeldumise puhul jäi sulaste tegevus teatud määral tagaplaanile.

Feodaal-pärisorjuslikust teotööst keeldumise juhtumid 1858. aastal on kindlaks tehtud Põhja-Eestis 41 mõisa kohta. Täpsemad andmed on olemas 15 mõisa kohta, neist on 11 mõisa kohta säilinud andmeid ainult taluperemeeste väljaastumisest, 4 mõisas aga astusid väga aktiivselt välja ka sulased (Haeskas, Einmanis) või esines peremeeste ja sulaste ühine vastuhakk (Vaemla, Silmsi).

Viie mõisa kohta õnnestus leida üksikasjalisemaid andmeid ühes vastuhakust osavõtnute nimedega. Rava mõisast on teada 12 aktiivsema vastuhakanu nimed.[251] Neist neli talupoega (Türsama, Pertel, Karrosohn ja Saar) käisid naaberkülas talupoegi vastuhakule üles kutsumas. Kolm mainituist (Türsama, Pertel ja Karrosohn) pidasid talusid, mis osteti mõisa käest päriseks esimestena vallas (1893. aastal), kusjuures talupojad maksid nende eest 3200—3800 rubla. Kaheteistkümnest nimeliselt teada olevast aktiivsemast vastuhakanust pidasid 6 selliseid talusid, mis osteti Raval päriseks esimestena. Ülejäänud kuus peremeest pidasid kohti, mis veel 1907. aastal polnud päriseks ostetud.[252]

Umbes samalaadilised andmed on vastuhakanute koosseisu kohta ka Selikülast, Einmanist ja Silmsist. Selikülas pidasid 12-st nimeliselt teadaolevast aktiivsemast vastuhakanust[253] kolm selliseid talusid, mis osteti seal päriseks esimestena. Ülejäänud 9 talu kohta ei õnnestunud kindlaks teha, millal nad päriseks osteti.[254] Aktiivsemate vastuhakanute hulgas oli 2 vaest talupoega, kes sulaseid-teenijaid üldse ei pidanud.[255]

Einmani mõisas toimunud vastuhakust osavõtnuist on nimeliselt teada 33 taluperemeest.[256] Nendest ühe peremehe käes oli rendil talu, mis osteti päriseks esimesena selles vallas (1876), 12 peremehe talud osteti päriseks teises järjekorras (1892), üks talu osteti välja kolmandas (1896) ja 2 viiendas järjekorras (1900),[257] kuid 17 talu polnud 1907. aastal veel päriseks ostetud.

Silmsis on vastuhakanuist nimeliselt teada vaid neli taluperemeest.[258] Aktiivselt ja julgelt esinenud vallavanem Tikva pidas talu,

---

[251] ENSV RAKA, f. 905, nim. 1, s.-ü. 7, l. 73—75, 121—122.
[252] ENSV RAKA, f. 2486, nim. 1, s.-ü. 3531, l. 41.
[253] ENSV RAKA, f. 905, nim. 1, s.-ü. 7, l. 57—59.
[254] ENSV RAKA, f. 2486, nim. 1, s.-ü. 3531, l. 39.
[255] ENSV RAKA, f. 1864, nim. A 1, s.-ü. X:239, l. 308—321.
[256] ENSV RAKA, f. 905, nim. 1, s.-ü. 7, l. 68—70; f. 862, nim. 1, s.-ü. 6177, l. 8, 14.
[257] ENSV RAKA, f. 2486, nim. 1, s.-ü. 3531, l. 37.
[258] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 528, l. 57—60.

mis osteti päriseks esimesena (1886). Ülejäänud kolm pidasid talusid, mis osteti päriseks 1898. aastal (üldse oli Silmsis 1858. aastal 23 talukohta, neist 14 osteti päriseks 1898. aastaks).[259]

Kurisoo mõisa suhtes õnnestus kindlaks teha, kui palju pidasid vastuhakust aktiivsemalt osa võtnud peremehed sulaseid ja tüdrukuid. Selgub, et vastuhakust võtsid osa ja tegid traagilise käigu Tallinna eeskätt need peremehed, kes pidasid sulaseid.[260] Neile tähtsaile läbirääkimistele popse ja vaeseid talupoegi kaasa ei võetud.

Terve suure vastuhakkude grupi moodustavad 1858. a. suvel ja sügisel need, millest võtsid osa ainult sulased ja mis seisid kas teotööl mõisaametnikele vastuhakkamises, teotöö korra omavolilises muutmises või öisest rehepeksust keeldumises. Sellelaadilisi vastuhakkamisi esines 13 mõisas.

Kohaliku kohtu- ja politseivõimude korralduste täitmisest keeldumine esines 9 mõisas. Kolme vastuhaku kohta (Tammikul, Kiideval ja Mäe mõisas) on teada, et teosulased etendasid neis kõrvuti peremeestega väga aktiivset osa, õhutasid teisi talupoegi vastuhakule ning ajasid mõisapõllule läinud inimesi töölt ära. Kahest vastuhakust (Karinul ja Kuksemal) võtsid aga osa ainult sulased.

Vastuhakust osa võtnud peremeeste suhtes on säilinud täpsemad andmed kolme mõisa kohta. Tammiku mõisas õnnestus kindlaks teha 10 vastuhakust aktiivsemalt osa võtnud peremehe nimed.[261] Neist üks pidas sellist talu, mis osteti päriseks esimesena vallas (1896), ja neljal olid talud, mis osteti päriseks teises järjekorras (1900). Viie talu kohta pole aga andmeid, et neid oleks suudetud enne 1907. aastat päriseks osta.[262] Kiideva ja Mäe mõisa kohta õnnestus kindlaks teha ainult seda, et ka siin kuulusid aktiivsemate vastuhakanute hulka mõned peremehed, kelle talud olid aastaiks 1900—1903 juba päriseks ostetud.[263] Enamik aktiivsemate vastuhakanute käes rendil olnud taludest polnud aga sel ajal veel päriseks ostetud.

Vastuhakkusid võimudele, hoolimata sõjaväe karistussalga kohalviibimisest, toimus seitsmes mõisas. Neist kahes mõisas (Roosnal ja Putkastes) moodustasid vastuhaku kandva jõu sulased. Vastuhakust osa võtnud taluperemeeste kohta oli täpsemaid andmeid võimalik saada viies mõisas. Ojasoolt on nimeliselt teada 20 vastuhakust osa võtnud peremeest.[264] Neist 7 pidasid talusid, mis osteti päriseks esimestena (juba 1866), ja kaks selliseid talusid, mis teises-kolmandas järjekorras (1869 ja 1884) päriseks osteti. Ülejäänud 11 peremehe rendikohad polnud 1907. aastal veel päriseks oste-

---

[259] ENSV RAKA, f. 2486, nim. 1, s.-ü. 3531, l. 76.

[260] ENSV RAKA, f. 905, nim. 1, s.-ü. 7, l. 57, 62—63, 71—73; f. 29, nim. 7, s.-ü. 523, l. 328—329; f. 1863, nim. A 1, s.-ü. X:234, l. 140—156.

[261] ENSV RAKA, f. 861, nim. 1, s.-ü. 1778, l. 12—22, 30—31.

[262] ENSV RAKA, f. 2486, nim. 1, s.-ü. 3530, l. 69.

[263] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 525, l. 207—213; f. 2486, nim. 1, s.-ü. 3532, l. 97 ja 104—105.

[264] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 523, l. 37—38.

tud.[265] Roosnas kuulus umbes pool ja Peningil pisut üle poole vastuhakust aktiivselt osa võtnud peremeestest nende hulka, kelle talud juba XIX sajandi 90-ndate aastate alguseks päriseks osteti.[266] Putkaste ja Kolga mõisa kohta õnnestus kindlaks teha ainult seda, et seal kuulus aktiivsemate vastuhakust osavõtnute hulka nii neid peremehi, kes pidasid sulaseid ja tüdrukuid, kui ka neid, kel palgalisi polnud.[267]

Mahtras toimunud ülestõusuga seoses heideti vanglasse 66 inimest. Nende hulgas oli 30 taluperemeest, 3 peremehe poega, 30 sulast, 2 kõrtsmikku ja 1 alaealine.[268] Ülestõusu käigus said haavata või surma 1 kangur, 9 taluperemeest, 9 sulast ja 2 popsi. Siinjuures tuleb aga märkida, et grupp Mahtra jõukamaid peremehi (Jüri Rosenmäe, Hindrik Ader ja Priidik Ottens) käitus avaliku ülestõusu ajal reetlikult, manitsedes ülestõusnuid «rahunema» ja asus isegi talupoegade poolt vihatud mõisaopmanit kaitsma.

Mahtras oli 1858. aastal 20 talukohta. 1884. aastaks oli päriseksostu alustatud viies talus, 1889. aastaks kasvas see arv 10-ni ja 1906. aastaks 17-ni. Üks Mahtra ülestõusust osavõtnu pidas rendikohta, mis osteti päriseks 1884. aastal (see koht osteti 2600 rubla eest); üks pidas kohta, mis osteti päriseks 1889. aastal (hind 1700 rbl.), ja kaks pidasid rendikohti, mis osteti päriseks 1906. aastal (hind 2750 ja 3700 rubla).[269] Maidla mõisas 1858. aastal olnud 52-st talust oli 1883. aastal päriseks ostetud 17, 1884. aastal osteti veel lisaks 15 talu. Mahtra ülestõusust osavõtnuist pidasid vallatalitaja Piiper ja peremees Kroon 1858. aastal talusid, mis päriseks osteti 1884. aastaks.[270]

Teoorjusest (konkreetselt abiteost) keeldumise puhul astusid aktiivselt välja peremehed, sest just nemad kandsid mõisa ees teo tegemise eest vastutust. Mõisapõllul hakkasid kupjaile ja kiltreile vastu sulased, kes põllul töötasid. Konkreetses ajaloolises tegelikkuses need vastuhakud aga tugevdasid üksteist — toimus 11 eeskätt taluperemeeste väljaastumist, mida toetasid 13 sulaste vastuhakku, kuna neljas mõisas astusid peremehed ja sulased välja ühiselt.

Vastuhaku tugevamate vormide puhul aga, nagu nägime, oli peremeeste ja sulaste osatähtsus peaaegu võrdne.

Eriti selgelt kajastus see Mahtras toimunud ülestõusust osavõtnute koosseisus.

Nagu nägime eespool, võtsid teosulased väga aktiivselt osa võitlusest nende nõudmiste elluviimise eest, mis esitati taluperemeeste poolt, — näiteks abiteo kaotamine. Teosulane oli eluliselt huvita-

[265] ENSV RAKA, f. 2486, nim. 1, s.-ü. 3530, l. 59.

[266] ENSV RAKA, f. 905, nim. 1, s.-ü. 7, l. 64—67; f. 29, nim. 7, s.-ü. 525, l. 136—139; f. 2486, nim. 1, s.-ü. 3530, l. 24; s.-ü. 3531, l. 6—7.

[267] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 528, l. 136—141; s.-ü. 525, l. 195—197; f. 1864, nim. A 1, s.-ü. X:100, l. 1—179; s.-ü. X:333, l. 128—173.

[268] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 529/1, l. 59—61.

[269] ENSV RAKA, f. 2486, nim. 1, s.-ü. 3530, l. 50.

[270] ENSV RAKA, f. 1864, nim. A 1, s.-ü. X:123, l. 330—353; f. 2486, nim. 1, s.-ü. 3530, l. 51.

tud sellest, et ta peremehel õnnestuks vabaneda abiteost, sest see oleks tähendanud ka tema mõisaorjuse tunduvat kergenemist. Sellevastu peremehi ei huvitanud eriti sellised küsimused, kui palju teomehi pannakse rukist koristama või heina niitma ühele söömavahe-tükile. Seetõttu esineb väga harva, et taluperemehed oleksid aktiivselt välja astunud teomeeste toetamiseks, kui viimased nõudsid mõisnikult oma töö kergendamist, tükitöö normide vähendamist jms. Seega kujunes omavaheline abi ja toetus mõisnike vastases võitluses sulaste ja peremeeste vahel välja suurel määral n. ö. asjalikul pinnal, eeskätt neis küsimustes, millest mõlemad pooled olid huvitatud. Ei saa muidugi aga eitada, et olulist osa selle solidaarsuse tugevdamisel etendas ka see, et ühte ja samasse rahvusesse kuuluvad taluperemehed ja teosulased astusid välja neile võõrast rahvusest mõisnike vastu.

Paljude vastuhakkudest osavõtnute kohta on eespool märgitud, et nad ostsid oma talud päriseks esimeste hulgas. Nimetatud allikaist õnnestus täpsemaid andmeid saada 86 sellise talu kohta. Need jagunesid oma suuruselt (päriseksostetud koha pindala järgi) põhiliselt järgmistesse gruppidesse:

10—19	tiinu	suurusi	— 1	ehk 1%
20—29	„	„	— 14	„ 16%
30—39	„	„	— 30	„ 35%
40—79	„	„	— 35	„ 41%
80—119	„	„	— 6	„ 7%

Nimetatud 86 talu keskmine hind ületas 1,4 korda tolle aja talu keskmise hinna kubermangus.[271]

Nagu näeme, pidas rõhuv enamik vaatluse alla võetud taluperemeestest selliseid kohti, mida oli võimatu harida ainult oma perekonna tööjõuga. Neid esimesi talude päriseksostjaid võime üldreeglina pidada tekkiva külakodanluse esindajaiks.

Kõige selle põhjal saame teha kaks üldisemat järeldust. Esiteks: 1858. a. talurahvarahutused polnud mingi ainult taluperemeeste vastuhakk, sest niisama aktiivselt kui peremehed astusid sel aastal mõisnike vastu välja ka teosulased. Teiseks: jõukamad talupojad, tulevased talude päriseksostjad, ei hoidunud võitlusest kõrvale, vaid astusid mõisnike vastu välja koos vaeste talupoegadega. Ja seda tegid nad sellepärast, et ka neid rõhus mõisnike pärisorjuslik võim. Ka Eesti külas liitis talupoegi mõisnikevastases võitluses ühte see feodaalide vihkamine, mida Lenin esile tõstab kui Vene külale iseloomulikku joont.

«Kapitalismi arenemine muudab ja teravdab iga tunniga neid tingimusi, mis tõukasid miljoneid talupoegi, keda liidab ühte mõisnike-feodaalide ja nende valitsuse vihkamine, revolutsioonilis-demokraatlikule võitlusele.»[272]

---

[271] Vt. E. v. Bodisco, Der Bauerland-Verkauf in Estland und Materialien zur Agrar-Statistik Estlands, Reval 1902, lk. 59.

[272] V. I. Lenin, Teosed, 15. kd., lk. 185.

Paljud 1858. aasta klassivõitluse episoodid näitavad, kuidas talupoegade käitumises mõnikord end tunda annab väikeperemehelik ellusuhtumine. Mure oma «maise vara», oma majapidamise saatuse pärast muutis peremehe kõhklevaks, kallutas teda kompromissidele. Taluperemees Oti Jüri Rosenmäe läks Mahtra ülestõusu otsustaval hetkel valitseja Rosenbergi juurde, et saavutada mingit kompromiss-kokkulepet. Einmani vallatalitajal Kaarel Rossil tuli palju energiat kulutada, et mõnedele kõhklevatele peremeestele selgeks teha, et mis aitavad üksikud väikesed järeleandmised mõisa poolt, kogu abitegu tuleb ära kaotada. Samasugust kalduvust pooliku lahenduse poole näitasid üles ka Rava talupojad.

Kuid seesama kõhklev «peremees» oli võitluse käigus, kui valitseva klassi järeleandmatus ja julmus ning sündmuste loogika teda selleni viisid, võimeline üles näitama suurt mehisust, kindlust ja eneseohverdust. Hiiumaal tahtsid talupojad esialgu mõisnikelt ainult teatud kergendusi teotöö juures. Kui aga sellest järsult keelduti, võtsid nad «oma õiguse ise» ja olid valmis seda isegi, relv käes, karistussalga vastu kaitsma.

Ühelt poolt muutis väikeperemehe olukord või püüd selleks saada talupoja kõhklevaks. Teiselt poolt aga toitsid päev päeva kõrval mõisniku poolt neile osaks saavad haavamised, sajanditepikkuse julma rõhumise mälestused ja möödunud võitluste traditsioonid talupoegade hingepõhjas sügavat viha mõisnike vastu. Kõrvuti «uue seadusega» hakkasid 1858. aasta kevadel talupoegade mõtteid otsekohe valitsema ka mälestused «Kose-Uuemõisa sõjast» — kangelaslikust võitlusest mõisnike vastu 1805. aastal. Mõnikord paiskasid talupojad rõhujaile avalikult näkku oma salajased mõtted selle kohta, et nii mõisnikud kui talupojad on ühteviisi inimesed, et maa kuulub talupoegadele, mitte mõisnikele.

Võitluses mõisnikega oli talupoeg võimeline üles näitama suurt eneseohverdust. Adra Mihkli surmaeelne jutuajamine oma naisega näitab selgesti, et talupojad väga hästi teadsid, kui suurele ohule nad 2. juunil Mahtra mõisas vastu läksid. Põhjendamata lootused tsaarile ja «uuele seadusele» võisid nende seas küll ärkvel hoida pettekujutust, et tsaar lõpuks lahendab asja talupoegade kasuks. Samal ajal teadsid nad aga küllaltki hästi, et neil tuleb end seejuures võib-olla ohvriks tuua. Kangelasliku eneseohverduse traditsioon läbib talurahva klassivõitluse ajalugu balti-saksa mõisnike vastu punase niidina. 11. juunil 1784 sõjaväekomandole vastupanu osutanud Liel-Ruje mõisa talupojad hüüdsid: kui meid ka maha lastakse, siis sureme vähemalt pühalt![273] Kutsudes 1805. aastal Ravila mõisa talupoegi «sõtta», ei varjanud Kose-Uuemõisa talupoegade saadikud, et võitluses oma õiguste eest tuleb võib-olla elu jätta. «Muld on muld ja surm on surm,» ütles Kose-Uuemõisa talupoegade saadik teomees Vetka Jüri Ravila talupoegadele.[274]

[273] M. Stepermanis, Zemnieku nemieri Vidzemē 1750—1784, Rīgā 1956, lk. 338.

[274] RAKA Leningradis, f. 1286, nim. l, s.-ü. 32, l. 282.

Poliitiliselt ebateadlike, organiseeritud väljaastumiseks ettevalmistamatute talurahva hulkade liikumist iseloomustab stiihilisus, plaanitus, killustatus. XIX sajandi keskpaiku puudub veel revolutsiooniline klass, kes talurahva enda ümber koondaks ja organiseeritud võitlusele viiks. Kõik need nõrgad küljed ilmnesid väga selgesti ka 1858. aastal eesti talupoegade mõisnikevastases võitluses, määrates selle lüüasaamisele.

VI

1858. AASTA TALURAHVARAHUTUSTE AJALOOLISEST TÄHTSUSEST

§ 1. Talupoegade vabastamise «Läänemerekubermangude mooduse» propageerimine 1857.—1858. aastal

Ülevenemaalise revolutsioonilise situatsiooni aastail oli talupoegade vabastamise küsimus muutunud ühiskondliku elu peateemaks. Nimetatud küsimusega olid tõsiselt sunnitud tegelema hakkama ka valitsevad klassid. Sel ajal ärkas vene mõisnike seas suur huvi Balti kubermangudes valitsevate agraarolude vastu. Prof. J. Zutis juhtis tähelepanu asjaolule, et neil aastail ilmub vene ajakirjades palju artikleid Balti agraarküsimuse kohta.[1] 1857. aastal avaldas ägedasti Herzeni «Kolokoliga» võitlev ajaleht «Le Nord» krahv Valujevi artikli «Liivimaa talupoegade olukorra muutmisest», mis varsti ära trükiti ka ajakirjas «Russki Vestnik». Aastail 1857—1858 ilmus algul ajakirja «Žurnal Ministerstva Vnutrennih Del» (1857, nr. 10 ja 12) veergudel, hiljem eri raamatuna P. Schultzi töö «Väljavõte seadustest Läänemerekubermangude talupoegade kohta». Sama ajakirja 1857. a. kolmandas numbris avaldati «Esseed Eestimaa talupoegade ajaloost», ajakirja «Otetšestvennõje Zapiski» 1858. a. teises ja kolmandas numbris «Esseed Liivimaa talupoegade ajaloost». «Selskoje Blagoustroistvo» tõi oma 1858. a. kahes esimeses numbris ära «Kirjad Balti ala talupoegade vabastamisest pärisorjusest». Balti ajaloolane A. v. Richter avaldas 1858. aastal ajakirjas «Žurnal Zemlevladeltsev» ja eraldi äratrükina oma töö «Esseed talurahvaseisuse ajaloost Venemaa külge liidetud Balti kubermangudes».

Bibliograaf V. I. Mežovi andmeil ilmus aastail 1857—1858 kuues vene ajakirjas 9 artiklit, mis olid pühendatud agraarküsimusele Balti kubermangudes.[2]

[1] Vt. Я. Зутис, Очерки по историографии Латвии, I osa — Прибалтийско-немецкая историография, Рига 1949, lk. 144.

[2] Vt. В. И. Межов, Крестьянский вопрос в России. Полное собрание материалов для истории крестьянского вопроса на языках русском и иностранных, напечатанных в России и за границей 1764—1864, Спб., 1865, lk. 21—22. Suurest huvist Balti agraarküsimuse vastu räägib ka Imperaatorliku Avaliku Raamatukogu teadaanne 1858. a. juunist. Raamatukogu juhtkond teatas siis, et raamatukogus leidub 108 numbrit raamatuid talurahvaküsimuse kohta, milledest 17 käsitlevad talurahvaküsimust Vene kubermangudes, 18 osalt Vene kubermangudes ja osalt Poolas ning 73(!) Balti kubermangudes (Материалы для справок по крестьянскому вопросу, находящиеся в Императорской Публичной Библиотеке, «Журнал Министерства Народного Просвещения», июнь 1858 г., Смесь, lk. 40).

«Vabastatud» talupoegade viletsus neis kubermangudes oli liiga üldtuntud selleks, et kõik nende artiklite autorid oleksid julgenud avalikult ülistada talupoegade maata vabastamist. Valujev näiteks püüab seda küsimust üldse mitte puudutada ja mainib ainult möödaminnes, et talupoegade vabastamine «koos maaga» oleks olnud vahest veidi «ohutum». Kuid lõpptulemusena siiski edukalt kulgenud Balti agraarseadusandluse peamine õppetund oli Valujevi arvates see, et tsaarivalitsus lahendas agraarprobleeme alati koos kohaliku aadliga. Isegi siis, kui aadel ajutiselt on vastu valitsuse «headele kavatsustele», ei ole viimasel õigust teda sundida, ta peab ootama, kuni aadel «ümber mõtleb». Ja ainult selline «sõbralik koostöö» valitsuse ja aadli vahel olevat viinud selleni, et «talupoegade vabastamine ei kohanud kuskil tõsiseid raskusi ja toimus ilma rahutusteta, välja arvatud üksikud juhud, mil vähesest energiast piisas ühiskondliku rahu taastamiseks ja kaitsmiseks». [3]

Täiesti avalikult kiitis Balti kubermangudes valitsevaid agraarolusid oma brošüüris P. Schultz. Ka tema oli küll sunnitud tunnistama, et pärast maata vabastamist Balti kubermangude talupojad vaesusid. [4] Kuid see vähendas ta vaimustust Balti agraarreformide üle üsna vähesel määral. «Kahes suhtes kroonis talupoegade vabastamist Läänemere-äärsetes kubermangudes täielik edu: e s i t e k s, see üleminek toimus ilma väiksemategi vapustusteta selles piirkonnas, ilma mingite rahutusteta talupoegade hulgas ... T e i s e k s, mõisnike materiaalsed huvid uue seaduse kehtestamisega ei kannatanud ...» [5] Kõige selle tõttu pidas Schultz Balti agraarkorda suurepäraseks. Seda tulevat ainult veidi täiustada «päriliku rendi» suunas, uuesti kehtestades mõningaid 1804. a. talurahvaseaduse sätteid. Schultz otseselt soovitas vene mõisnikel kasutada talupoegade pärisorjusest vabastamisel sedasama moodust, mida omal ajal oli kasutatud Balti kubermangudes. Tema arvates tuli lähtuda sellest, «et maa on nende (aadlike. — *J. K.*) omanduses ja talupoja kasutuses ...» [6] Selle «alatiselt ja pärilikult» tema käsutuses oleva maa eest peab talupoeg mõisnikule tegema seadusega ette nähtud ulatuses tegu. [7]

Lastes kuulda mõne silmakirjaliku ohke balti talupoegade vaesumise üle, rõhutasid need rohkem või vähem liberaalse kuulsusega kirjamehed, et m a a t a v a b a s t a m i n e p o l e s u g u g i o h t l i k.

Avalikult reaktsioonilis-pärisorjuslike seisukohtadega võttis sellest mõttevahetusest osa Hegeli ja Kanti austaja, Liivimaa suurmõisnik (ta enda sõnade järgi kuulus talle $^1/_{70}$ kogu Liivi-

---

[3] «Русский вестник», veebruar 1858, lk. 479.

[4] Vt. П. Шульц, Извлечение из законоположений о крестьянах Остзейских губерний, Петербург 1858, lk. 71.

[5] Sealsamas, lk. 69—70

[6] Sealsamas, lk. 99.

[7] Vt. sealsamas, lk. 100.

maast) parun Nolcken.[8] 1857. aastal avaldas ta Berliinis raamatu pealkirjaga «Ainult Venemaal on veel valik!» (s. t. võimalus valida «õnneliku» pärisorjuse ja «patuse» kapitalismi vahel). Vaatamata sellele, et ta siinjuures riskeeris oma «hingeõndsusega» (pühakiri mõistab mõnes kohas ühe inimese kuulumist teisele hukka), eelistas vapper parun Nolcken, lähtudes «kristluse ja humaansuse seisukohalt», siiski vabapalgalisele tööle pärisorjust.[9] Temale kaasaegset ühiskondlikku ja majanduslikku korda külvas parun Nolcken üle needustega, sellepärast, et need viivad «kommunismile ja sotsialismile kui oma möödapääsmatuile järeldustele . . .»[10] Pärisorjuslikud suhted sel kujul, nagu need olid reguleeritud 1804. a. seadusega, see oli vääriline eeskuju, mille poole parun Nolckeni arvates pidi püüdma kogu Venemaa.[11]

Neid «Läänemerekubermangude õpetusi» hakkasid vaimustusega järele kiitma vene reaktsionäärid. 1858. aastal andis samuti Berliinis välja oma brošüüri «Aadli mõisahärruslikke õigusi puudutavate seaduste täiustamisest» äge pärisorjastaja N. A. Bezobrazov. Teda «Kolokolis» kritiseerides kirjutas Ogarjov, et brošüüri «autori juures, kes kõigis küsimustes on lääne mõtete ja välismaalaste vaenlane, annab talupoegade vabastamise küsimuses tunda sümpaatia Läänemerekubermangude sakslaste suhtes . . .»[12] Teine pärisorjastaja, vürst Tšerkasski, kes oli end avalikkuse ees kompromiteerinud, nõudes talupoegade suhtes kodukari säilitamist ka pärast nende vabastamist, võttis selle idee otseselt Eestimaa 1856. aasta talurahvaseadusest. «Me peame samuti hädavajalikuks piiramata ajaks . . . anda maavaldajale-aadlikule õiguse peremehena (Dienstherr) Eestimaa seaduse 463. paragrahvi alusel karistada oma võimuga töötajaid ja teenijaid parandusliku karistuse ulatuses . . .»[13]

Vene pärisorjastajate vaimustus Balti agraaroludest avaldas neil aastail kahtlematult oma mõju ka talurahvareformi väljatöötamisele Venemaal. 1856. aastal andis Riiginõukogu esimees vürst Orlov tsaarile üle oma «Arvamuse talurahvaküsimuses», kus ta soovitas lahendada agraarküsimuse Venemaal «Läänemerekubermangude mooduse» järgi. Oma arvamuses raevutseb Orlov selle mõttegi üle, et aadel peaks üldse midagi ette võtma «lapsiku lihtrahva» rahutuste pärast.[14] Kuid kui lõppude lõpuks siiski midagi ette võtta tuleb, siis peab kohe algusest peale üldse päevakorralt maha võtma «küsimuse maaomandi õiguse muutmisest, täpselt

---

[8] Vt. Ernst v. Nolcken, Russland hat allein noch die Wahl!, Berlin 1857, eessõna.

[9] Vt. sealsamas, lk. 2.

[10] Sealsamas, lk. 7.

[11] Vt. sealsamas, lk. 70—73.

[12] «Колокол», 15. mail 1858.

[13] Князь В. Черкасский, Некоторые общие черты будущего сельского управления, «Сельское благоустройство», 1858, III raamat, lk. 260.

[14] Vt. Мнение князя Алексея Феодоровича Орлова о крестьянском вопросе, «Чтения в Императорском Обществе истории и древностей Российских при Московском университете», 1872, IV raamat, lk. 190.

nii, nagu see küsimus omal ajal kõrvaldati igasugusest arutlusest Läänemerekubermangudes, sealsete talupoegade vabastamisel pärisorjusest. Miks siis meil otsida tundmata teed, kui meil on olemas meile kõige lähedasemad lahendused, mida juba aeg ja praktiline kasutamine on parandanud»? [15] Orlov mitte ainult et soovitas Vene kubermangudes järgida Balti kubermangude eeskuju, vaid juhinduda sellest maata vabastamise põhimõttest ka agraarküsimuse edasisel reguleerimisel Balti kubermangudes endis. [16]

Läänemerekubermangude eeskujule viitas ka Leedu kindralkuberner Nazimov, kelle poolt esitatud aadressiga algas teatavasti 1861. a. reformi avalik ettevalmistamine. Andes 1857. a. novembris tsaarile üle leedu aadli poolt koostatud aadressi, teatas Nazimov, et «Leedu kubermangude aadel, kes on hästi tuttav talupoegade olukorraga naabruses asuvais Läänemere- ja Poola kubermangudes, enam ei suhtu vaenulikult oma talupoegade pärisorjusest vabastamise mõttesse, eriti kui talle endale antakse õigus määrata selle vabastamise tingimused . . .» [17] Siseministri asetäitja Levšin soovitas esimeses salakomitees (loodi 7. jaanuaril 1857), et Venemaal viidaks läbi samasugune talupoegade maata vabastamine nagu Läänemerekubermangudes. [18]

Kuid 1858. a. juulis said vene aadlikud, kes alles hiljuti olid läbi lugenud Schultzi artikli ajakirjas «Žurnal Ministerstva Vnutrennih Del», kus kiideti eesti talupoegade «rahulikkust ja alandlikkust» nende vabastamise ajal, äkki välismaa ajalehtedest teada suurtest talurahva rahutustest Eestimaa kubermangus (tsensuurialune vene ajakirjandus neist muidugi ei rääkinud).

22. juunil (4. juulil) teatas Augsburgi «Allgemeine Zeitung», et Eestimaa kubermangus on puhkenud talurahva ülestõus ja «asi läks lahinguni, milles tapeti 15 sõdurit ja lasti maha 40 talupoega». Neilsamadel päevadel avaldas Kölni ajaleht korrespondentsi Münchenist, milles «eraviisil saadud teadete» põhjal räägiti, et ülestõusu põhjuseks olevat «pärisorjade püüe vabaks saada, ja see, et nad ei soovi enam oodata vabastamist ülaltpoolt». [19] Rahutusi Eestimaal hinnatakse kui ülevenemaalise talurahva ülestõusu algust. Liialdades kirjutatakse, et Eestimaal leidvat aset «losside põletamine, aadlike tapmine, röövimised jne. Ülestõus võttis väga suure ulatuse ja kardetakse, et Liivimaa ja Kuramaa näevad varsti samasuguseid stseene . . .» [20] Samas artiklis räägitakse tervest armeekorpusest, mis olevat juba saadetud ülestõusu maha suruma. Mün-

[15] Мнение князя Алексея Феодоровича Орлова о крестьянском вопросе, «Чтения в Императорском Обществе истории и древностей Российских при Московском университете», 1872, IV raamat, lk. 190.

[16] Vt. sealsamas, lk. 188.

[17] Мемуары П. П. Семенова-Тянь-Шанского Эпоха освобождения крестьян в России (1857—1861 гг.), III kd., Петроград 1915, lk. 91.

[18] Vt. sealsamas, lk. 94.

[19] Tsiteeritud ajalehe «Allgemeine Zeitung (Augsburg)» 25. juuni (7. juuli) 1858. a. numbrist.

[20] Sealsamas.

cheni korrespondent isegi avaldas kartust, et see korpus võib hilineda ja sel juhul ühinevat ülestõusuga ka Lõuna-Venemaa talupojad.

29. juunil (11. juulil) teatas Augsburgi ajaleht: «Uusimad otsesed teated Eestimaa talurahvarahutustest on vasturääkivad; ühtedel andmetel on nad täiesti maha surutud; teistel andmetel puhkesid nad mitmes kohas uuesti ja see kutsus esile korduva sõjaväelise jõu kasutamise, kellel siiski õnnestus mässajad võita. Valitsusele need rahutused osutusid mitte just kõige ebasoovitavamaiks, sest aadlipartei, kes kõigi võimalike vahenditega püüdis talurahvaküsimuse reguleerimist pidurdada, on nüüd haaratud paanilisest hirmust ja täiesti loobunud endisest taktikast.» Samas ajalehes avaldati 3. (15.) juulil korrespondents Peterburist selle jahmatuse kohta, mille pealinnas esile kutsusid teated Eestimaa sündmustest. «Peterburg, 30. juuni. Peaaegu üldine veendumus ja usk, et talurahvaküsimus lahendatakse päris ladusalt ja rahulikult, on äkki asendunud silmatorkava masendusega ja kahtlused on nüüd niisama teravalt päevakorral, kui seniajani oli muretus. Teade talupoegade ülestõusust Tallinna läheduses, s. o. meie läheduses ja nõndanimetatud haritud mõisnike juures rabas siin nagu välk selgest taevast ja kutsus esile, vähemalt hetkeks, märkimisväärse muutuse vaadetes. Nagu tavaliselt sellistel kordadel, lastakse lendu ähvardavaid sõnu kartetšidest, tääkidest jne., ja kogu kõrgem seltskond on äärmiselt rahulolematu, et midagi sellesarnast üldse võis juhtuda.»

Muidugi tundis vene aadel saksa parunitele neid tabanud «õnnetuses» kaasa. Kuid Augsburgi ajalehe korrespondent oskas tähele panna ka seda segadust ja jahmatust, mis need sündmused esile kutsusid. Puhkesid need ju parajasti sel ajal, kui «Läänemerekubermangude moodust» talupoegadega ümberkäimisel kui ohutut ja tulusat igati üles kiideti.

Talupoegade vabastamise «Läänemerekubermangude mooduse», s. t. maata vabastamise mooduse autoriteet sai tugeva hoobi. Seda hoopi tugevdasid samaaegsed rünnakud Balti agraarkorrale ja agraarreformidele vene revolutsiooniliste demokraatide ja kohalike demokraatlikult meelestatud intelligentide poolt.

§ 2. Vene revolutsioonilised demokraadid Balti agraarküsimuse revolutsioonilisest lahendusest. Tallinna demokraatlikult meelestatud intelligentsi tegevusest

Nagu mujalgi Vene riigis, nii oli ka Balti kubermangudes XIX sajandi 50-ndail aastail päevakorda tõusnud vanade, oma aja äraelanud feodaal-pärisorjuslike suhete likvideerimine. Nimelt nii hindasid olukorda Balti kubermangudes väljapaistvad vene revolutsioonilised demokraadid. Nende võitlus talupoegade revolutsioonili-

sel teel vabastamise eest haaras endasse ka võitluse balti talupoegade vabastamise eest feodaalmõisnike ekspluateerimisest.

N. G. Tšernõševski poolt toimetatav ajakiri «Sovremennik» pidas neil aastail ägedat võitlust talupoegade vabastamise «Läänemere-kubermangude mooduse» reaktsioonilise propaganda vastu. Juba «Sovremenniku» 1857. aasta seitsmendas numbris, rubriigis «Mõisatalupoegade olude reguleerimisest», märgiti ära viimasel ajal Balti kubermangude agraarolusid käsitlevate artiklite rohkus. «Sovremennik» tuli aga hoopis vastupidisele järeldusele kui enamiku nende artiklite autorid — Balti agraar-seadusandluse käik võivat olla ainult hoiatuseks, mitte aga õpetuseks. «Kõik sellel teemal kirjutatu viib veendumusele, et talupoegadele ainult õiguse andmine üleminekuks ühest mõisast teise ilma omandi- või maa alatise kasutamise õiguseta avaldab möödapääsmatult halba mõju talupoegade olukorrale; seepärast ju tuligi muuta ja parandada Eestimaa 1816. aasta ja Liivimaa 1819. aasta talurahvaseadusi, milledega sealsetele talupoegadele sellist õigust ei olnud antud.» [21]

Hävitav kriitika sellele Balti agraarkorra reaktsioonilisele ülesskiitmisele anti «Sovremenniku» 1857. a. kümnendas numbris retsensiooni näol parun Nolckeni raamatu kohta. «Talurahvaküsimuse lahendamiseks Venemaal,» kirjutatakse «Sovremennikus», «soovitab parun Nolcken jätta talupojad igavesti orjadeks, hävitada külad, asendada nad farmidega, muutes osa talupoegi sulasteks; ära keelata obrok ja sisse viia igal pool teotegemine seadusega kindlaks määratud normi järgi . . . ; ei saa öelda, et hr. Nikolai Bezobrazovi brošüüril ja parun Nolckeni teosel poleks midagi ühist. Vahe on selles, et viimane läheb veidi kaugemale, kuid samas suunas. Seepärast ongi parun Nolckeni raamatukene võrreldamatult kasulikum: ta viib oma printsiibid selliste äärmuslike ja metsikute järeldusteni, et kummutab nad ise sellega kõige paremini.» [22]

Talurahvaküsimuse tõelist lahendust kogu Vene riigis nägid Tšernõševski ja ta võitluskaaslased selles, et talupojad kukutavad mõisnike võimu ja maa läheb talupoegade kätte. Tsensuurile alluvas ajakirjas olid nad aga siinjuures sunnitud rääkima maade väljaostmisest mõisnike käest. «Kui pärast 1849. aastat seal (Liivimaal. — *J. K.*) rajati eriline pank talupoegadele laenu andmiseks, et maatükke välja osta, siis paljud mõisnikud (kas oma tähtsuse ja mõju säilitamiseks talupoegade suhtes või muudel kaalutlustel) ei tahtnud seda juhust kasutada oma maade müümiseks talupoegadele,» kirjutatakse «Sovremenniku» 1858. a. kümnendas numbris, «kuid leidus ka arukamaid inimesi, kes ostsid üles terveid mõisaid ainult sel eesmärgil, et otsekohe talude maad ära müüa . . .» [23]

Tšernõševski nägi selgesti, et tsaarivalitsuse ja mõisnike käest tulevad reformid ei kergenda talurahva olukorda, mis on ühesugu-

[21] Библиография журнальных статей по вопросу об устройстве и улучшении быта помещичьих крестьян — «Современник», 1858, пг. 7, lk. 29.
[22] «Современник», 1858, пг. 10, lk. 29.
[23] Sealsamas, lk. 31.

selt raske kogu Vene riigis. «Ja isegi mitte puhast leiba nad ei söö,» kirjutas Tšernõševski oma revolutsioonilises proklamatsioonis «Tervitus mõisatalupoegadele» eesti talupoegade olukorra kohta, «vaid igasugust rämpsu, nagu meil nälja-aastail, kuid nendel on see alati nõnda.» [24] Tšernõševski kutsus eesti ja vene talupoegi üles ühiselt, solidaarselt tsaarivalitsuse ja mõisnike vastu välja astuma.

Soodsam olukord balti mõisnike reaktsioonilise agraarpoliitika ründamiseks ja eesti talupoegade huvide kaitsmiseks oli Herzeni ja Ogarjovi poolt Londonis «Vabas vene trükikojas» välja antaval «Kolokolil». [25] Nagu Tšernõševski poolt toimetatav «Sovremennik», nii asus ka «Kolokol» kritiseerima vene reaktsionääride poolt üleskiidetavat Balti agraarkorda. Juba «Kolokoli» 1857. a. 1. oktoobri numbris kirjutas Ogarjov: «Augsburgi ajaleht seletas, et kõik need kuuldused tulevad sellest, et Kovno kubermangu aadel avaldas soovi talupojad vabaks lasta samadel alustel kui pärisorjad olid vabastatud Läänemerekubermangudes. Me veel kunagi käsitleme seda haledat vabastamist, mis viidi läbi saksa plantaatorite kogu jesuiitliku ettevaatlikkusega.» «Kolokoli» 1858. a. 1. jaanuari numbris täitis Ogarjov selle lubaduse. Ogarjov näitas 1816. a. Eestimaa talurahvaseaduse analüüsi põhjal, et kogu eesti talupoegade vabastamise reform oli suunatud talurahva huvide vastu. Oma artiklis näitas Ogarjov, et «vabastamise» seadusesse paigutatud sätted liikumisvabaduse kitsendamise ning mõisnike kohtu- ja politseivõimu säilitamise kohta muutsid selle vabaduse tegelikult nulliks. Ogarjov näitas «Kolokoli» veergudel, et aastail 1816—1819 läbi viidud «Läänemerekubermangude talupoegade näiline vabastamine... andis talupojad vabaks tingimusteta rõhumisele mõisnike poolt, mis põhines seadustele ...» [26] ja et seal talupoegi «ei vabastatud, vaid loodi uus orjuse liik». [27]

Reaktsionäärid soovitasid vene talupoegade vabastamisel eeskuju võtta talupoegade vabastamisest Läänemerekubermangudes. Herzen ja Ogarjov leidsid aga, vastupidi, et pärast vene talupoegade vabastamist tuleb eesti ja läti talupoegadele tõeline vabadus alles anda. «Venemaa eesmärk pole sugugi see, tema eesmärk on talupoegade vabastamine koos maaga ja selle reegli laiendamine ka Läänemerekubermangudele.» [28]

Herzeni ja Ogarjovi «Kolokol» tõstis esimesena kogu maailma ees häält Mahtra ülestõusu kangelaste kaitseks; tundis kaasa kõigile eesti talupoegadele, kes 1858. aastal mõisnikele ja tsaarivägedele vastu hakkasid. Juba 1858. a. 1. oktoobri numbris avaldati

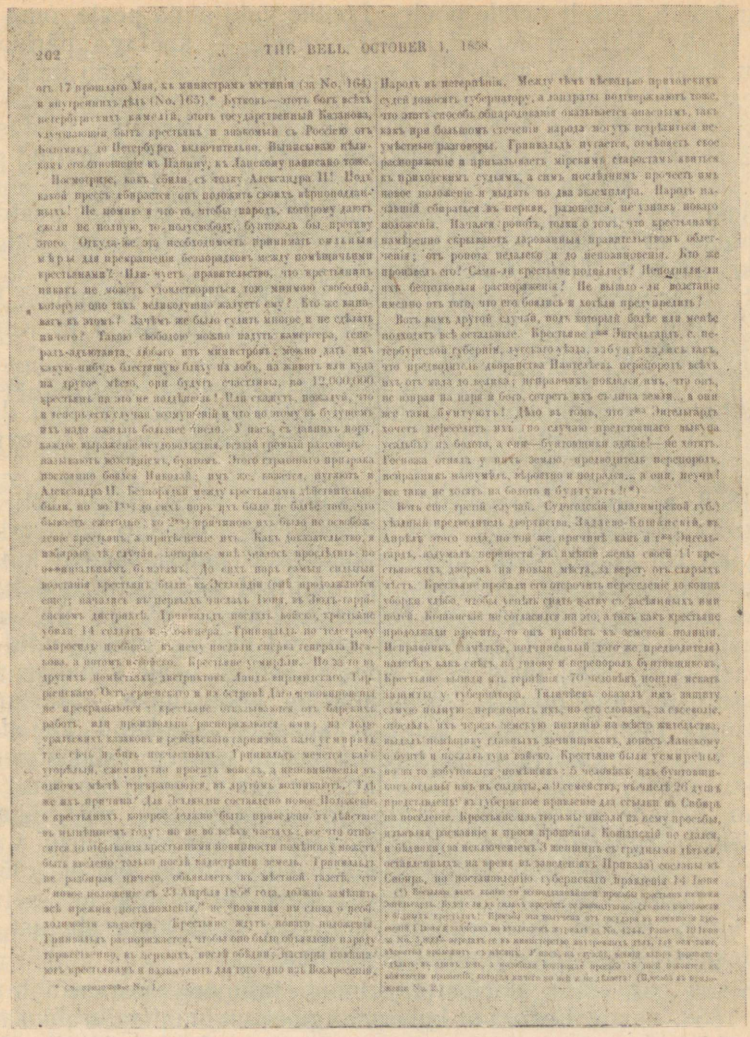
[24] Н. Г. Чернышевский, Полное собрание сочинений, VII kd., M. 1950, lk. 520.

[25] Vt. selles küsimuses ka artiklit ««Колокол» Герцена и крестьянское движение в Эстонии накануне и во время революционной ситуации 1859—1861 годов», «Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised», 1953, nr. 3, lk. 451—463.

[26] «Колокол», 15. detsembril 1858.

[27] «Колокол», 15. mail 1858.

[28] «Колокол», 15. detsembril 1858.

202 THE BELL. OCTOBER 1, 1858.

от 17 прошлого Мая, къ министрамъ юстиціи (за No. 164) и внутреннихъ дѣлъ (No. 165).* Бутковъ—этотъ богъ всѣхъ петербургскихъ камелій, этотъ государственный Казановъ, изучающій всѣ пріемы и знакомый съ Россіею отъ Волочекъ до Петербурга включительно. Выписываю изъ него его отношеніе къ Панину, къ Ланскому написано тоже.

Посмотрите, какъ сбѣгаетъ съ толку Александръ II! Подъ какой пресъ собирается онъ положить своихъ аристократовъ! Не помню я что-то, чтобы народъ, которому дали свободу не полную, полусвободу, бунтовалъ бы противу этого. Откуда-же эта необходимость принимать свирѣпыя мѣры для прекращенія безпорядковъ между помѣщичьими крестьянами? Или-чтетъ правительство, что крестьянинъ никакъ не можетъ удовлетвориться тою жалкою свободой, которую ему такъ великодушно жалуетъ ему? Кто же напишетъ за этимъ? Зачѣмъ же было сулить многое и не сдѣлать ничего? Такою свободою можно надуть камергера, генералъ-адъютанта, любого изъ министровъ; можно дать имъ какую-нибудь блестящую бляху на лобъ, на живота или куда на другое мѣсто, они будутъ счастливы, но 12,000,000 крестьянъ на это не поддѣнешь! Или скажутъ, пожалуй, что я говорю вещи, которыя неизвѣстны и что не этому въ будущихъ вѣкахъ надо учить большое число. У насъ, съ нашихъ поръ, каждое выраженіе неудовольствія, всякій громкій разговоръ называютъ мятежемъ, бунтомъ. Этого страшнаго призрака поголовно боялся Николай; онъ, кажется, пугалъ и Александра II. Безпорядки между крестьянами дѣйствительно были, но во 1-хъ до сихъ поръ ихъ было не болѣе того, что бываетъ ежегодно; во 2-хъ причины ихъ было не освобожденіе крестьянъ, а притѣсненіе ихъ. Какъ показательство, я выбираю тѣ случаи, которые мы умѣемъ прослѣдить по официальнымъ бумагамъ. До сихъ поръ самыя сильныя волненія крестьянъ были въ Эстляндіи (объ происшествіи еще; начались въ первыхъ числахъ Іюня, въ Лифляндіи въ іюлѣ-августѣ. Тринадцать полковъ войска, крестьяне убиты 14 солдатъ и 5 офицеровъ. Тринадцать по телеграфу извѣстій пришло къ нему послали сперва генерала Игельстрома, а потомъ и Ефремова. Крестьяне усмирили. Но за то въ другихъ нѣмецкихъ дистриктахъ Лифляндскаго, Таврическаго, Остъ-Эрмландскаго и на острові Даго помѣщичьи не прекращаются: крестьяне отказываются отъ барскихъ работъ, или произвольно распоряжаются ими; за непослушаніе казаковъ и рекрутъ гарнизонъ одну усмирять не могъ, а ѣздятъ и бьютъ нещадительно. Тринадцать мѣстъ какъ-то, сдѣлалось просить войска, а неповиновеніе въ однихъ мѣстѣ прекращается, въ другихъ возникаетъ. Гдѣ же ихъ причина? Для Эстляндіи составлено новое Положеніе о крестьянахъ, которое только было приведено въ дѣйствіе въ нѣкоторыхъ году: но не во всѣхъ частяхъ; все что относится до обязанныхъ крестьянъ повинности поземныхъ можетъ быть введено только послѣ кадастраціи земель. Тринадцать не разобрали ничего, объявляетъ въ мѣстной газетѣ, что "новое положеніе съ 23 Апрѣля 1858 года, должно замѣнить всѣ времена достопокойныя," не понимая ни слова о необходимости кадастра. Крестьяне жгутъ новыя положенія. Тринадцать распорядился, чтобы оно было объявлено народу торжественно, въ церквахъ, послѣ обѣдни; пасторы повѣщаютъ крестьянамъ и назначаютъ для того одно изъ Воскресеній.

Народъ въ недоумѣніи. Между тѣмъ нѣсколько приходскихъ судей доносятъ губернатору, а контракты возвращаютъ тоже, что этотъ способъ обнародованія оказывается опаснымъ, такъ какъ при большомъ стеченіи народа могутъ возникнуть нежелательные разговоры. Тринадцать пугается, отмѣняетъ свое распоряженіе и приказываетъ мірскимъ старостамъ явиться къ приходскимъ судьямъ, а сихъ послѣднимъ прочесть имъ новое положеніе и выдать по два экземпляра. Народъ напрасно собирается въ церкви, разошелся, не узнавъ новаго положенія. Начался ропотъ, толки о томъ, что крестьянамъ намѣренно скрываютъ дарованныя правительствомъ облегченія; отъ ропота недалеко и до неповиновенія. Кто же произвелъ его? Сами-ли крестьяне догадались? Непонятна-ли имъ бездѣятельная распорядженія? Не выпито-ли волостное именно отъ того, что его боялись и хотѣли предупредить?

Взять какъ другой случай, коій который болѣе или менѣе похожъ всѣ остальные. Крестьяне г-на Энгельгарда, с. перебродской губерніи, луговаго уѣзда, взбунтовались такъ, что предводитель дворянства Панютинъ перепоролъ всѣхъ ихъ отъ мала до велика; исправникъ покалѣчилъ ихъ, что онѣ, не взирая на паръ и боль, стрегъ ихъ съ лица земли... а они все таки бунтуютъ! Дѣло въ томъ, что г-нъ Энгельгардъ хочетъ переселить ихъ (по случаю пристойнаго выкупа усадьбы) изъ болота, а они—бунтовники эдакіе!—не хотятъ. Господа отняли у нихъ землю, предводитель перепоролъ, исправникъ наколотилъ, избитію и поправлся... а они, неучи! все таки не хотятъ на болото и бунтуютъ?*)

Вотъ еще третій случай. Судогодскій (владимірской губ.) удѣльный предводитель дворянства, Задлеко-Кошкаревъ, въ Апрѣлѣ этого года, по той же, причинѣ какъ и г-нъ Энгельгардъ, задумалъ перевести на новыя земли своей 11 крестьянскихъ дворовъ на новыя мѣста, за версту отъ старыхъ усадьбъ. Крестьяне просили его отсрочить переселеніе до конца сбора хлѣба, чтобы успѣть снять хлѣбъ съ засѣянныхъ ими полей. Кошкаревъ не согласился на это, а такъ какъ крестьяне продолжали просить, то онъ прибѣгъ къ земской полиціи. Исправникъ (зачѣмъ, неизвѣстный тогда же предводителю) нашелъ какъ сѣсть на голову и перепоролъ бунтовщиковъ. Крестьяне вызвали изъ города 70 человѣкъ полиціи искать защиты у губернатора. Тимашевъ сказалъ имъ защиту самую полную: перепоролъ ихъ, но его словамъ, за сѣченіе, отвезъ ихъ черезъ земскую полицію на мѣсто жительства, выдалъ полицію главныхъ зачинщиковъ, донесъ Ланскому о бунтѣ и послалъ туда войско. Крестьяне были усмирены, но за то добуянились 7 человѣкъ: 5 человѣкъ изъ бунтовщиковъ отдали имъ въ солдаты, а 2 семействіи, имѣвшія 26 душъ представлены въ губернское правленіе для ссылки въ Сибирь на поселеніе. Крестьяне изъ тюрьмы писали къ нему просьбы, изъявляя раскаяніе и прося прощенія. Комиссія по сему дѣлу, и обѣдили (за исключеніемъ 3 женщинъ съ грудными дѣтьми, оставленныхъ на время въ заведеніяхъ Приказа) ссылкою въ Сибирь, по постановленію губернскаго правленія 14 Іюня

Lehekülg «Kolokoli» numbrist, milles räägitakse eesti talupoegade rahutustest 1858. a.

«Kolokolis» artikkel «Kiri toimetajale», milles Eestimaa kubermangus toimunud rahutusi hinnati kui selle ajani kõige tugevamaid Vene riigis. «Kolokoli» anonüümne korrespondent Peterburist pöördus selle artikli lõpus vene ja eesti talupoegade poole revolutsioonilise üleskutsega: «Kuulete, vaesekesed — rumalad on teie lootused minu peale, räägib teile tsaar. Mille peale siis nüüd lootal Mõisnike peale! Ei kuidagi — nad on ühes mestis tsaariga ja

tsaar hoiab ilmselt nende poole. Lootke vaid enda peale, oma käte jõu peale: teritage kirved ja asja juurde — kaotage pärisorjus, nagu tsaar ise ütles, altpoolt! Asja juurde, vennad, aitab juba ootamisest ja hädaldamisest; ammu juba ootate, aga milleni olete end välja oodanud?...»[29] See revolutsiooniline üleskutse vastas nii väga Herzeni enda tõekspidamistele ja stiilile, et väga paljud pidasid esialgu artikli «Kiri toimetajale» autoriks Herzenit ennast. «Kolokoli» 1859. a. 1. jaanuari numbris pidi Herzen avaldama õienduse, et nimetatud artikli autoriks pole siiski tema, kuigi ta artikli autorile täiesti kaasa tunneb.

1. detsembril 1858. aastal naelutati «Kolokoli» veergudel häbiposti need balti parunid, kes olid korraldanud Anija ja Kurisoo talupoegade ebainimliku karistamise.

1858. aastal mõisnike vastu võitlusele tõusnud talupoegi asusid kaitsma ka eesrindlikumad inimesed Eestimaa kubermangu demokraatliku intelligentsi hulgast. Kahjuks teame nende tegevusest praeguseni veel väga vähe.

1858. a. suvel tugevdasid kohalikud võimud nähtavasti oma kontrolli elanikkonna meeleolu suhtes. Postil vaadati läbi erakirju, koopiad või väljavõtted «huvitavamaist» kirjadest saadeti kindralkuberneri valitsusse. Arhiivis on säilinud väljakirjutused kahest erakirjast, mis olid saadetud Haapsalu linnast 15. ja 21. juulil. Samal aastal, enne 2. septembrit, saatsid mõned intelligendid Tallinnast (kirja sisu järgi otsustades vähemalt osalt kohalike valitsusasutuste ametnikud) siseministrile anonüümse «Märgukirja Eestimaa talupoegadest». Kuna Haapsalust saadetud kirjade ja nimetatud märgukirja tekst mitmes kohas peaaegu sõnasõnaliselt kokku langeb,[30] siis võime järeldada, et kas võttis Haapsalust saadetud kirjade autor osa märgukirja koostamisest või vähemalt tundsid märgukirja autorid neid Haapsalust saadetud kirju v ä g a h ä s t i. Selle asjaolu kõige tõenäolisem seletus on, et 1858. a. juulis puhkas üks Tallinna haritlastest Haapsalus, mis sel ajal oli laialt tuntud kuurordilinn, ja pidas sealt kirjavahetust oma mõttekaaslastega kubermangu pealinnas.

Suure osa «Märgukirjast Eestimaa talupoegadest» võtab enda alla 1858. aastal Eestimaa kubermangus toimunud talurahva rahutuste kirjeldus. Ja selles osas on selgelt tunda märgukirja autori või autorite sügav, võiks öelda hertsenlik kaastunne talupoegadele ja tuline pahameel mõisnike kuritegude üle. Selleaegsed mõisnikud nägid Mahtra ülestõusust osa võtnud talupoegades vaid kõige mustemaid kurjategijaid. Märgukirjas aga seisab: «Peale ohvitseri tapmise, mis oli muide täiesti juhuslik, ainukene kuritegu, mille talupojad sooritasid nende sündmuste ajal, oli see, et nad võtsid aidast viina.»[31] Suure pahameelega räägitakse märgukirjas sellest,

[29] «Колокол», 1. oktoobril 1858.
[30] Vrd. ENSV RAKA, f. 2054, nim. 1, s.-ü. 1993, l. 107 ja 271.
[31] Sealsamas, l. 275.

kuidas ametnikud püüdsid talupojad Hiiu saarel kinni petlike lubaduste abil. Masendav pilt on maalitud 21. juulil Vene turul korraldatud ebainimlikust kuritööst.[32]

Rahutuste põhjusi näevad märgukirja autorid talupoegade äärmiselt raskes olukorras ja balti aadli seadusandlikes mahhinatsioonides. 1816. aasta seadusega eesti talupoegadele antud õigused «eksisteerisid enam paberil kui tegelikult»,[33] väidavad märgukirja autorid. Eesti talupojad on alati võlgu mõisamagasinidele, ei suuda endale isegi silku ja soola leiva kõrvale osta, jäävad rehetubades suitsust pimedaks, käivad veel halvemini riides kui vene talupojad.[34] Märgukirja autorid juhivad tähelepanu talurahvaliikumise jõule ja tema ohtlikkusele valitsuse suhtes. Avameelsemalt väljenduvad nad selles küsimuses oma erakirjades. Esimeses kirjas Haapsalust räägitakse, et «kui valitsus ei uuri põhjusi, mis kutsusid esile talupoegade ülestõusu, ega võta tarvitusele vahendeid nende põhjuste kõrvaldamiseks tulevikus, siis pole enam sugugi nii kerge taastada rahu Eestimaal».[35] Teises kirjas avaldatakse arvamust, et «uus seadus, välja arvatud mõned paragrahvid, nagu näiteks 127., ja ka see vaid tinglikult, on talupoegadele niivõrd rõhuv, et kui ta ellu viiakse, siis tuleb oodata talupoegade järjekordset ülestõusu».[36] Märgukirja autorid juhivad ka sellele tähelepanu, et talupojad peavad maad neile kuuluvaks. Nad märgivad nimelt, korrates ühe Tartu ülikoolis töötanud ajaloolase Kruse mõtteid, et «mõisnike ja talupoegade vahel püsib vanast ajast ammune umbusaldus teineteise suhtes, umbusk, millel on oma ajaloolised juured. Nii arvavad talupojad, et maa kuulub neile ja on neilt vägisi ära võetud kaugelt tulnud isandate (zaxad) poolt, kes nad pärisorjastasid».[37]

Kirglikult ja hoogsalt kirjutatud märgukirja lõpus on aga võrdlemisi piiratud nõudmised. Peale talurahva rahutuste mahasurumisel läbiviidavate julmuste lõpetamise nõuavad märgukirja autorid veel ainult mõnede 1856. aasta seaduse paragrahvide muutmist ja talupoegadele suurema liikumisvabaduse andmist.[38] Seadust peab parandama aga valitsus ise, sest Eestimaa rüütelkonna maapäeva plaanide elluviimine, hoiatavad märgukirja autorid siseminister Lanskoid, ainult halvendaks talupoegade olukorda.

Ainult ühes küsimuses läksid märgukirja autorid veidi kaugemale. Teises kirjas Haapsalust on kirjutatud: «ja lõpuks, uute vigade vältimiseks ja ühtlasi kõikuma löönud (tõenäoliselt aga mitte kunagi eksisteerinud) usalduse taastamiseks mõisnike ja talupoegade vahel määrata uue talurahvaseaduse läbivaatamiseks saadikuid

[32] ENSV RAKA, f. 2054, nim. 1, s.-ü. 1993, l. 278 ja 280—281. Vrd. käesoleva töö lk. 199—200.
[33] Sealsamas, l. 269.
[34] Sealsamas, l. 269—270.
[35] Sealsamas, l. 108.
[36] Sealsamas, l. 110.
[37] Sealsamas, l. 283.
[38] Sealsamas, l. 288—291.

talupoegade poolt».[39] Ministrile saadetud märgukirjas on see nõue esitatud pehmendatud kujul — räägitakse saadikute valimisest talupoegade seast või nende nimetamisest valitsuse poolt.[40]

Ülalkäsitletud märgukirja autorluse selgitamisel pole meil kahjuks võimalik toetuda mingisugustele muudele allikatele kui märgukirja enda sisu. Märgukirja lõpposas räägivad ta autorid suure sisseelamisega nende riigiametnike olukorrast, «kes peavad ellu viima valitsuse korraldusi» ja selle juures julgeksid tegutseda mitte nii, kuidas seda soovib kohalik aadel, — «seda isikut hakataks möödapääsematult kõige teenimatumal viisil taga kiusama ja jälitama».[41] Selle põhjal võime oletada, et märgukirja autor või osa ta autoreist olid teenistuses kubermangu valitsusasutustes ega kuulunud kohaliku aadli hulka. Et autor või keegi talle lähedalseisvaist inimestest pidi isiklikult viibima Mahtra ülestõusust osavõtnute kohtuliku ülekuulamise juures, sellest annab tunnistust järgmine lõik märgukirjast. «Räägitakse, et ässitajate väljaandmisele talupoegi osalt sunniti karmide vahenditega, osalt meelitati rahaliste tasudega. Seda kuuldust kinnitavad mõnede talupoegade endi tunnistused, mis nad andsid asja uurimisel kohtus Tallinna l[innas].»[42] Lisaks pidi autor või keegi talle lähedastest inimestest oma silmadega nägema 21. juuli veresauna Vene turul ja mõistma eesti keelt, et aru saada pekstavate talupoegade kaevetest ja needustest. Märgukirja autor (või autorid) tundis paljusid Eestimaa kubermangu maakohti (märgukirjas on ära toodud Kolga ranna, Hiiu saare jt. maakohtade huvitavad iseloomustused).

1858. aastal polnud Eestimaa kubermangus eriti palju selliseid inimesi, kes vastaksid kõigile neile tingimustele. Seniajani on õnnestunud välja selgitada ainult üks selline inimene — tolleaegne Eestimaa kroonupalati sekretär Nikolai Friedrich Russow, kes neil aastail tegi peaaegu kõik tööd ametlike dokumentide tõlkimisel eesti keelde. Ta tõlkis Eestimaa 1856. aasta talurahvaseaduse, oli alates 1858. aastast ilmuma hakanud ja ametlike teadete avaldamiseks ette nähtud eestikeelse ajalehe «Maa Walla Kuulutaja» toimetajaks. Kõik kindralkuberneri kõned ja läkitused talurahvale 1858. a. suvel tõlkis eesti keelde Russow.[43] Ta töötas tõlgina Mahtra ülestõusu uurimiskomisjonis.[44]

Oma teenistusest vaba aja pühendas Russow viljakale kirjanduslikule tegevusele. 1854. aastast kuni 1857. aastani andis Russow välja eestikeelset ajakirja talupoegadele — «Tallinna koddaniko ramat omma sõbbradele male» (ilmus kokku 12 numbrit). Ta armastas ja austas eesti rahvast, oli tihedais sõprussidemeis sel-

[39] ENSV RAKA, f. 2054, nim. 1, s.-ü. 1993, l. 110.
[40] Sealsamas, l. 291.
[41] Sealsamas, l. 296.
[42] Sealsamas, l. 276.
[43] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 528, l. 178.
[44] Sealsamas, l. 165.

liste eesti progressiivsete kultuuritegelastega nagu Fr. R. Kreutzwald, J. Köler jt. Üliõpilasena rändas ta rahvalaule kogudes ringi Eestimaa kubermangus.[45] Nagu näha, vastab Russow peaaegu kõigile neile tingimustele, milledele peab vastama «Märgukirja Eestimaa talupoegadest» autor.

Märgukirja lõpp aga annab põhjust oletada, et see koostati mitme inimese poolt või vähemalt terve rühma inimeste teadmisel. Samuti sunnivad Haapsalust saadetud kirjad oletama, et üks märgukirja autoreist viibis 21. juulil selles suvituslinnas ja pidas kirjavahetust oma mõttekaaslastega Tallinnas.

Uurijad on juba juhtinud tähelepanu demokraatliku mõtte tunduvale elavnemisele Tallinnas 1850—60-ndate aastate vahetusel.[46] N. Fr. Russowil õnnestus saada 1860. aastal rajatud ajalehe «Revalsche Zeitung» sisepoliitilise osakonna toimetajaks. Russowi toimetamisel alustas ajaleht võitlust demokraatlike reformide eest, feodaalsete privileegide ja tõekspidamiste vastu. Ajaleht nõudis kõigile inimestele, sealhulgas ka talupoegadele tõeliste, demokraatlike kodanikuõiguste andmist. «Revalsche Zeitungi» toimetus organiseeris annetuste kogumist talurahva rahutustest osavõtmise pärast asumisele saadetud talupoegadele.

1861. aastal ilmus Berliinis anonüümselt raamat «Eestlane ja tema isand».[47] Põhjalikult analüüsides seadusandlikke materjale ja talupoegade olukorra kohta kogutud andmeid, paljastab see raamat mõisnike agraarpoliitika omakasupüüdlikku iseloomu XIX sajandi esimesel poolel. Raamatus näidatakse, et balti mõisnikud on julmad ekspluataatorid, kes talupojast viimase välja pigistavad ja oma seadusandlike mahhinatsioonidega nende rõhumist ainult suurendavad. Nagu märgukirjagi autorid, ei näe ka raamatu «Eestlane ja tema isand» autor väljapääsu aga mitte rahvarevolutsioonis, vaid keskvalitsuse poolt läbiviidavais reformides. Balti mõisnike sulemehed tungisid raamatule raevukalt kallale. Puhkenud poleemikas kaitses ajalehe «Revalsche Zeitung» toimetus järjekindlalt «Eestlase ja tema isanda» seisukohti.

Ka raamatu «Eestlane ja tema isand» autorluse küsimust ei saa veel lugeda lõplikult lahendatuks. Sündmustele väga lähedal seisnud kaasaegsed, nagu «Revalsche Zeitungi» teine toimetaja Greiffenhagen ja keegi raamatu autori lähedane sõber, nimetavad selleks tolleaegset Tallinna väliskirjanduse tsensorit Vassili Blagove-

---

[45] H. Neusi poolt toimetatud kogus — Esthnische Volkslieder, I—II osa, Reval 1850—51 — on mitu N. Fr. Russowi poolt üles kirjutatud rahvalaulu.

[46] Vt. E. Janseni eessõna «Fr. R. Kreutzwald ja tema kirjavahetus A. Schiefneriga» raamatule Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus, III kd., Tallinn 1953, lk. 25—26; V. Miller, A. I. Herzeni sidemeist Tallinna progressiivsete haritlastega, «Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised», 1954, nr. 2, lk. 281—295.

[47] Der Ehste und sein Herr. Zur Beleuchtung der öconomischen Lage und des Zustandes der Bauern in Ehstland — Von Einem, der weder Ehste noch dessen Herr ist, Berlin 1861.

štšenskit.[48] Kuni praeguseni pole kahtlused V. Blagoveštšenski autorluse suhtes küllalt veenvalt argumenteeritud.[49]

Pole raske näha tihedat seost Tallinna demokraatliku intelligentsi tegevuse elavnemise ja 1858. aasta talurahvarahutuste vahel. Sõprussidemed eesrindlikumalt mõtlevate inimeste vahel võisid ju eksisteerida ka varem.[50] Kuid on selgesti näha, et talupoegade olukorra üle tõsiselt mõtlema, nende kaitseks välja astuma panid neid inimesi just 1858. aastal kogu kubermangu vapustavad talurahva rahutused, eriti nende endi silmade ees Vene turul aset leidnud kurbmäng. On väga võimalik, et «Eestlase ja tema isanda» autor asus selle faktilise materjali külluse poolest silmapaistva raamatu koostamisele osalt sellepärast, et kohalikud võimud oma seletuskirjas siseministrile «lükkasid ümber» «Märgukirja Eestimaa talupoegadest» just selle väitega, et ta talupoegade olukorra küsimuses olevat paljasõnaline ega toetuvat konkreetseile faktidele.[51] Raamatu eessõnas räägib ta autor otseselt sellest, kuidas Anija ja Kurisoo talupoegade julm karistamine teda oli vapustanud ja et ta just pärast seda oli hakanud «tähele panema» teda ümbritsevat rahvast ja huvi tundma tema saatuse vastu.

Hoolimata nende teatud reformistlikust piiratusest olid ka Tallinna demokraatlikult meelestatud haritlaste väljaastumised 1850—60-ndate aastate vahetusel ajalooliselt progressiivse tähendusega. Nagu teiste Venemaa «60-ndate aastate valgustajate» tegevus, väljendas ka nende tegevus «progressiivsete ühiskonnaklasside huvisid, kogu ühiskondliku arenemise elulisi huvisid antud, s. o. kapitalistlikul teel».[52]

Andmed Tšernõševski, Herzeni ja Ogarjovi ning Tallinna demokraatlikult meelestatud haritlaste tegevusest näitavad, et balti aadli vastu töötas XIX sajandi 50—60-ndail aastail mitte ainult talurahva stiihiline klassivõitlus, vaid ka demokraatliku intelligentsi — revolutsiooniliste demokraatide ja «60-ndate aastate valgustajate» võitlus. Seda teist tegurit ei tohi valitsuse poolt 60—70-ndail aastail Balti kubermangudes läbiviidud reformide põhjuste selgitamisel arvestamata jätta.

§ 3. 1856. aasta talurahvaseaduse täiendavate määruste väljatöötamine

Talurahva rahutuste käsitluse juures oli juba juttu neist abinõudest, mis Eestimaa rüütelkond tarvitusele võttis, et ära hoida

[48] «Revalsche Zeitung», 5. septembril 1864 (V. T. Blagoveštšenski nekroloog) ja ENSV Teaduste Akadeemia Ajaloomuuseum — Arhiiv, f. 65, nim. 1, s.-ü. 3, l. 173.

[49] Viimasel ajal on V. Blagoveštšenski autorlust kahtluse alla püüdnud panna A. Ljubarski (А. Любарский, Слово дружбы, Таллин 1956, lk. 316—330).

[50] Vt. J. Käosaar, Ühest vene progressiivse ühiskondliku mõtte esindajast Eestis, «Edasi», 11. jaanuaril 1952.

[51] ENSV RAKA, f. 2054, nim. 1, s.-ü. 1993, l. 312.

[52] V. I. Lenin, Teosed, 2. kd., lk. 453.

keskvalitsuse vahelesegamist Balti agraarseadusandlusesse. Rüütelkonnapealiku A. Keyserlingi sõit Peterburi ja ta audients tsaari juures määrasid õige suurel määral ette 1856. a. talurahvaseaduse «parandamise» viisi. Kasutades seda, et talurahva rahutustega ära hirmutatud valitsus kõige enam kartis viivitamist nende «paranduste» teostamisel, esitas rüütelkond kiires korras oma ettepanekud ja saavutas nende kinnitamise.

1856. a. talurahvaseaduse täienduste projekt, mille Eestimaa rüütelkonna maapäev välja töötas 1858. a. septembris, formuleeris ja konkretiseeris need ideed, mis rüütelkonnapealik Keyserling oli juba esitanud oma audientsil tsaarile. 12. juulil «tõestas» nimelt Keyserling tsaarile, et 1856. a. talurahvaseadusega ette nähtud teotöö ja muude andamite normid ainult suurendavat talupoegade koormisi ja seetõttu tulevat vähemalt ajutiselt rendilepingute aluseks jälle võtta mõisniku ja talupoja vaheline «vabatahtlik» kokkulepe. Maapäev toetas seda arvamust täielikult, teatades, et ta seab oma ülesandeks võidelda «teokoormiste suurenemise vastu» ja tagasipöördumise eest «vabatahtlike ja traditsiooniliste kokkulepete juurde».[53] Selleks pidi iga mõisnik laskma koostada nn. laagriraamatu (Lagerbuch), millesse vastava vormi järgi sisse kanti rendilepingud talupoegadega. Oma allkirjaga laagriraamatus kinnitas mõisnik, et nende rendilepingutega ette nähtud teonormid ei ületa varem eksisteerinuid. Omalt poolt tõestas seda oma allkirjaga ka kihelkonnakohtunik, s. t. naabermõisnik.[54] Talupoegade koormiste suuruse määramine oli seega jälle muutunud mõisnike endi suva asjaks. 1856. aasta talurahvaseaduse 127. paragrahv (mis teokoormiste suurust normeeris) tühistati uute täiendavate määrustega. Kasutades juhust, nõudis maapäev isegi kubermangu talurahvaasjade komisjoni likvideerimist.[55] Maapäeva ettepanekute lõpus räägitakse, et aadel ei tee meelega talurahvale mingeid «materiaalseid järeleandmisi», kuna need tugevdaksid talupoegade ekslikku arvamust, et neil oli mõisnike vastu välja astudes õigus.[56] See võiks aga kutsuda esile uusi rahutusi.

Eestimaa mõisnikud ei julgenud sel ajal aga enam avalikult välja astuda 1856. aasta talurahvaseaduse selle põhimõtte vastu, millega mõisnike õigusi talupoegade kasutuses oleva maa suhtes piirati. Põhimõte, et talupoegade kasutuses olevat maad (peale nn. kuuendikumaa) enam ei tohi mõisa külge liita, jäi püsima. Maapäev võttis isegi tarvitusele abinõusid maamõõtmise kiiremaks teostamiseks, selle lõpuleviimiseks juba 1859. aastaks.[57] Kuid neid abinõusid motiveeriti sel viisil, et ei jäänud kahtlust mõisnike soovides

---

[53] Denkschrift vom Jahre 1858 zur Abhilfe der durch die Estl. Bauerverordnung von 1856 gestifteten Verwirrungen, «Baltische Monatschrift», XXVII kd. (1880) (edaspidi lühendatult — Denkschrift ...), lk. 760.

[54] Vt. sealsamas, lk. 762.

[55] Vt. sealsamas, lk. 772—773.

[56] Vt. sealsamas, lk. 778.

[57] Vt. sealsamas, lk. 767—768.

tulevikus siiski need järeleandmised tühistada. Nimelt kinnitas rüütelkond, et nagu viimase aja kogemused olevat näidanud, on mõisnikule majanduslikult kasulikum anda maad rendile kui endal teda kasutada. Seepärast langevat varsti üldse ära vajadus nende seaduste järele, mis kaitsevad talupoegade rendimaad mõisnike eest, ja need võib tühistada.[58] Lubadus viia maade kadastreerimine lõpule 1859. aastaks osutus aga lihtsalt rüütelkonna järjekordseks pettemanöövriks. 1859. aasta alguseks oli maade kadastreerimine lõpetatud ainult kaheksas Eestimaa kubermangu mõisas.[59] Sellise tempo juures oleks kõigi kubermangu mõisate kadastreerimine võtnud veel kakssada aastat aega.

Eestimaa mõisnike maapäeva poolt väljatöötatud täienduste projekti arutati Läänemerekubermangude Komitees 1859. aasta jaanuaris. Siseministeeriumi esindaja P. Schultz, kes oli kuulsaks saanud Läänemerekubermangude agraarkorda üles kiitvate artiklite ja raamatukeste autorina, ei pidanud seekord võimalikuks balti aadlike kitsaste kohalike huvide kaitseks välja astuda. Küsimust Läänemerekubermangude Komitee jaoks ette valmistavas erikomisjonis puhkesid tema ja balti aadli esindajate vahel ägedad vaidlused. Schultzi seisukohtadega ühines sageli ka Tideböhl (temast oli pikemalt juttu esimeses peatükis), kes mõistis nähtavasti paremini kui mõisnikud 1858. aasta talurahvarahutustes peitunud ohu ulatust. Schultz ja Tideböhl tahtsid kehtima jätta teokoormisi reguleerivad seadusesätted, panid ette piirata abitegu jne.[60] Kuid Läänemerekubermangude Komitee enamus lükkas need ettepanekud tagasi ja otsustas, et 1856. a. seaduse 127. paragrahv tuleb tühistada ja vanadest teokoormise normidest kinnipidamine peab jääma mõisnike «südametunnistuse asjaks».[61] Lõpptulemusena kinnitas Läänemerekubermangude Komitee Eestimaa mõisnike poolt esitatud täienduste projekti peaaegu muutmatul kujul, keeldudes ainult talurahvaasjade komisjoni likvideerimisest.

Kuid sel korral ei peetud uue agraarseaduse valmistamist lõppenuks tema arutamisega Läänemerekubermangude Komitees, nagu see tavaliselt sündis. Tideböhli andmeil valitses 1859. aasta alguses Riiginõukogu liikmete enamuse seas arvamus, et uue seaduse või uute määruste andmisega Eestimaa kubermangu jaoks tuleb seni viivitada, kuni lõplikult välja töötatakse ülevenemaalise talurahvareformi põhialused.[62] Pandi ette välja anda vaid ajutised administratiivmäärused, kuna uue alatise seaduse töötaks välja valitsus ise. 1856. aasta seaduse täienduste projekt antigi juba 1859. aasta jaanuari teisel poolel üle Riiginõukogusse.[63] Miks teda seal aga ei

---

[58] Denkschrift..., lk. 769.
[59] RAKA Leningradis, f. 1162, nim. XVI kd., s.-ü. 22 (a. 1859), l. 7.
[60] Sealsamas, l. 7—9 ja 10.
[61] Sealsamas, l. 12.
[62] A. v. Tideböhl, Fürst Alexander Suworow, General-Governeur von Liv-, Esth- und Kurland 1848—1861, Als Manuscript gedruckt, II kd., lk. 31.
[63] RAKA Leningradis, f. 1152, nim. XVI kd., s.-ü. 22 (a. 1859), l. 20.

arutatud, selle põhjusi kirjeldab Tideböhl dramaatilistes värvides. «23. jaanuaril 1859. aastal, sel otsustaval hetkel, kui siseminister oli juba ilmunud Talvepalee saalidesse, et küsida tsaarilt juhatusi asja (s. t. 1856. a. talurahvaseaduse täienduste projekti. — *J. K.*) edasiarutamise korra kohta Riiginõukogus, esines ta (s. t. kindralkuberner Suvorov. — *J. K.*) kategoorilise avaldusega, et sel juhul ta ei saa vastutada rahu eest provintsis ja seetõttu vältimatult a s t u b k i n d r a l k u b e r n e r i k o h a l t t a g a s i.»[64] Pole teada, kas kõik toimus täpselt nii, nagu kirjeldab Tideböhl. Igatahes ähvardas Suvorov siseminister Lanskoid erruminemisega, kui Eestimaa rüütelkonna poolt väljatöötatud täiendavaid määrusi ilma edasise arutamiseta Riiginõukogus ei kinnitata otsekohe tsaari poolt. Lanskoi oli sellega suhteliselt kergesti nõus, sest ka tema oli nimetatud küsimuses igasuguste viivituste vastane.[65] Suvorovi ultimatiivse avalduse kandis Lanskoi otsekohe ette tsaarile, lisades tõenäoliselt juurde oma kaalutlused, et edasine viivitamine võiks esile kutsuda uute rahutuste puhkemise. Samal päeval arutati küsimust Ministrite Komitees, kus balti mõisnike huvide kõige ägedamaks kaitsjaks osutus tsaar Aleksander II ise. Ministrite Komitee istungil viibinud pärastine siseminister Valujev kirjutab oma mälestustes, et peaaegu erandilt kõik ministrid nõudsid ägedalt, et neile esitatud projekt kinnitataks ainult ajutiste administratiivmääruste näol. «Lanskoi toetas nõrgalt tsaari, kes suure ägedusega meenutas mitu korda lubadusi, mida ta isa oli andnud Läänemerekubermangude aadlikorporatsioonidele, ta enda poolt antud sõna, rääkis oma kavatsusest pidada seda sõna jms. Asi lõppes kinnitamisega kolme aasta peale, nagu rääkis siseminister, kuid mil viisil — seda ta täpselt ei seletanud. Üldse jäi midagi nagu välja ütlemata.»[66]

Vaidlustes 1859. aasta täiendavate määruste ümber puudutati ainult agraarküsimuse üht külge — koormiste suuruse küsimust. Valitsus oli eelkõige huvitatud uute rahutuste ärahoidmisest ja hakkas uskuma, et saavutab seda teokoormiste normeerimise printsiibist loobumisega. Talupoegade võitlus mõisnike vastu teoorjuse küsimuses kandis vilja alles 10 aasta möödudes.

Kuid samal ajal ei julgenud talurahva klassivõitluse võimsa tõusuga ärahirmutatud Eestimaa rüütelkond 1859. aastal päevakorrale tõsta talupoegadele maakasutamise küsimustes tehtud järeleandmiste likvideerimist. Ja kui seda püüdis teha vähem ärahirmutatud Liivimaa rüütelkond, siis lõppes asi läbikukkumisega.

---

[64] A. v. T i d e b ö h l, tsit. teos, II kd., lk. 31.

[65] RAKA Leningradis, f. 1162, nim. XVI kd., s.-ü. 22 (a. 1859), l. 6.

[66] Дневник графа Петра Александровича Валуева, «Русская старина», august 1891, lk. 268.

§ 4. XIX sajandi 60—70-ndate aastate kodanlike reformide algus Balti kubermangudes

XIX sajandi 58—59-ndaiks aastaiks töötas tsaarivalitsus välja ettevalmistamisel oleva ülevenemaalise talurahvareformi põhialused. Talurahva klassivõitluse tõus ja revolutsiooniliste demokraatide võitluse tugevnemine viis valitsevad klassid veendumusele, et talupoegade maata vabastamine oleks liiga ohtlik eksperiment. 1861. aasta talurahvareformi ettevalmistamisele lähedal seisnud P. P. Semjonov-Tjan-Šanski räägib oma mälestustes, et talupoegade maaga varustamise möödapääsmatuses olevat tsaar ja tema lähim abiline reformi läbiviimisel J. I. Rostovtsev veendunud just nimelt 1858. aastal. [67]

Balti mõisnikel õnnestus küll «parandada» 1856. a. talurahvaseadust neile kõige sobivamal viisil. Kuid nad ei saanud silmi kinni pigistada fakti ees, et 1858. aasta talurahvarahutused õõnestasid väga tugevasti «Läänemerekubermangude agraarkorra» autoriteeti. Vene ajakirjade veergudel hakkasid üha harvemini ilmuma Balti agraarolusid ülistavad artiklid ja üha tugevamini hakkasid kostma neid kritiseerivad hääled. [68] Üks vene liberaalide juhte Unkovski teatas, et katse vabastada vene talupoegi «Läänemerekubermangude moodi» võib kergesti esile kutsuda üldise talurahvasõja. «See vabaduse väljakuulutamine, teda tõeliselt andmata, hävitab rahvas usalduse valitsuse vastu ja võtab rahvalt viimase lootuse olukorra paranemisele, ja selle tagajärjel võib meeleheide esile kutsuda kõik Pugatšovi ülestõusu metsikud nähtused. Läänemerekubermangude eeskuju pole meil kasutatav . . .» [69] Ka P. Schultz muutis pärast 1858. aasta talurahvarahutusi oma arvamust talupoegade vabastamise «Läänemerekubermangude mooduse» kohta. Nagu nägime, ei pidanud ta juba 1859. aastal enam suuremat lugu balti parunite autoriteedist agraarküsimuses. Kaitsnud veel 1858. aastal maata vabastamise põhimõtet, tuli Schultz juba 1860. aastal järeldusele, et on vaja kiires korras kõrvaldada need «kahjulikud tagajärjed», mis olid Liivimaa talupoegade ilmajätmisel «oma maatükkide päriliku kasutamise õigusest» 1819. aasta reformiga. [70] Schultz hakkas igati

---

[67] Мемуары П. П. Семенова-Тян-Шанского, Эпоха освобождения крестьян в России (1857—61 гг.), III kd., П-град 1915, lk. 99.

[68] Bibliograaf Mežovi andmeil avaldati 59—60-ndail aastail vene ajakirjades vaid 5 artiklit Läänemerekubermangude agraarolude kohta (vt. В. И. Межов, tsit. teos, lk. 22—23).

[69] «Колокол», 1. aprillil 1859.

[70] Ш[ульц], Лифляндские крестьяне и вновь изданное о них положение, «Журнал Министерства Государственных Имуществ», 1863 г., часть неофициальная, lk. 25. Ülaltoodud tsitaat on võetud küll 1863. aastal ilmunud ajakirja numbrist, kuid üks Schultzi poolt 1860. aastal koostatud siseministeeriumi märgukiri näitab, et ta jõudis neile järeldustele juba siis. Vrd. nimet. artikkel, lk. 25 ja Записка министра внутренних дел — RAKA Leningradis, f. 1149, nim. V kd., s.-ü. 76 (a. 1859), l. 204. Tekst langeb peaaegu sõna-sõnalt ühte.

õigustama valitsuse samme, kes lükkas tagasi Liivimaa mõisnike palved piirata maa müümist talupoegadele.[71]

Nagu nägime III peatükis, arvas Liivimaa rüütelkond 1858. aasta alguses, et ta seisab õige lähedal oma kauaste unistuste täitumisele. 1856. aasta maapäeval välja töötatud uue talurahvaseadusega, mille põhimõtted tsaar oli juba esialgselt kinnitanud, loodeti talude päriseksostmine talupoegade poolt peaaegu võimatuks teha. Samuti loodeti likvideerida Talurahva Rentpank. Kuid pärast 1858. aasta talurahvarahutusi ei leidnud Liivimaa aadel neis küsimustes enam tsaarivalitsuse toetust.

1858. aasta lõpus otsustati küsimus Talurahva Rentpanga likvideerimisest. Veel majandusdepartemangus sai balti mõisnike ettepanek — likvideerida pank — enamuse, kuid Riiginõukogus lükati see 30 häälega 10 vastu tagasi (vähemuse hulka kuulusid sellised, Herzeni väljendust kasutades, «sakslastest venelased», nagu prints Oldenburg, krahv Pahlen, krahv Kleinmichel, parun Korff, parun Meyendorff jt.).[72]

11. jaanuaril 1860 hakati uut Liivimaa talurahvaseaduse projekti (mille põhimõtetele tsaar oli esialgse kinnituse andnud juba 8. märtsil 1858) arutama Riiginõukogus. Tavaliselt kandis see arutamine, kui tegemist oli Balti kubermange puudutava küsimusega, õige formaalset iseloomu. Seaduste-departemangu esindaja kandis lihtsalt ette, et departemang vaatas kõne all oleva projekti läbi ja midagi juba kehtivatele seadustele vasturääkivat temas ei leidnud. Loomulikult ei mõelnudki departemangu liikmed enam sisuliselt läbi vaadata seaduseprojekti, mida juba mitu korda oli arutanud selline kõrgelseisev organ nagu Läänemerekubermangude Komitee ja mille põhimõtted oli esialgselt heaks kiitnud tsaar ise. Pärast departemangu esindaja teadaannet toimus hääletamine ja seaduseprojekt anti üle tsaarile kinnitamiseks.[73] Kuid 11. jaanuari istungil äkki mõned Riiginõukogu liikmed nõudsid, et uue seaduse projekti arutataks sisuliselt. Vaevalt oli see nõue püstitatud, kui seaduste-departemangu esimees ruttas teatama, et «departemang sugugi ei arutanud läbi kõiki projekti üksikasju, kuna selle projekti oli läbi arutanud Läänemerekubermangude Komitee, kelle otsused olid kinnitatud kõige kõrgemalt poolt ...»[74] Departemangu esimees teatas, et ta nüüd peab vajalikuks projekti uuesti läbi vaadata. Paljud Riiginõukogu liikmed olid tutvunud arutatava seaduseprojekti põhimõtetega. Riiginõukogus avaldati arvamusi, et sel ajal, kui Venemaal parajasti valmistatakse ette talupoegade vabastamist maaga, ei saa anda Liivimaa kubermangu jaoks välja seadust, mis faktiliselt võtab talupoegadelt võimaluse maad saada. Kõigi nende

[71] Шульц, Лифляндские крестьяне..., sealsamas, lk. 451.

[72] RAKA Leningradis, f. 1152, nim. V kd., s.-ü. 425 (a. 1857), l. 38—39, 43—44 ja 53.

[73] Liivimaa Talurahvapanga küsimust kui majandusliku iseloomuga küsimust arutati teistes organites. Algusest peale ei kuulunud ta Läänemerekubermangude Komitee kompetentsi.

[74] RAKA Leningradis, f. 1162, nim. XVI kd., s.-ü. 8 (a. 1860), l. 6.

arutluste taga oli aga tunda varjatud hirmu talurahva rahutuste kordumise eest Balti kubermangudes. Riiginõukogu esimees vürst Orlov väljendas seda oma 13. jaanuarist pärinevas ettekandes tsaarile järgmiste sõnadega: «Võib juhtuda, et seadused — Venemaa talurahvaseadus ja uus Liivimaa jaoks — viiakse ellu ühel ja samal ajal, kuid koostatud on nad põhimõtete järgi, mis pole ainult suurel määral erinevad, vaid täiesti vastandlikud. Teie imperaatorlikule kõrgusele on teada õnnetud asjaolud, mis käisid kaasas talurahvaseaduse elluviimisega Eestimaa kubermangus ja sundisid sealset aadlit juba 1858. aastal asuma selle muutmisele ... Julgen arvata, et samalaadiliste juhtumite vältimiseks Liivimaa kubermangus oleks kõige kasulikum ja mugavam anda selle kubermangu jaoks koostatud talurahvaseaduse projekt Riiginõukogule läbivaatamiseks kõikvõimaliku üksikasjalisuse, hoolikuse ja ettevaatlikkusega.»[75] Orlovi ettekanne tsaarile mõistis kaudselt hukka ka Läänemerekubermangude Komitee teguviisi. Orlov pidas «oma kohuseks juurde lisada, et täpselt samuti nagu praegu Riiginõukogule esitatud Liivimaa kubermangu talurahvaseadus esitati siseministri poolt 1856. aastal Riiginõukogule Eestimaa kubermangu talurahvaseadus. Siis, nagu ka praegu, tugines seadus kõige kõrgemalt poolt kinnitatud otsustele, mis olid fikseeritud Läänemerekubermangude Komitee žurnaalides, siis, nagu ka praegu, ei pidanud seaduste-departemang ning isegi Riiginõukogu üldkoosolek end sel põhjusel õigustatuks üksikasjaliselt arutama projekti kõiki paragrahve».[76]

Need vürst Orlovi sõnad näitavad, kui tihedalt oli reaktsioonilise Balti erikorra saatuse küsimus seotud nende kubermangude mõisnike poolt teostatava agraarpoliitika küsimustega. Feodaalseile privileegidele ja kitsastele seisuslikele organitele tuginev nn. Balti erikord pidi eeskätt kindlustama kohalike talupoegade maksimaalset ekspluateerimist balti-saksa mõisnike poolt. Selle Balti erikorra üheks tähtsaimaks kantsiks oli kujunenud Läänemerekubermangude Komitee. Kui talurahva klassivõitlus vapustas balti mõisnikest ekspluataatorite võimu, siis sai hoope ka reaktsiooniline Balti erikord.

Just 50-ndate aastate lõpus käisid balti mõisnikud ringi plaanidega kroonida Balti erikorda suurejoonelise reformiga. Läänemerekubermangude Komitee tähtsust taheti veelgi suurendada — ta pidi muutuma kõige kõrgemaks instantsiks, kus kinnitati Balti kubermange puudutavad seadused (ilma neid läbi vaatamata Riiginõukogus). Balti rüütelkondade alatiste esindajate sisseviimisega tema koosseisu oleks Läänemerekubermangude Komitee muutunud omapäraseks balti mõisnike «ülemkojaks».

1860. aasta lõpus laskis kindralkuberner Suvorov valmistada nimetatud reformi täpse projekti. Kuid mõne aasta pärast kutsuti see balti aadlike juba ülemääraselt selgrootu soosimisega end kompromiteerinud riigitegelane Riiast ära ja nimetatud projekt jäi

[75] RAKA Leningradis, f. 1162, nim. XVI kd., s.-ü. 8 (a. 1860), l. 9—10.
[76] Sealsamas, l. 8—9.

üldse tsaarile esitamata.[77] Tegelikult polnud aga juba enne seda mingeid reaalseid lootusi taolise projekti elluviimiseks. Üheks põhjuseks oli siinjuures hoop, mille kurikuulsale Balti erikorrale olid andnud 1858. aasta talurahvarahutused.

Riiginõukogu palus tsaarilt luba Liivimaa talurahvaseaduse projekt uuesti läbi vaadata seaduste- ja majandusdepartemangu ühistel istungitel, millest võtaksid osa ka talurahvaküsimuse peakomitee neli liiget (Lanskoi, Panin, Muravjov ja Rostovtsev), kindralkuberner Suvorov ja Läänemerekubermangude Komitee esimees Pahlen.[78] Aleksander II kinnitas 13. jaanuaril 1860 selle uue arutamise korra, kuid jättis eespooltoodud nimekirjast välja «patuoina» — Läänemerekubermangude Komitee esimehe Pahleni.[79]

1860. aasta jaanuari lõpus algas Liivimaa uue talurahvaseaduse läbivaatamine. Lanskoi esitas sel puhul kirjalikult oma märkused, millede tegelikuks autoriks oli juba eespool sageli mainitud Schultz. Neis märkustes astus ta välja kõigi kitsenduste vastu, mis oleksid takistanud talupoegadel nende talukohtade väljaostmist, leides, et aadlimõisat küllaldasel määral «kaitsevad killunemise eest» 1849. aasta talurahvaseaduse paragrahvid.[80] Lanskoi hoiatas, et nende kitsenduste püsima jätmine võib kutsuda esile «uued rahutused».[81] Juhtides tähelepanu sellele, et Venemaal valmistatakse ette talupoegade vabastamist koos maaga, astus Lanskoi välja isegi nn. päriliku rendi põhimõtte vastu.[82] Samuti eitavalt suhtus Liivimaa aadli poolt esitatud seaduseprojekti kohtuminister Panin.[83] Ta juhtis tähelepanu sellele, et seaduseprojektis ette nähtud kitsendavad sätted viivad selleni, et talupoegadel muutub faktiliselt võimatuks maad osta.[84] «Sel juhul on talupoegadel täiesti põhjendatud alus kaevata, et neile 1849. aastal valitsuse poolt antud õigusi on piiratud selleks, et nende huvisid kahjustades kaitsta mõisnike kasusid,» kirjutas kohtuminister, «ja sellised kaebused võivad kergesti esile kutsuda pahameele terves seisuses ja rahutused, samasugused, nagu 1858. aastal olid Eestimaal.»[85] Ka seaduste-departemangu esimees, kes 11. jaanuaril 1860 oli juba esitanud nimetatud seaduseprojekti Riiginõukogule lõplikuks kinnitamiseks, astus nüüd välja selle projekti vastu.[86]

---

[77] A. v. Tideböhl, tsit. teos, II kd., lk. 143—144; A. Tobien, Das Ostseekomitee, «Baltische Monatschrift», LXV kd. (1908), lk. 83—84.

[78] RAKA Leningradis, f. 1162, nim. XVI kd., s.-ü. 8 (a. 1860), l. 7.

[79] RAKA Leningradis, f. 1149, nim. V kd., s.-ü. 76 (a. 1859), l. 128.

[80] Sealsamas, l. 229.

[81] Sealsamas, l. 218.

[82] Sealsamas, l. 223—225.

[83] Viimasel olid 1858. a. talurahvarahutused Eestis seotud isiklike elamustega. Mahtra ülestõusu päevil viibis ta abikaasa krahvinna Panina külas krahv Tiesenhauseni juures õige Mahtra läheduses Seli mõisas. Ehmunud minister päris neil päevil kaks korda telegraafi teel andmeid, kas ülestõusnud on krahvinna Panina ellu jätnud (ENSV RAKA, f. 21, s.-ü. 1352 (a. 1858), l. 4 ja 6).

[84] RAKA Leningradis, f. 1149, nim. V kd., s.-ü. 76 (a. 1859), l. 183—184.

[85] Sealsamas, l. 185.

[86] Sealsamas, l. 242—245, 260.

Ainukesena kaitses ägedalt Liivimaa aadli seaduseprojekti kindralkuberner Suvorov. Ta püüdis igati tõestada, et kuigi vaadeldav seadus tõepoolest vähe aitab kaasa teoorjuse likvideerimisele, kaduvat teoorjus varsti iseenesest, sest tema rakendamine ei olevat mõisnikele endile kasulik.[87] Kõik jutud talupoegadele maaostmisel tehtavaist kitsendustest olid Suvorovi arvates tekkinud üldse mingisuguse «arusaamatuse» tagajärjel ja aadel polevat seda tegelikult üldse taotlenudki jne.[88] Kui valitsus ei kinnita Liivimaa aadli poolt esitatud seaduseprojekti, siis, manitses Suvorov, ei tule imestada, et aadel «karmilt karistatuna oma usalduse eest lõpetab oma edaspidise tegevuse talupoegadele soodsate projektide koostamisel põhjendatult kartes, et kõik sellelaadilised ettepanekud toovad lõppude lõpuks kahju ainult aadliseisusele endale».[89]

Mõlema departemangu ühisel istungil panid Riiginõukogu liikmed Melihhov ja Bahtin ette anda Liivimaa jaoks välja vaid ajutine seadus, sest alatise seaduse väljaandmine sel ajal, kui valmistati ette ülevenemaalist talurahvareformi, tundus olevat neile liiga ohtlik. Nad teatasid, et «kui üldine seadus annab mõisnikele vähem õigusi, võrreldes Liivimaa seadusega, kutsub ta esile kaebused vene mõisnike poolt; vastupidisel juhul, s. t. kui nende viimaste õigused on suuremad, võib tekkida nurin talupoegade seas».[90] Ülejäänud 12 mõlema departemangu liiget olid nõus alatise seaduse väljaandmisega, kuid rõhutasid siinjuures, et «valitsusel on alati võimalik ja täielik õigus muuta iga seaduslikku otsust, ka siis kui ta oleks antud välja alatise seadusena».[91]

Küsimus alatisest või ajutisest seadusest oli suure printsipiaalse tähtsusega. Ajutise seaduse väljaandmine oleks tähendanud selle tunnistamist, et tsaarivalitsus lähemal ajal rakendab tema poolt väljatöötatud üldise talurahvareformi põhimõtteid ka Balti kubermangudes. Pole seetõttu imestada, et balti aadli huvide kaitsjad võitlesid ägedalt ajutise seaduse väljaandmise vastu ja alatise seaduse väljaandmise eest.

Uue Liivimaa talurahvaseaduse küsimus otsustati lõplikult Riiginõukogu üldisel istungil 25. aprillil 1860. Vaidlused olid sel päeval õige ägedad. Istungil viibiv kindralkuberner Suvorov teatas «pidulikult, et kui see (s. t. ajutise seaduse väljaandmine. — *J. K.*) otsustatakse jaatavalt, siis ta kindlasti astub kindralkuberneri kohalt tagasi».[92] Võib-olla osalt selle ähvarduse tagajärjel otsustas Riiginõukogu 34 häälega 3 vastu välja anda alatise seaduse.[93] See oli balti aadlike oluline võit, mille üle veel hiljem var-

---

[87] RAKA Leningradis, f. 1149, nim. V kd., s.-ü. 76 (a. 1859), l. 173—174.
[88] Sealsamas, l. 169—170.
[89] Sealsamas, l. 178.
[90] Sealsamas, l. 332—333.
[91] Sealsamas, l. 333.
[92] A. v. Tideböhl, tsit. teos, II kd., lk. 10.
[93] RAKA Leningradis, f. 1149, nim. V kd., s.-ü. 76 (a. 1859), l. 356—357.

jamatut rõõmu tundis tema agraarseadusandluse apologeet A. Tobien.[94] Järgnevalt läbi vaadatud seitsmest seaduse sisu puudutavast küsimusest otsustati 4 vastupidiselt Liivimaa mõisnike ettepanekuile, 3 vastavalt nende soovidele.[95] Kuid viimase kolme küsimuse hulgast kaks (puudutasid nn. tasu maksmist maaparandustööde eest talupoegadele) olid võrdlemisi ebaolulised ja kujutasid sisuliselt mõisnike poolt tehtud järeleandmisi, mille varjus nad lootsid neile soodsat lahendust olulisemates küsimustes läbi suruda. 23 häälega 14 vastu kiitis Riiginõukogu heaks aadli ettepaneku selle kohta, et igale aadlimõisale peab kuuluma vähemalt 5 adramaad talupoegadele rendiks välja antud maad (nn. vallamaad). Kuid ka see küsimus otsustati lõpptulemusena vastupidiselt Liivimaa mõisnike soovidele. Aleksander II vaatas Riiginõukogu otsuse läbi ja kinnitas kõigis punktides enamuse arvamuse — ainult selles küsimuses kinnitas ta seadusena vähemuse seisukoha.[96]

Kuid selle eest aitas tsaar balti mõisnikud raskest olukorrast välja ühes teises küsimuses. Riiginõukogu 25. aprilli istungil võeti vastu otsus, et Liivimaa mõisnikud võivad oma talupoegi «kodusel viisil» karistada ainult siis, kui selleks annavad nõusoleku kaks usaldusmeest vallakohtu ja kogukonnavalitsuse liikmete hulgast.[97] Liivimaa mõisnikud hindasid seda otsust kui kallaletungi oma põhiõigustele. Kindralkuberner Suvorov saatis siseministrile märgukirja, milles ta näitas, et nimetatud otsuse muutmine seaduseks tühistaks tegelikult mõisnike kodukariõiguse ja «täiesti õõnestaks» mõisnike käes olevat administratiivvõimu.[98] Aleksander II andis käsu arutada kindralkuberneri märgukirja sellel Riiginõukogu istungil, millel lõplikult pidi kinnitatama uus Liivimaa talurahvaseadus.[99] Kuid Riiginõukogu jäi ka sel istungil oma endise otsuse juurde ja lükkas balti mõisnike palve tagasi.[100] Siis tuli Aleksander II isiklikult appi balti paruneile. Kinnitades 8. novembril 1860 uue seaduse, kirjutas ta oma resolutsioonis: «Olen nõus, välja arvatud kehalise karistuse õigust puudutav paragrahv, mis täita vastavalt seaduste-departemangu otsusele (s. t. nii nagu pani ette Suvorov. — *J. K.*).»[101] Nii jäi Liivimaa mõisnike õigus peksta oma talupoegi 1860. aastal piiramata, tänu «talupoegade vabastaja» — tsaar Aleksander II isiklikule vahelesegamisele.

Pärast Riiginõukogu 25. jaanuari 1860. aasta istungit läks uue agraarseaduse väljatöötamine valitsusasutustes väga kiiresti. Kui

---

[94] A. Tobien, Agrargesetzgebung Livlands im XIX Jahrhundert, II kd., Riga 1911, lk. 236.
[95] RAKA Leningradis, f. 1149, nim. V kd., s.-ü. 76 (a. 1859), l. 338—358.
[96] Vt. A. Tobien, Agrargesetzgebung Livlands im XIX Jahrhundert, II kd., lk. 237 ja RAKA Leningradis; f. 1149, nim. V kd., s.-ü. 76 (a. 1859), l. 360.
[97] RAKA Leningradis, f. 1149, nim. V kd., s.-ü. 76 (a. 1859), l. 353—355.
[98] Sealsamas, l. 402.
[99] Sealsamas, l. 400.
[100] Sealsamas, l. 416.
[101] Sealsamas, l. 417.

Liivimaa 1849. aasta talurahvaseadust valmistati 9 aastat, Eestimaa 1856. aasta talurahvaseadust 16 aastat, siis 1860. aasta seadus valmis tegelikult kaheksa kuuga. Lõpptulemusena sarnanes Liivimaa 1860. aasta talurahvaseadus väga 1849. a. seadusega. See aga tähendas, et tsaarivalitsus ei julgenud tühistada neid 1849. a. talurahvaseadusega talupoegadele tehtud järeleandmisi, mis soodustasid kapitalismi arenemist Eesti külas. Talupoegadele nende talude väljaostmise õiguse andmisega, teorendi kasutamist piiravate ja raharendi kasutamist soodustavate seadusesätetega avati kapitalistliku tootmise arengule Eesti külas avaram tee.

Mida enam lähenes ülevenemaalise talurahvareformi elluviimine, seda enam hakkas tsaarivalitsus kartma talurahva rahutusi. Sellest hirmust aetuna nõudis tsaarivalitsus, et balti aadel võtaks lähemas tulevikus tarvitusele abinõud teoorjuse täielikuks likvideerimiseks ja talupoegade liikumisvabaduse laiendamiseks. Liivimaa 1860. aasta talurahvaseaduse kinnitamisel andis Riiginõukogu Balti kindralkubernerile erilised juhendid. Neist olid kõige olulisemad järgmised: 1) et maapäevad võtaksid kõige lähemal ajal tarvitusele abinõud teoorjuse kaotamiseks, 2) et järgemööda iga uus maapäev arutaks küsimust mõisnike kodukari õiguse kaotamisest ja 3) et kohalik aadel töötaks kiires korras välja seaduse, mis annaks talupoegadele õiguse vabalt siirduda teistesse kubermangudesse.[102]

Nende otsustega pandigi alus sellele poliitilisele suunale, mille tulemuseks olid XIX sajandi 60—70-ndail aastail Balti kubermangudes läbi viidud kodanlikud reformid.

Nõukogude ajalookirjanduses on juba juhitud tähelepanu sellele, et tavaliselt aastatega 1859—1861 dateeritava ülevenemaalise revolutsioonilise situatsiooni nähtuste hulka loeb V. I. Lenin ka sündmusi, mis asuvad väljaspool neid kitsamaid ajalisi raame.[103] Senine materjal näib kinnitavat läti nõukogude ajaloolaste seisukohta, et revolutsioonilise situatsiooni pingeliste võitluste aeg Balti kubermangudes ulatub 60-ndate aastate keskpaigani, umbes 1864. aastani.[104]

1858. aasta talurahvarahutusi Eestimaal on juba varem nõukogude ajaloolaste poolt hinnatud kui üht neist klassivõitluse puhanguist, mis olid tsaari-Venemaal kujunenud revolutsioonilise situatsiooni peamiseks põhjuseks.[105] Talurahva võitlus sundis valitsevaid

---

[102] Vt. A. Tobien, Agrargesetzgebung Livlands im XIX Jahrhundert, II kd., lk. 241—242.

[103] Vt. О некоторых вопросах истории русской общественной мысли конца XVIII — первой половины XIX века, «Вопросы истории», 1955, nr. 9, lk. 10—11.

[104] «1863 г. был заключительным годом подъема революционного движения конца 50-х и начала 60-х годов» (История Латвийской ССР, отв. редактор Я. П. Крастынь, II kd., Рига 1954, lk. 8).

[105] NSVL ajalugu, II kd. — Venemaa XIX sajandil, M. V. Netškina toimetusel, I vihk, Tartu 1947, lk. 429; История СССР, II kd. — Россия в XIX веке . . ., под редакцией М. В. Нечкиной, Москва 1954, lk. 365.

klasse mõistma, et revolutsioonist pääsemiseks tuleb kiires korras teha järeleandmisi. Uuemad otseselt arhiivimaterjalidele tuginevad uurimused talurahvaliikumise kohta on senisest enam esile tõstnud 1858. aastat. M. V. Kukuškina andmeil [106] leidsid suurvene kubermangudes aset:

1856.	aastal	20	talurahva	rahutust
1857.	„	29	„	„
1858.	„	123	„	„
1859.	„	49	„	„
1860.	„	48	„	„

On iseloomulik, et just 1858. aastal jõudis K. Marx arvamusele, et Venemaal võib puhkeda revolutsioon. [107]

Need andmed näitavad, et 1858. aastal Eestimaa kubermangus toimunud enam kui 75 talurahvarahutust kujutavad endast väikese rahva väärikat panust kogu tsaari-Venemaa rahvaste ühises võitluses mõisnike ja tsarismi vastu. 1858. aastal Eestimaal arenenud talurahvarahutuste olemus ja peamine ajalooline tähtsus seisis selles, et need olid üheks lüliks selles rahvahulkade «ajaloolises väljaastumises», [108] mis sundis valitsevaid klasse loobuma talurahva pärisorjuslikust ja teoorjuslikust ekspluateerimisest.

60-ndail aastail asusid tsarism ja mõisnikud Balti kubermangudes kodanlike reformide teele. 1863. aastal välja antud uue passikorraldusega suurendati tunduval määral Balti kubermangude talupoegade liikumisvabadust. 1865. aastal kaotati balti mõisnike kodukariõigus, kohtu- ja politseiasutustes jäi kehalise karistuse rakendamine talupoegade suhtes aga püsima. Mõisnike omavoli talurahvakogukondade suhtes piiras 1866. aastal kehtestatud uus kogukonnakorraldus ehk nn. vallaseadus. Eesti- ja Liivimaa kubermangu võimude korraldustega keelati alates 1868. aasta jüripäevast neis kubermangudes rendilepingute sõlmimine teoorjuse peale.

Kas oleksid aga 1858. aasta talurahvarahutused viinud sellistegi tagajärgedeni, kui neil aastail poleks kogu Vene riigis valitsenud revolutsioonilise situatsiooni olukord? Vaevalt küll. 1859. aasta täiendavate määruste koostamine näitab selgesti, et balti mõisnikud oskasid ja suutsid ka neil aastail oma reaktsioonilisi seisukohti edukalt ellu viia. Lõpptulemusena otsustas küsimuse aga see, et tsaarivalitsust mõjutas mitte üksi kartus uute talurahva rahutuste ees Balti kubermangudes, vaid hirm talurahvaliikumise ees kogu riigis. Kõrgemad tsaariametnikud rääkisid korduvalt, et Liivimaa aadlike poolt esitatud abinõusid ei saa ellu viia sellepärast, et mujal Venemaal valmistatakse ette teistele põhimõtetele baseeruvat

---

[106] М. В. Кукушкина, Движение помещичьих крестьян в великорусских губерниях в 1856—1860 гг. — Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Ленинград 1952 (käsikiri, hoiul Moskva Leninimelises avalikus raamatukogus), l. 122.

[107] К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., XI kd., I osa, Москва 1933, lk. 542 ja 545.

[108] V. I. Lenin, Teosed, 21. kd., lk. 187.

talurahvareformi. Mõned neist ütlesid otseselt välja, et see kutsuks esile «nurina» ja «rahutused» — kas siis Balti kubermangudes või mujal. Kui vene talurahvaliikumise tõus, Tšernõševski, Herzeni ja nende mõttekaaslaste revolutsiooniline agitatsioon poleks löönud puruks vene reaktsionääride plaane vabastada talupojad ilma maata, siis oleks Eesti ja Liivimaa rüütelkonnal võib-olla õnnestunud läbi viia ka oma ülireaktsioonilisi plaane agraarpoliitika küsimustes.

Talurahvaliikumise tõus mujal Vene riigis, ülevenemaalise revolutsioonilise situatsiooni kujunemine avaldas olulist mõju agraarreformide arengule Balti kubermangudes 1850—60-ndate aastate vahetusel. Kuid teiselt poolt avaldasid 1858. a. talurahvarahutused mõju ka 1861. a. reformi väljatöötamisele. Suurel määral just need rahutused näitasid, kui alusetud olid vene ja saksa reaktsionääride poolt 1856.—1858. aastal lauldud kiidulaulud «Läänemerekubermangude agraarkorrale», Läänemerekubermangude talupoegade maata vabastamisele. Balti aadli agraarpoliitikasse kriitiliselt suhtuva tiibadjutant Issakovi märgukiri 1858. aasta talurahvarahutuste kohta Eestimaal esitati sama aasta oktoobris Talurahvaasjade Peakomiteele, mis oli loodud üleriigilise agraarreformi ettevalmistamiseks.[109] Tsaarivalitsus, kes veel 1856.—1857. aastal näitas üles ilmset sümpaatiat balti aadli agraarpoliitika suhtes, lõpetas 1861. aasta talurahvareformi ettevalmistustööd demonstratiivsete avaldustega Balti agraarkorra vastu. Oma kõnes Riiginõukogu istungil 28. jaanuaril 1861 kiitles Aleksander II: «Talupoegade vabastamine ilma maata Läänemerekubermangudes muutis sealse talupoegadest elanikkonna olukorra õige viletsaks ja ainult nüüd, 40 aasta järel meil hädavaevalt õnnestus parandada nende olusid, õigemini määratledes nende suhted mõisnikega.»[110] Riiginõukogu astus 6. veebruaril 1861 veel teravamalt välja Balti kubermangude agraarseaduste vastu, juhtides tähelepanu sellele, et sealse maata vabastamise kogemused olevat näidanud, kuidas küsimust lahendada e i t u l e.[111] Vaevalt aga oleks keegi tsaari-Venemaa valitsevaist ringkondadest neid k o g e m u s i tähele pannud, kui neile poleks tähelepanu juhtinud eesti talupojad ise 1858. aastal.

Kõik see räägib veel kord sellest, et ka sel ajal oli eesti ja vene rahva saatus väga tihedalt seotud, et nad olid võitluskaaslased revolutsioonilises võitluses.

---

[109] RAKA Leningradis, f. 1180, nim. XV kd., s.-ü. 33 (a. 1858), l. 206—207.

[110] Архив Государственного совета — Журналы и мемории общего собрания Государственного Совета по крестьянскому делу с 28 января по 14 марта 1861 года, П-град 1915, lk. 5.

[111] Sealsamas, lk. 88.

§ 5. Rahva hinnang 1858. aasta talurahvarahutustele

Nagu nägime, ei puhkenud Eestimaal 1858. aastal üldist talurahva ülestõusu. Toimusid ainult stiihilised, killustatud, mõnikord küllaltki nõrgad väljaastumised mõisnike vastu, pärisorjusliku ekspluateerimise vastu. Ülestõus Mahtras — see on väga tähtis, kuid siiski ainukene sellelaadiline episood 1858. aastal. Lenini hinnang vene talurahva võitlusele 1861. a. talurahvareformi ettevalmistuse ja teostamise aastail kehtib ka talupoegade väljaastumiste suhtes Eestimaal 1858. aastal: «orjuse sajandid olid talurahva hulki nii rusunud ja tuimaks teinud, et nad polnud reformi ajal võimelised mitte millekski muuks peale killustatud, üksikute ülestõusude, õigemini isegi «mässude», mis polnud valgustatud mitte mingist poliitilisest teadlikkusest ...» [112] Kuid ka neist väljaastumistest piisas, et näidata valitsevaile klassidele, «milline potentsiaalne purustav energia on kogunenud talurahva massides aadli, mõisnike ja Romanovite vastu». [113]

Nagu kõigi tähtsamate ajalooliste sündmuste ümber, nii on ka eesti talupoegade võitluse kohta 1858. aastal loodud omapärane rahvamuistend. M. Sorgsepp, kes 1930. aastal kirjutas üles kohalike elanike mälestusi «Mahtra sõja» kohta, märgib: «Praeguste vanade elanikkude lapsepõlves olnud Mahtra sõjast jutustamine vanemate poolt igaõhtune asi.» [114] Nendest jutustustest kasvas välja omapärane «muinaslugu Mahtra sõjast». Üks selle kõige täielikumaid variante (mis on pärit endisest Kose kihelkonnast) kõlab järgmiselt. Selle aja paiku, kui jutustaja sündis, kaotati ihunuhtlus. Selle keelamine tuli nii äkki Mahtra sõja pärast. Mahtra mehed hakkasid mõisnikule vastu, ei tahtnud abitegu teha. Siis toodi sõjavägi, kuid Mahtra mehed lõid ta puruks. Juulikuus oli suur keisrite pidu. Sellel peol klounid näitasid, kuidas inimesi läbi kadalipu aetakse. Vene keiser imestas ja küsis: kus niisugused hirmsad asjad aset leiavad? Talle vastati, et Venemaal. Kohe pärast seda saatis tsaar telegrammi: ihunuhtluse õigus ära kaotada. Lüders (kes oli jutustaja mõisnikuks) tuli vihasena põllule ja ütles: peksta enam ei või, kuid sõimata võib. [115] Samalaadsed muinasjutud on peale Kose kihelkonna üles kirjutatud ka Jüri (keisrite pidu oli Pariisis ja neile näidati talupoegade peksmist Tallinnas), [116] Viru-Nigula (pidu oli Prantsusmaal), [117] Rapla (seal räägiti, et üks «linlane» korjas üles Anija talupoegade karistamisel maha jäänud vitsad ja neid kasutati tsaa-

---

[112] V. I. Lenin, Teosed, 17. kd., lk. 93.
[113] V. I. Lenin, Teosed, 15. kd., lk. 155.
[114] ENSV Teaduste Akadeemia Fr. R. Kreutzwaldi nimeline Kirjandusmuuseum, M. Sorgsepp, Juuru kihelkonna suuline ajalooline traditsioon, lk. 129.
[115] Sealsamas, ERA II — 159, lk. 726—727.
[116] Sealsamas, ERA II — 192, lk. 368—369.
[117] Sealsamas, H. J. Kõrge, Viru-Nigula kihelkonna ajalooline traditsioon, lk. 468—469.

rile korraldatud etendusel) [118] ja Järva-Madise kihelkonnas (keisrile olevat pillil ette mängitud rahva karjumist Tallinna turul) [119] ning Hiiu saarel (tsaar olevat sellist etendust näinud kaks korda — ükskord Saksamaal teatris, teinekord Rootsis). [120]

Analüüsides ülaltoodud legendi tuleb arvestada, et meil on tegemist tavalise muinasjutu vormi valatud süžeega. Keiser, kes tegutseb legendis, on seesama hea «keiser» või «kuningas», kes on meile tuttav muinasjuttudest. Teisest küljest räägib headtegeva keisri kuju esinemine ka sellest, et nimetatud muinasloo tekkimise ajal olid naiivsed illusioonid tsaari suhtes levinud õige laiade talurahva hulkade seas. Kuid sellesse vanasse muinasjutuvormi on tunginud juba uus element — idee talurahva võitluse jõust. «Keisrite pidu» ja «tsaari telegramm» — need on vaid Mahtra legendi muinasjutulaadiliseks lõpuks. Kuid selle legendi põhiliseks ja võib öelda realistlikuks motiiviks on Mahtra sõda ise, talurahva aktiivne väljaastumine. Kui muinasjutt Mahtra sõjast ei räägi veel sellest, et paremat elu võib saavutada võitlusega tsaari vastu, siis räägib ta siiski juba, et seda võib saavutada võitluse teel kohalike võimudega. Et aga just selles peitub Mahtra sõja legendi «ratsionaalne tuum», sellest annab tunnistust ka järgmine asjaolu. Neis kohtades, kus pole säilinud selle legendi täielikku vormi, kõlab rahvapärimus umbes järgmiselt: «Peale Mahtra sõda kadus peks ja ka kupjad ei tohtinud enam kanda keppi.» [121] Mõnikord lisatakse siinjuures veel, et pärast Mahtra sõda lõpetati mõisates ka öine rehepeks. [122] Nagu näha, räägitakse kõigis legendi variantides, nii täielikes kui ka lühendatuis, sellest, et pärast Mahtra sõda kaotati ära pärisorjuslik «kepiõigus». Kupja kepp sümboliseeris rahva silmis aga kogu vihatud mõisavõimu ja teoorjust. Andmeid sellisest rahvalikust hinnangust Mahtra sõjale on üles märgitud kaheksas eri kohas Põhja-Eestis (Kose, Jüri, Viru-Nigula, Reigi-Pühalepa, Rapla, Türi, Hageri ja Juuru kihelkonnas).

Seega andis rahvas 1858. aasta talurahvarahutuste ajaloolisele tähtsusele juba ammu põhiliselt õige hinnangu. 1858. aasta talurahvarahutused olid peamiseks jõuks, mis sundisid tsaarivalitsust XIX sajandi 60—70-ndail aastail asuma Balti kubermangudes kodanlike reformide teele — mõisnike võimu piirama ning kodukari ja teoorjust kaotama. Ajalugu näitas veel kord, et «isegi pärast lüüasaamist üks osa demokraatia nõudmistest alati täide läks». [123]

Talurahva rahutused toimusid 1858. aastal kõikjal kubermangus, õige tugevad talupoegade väljaastumised leidsid näiteks aset ka

---

[118] ENSV Teaduste Akadeemia Fr. R. Kreutzwaldi nimeline Kirjandusmuuseum, ERA II — 6, lk. 169—170.

[119] Sealsamas, Änilane, Ajaloolist traditsiooni Järva-Madise kihelkonnast, lk. 66—67.

[120] Sealsamas, A. Lätti, Reigi ja Pühalepa kihelkonnad, lk. 6.

[121] Sealsamas, L. Tamman, Ajaloolist traditsiooni Türi kihelkonnast, lk. 84.

[122] Sealsamas, A. Vihman, Ajalooline suusõnaline traditsioon Hageri kihelkonnast, lk. 73 ja ERA II — 192, lk. 455.

[123] V. I. Lenin, Teosed, 18. kd., lk. 254.

Eduard Vilde romaani «Mahtra sõda» väljaandeid. Fr. R. Kreutzwaldi nim. Eesti NSV Riikliku Raamatukogu andmeil on nimetatud romaani nõukogude võimu aastail (kuni 1957. aastani) välja antud neli korda eesti keeles (kokku 55 600 eksemplari), neli korda vene keeles (kokku 100 000 eks.), üks kord läti keeles (8100 eks.) ja üks kord ukraina keeles (15 000 eks.).

Kose ja Reigi-Pühalepa kihelkonnas. Kuid ka seal, nagu kõikjal Eestis, jäid rahvamälestusena 1858. aasta sündmustest püsima mitte kohalikud sündmused, vaid eespool vaadeldud legend Mahtra sõjast. Rahva mälust kustusid aegade jooksul selle võitluse pisifaktid, väikesed lülid — jäid aga püsima mälestused kangelaslikust «sõjast» mõisnike vastu Mahtras.

Rahvas andis Mahtra sõjale kui ajaloo õppetunnile hinnangu ka oma tegudes. Õigesti ja lõpuni suudeti see õppetund lahti mõtestada aga alles siis, kui ajaloo areenile ilmus revolutsiooniline töölisklass.

Korduvalt oli talurahvas valusate kogemuste najal mõistnud, et ta ei suuda kukutada omal jõul mõisnike võimu. Üheks selliseks õppetunniks olid ka 1858. aasta talurahvarahutused Eestis. XIX ja XX sajandi vahetusel näitasid V. I. Lenin ja bolševikud talupoegadele, et nad võivad oma vaenlaste üle võidu saavutada ainult organiseeritud ja lõpuni revolutsioonilise töölisklassi juhtimisel.

Mahtra sõja revolutsioonilised traditsioonid on alati innustanud eesti rahvast ta võitluses oma parema tuleviku eest. Vaevalt oli see ülestõus aset leidnud, kui ta muutus lipukirjaks talupoegadele, kes ähvardasid oma mõisnikele «mahtra» korraldada. Otse 1905.—

1907. aasta revolutsiooni eel tõstis 1858. aasta võitlusele kutsuvad sündmused uuesti tähelepanu keskpunkti oma ajalooliste romaanidega Eduard Vilde. Eesti tööliskassi juhi Viktor Kingissepa poolt kodusõja aastail kirjutatud artiklid näitavad, et ka temale olid revolutsioonilises võitluses üheks julguse ja mehisuse allikaks mälestused Mahtra sõjast. Viktor Kingissepp nägi Mahtra sõjas rahvahulkade klassivõitluse ajaloo üht etappi, selle võitluse etappi, mis pidi lõppema ja lõppeski ekspluataatorlike klasside kukutamisega.

DOKUMENTIDES MÄRGITUD TALUPOJAD, KES VÕTSID OSA 1858. a. TALURAHVARAHUTUSTEST[1]

MAHTRA SÕJAST OSAVÕTNUD

(Vt. ka surma- ja haavatasaanute nimekirja lk. 152—153).

Ado Andrei Mahtrast 1000 h., 20 a. s.[2]
sul. Peeter Olander Kaiust 1000 h., 20 a. s.
sul. Hans Piller Kaiust 600 h., 6 a. s.
sul. Jaak Kastan Mahtrast 600 h., 6 a. s.
sul. Oto Olander Kaiust 600 h., 5 a. s.
sul. Ado Trost Kaiust 600 h., 6 a. s.
sul. Mihkel Baumann Juurust 600 h., 5 a. s
Jaan (Jüri?) Kroon Maidlast 600 h., 6 a. s.
Arusepa Daniel Schmiedeberg Mahtrast 400 h., Siberisse
Mäe Daniel Schmiedeberg Mahtrast 400 h., Siberisse
Oti Jüri Rosenmäe Mahtrast 400 h., Siberisse
Juhan Reinverk Mahtrast 400 h., Siberisse
t. Hans Tertsius Mahtrast 100 h., Siberisse
sul. Mart (Karl) Klemmer Kaiust 100 h., 6 a. s.[3]
Hindrek Pill (Matspil) Kaiust 100 h., 6 a. s.
sul. Tõnu Lang Kaiust 100 h., 6 a. s.
Päärn Elmann Kaiust 100 h., 6 a. s.
sul. Jüri Nikkolo Juurust 100 h., 6 a. s.
Jaan Baumann Juurust 100 h., 6 a. s.
sul. Hans Laur Purilast 100 h., 6 a. s.
sul. Päärn Valk Purilast 100 h., 6 a. s.
Jüri Mursa Harmist 100 h., 6 a. s.
sul. Mihkel Ots Kuimetsast 100 h., 6 a. s.
Reino Jaan Mats Mahtrast 80 h., 4 a. s.
Hans Till Mahtrast 80 h., 4 a. s.
sul. Koidu Hans Kullerkupp Mahtrast 80 h., 4 a. s.
Priidik Ott (Otens) Mahtrast 80 h., 4 a. s.
Hindrik Pabelson (Paavelson) Mahtrast 80 h., 4 a. s.
sul. Jüri Obermann Kaiust 70 h., 2 a. s.
Prits Lang Kaiust 70 h., 2 a. s.
Hans Errin Kaiust 70 h., 2 a. s.
sul. Hans Käsper Purilast 70 h., 2 a. s.
Jaan Vinter Purilast 70 h., 2 a. s.
sul. Kaarel Andresmann Purilast 70 h., 2 a. s.
sul. Jaan Liiv Mahtrast 50 h.
Jaan Paulus (Pauls) Kaiust 70 h.
sul. Mart Gutmann Juurust 70 h.
sul. Mart Mühlmann Harmist 50 h.

---

[1] Käesolev nimekiri ei pretendeeri ammendavale täielikkusele. Kui vastava ala revisjonikirjas esinev nime vorm erines tunduvalt dokumendis esinevast nimevormist, siis on klambreis toodud nimi sel kujul, nagu ta esines revisjonikirjas. Eesti nimede kõige silmatorkavamad saksapärased moonutused on kõrvaldatud (näit. Jacob Ninepu asemel Jakob Niinepuu, Werraw asemel Värav jne.). Talu nimi on toodud sõrendatult. Sulaste nimede ette on märgitud lühendus — sul. Talitajate ja talitajate abide nimede ees seisavad lühendid t. ja t. a. (Talurentnike nimede ees lühendid puuduvad.) Karistada saanud talupoegade nimede taha on tavaliselt märgitud karistuse suurus — mitu hoopi (h.) neile määrati või mitmeks aastaks, kuuks või päevaks nad vangi (a., k. või p. v.), mitmeks aastaks sunnitööle (a. s.) või mitmeks päevaks sunditööle (p. s.) mõisteti. Samuti on märgitud, kui nad Siberisse asumisele saadeti või karistuseks nekrutiks anti.

[2] Ülestõusust osavõtmise eest kohtu alla antud talupoegade nimed on toodud ära samas järjekorras nagu kohtuotsuses.

[3] Klemmeril ja järgnevail talupoegadel võis sunnitöö asendada Siberisse asumisele saatmisega.

sul. Kaarel Ahma Harmist 50 h.
Noore Tõnu Hans Kullerkupp Mahtrast 50 h.
sul. Tõno Pabelson (Paavelson) Mahtrast
sul. Jüri Sille Kaiust
sul. Mart Toll Kaiust
t. Tõnis Laur Purilast 50 h.
Priidik Kastan Mahtrast 6 k. v.
Hindrek Ader Mahtrast 6 k. v.
Jaan Ustel Mahtrast 6 k. v.
Prits Vadder (Vatter) Kaiust
Jüri Kütsin (Kütsen) Kaiust
Mats Illistom (Illiston) Kaiust
Jaan Vundermann Kaiust
sul. Jaan Piil (Piller) Kaiust
sul. Mats Piil Kaiust
Juhan Nurk Kaiust
sul. Mihkel Klammer (Klemmer) Kaiust
sul. Mats Trost Kaiust
Tõno Amberg (Asberg) Kaiust
Otto Lesmann Mahtrast
sul. Ado Peber Atlast
Jüri Uit Mahtrast
sul. Tits Rodemann Hõredalt
sul. Jaan Pestel (Penter) Kaiust
t. Jüri Näpp Atlast
t. Hans Piip (Piiper) Maidlast
t. a. Madis Veimer Atlast

ADMA

sul. Juhan Aado (Oago) 40 h.
sul. Ado Kaar 40 h.
sul. Mihkel Kaiva 40 h.
sul. Juhan Kraavik (Kraaviko) 40 h.
sul. Jaan Käev (Kaev) 40 h.
sul. Toomas Madrus 40 h.
sul. Mihkel Margus (Markus) 40 h.
sul. Juhan Nisso 40 h.
sul. Ado Pihl 40 h.
sul. Peeter Pirisel (Piiriselg) 40 h.
sul. Juhan Reinpõld (Pikpõld) 40 h.
sul. Andrus Roiast (Rooasto) 40 h.
sul. Hans Rukki 40 h.
sul. Tõnis Sooster 40 h.
sul. Madis Timmermann 40 h.
sul. Juhan Tompu 40 h.
sul. Mihkel Tompu 40 h.
sul. Juhan Värav 40 h.
sul. Toomas Üksik 40 h.

AGERI

sul. Jakob Bölmann (Poltmann) 70 h.
sul. Gustav Ermann (Peeter Elmann?)
pops Juhani Eva
sul. Juhan Jänes
pops Jüri Anna
pops Jüri Kai
sul. Jüri Kasemets
sul. Jaan Kulberg
sul. Mart Krimann 70 h.
Kulli Hindrek
pops Mardi Eva 40 h.
pops Miku Mardi Kai
sul. Juhan Möll (Mölla)
sul. Jakob Nirk
sul. Jaan Pilve (Pilv) 80 h.
pops Sepa Jakobi Ann 40 h.
sul. Mart Simtmann
sul. Jaan Viol

ALBU

Kaarel Kast (Kask)
t. Hans Kruus (Kruse)
Liiva Mart (Mart Konrett?)
Hans Napperg (Nappert)
Jaan Napperg
Hans Paulovits (Palovits)
t. a. Jaak Pertel (Bertel)
Hans Post (Posti)
Jaan Romet (Romberg)
Hans Rosenbaum
Hans Sickenberg (Siebeck)
Madis Sieberg
Abram Simson
t. a. Mihkel Teinemann (Teilemann)
t. a. Jüri Wilk või Wilt (Wiik)

ANIJA

Andres Aggoraioja 100 h.
Juhan (Jaan) Aggoraioja
Jüri Aggoraioja 100 h.
Jüri Aggoraioja 150 h.
Jüri Allik 100 h.
Mikk Allik
Jaan Ilves 100 h.
Jaan Jalakas (Jalak)

Mikk Jalakas (Jalak) 100 h.
Mikk Kaasik (Kuuse) 100 h.
Ants (Hans) Kadakas 100 h.
Jüri Kaena (Kaend) 100 h.
Wilhelm Kaen (Kaend) 100 h.
Mikk Kamp 100 h.
Mart Kanna 100 h.
Jaan Kasmann (Kaskmann) 100 h.
Jüri Kausmann (Kuuskmann) 100 h.
Mai Kean (?) 100 h.
Ants (Hans) Kentmann 100 h.
Ants Kesk (Hans Kask)
t. Herm Kusmann (Kuuskmann)
Jüri Kusmann (Kuuskmann) 100 h.
Madis Kusmann (Kuuskmann)
Mart Kõllo 100 h.
Jüri Känd 100 h.
Wilhelm Känd
Ants Lehmann (Hans Lemann)
Kasper Lemann 100 h.
Jaan Lepp 100 h.
Jaan Lepp 100 h.
Jüri Lepp (Lipp) 100 h.
Toomas Lepp 100 h.
Limmiko Peeter 100 h.
Jaan Maasikas (Juhan Maasikamäe) 100 h.
Siim Maasikas (Maasikamäe) 100 h.
Jaak Maggamae (Muugamäe) 100 h.
Mihkel Maggamae (Muugamäe) 100 h.
t. Jaak Metling (Metlik) 100 h.
Jaan Mäe
Jüri Purg (Kurg) 100 h.
Ants Pärn (Hans Peern) 150 h.
Peeter Sichler (Sichfers)
Ants Sukk (Hans Sukken) 100 h.
Jakob Tamberg 100 h.
Tetsi Indrek 100 h.
Jaan Toming 100 h.
Jüri Wiemeister (Wielmeister) 100 h.

AUVERE

Gusto Jakev 80 h.
Juhan Johannes
Kaarel Johannes 2 a. v.
sul. Juhan Jäger
Joonas Koche
Mart Maior (Major) 80 h.
Mallo Hans 80 h.
Jüri Mesipuu 70 h.
Joonas Nikkol 70 h.
Jaan Numi 80 h.
t. Jaan Nurk 3 a. v.
Kaarel Nurk
Madis Nurk 80 h.
Jaak Oijer 80 h.
Hans Pallo (Tallo)
Andre Pollo (Andrus Poello) 80 h.
t. Joosep Põllo 3 a. v.
t. a. Kaarel Põllo 4 p. v.
Peeter (Pertel) Põllo 80 h.
Gusto Stieglitz 80 h.
Johan Stieglitz 80 h.
Samuel Südda 80 h.
Madis Tark 80 h.
Mart Uellesoo 80 h.
Mart Walk 80 h.
Jüri Wilpo 80 h.

EINMANI

t. a. Hermann Brockmann (Prokmann) 3 a. v.
Christian Ebrok 30 h.
Jüri Einberg 40 h.
Otto (Ott) Elberg 30 h.
Karl Funk (Wunk) 30 h.
Hansu Hans 3 p. s.
Tõnu Joot (Soot) 40 h.
Hermann Kangor (Kangro) 2 p. v. + 4 p. s.
Jakob Kirspuu (Kirsipuu) 3 p. s.
t. Juhan Kivimeister
Adam Kulli 30 h.
Karl Kurro 30 h.
Adam Kusmann 3 p. s.
Hindrik Kässo (Jaan Rässa?) 30 h.
Juhan Lanning 40 h.
Karl Laur 30 h.
Jaan Leithammel (Leithamel) 30 h.
Maltsveti Jakob (Jakob Pihlakas) 30 h.
Jaan Meigas 30 h.
Jaan Mein 3 p. v. + 4 p. s.
Mikko Hansu Karl (Kaarel Steinbruk?)
Tõnu Mätlik 3 p. s.
Mihkel Neudorf 30 h.
Mihkel Promet (Jaak või Juhan Romet) 4 p. s.
Toomas Promet 30 h.
Kaarel Puss 30 h.
t. Kaarel Ross 3 a. v.
Mart Saar 30 h.
Jaan Suurmann 30 h.
Rein Ummalus
Jaan Varblane 30 h.
Pärend (Berend) Welpler 30 h.
Jaan Veltmann 40 h.

EMMASTE

sul. Johann Ahlder (Alter) 40 h.
sul. Mihkel Lõhmus 40 h.
sul. Andrus Sau 40 h.
sul. Andrus Türna 40 h.
sul. Ado Vesmus (Vesmes) 40 h.
sul. Johann Vesmus (Vesmes) 40 h.
sul. Andrus Üksük (Üksik) 40 h.

ESSU

sul. Juhan Lahesoo 40 h.
sul. Jakob Lallo 40 h.
sul. Mihkel Lallo 40 h.
sul. Jaan Lomberk 40 h.
sul. Jaan Meint 40 h.

HABAJA

Tönno Einamäggi (Heinameggi)
Rein Einberg
Mina Ermes
Johann (Juhan) Munström
Tönno Tewert
Tönno Tiedeberg (Diedeberg)

HAESKA

Andruse Karl (Karl Adler) 100 h.
Astriko Mihkel (Mihkel Veide) 80 h.
sul. Gustav Birk 50 h.
sul. Mihkel Dunkel 50 h.
sul. Johan Flies 50 h.
sul. Priido (Friedrich) Holm 50 h.
sul. Jaan Jankovits nekrutiks
sul. Johan Jankovits nekrutiks
Johani Johan (Johan Mühl) 80 h.
Karo Mihkel (Mihkel Holm) 80 h.
Kõrtso Ado Jaan 80 h.
Lovi Peeter (Peeter Schönberg) 80 h.
Metsa Jaan (Jaan Fliess) 80 h.
sul. Gustav Nebukat nekrutiks
Peetri Hindrik (Hindrik Birk) 80 h.
sul. Jaan Portnoi 50 h.
sul. Ranna Hansu Jaan (Jaan Stachelstrauch?) 80 h.
Ranna Hansu Priido (Friedrich Gross) 80 h.
Siimo Johan (Johan Eichen) 80 h.
Tõnise Hansu Tõnis (Tõnis Gross) 80 h.
Tõnise Johani Hans (Hans Gross?) 80 h.
sul. Andrus Veide 50 h.

HARMI

Jaagu Tõno
Käärdi Mart Müülmann
Jüri Mursa
Jaan Nukk
Juhan Ruge
Tiido Tõno
Vanakubja Kaarel Ahma

JÄDIVERE

Lauri Ado Laur

KARINU

sul. Jüri Ehrmann 30 h.
sul. Jüri Karjus 30 h.
sul. Gustav Kõrts (Kõrtsi) 30 h.
sul. Juhan Linder 40 h.
sul. Madis Mittu (Mitto)
sul. Jüri Sarjas

KARKUSE

Kubja Mart

KIIDEVA

sul. Mihkel Elmann
Emmora Mihkel 80 h.
Jaago Mihkel 80 h.
sul. Jaago Mihkel 60 h.
sul. Johan Jaksmann
sul. Jänuse Madis nekrutiks
sul. Jürna Mihkel
sul. Siim Kaermann
sul. Jüri Krevon 80 h.
sul. Karl Krevon
sul. Hans Löpper
sul. Johan Madis
sul. Jaan Mandoff
sul. Mardo Villem 100 h.
sul. Jüri Matsik
sul. Jüri Ninnas 60 h.
sul. Villem Osterman 60 h.
Otsa Villem
sul. Jaan Prassi 60 h.
sul. Putso Jüri 80 h.
Reino Hansu Hindrik (Hindrik Tänavas) 30 h.
sul. Reino Hansu Jüri (Jüri Lopper) nekrutiks
Reino Mihkel 30 h.
sul. Reino Mihkel (Mihkel Kollikivi) 60 h.
sul. Ringi Jüri 50 h.
sul. Johan Rink
sul. Johan Räli
sul. Saueaugu Jüri (Jüri Matsik) 100 h.
Sauna Mihkel 80 h.
Ado Suurküla 50 h.
sul. Jaan Suurküla 60 h.
sul. Johan Suurküla
sul. Mart Tamberg nekrutiks
sul. Teka Jakob (Jakob Triksberg) nekrutiks
sul. Teka Mardi Andrus (Andrus Viinberg) 100 h.
sul. Gustav Tänavas 60 h.
sul. Vaino Matsi Jaan 100 h.

KOIGI

sepp Reinhold Jaakberg (Jaakson) 80 h.
Jakob Möldersaar (Mölderson) 80 h.

KOLGA

Jüri Barkas
Jaan Elberg (Joak Helberg)
Mart Erikson
Jüri Eslon
Tõnõ Ital (Idavain)
Jaan Jürgenson (Jürgens)
Hans Kivi
Mikk Kivi
Jaan Leiberg (Sieberg)
Jakob Masurin
Hindrik Moser (Mosar)
Jüri Nietenberg
Mihkel Paadimeister
Mihkel Pikström
Josep Rennaberg (Josep Schneider?)
Jüri Saberg (Suberg)
Tönno Salzströhm
Mihkel Saltsmann
Jüri Schultzmann (Schumann)
Jaan Schönberg (Soeberg)
Sigori Mihkel (Mihkel Sangmann)
Hindrik Soeberg
Jaan Tammalus (Tamberg?)
Ternema Jüri (Jüri Soeberg)
Jaan Valler (Veltström)

KOSE-UUEMÕISA

Jüri Amtmann
Johann Anton
Tõno Eldermann
Juhan Pael
Nigulas Sechfer (Schaefer)
Tõno Vetto

KURISOO

Päro Blumfeld
Jaan Dippa (Kippar) 100 h.
Hans Kippar
Juhan Kukk
Mart Kusnets 100 h.
Toomas Kusnets 100 h.
Mihkel Kübarsepp
Mihkel Landing 100 h.
Jüri Lauring 100 h.

Mart Leht 100 h.
t. a. Jaan Lukas
Juhan Lunts 100 h.
Jüri Lunts 100 h.
Jüri (Johan) Marder
Pearn Marder 100 h.
Madis Reinberg 100 h.
Jüri Saaga (Sago)
Mihkel Tomann 100 h.
Pearn Uustal (Berend Ustadt) 100 h.
Jaan Vapper 100 h.
Tõomas Vapper
Abram Wild (Pilt) 100 h.

LAAGNA

sul. Tõnis Nachtigal

MAARDU

Jüri Koba (Köba)
Peeter Koppel 3 a. v.
t. Jüri Laur
t. a. Jaan Loberg 3 a. v.
Jakob Prants 2 a. v.
Jaan Pääro 3 a. v.
Jakob Vain 3 a. v.

MAIDLA (Hageri khk.)

t. Jaan Meindok
t. a. Jaan Limberg

MAIDLA (Juuru khk.)

t. Hans Pieper 6 k. v.
Jaan Ridak
Jaan Rismann (Riesmann)
Tõnno Rismann (Riesmann)
t. a. Hans Salomon 6 k. v.
Hans Tekmann (Beckmann)
Tõnno Tõnder (Tunder)
Tõnno Wolkmann

*

Ado Toomas (Toomas Kasmann) [1]
Jaani Jaan
Jakopere Päern (Pearu Takenberg)
Justi Jüri (Jüri Andresen)
Kõrve Jüri (Jüri Kran)
Mardi Antsu Jüri (Jüri Martinov)
Mäe Jüri (Jüri Krabbi)
Peedo Jaan (Jaan Zacharias)
Jaan Ridak
Ridaka sauna Jaan
Ridaka sauna Mart
Tagaotsa sauna Andres (Andres Roos)
Takko Ants (Hans Rickmann)
Traksi (Praksi) Jüri (Jüri Kron)
Tõmba Jaan (Jaan Kran)
Vana Antsu Jüri (Jüri Riesmann)
Vinaro Ants (Hans Aron)

MOORA

Jüri Hindrik
Jüri Jaan
Karli Juhan
Mihkel Karrofeld
Jakob Kriel
Mihkli Kaarel
Juhan Pender (Bender)
Villem Pender (Bender)
Hindrik Piltsin (Biltse)
Jaan Preismann
Hindrik Senkel
Tõnno Terfeld (Thaerwelt)
Villem Toluk
Tooma Tõnno
Kaarel Varik
Jakob Vipa

[1] Maidla vastuhaku uurimistoimikus leiduvas erilises nimekirjas on märgitud kohalikud talupojad, kes osa võtsid ülestõusust Mahtras.

MÄE

Andruse Johan (Johan Kolgo)
sul. Christoph
Karl Grek (Kreek) 60 h.
Villem Grosovitz (Prosovits)
Jusso Johan (Johan Reede)
Jänuse Johan
Jaan Kaevand (Cavande) nekrutiks
sul. Jaan Kaevand (Cavande) nekrutiks
sul. Rein Kaevand (Cavande)
sul. Mihkel Kaljo
sul. Karl Kilemit (Kellemeth)
sul. Gustav Kola (Colgo)
sul. Rein Kolga (Colgo)
Gustav Kolk 60 h.
sul. Kaarel Kore (Korre)
Laome Rein (Rein Lao) 60 h.
sul. Jaan Maamees
Matsi Mihkli Kristian 60 h.
Mihkli Jaani Jüri 60 h.
sul. Mihkel Reets
Reho Johan (Johan Vuus) 60 h.
sul. Rein Sass (Sassi)
sul. Sassu Rets
Gustav Spuhl
Jaan Spuhl 60 h.
sul. Johan Spuhl
Mihkel Spuhl 60 h.
Rein Spuhl 60 h.
sul. Vilhelm Spuhl
Tõnise Mihkel 60 h.
Välja Jüri 60 h.

OJASOO

Jüri Amand (Amant)
Mart Ilves (Ilpes)
Tõno Kado (Tõnu Kadu)
Hans Kristal
Hans Margus
Jaan Moller (Möller)
Tõno Perm (Bern)
Mihkel (Mikk) Uustalo
Mart Vaimo
Jüri Valpi (Vulpi)
Jüri Varbola
Mart Varbola (Varblan)
Toomas Vas (Vasso)
Hans Veide
Jüri Veide
Toomas Veidenbaum (Veide)
Mart Veider (Veikat)
Hans Viedermann
Indrek Viedermann (Hindrek Viedemann) 50 h.
Johan Viedermann (Viedemann)

ORU

t. a. Hans Orrav
Jaan Teder
Mats Volter (Valtermann)

PENINGI

Hans Jaennes
Hans Kalberg
Mart Kalborg (Kalberg)
Evart Kalla
Hans Kasmann
Mart Krass
Nahkru Hans Lagle
Suure Hans Lagle
Jüri Laupmann
Hans Lunt
Hans Milback
Madis Mürisep
Jüri Post (Puste)
Vilhelm Reinold
Gustav Sahmann
Hans Stranberg
Jaan Stranberg
Tõno Tomberg
Jüri Tuimann
Jüri (Jaan) Veiner
Hans Vilman

PUTKASTE

Aa Toomas
Jaan (Hans) Aamisepp
Tõnis Andrus
Johan Aunapuu
Johan Emmo
Peeter Emmo

Mihkel Hamann 200 h.
Haruvelli Johan (Johan Harosoo)
Andrus Holzmann
Toomas Inst
Jüri p. Johan
Peeter Järsma 150 h.
Peeter Jürna (Jürgman)
Toomas Kaptein (Kaplain)
Peeter Karro
Jüri Keramees
Kerdo Peeter 200 h., 2 k. v.
Johan Kivermaker 1 a. v.
Toomas Kivermees (Kiivramees)
Kolga Peetri Ado Ants
Andrus Kurre (Kurrae)
Andrus Kuuse
Hans Kuuse
Siim Laid
Johan Lammas
Lepa Jaak
Johan Lind
Johan Lukmann
Madis Lukmann
sul. Mandi Hans nekrutiks
Peeter Martin
Peeter Mets
Siim Määltsemees (Mäeltsemees)
Andrus Oia (Hoia)
Ants Oia (Hans Hoia)
Siim Oia (Hoia)
Toomas Onspa (Hinsberg) 1 a. v.
Hans Paljas
Hans Peterson
Toomas Polt
sul. Ado Proso nekrutiks
Jüri Punnius
Tõnis Pödder (Petter)
Tõnis Saarna
Toomas Schäfer (Seffer)
Hans Sepp
Johan Simmona
Peeter Simon
Andrus Sült (Silde)
Peeter Tamm
Johan Tammeveski 150 h.
Johan Teär (Teeääre) 200 h.
Mihkel Teär (Teeääre)
Siim Tisler
Toomas Tisler
Toomas Toiv (Tojo)
Gustav Tomson 100 h.
Andrus Tüni (Tümi)
Siim Uskar
Hans Uustalo
Vallika Johan
Siimo Vellin (Vellika)
Toomas Vetemees (Vidamees)
Andrus Vidamees
Vite Ants (Hans Vilt)

RAVA

Hindrek Karrosohn (Hindrik Karroaugo) 70 h.
Adam Külaots (Metsaotsa)
Mart Lepik (Ravalepik) 30 h.
Madise Jaak (Jakob Viporn)
Jakob Moistik 70 h.
Tõno Mänd (Tõno Kubja)
Jakob Männik (Jaak Türsama) 2 a. v.
Jüri Männik (Jüri Türsama)
Hans Ninepu 60 h.
Jakob Pertel 70 h.
sul. Pertli Oto
Magnus Predik
Jaan Priedemann (Friedemann)
Jakob Saar (Jaan Ravasaar) 70 h.
Ado Supmann (Super) 70 h.
t. Mart Supmann (Super) 3 a. v.
Mihkel Türsamaa 70 h.
Jakob Veidenbaum (Jaak Oelbaum)

ROOSNA-ALLIKU

Jõugo Hindrik
Jaan Loddi (Luddi)
t. Hans Rütli 3 a. v.
t. a. Jaan Ugakask 70 h.

ROOSNA-SOONURME

Tõno Adler
sul. Jüri Ebrok
Jüri Erdmann 20 h.
Mart Freiberg
Villem Geber
Mihkel Hadrop (Nadrop) 60 h.
sul. Märt Jaetis 40 h.
Juhan Jätes 20 h.
Mihkel Kalamees 20 h.
Jaan Kirspuu 20 h.
Juhan Kirspuu
Jaan Lage 20 h.
sul. Joosep Lagge 70 h.
Joosep Lambas (Lammer) 20 h.

sul. Hans Lemming (Lamming) 70 h.
t. Hans Lemming (Lamming)
t. a. Madise Antoni Anton (Tõno Mudi)
Mihkel Meier
Jüri Murakas (Murakasmaa) 40 h.
Tõno Muskat 20 h.
Mart Mühling 20 h.
Mihkle Mart Mühling 20 h.
Mart Nabbo
sul. Hindrik Nigus 60 h.
Hans Nuk (Nukka)
sul. Jüri Nuk (Nukka) 25 h.
Abram Ounapuu (Aunapuu) 20 h.
Madis Ounapuu (Aunapuu)
Mats Pahl 20 h.
Jüri Petersohn 20 h.
Toomas Peterson 20 h.
Abram Pärtel (Pertel) 20 h.
Mart Rätsnik (Retsnik) 20 h.
Joosep Römling 20 h.
Tõno Römling (Remblik)
Hinno Schmidt 20 h.
Jaan Schmidt 20 h.
Joosep Schmidt 20 h.
Toomas Sepman 20 h.
Anton Sikk
Mart Simson 20 h.
Jaan Tossin (Tassius) 20 h.
Jüri Ounapuu (Aunapuu)
Peeter Vagenstein (Vagenström) 20 h.
Peeter Videmann 20 h.

SELIKÜLA

Jaan Illisaar (Üllesaar)
t. a. Mart Illisaar (Üllesaar)
Kivimäe Hans (Hans Niinepuu?)
Kõnno Jaan (Jaan Kaasik?) 50 h.
Hans Lett 50 h.
Jaan Lett 50 h.
Mesilase Mihkel (Mihkel Mets?)
t. Mart Pitk (Pitka)
Toomas Sepp 50 h.
Sipelga Mart (Mart Puss) 50 h.
Mart Tipp (Tippi) 50 h.
Jaan (Johann) Türk 50 h.
Päro Vasmut 50 h.
Jüri Volder (Volter)

SILMSI

Hermann (Erm) Grauen 14 p. v.
t. a. Rein Kasa (Gasa)
sul. Jaan Korba (Juhan Korbe) 100 h.
Jüri Peterson
t. Tõno Tikva 6 k. v.

SUUREMÕISA

sul. Peet Aleve 100 h.
sul. Jüri Hannikat (Hanekat)
sul. Peet Haug
sul. Hindre 100 h.
sul. Juhan Lukk 100 h.
sul. Siimo Paljasmaa 100 h.
sul. Mihkel Piht (Pihelgas) nekrutiks
sul. Peet Pöör 100 h.
sul. Juhan Rede nekrutiks
sul. Siimo (Siimo Vohlmann) 100 h.
sul. Mihkel Teivas 100 h.
sul. Juhan Vana 100 h.

TAMMIKU

t. a. Jüri Ava
t. Toomas Bauert
Jaan Jõepere
Jakob Kaev (Kaivo)
Toomas Klein
sul. Karl Oediko
Pearn Pentson (Benkson)
Jaan Pitzner
t. a. Karl Riekmann (Rikman)
Mart Sepman
sul. Hans Tiek
t. Karl Viel

TAPA

Jakob Heinberg (Steinberg)

VAEMLA

sul. Mihkel Amer 60 h.
sul. Peeter Amer 60 h.
sul. Johan Einapuu (Juhan Heinapuu) 30 h.
sul. Jüri Heinvaht 60 h.
sul. Andrus Jeskiselja 60 h.
sul. Johan Jõggiman 60 h.
sul. Tõnis Kai 60 h.
sul. Ado Kask 60 h.
sul. Johan Klomp 100 h.
sul. Kaarel Kogermann 60 h.
sul. Siim Kraavik 60 h.
sul. Siim Kraavik (Kraaviko) nekrutiks
sul. Toomas Kraavik 60 h.
sul. Jüri Kraf (Krav) 100 h.
sul. Jüri Kraf (Krav) 60 h.
sul. Hans Kruusmägi 60 h.
sul. Ado Kõrev (Kõrv) 60 h.
sul. Johan Kõrev (Kõrv) 60 h.
sul. Hans Lomus 60 h.
sul. Peeter Lomus 60 h.
sul. Mihkel Läkk 60 h.
sul. Mihkel Mäk 100 h.
sul. Andres Möhrmann 60 h.
sul. Johan (Hans) Nee 60 h.
sul. Ado Orjak (Harjak) 60 h.
sul. Ado Pajo 100 h.
sul. Mihkel Plomp 60 h.
sul. Jaan Purs nekrutiks
sul. Mihkel Rütelmann nekrutiks
sul. Jüri Saul 60 h.
sul. Kaarel Sauseld 60 h.
sul. Tõnis Tekel 60 h.
sul. Ado Tennava 60 h.
sul. Gustav Timmelmann 60 h.
sul. Kaarel Turro 100 h.
sul. Jüri Tõns 60 h.
sul. Peet (Peeter) Tüll 60 h.
sul. Jüri Uusaul (Uusaue) 60 h.
sul. Ado Valdtonn 60 h.

VAIMÕISA

sul. Hans Krusmann (Roosmann)
t. a. Karl Pertmann (Burmann)
sul. Karl Raudseppa (Rautsmann)
Mari Raudsepp (Rautsmann)

VAO (Koeru khk.)

sul. Tõnis Möller 80 h.
sul. Kustas Nukkat (Nuhkat) 80 h.
sul. Juhan Soer 80 h.
sul. Tõnis Soer 80 h.
Mart Tambur (Tambour) 4 p. v.
Peter Tetloff (Tetlov) 4 p. v.

VIHULA

t. Joosep Pender (Pendry)

DIE BAUERNUNRUHEN DES JAHRES 1858 IN ESTLAND «KRIEG IN MACHTRA»

(Referat)

Die Krisis der feudalen Formation beginnt in Estland und Livland ungefähr in den 70—80-er Jahren des 18. Jahrhunderts. Die Agrarreformen am Anfang des 19. Jahrhunderts und die formelle Befreiung der estnischen Bauern in den Jahren 1816—19 ließen die Basis der feudalen Produktionsweise unberührt. Daher vollzog sich das Eindringen der kapitalistischen Produktionsweise in die Landwirtschaft auf einem langsamen, für die Volksmassen qualvollen Weg, welcher von Lenin als der «preußische Weg» der Entwicklung des Kapitalismus in der Landwirtschaft charakterisiert wurde.

Bis zum dritten Viertel des 18. Jahrhunderts wurden aus den Häfen Estlands ziemlich große Mengen Korn nach Nord- und Mitteleuropa ausgeführt (aus Reval im Jahre 1692 — 11 500 Last, 1693 — 19 300 L.; noch im Jahre 1771 — 5090 L.). Ende des 18. und Anfang des 19. Jahrhunderts strömten aus den inneren Gouvernements des russischen Reiches so große Mengen Getreide nach Riga, daß ein Teil davon keinen Absatz mehr auf dem ausländischen Markte fand (siehe Tabelle auf S. 26). Die Politik der Schutz-Zölle für Getreide in England und Frankreich spielte dabei keine geringe Rolle. O. Noël weist aber darauf hin, daß diese Politik in Frankreich einigermaßen durch die Konkurrenz des russischen Getreides hervorgerufen wurde (siehe S. 27). Da die Ausfuhr des Getreides jäh fiel, fingen die Gutswirtschaften der baltischen Gouvernements im letzten Drittel des 18. Jh. an, sich intensiv mit Branntweinbrennen zu befassen. Das Sinken der Kornpreise in Europa um 1820 wirkte sich daher hier nicht so schwer aus, wie zum Beispiel in Ostdeutschland. Verhängnisvoller aber wurde die Stagnation, die sich im ersten Drittel des 19. Jahrhunderts in der Branntweinproduktion der baltischen Güter fühlbar machte (siehe Graphik auf S. 29). Die Branntweinbrennereien der baltischen Güter konnten der Konkurrenz der Branntweinfabriken im Reichsinnern nicht standhalten. Um der durch die schnelle Entwicklung der Geldwirtschaft hervorgerufenen Vergrößerung der Geldausgaben gerecht zu werden, mußten die Gutsherren neue Einnahmequellen ausfindig machen.

Im zweiten Viertel des 19. Jahrhunderts stieg in Süd-Estland die Produktion von Lein. Die Ausfuhr des Leines aus dem Hafen von Pärnu verdoppelte sich in der ersten Hälfte des Jahrhunderts. In Nord-Estland begann man intensiv Kartoffeln anzubauen (die alljährliche Kartoffelernte war im Gouvernement Estland in den Jahren 1811—1815 nur ein wenig über 17 000 Tschetwert, 1838 schon 367 548 Tsch. und 1841—50 u. 1851—60 mehr als 310 000 bzw. 360 000 Tsch.).

Für Verkaufszwecke trieben den Kartoffelbau hauptsächlich die Gutswirtschaften Nord-Estlands (siehe Tabelle auf S. 30). Mit der Anwendung von moderneren Einrichtungen und mit der Verwendung der Kartoffel als Rohmaterial wurden die gutsherrlichen Branntweinbrennereien auf dem russischen Innenmarkt wieder konkurrenzfähig.

In den Gutswirtschaften, die zwischen den Gebieten mit intensivem Kartoffel- und Leinbau lagen, fing man an, die Zucht der Merino-Schafe zu treiben.

In Tallinn (Reval) und Tartu (Dorpat) fanden spezielle Woll-Jahrmärkte statt, wo die inländische Textilindustrie den größten Teil der Produktion abkaufte (siehe Ziffern auf S. 31). Gleichzeitig mit der Merinozucht verbreitete sich auch der Kleebau. In den dreißiger Jahren des 19. Jh. finden wir Klee auch schon auf Bauernfeldern.

Eine radikale Umgestaltung der Landwirtschaft wurde durch die veralteten Produktionsverhältnisse — die überall herrschende Frone — gehindert. Im Tätigkeitsbericht der «Livländischen Gemeinnützigen Öconomischen Sozietät» von 1831—1840 liest man über die Versuche mit neuen Pflugtypen und Dreschmaschinen auf dem Gute Tricaten: «... allein bisher fanden diese Ackergeräthe wegen der Schwierigkeit des Einübens der nöthigen Handgriffe, bei sich immer wechselnden Arbeitern und den meist für größere Anstrengungen zu schwachem Anspann der Fröner wenig Eingang — nur auf sehr einzelnen Höfen ist deren Gebrauch eingeführt ...»

Die von Bauernhöfen auf die Gutsfelder gesandten Arbeiter mit ihrem verhungerten Zugvieh und primitiven Ackergeräten wollten und konnten nicht produktiv arbeiten. Die Notwendigkeit, alle Arbeitenden unter strenger Aufsicht zu halten, führte zu einer wenig rationellen Verteilung von Arbeitskräften auf dem Gute. Auch in gutsherrlichen Viehställen arbeiteten Fronarbeiter (die Korden), die jede Woche gewechselt wurden. Sie hatten kein Interesse für ihre Arbeit, und infolge des kläglichen Zustandes der Viehzucht waren die Gutsfelder schlecht bedüngt und ihre Fruchtbarkeit fiel.

In der ersten Hälfte des 19. Jh. war es schon unmöglich geworden, die Fron der Bauern zu vergrößern, ohne die Bauernhöfe völlig zugrunde zu richten und damit das für die Fronwirtschaft unentbehrliche bäuerliche Zugvieh und Inventar zu verlieren (über die Zahl der jährlich zu leistenden Fron-Arbeitstage siehe S. 35). Der feudale Charakter der gutsherrlichen Gewalt und das Verbot für die Bauern, in andere Gouvernements und Städte überzusiedeln, — alles das hinderte nicht nur die Entwicklung der bäuerlichen Wirtschaft, sondern auch die freie Entwicklung des Handels und der Industrie in den Ostseeprovinzen.

Die landwirtschaftliche Tätigkeit der Mehrzahl der baltischen Gutsherren im zweiten Viertel des 19. Jahrhunderts kann man als ein hartnäckiges Bestreben, das Maschinenwerk der Fronwirtschaft im Gange zu halten bezeichnen. Um neue Frontage zu bekommen, wurden die Lostreiber aus ihren Katen vertrieben und neue Frongesinde fundiert. Um diese Gesinde leistungsfähig zu halten, wurden «freie Leute» (meistens Lostreiber) den Frongesinden zwangsweise als Knechte und Mägde angewiesen.

Im Rahmen der Fronwirtschaft konnte man neue landwirtschaftliche Kulturen anbauen, die Verteilung der Gutsfelder zweckmäßiger gestalten und Meliorationsarbeiten durchführen. Eine allgemeine Verwendung von modernen Ackergeräten und die Entwicklung einer mehrzweigigen rationellen Landwirtschaft paßten aber in die engen Rahmen der Fronwirtschaft nicht mehr ein.

Die Gutsherren begründeten ihre Bevorzugung der Frone mit dem Kapitalmangel und mit dem «angeborenen» Widerwillen der «dummen Bauern» zu Geldpacht-Verhältnissen. Der Geldmangel der Bauern war jedoch nur eine gesetzmäßige Folge der jahrhundertelangen Fron. Schon im Jahre 1845 wies A. Hueck darauf hin, daß man den Kapitalmangel verhältnismäßig leicht überwältigen könnte, wenn man einen Teil der Gutsländer den wohlhabenderen Bauern verkaufte oder in Geldpacht gab (siehe S. 44).

In den 50-er Jahren des 19. Jahrhunderts beabsichtigten die baltischen Gutsherren aber gar nicht, auf Geldpacht und Verkauf der Bauernländereien überzugehen. Ganz im Gegenteil — man sprach darüber, daß «unbesonnene Eile» in diesen Fragen nur schaden könne. Es bedurfte einer Ausschreitung seitens der Bauern, um die herrschenden Klassen über die Unverzöglichkeit der Neuerungen zu überzeugen.

Die Krisis, die durch den Konflikt zwischen den neuen Produktionskräften und den veralteten Produktionsverhältnissen hervorgerufen wurde, war in den Hauptzweigen der Landwirtschaft der Ostseeprovinzen — im Korn- und Kartoffelbau — besonders ausgeprägt. Bis zu den vierziger Jahren des 19. Jh. rief

in Süd-Estland die Vergrößerung des Ackerbodens eine gleichzeitige Verminderung der Fruchtbarkeit des Getreides und der Kartoffeln hervor. Wie überall im Russischen Reiche, äußerte sich hier die Krisis auch darin, daß die Produktivität des Ackerbaus nicht mehr stieg. In Süd-Estland bis zu den sechziger Jahren und im Nord-Estland bis zu den siebziger Jahren des 19. Jahrhunderts blieb die Fruchtbarkeit des Getreides auf gleicher Höhe. Wegen der hemmenden Wirkung des Fronsystems fiel in Süd-Estland die Fruchtbarkeit des Getreides auf den Gutsfeldern in den Jahren 1851—1860 bis zum Niveau der Fruchtbarkeit der qualitativ schlechteren und kläglich bearbeiteten Bauernländereien, und in Nord-Estland in den Jahren 1861—1870 sogar niedriger (siehe die Graphiken auf S. 40, 42 u. 43). W. I. Lenin hat aus ähnlichen Erscheinungen in russischen Gouvernements die Folgerung gezogen, daß die Verwendung von leibeigenschaftlich-wucherischen Exploitationsmethoden das Haupthindernis zu einer normalen Entwicklung der Produktionskräfte darstellte (siehe Соч., 15., S. 137).

Eine Folge der Entwicklung von Handelsbeziehungen der Bauern mit den Städten (über Süd-Estland sind die Grenzen der ökonomischen Hinterländer der Städte auf der Karte auf S. 47 angegeben) war das langsame, aber stete Eindringen von kapitalistischen Verhältnissen ins estnische Dorf.

In den Jahren 1840—60 in Süd-Estland und 1850—70 in Nord-Estland beginnt das Verhältnis zwischen den Bauernwirten und Bauernknechten den Charakter kapitalistischer Verhältnisse anzunehmen. Wenn früher das Gehalt der Bauernknechte traditionsgemäß bestimmt wurde, so fingen die Bauernwirte nun an, es streng zu normieren, trafen gegenseitige Abkommen über die Größe der Löhne der Dienstboten. Man fängt an, die früher den Knechten zum Lohn gegebenen Ackerparzellen ihnen zu entziehen, die Lostreiber werden aus dem Gesinde vertrieben, oder es wird Rente oder Miete von ihnen gefordert. In Gestalt von Lohnarbeit der Lostreiber bei Bauern oder auf Gutsfeldern stiehlt sich die kapitalistische Lohnarbeit in den in Verfall geratenen Organismus des feudalen Wirtschaftssystems ein. Das von Gutsherren und dem Zarismus hartnäckig aufrechterhaltene Fronsystem und die gutsherrliche «nichtökonomische Gewalt» über die bäuerlichen Arbeitskräfte standen jedoch der Entwicklung von zeitgemäßeren Produktionsverhältnissen im Wege.

Die Angaben über die Schuldenverteilung (siehe auf S. 58, I — dem Gutsherrn, II — verschuldeter Lohn den Fronarbeitern, III — an andere Gläubiger) der bankrotten Bauern zeigen, daß noch bis zur Mitte des Jahrhunderts das Gut die Hauptschuld am Ruin der Bauernwirtschaften trug. Bei einer sehr streng normierten und eingeforderten Fron rief die geringste Störung (z. B. das Erkranken eines Fronknechts, Fallen eines Pferdes) nicht nur eine Vernachlässigung der eigenen Bauernwirtschaft, sondern sehr rasch auch ihren völligen Ruin hervor. Der dem Gute den Gehorch schuldig gebliebene Bauernwirt wurde aus seinem Gesinde verjagt und verwandelte sich in einen Fronknecht oder Lostreiber. Das hartnäckige Bestehen der Institution des sogenannten eisernen Gesinde-Inventars in Estland zeigt, daß der Gutsherr noch Mitte des Jahrhunderts das Bauerngesinde als eine hauptsächlich für die Bedürfnisse der Gutswirtschaft existierende, abhängige Wirtschaftseinheit betrachtete. Das ganze Bauernvolk wurde als ein hauptsächlich für die Bedürfnisse der Gutswirtschaften existierender Stand angesehen (siehe «Ehstländische Bauernverordnung» von 1816, § 586). In den Archiven von Bauern- und Polizeigerichten und in Kollektionen der historischen Volkstradition findet man viele Angaben über das unmenschliche Prügeln der Bauern, besonders der Fronarbeiter und Berichte über sehr häufige kleinere Zusammenstöße zwischen den Bauern und Gutsverwaltungen. Der Antagonismus zwischen Gutsherren und Bauern, hervorgerufen durch den schweren ökonomischen Druck auf die letzteren, sowie durch die gutsherrliche polizeiliche und gerichtliche Gewalt wurde durch die nationalen Gegensätze noch mehr verschärft. In den Verhältnissen zwischen den Gutsherren und Bauern herrschte eine solche Spannung, daß es nur eines geringen Anlasses bedurfte, um starke Bauernunruhen hervorzurufen.

Die Bauernunruhen der vierziger Jahre des 19. Jh. hatten den baltischen Adel zu einigen Reformen genötigt (siehe H. Kruus, «Die Bauernbewegung in Südestland in den 40-er Jahren des XIX Jahrhunderts», Tartu 1930). Es wurde

den Bauern ermöglicht, Gesindeländereien anzukaufen (obgleich zu sehr hohen, von jedem Gutsherrn willkürlich bestimmten Preisen), ebenso wurden bessere Gelegenheiten zur Verbreitung der Geldpacht geschaffen. In Livland wurden diese Reformen im Bauerngesetze des Jahres 1849 zum Ausdruck gebracht, in Estland jedoch zog sich die Vorbereitung des Reformgesetzes in die Länge.

Nach dem Revolutsionsjahre 1848 verstärkte sich die Reaktion in der zaristischen Innenpolitik. Reaktionäre Tendenzen wurden ebenfalls in der Agrarpolitik der baltischen Ritterschaften maßgebend. Die Ritterschaften stellten sich die Annulierung der Zugeständnisse der vierziger Jahre zur Aufgabe. Durch gesetzgeberische Maßnahmen wollte man den Bauern die Möglichkeit rauben, ihre Gesinden in Eigentum zu kaufen. Ebenfalls suchte man die Maßnahmen lahmzulegen, welche die Fron in Geldpacht umzuwandeln trachteten. 1856 wurde vom Livländischen Landtag das Projekt des neuen Agrargesetzes ausgearbeitet. Seine Verwirklichung hätte den Erwerb der Ländereien seitens der Bauern stark beschränkt. Das Projekt ging erfolgreich in allen offiziellen Instanzen durch und wurde am 8. März 1858 von Alexander II präliminär bestätigt. 1857 begann man sich in den zentralen Behörden mit der Frage der Liquidierung der Bauern-Rentebank (die seinerzeits zum Auskauf der Bauernländereien geschaffen wurde) zu befassen.

Noch mehr kompliziert war die Entwicklung der ritterschaftlichen Agrarpolitik im benachbarten Estland. Auch im estländischen Adel wurden Stimmen laut über die «Annehmbarkeit» der Fron für die Bauern. Der Ritterschaftshauptmann Graf Keyserling sprach im Estländischen Landwirtschaftlichen Verein im J. 1855 darüber, daß es «wirtschaftstheoretisch» gar nicht unvermeidlich wäre, die Bauern mit Land zu versorgen. Aber die zentrale Regierung forderte, daß die im Jahre 1846 von ihr präliminär bestätigte Reform ausgeführt werden sollte und die Verhältnisse der Bauern in den benachbarten Gouvernements möglichst gleichartig gestaltet seien.

Anfangs hatten die estländischen Gutsbesitzer eine Verminderung der Fron für möglich gehalten. Doch in den 50-er Jahren des 19. Jh. wollten sie sich von der obengenannten Verminderung lossagen. Man wollte der Fron in der Form von Erbpacht eine noch größere Verbreitung geben. Mit der Fälschung der Übersetzung des § 33 des Estländischen Bauerngesetzes vom J. 1856 wurde die Verminderung von Fron auf unbestimmte Zeit aufgeschoben. Zugleich wurden von der estländischen Ritterschaft Mittel gesucht, um die Paragraphen über die Regulierung der Fron völlig aufzuheben.

Es ist bezeichnend, daß anfangs auch einige höheren Beamten der Gouvernementsverwaltung die Richtigkeit der Übersetzung und Anwendung der Paragraphen 33 bezweifelten. Dessenungeachtet, bei der Zurückweisung von Forderungen über Herabsetzung der Fron stützen sich die Gouvernementsverwaltung und die Hakenrichter gerade auf diesen Paragraphen.

Die 50-er Jahre des 19. Jahrhunderts zeichnen sich in der Geschichte der UdSSR durch Heftigkeit und das Ausmaß der antifeudalen Bauernbewegungen aus (siehe Karte auf S. 93). Die Zeitgenossen wiesen darauf hin, daß auch der allernichtigste Anlaß heftige Ausschreitungen seitens der für ihre Befreiung vom gutsherrlichen Druck kämpfenden Bauernschaft hervorrufen konnte. Den Anstoß zu Ausschreitungen der estnischen Bauernschaft gab die Bekanntmachung des Bauerngesetzes vom Jahre 1856 im April 1858. Die Bauern konnten und wollten nicht verstehen, daß die Verminderung der Fron (durch Falsifizierung der Übersetzung) auf unbestimmte Zeit aufgeschoben war. In der Zuversicht, daß das «neue Gesetzbuch» es nicht mehr von ihnen fordert, leisteten sie dem Gutshof keinen Hilfsgehorch mehr.

Die erste offene Widersetzlichkeit der Bauern fand im östlichen Teil des Gouvernements — im Kirchspiel Waiwara statt. Auf ihrer Versammlung am 29. April beschlossen die Bauernwirte des Gutes Auvere (Ampfer) die Art und Weise, in welcher sie die Kordentage leisteten, zu verändern. Ihren einmütigen Entschluß bekräftigten die Bauern durch ihre Eides-Unterschriften (siehe Faksimile auf S. 98). Auch dem von der Gutsherrschaft zur Stelle geforderten Hakenrichter widersetzten sich die Bauern am 2. Mai mutig. Die Soldaten des Etappenkommandos, die der Hakenrichter im Dorf stationieren wollte,

wurden von den Bauern vertrieben. Am nächsten Tage wurden aus der Stadt Narva 20 Soldaten «... mit Gewehr und scharfen Patronen ...» nach Auvere geschickt und am 5. Mai wurde die «Beschwichtigung» der Bauern durch einen Arrest von fünf Menschen und durch harte körperliche Bestrafung aller anderen Bauern gekrönt. In diesen Tagen machten auch die Bauern auf den Gütern Karkuse (Karkus) und Machtra (Machters) Versuche, sich von dem Hilfsgehorch zu befreien. Von den Widersetzlichkeiten der Machtraschen Bauern wurden die Behörden diesmal nicht informiert (die Angaben über diese Ereignisse sind aus der Gerichtssache über den Aufstand in Machtra geschöpft). Daraus kann man schließen, daß gleichartige schwächere Widersetzlichkeiten Ende April und Anfang Mai auch in anderen Teilen des Gouvernements stattfinden konnten, obwohl Materialien darüber im Archiv nicht vorliegen.

In der zweiten Hälfte Mai verschärfte sich die Lage im zentralen und östlichen Teil des Gouvernements. Am 19. Mai wurde seitens des örtlichen Hakenrichters die Widersetzlichkeit der Bauern vom Gute Pachkla (Pachel) noch verhältnismäßig mühelos unterdrückt. Aber schon in den darauffolgenden zehn Tagen verweigerten die Bauernwirte den Hilfsgehorch auf 18 Gütern in den hakenrichterlichen Distrikten von Strand-Wierland, Ost-Jerwen und Süd-Harrien. Die Hauptrolle spielten in diesen Widersetzlichkeiten die Wirte, weil gerade sie vor dem Gute die Verantwortung wegen der Erfüllung der Fron trugen. Aber auch die Bauernknechte standen keineswegs beiseite. Dokumente über die Bauernunruhen auf dem Gute Tammiku (Tammik) zeugen davon, daß einige Knechte dem Gemeindeältesten zuredeten, die Bauern zur Weigerung des Hilfsgehorchs aufzufordern. Danach verbreiteten sie diesen «Befehl des Gemeindeältesten» im ganzen Dorfe. Dem spontanen Kampfe der Bauernschaft ist es eigentümlich, daß nur sehr schwache Versuche gemacht wurden, sich zu organisieren und die Aktionen vorzubereiten. Zwecks Vorbereitung von Widersetzlichkeiten wurden Versammlungen veranstaltet, aber in dieser Etappe nur im Rahmen der Gutsgemeinde. Schon am Anfang der Bauernunruhen macht sich die zweideutige Rolle der bäuerlichen Dorfadministration — der Gemeindeältesten und ihrer Gehilfen — bemerkbar. Die bäuerliche Dorfadministration war dazu geschaffen worden, um die Interessen der Gutsherren zu schützen. Die Mehrheit der Gemeindeältesten befaßte sich auch 1858 gewissenhaft mit der «Beruhigung» der Bauern. Aber nicht wenige von diesen Leuten traten in diesem Jahre als Verfechter der bäuerlichen Interessen auf. Für die Bauern war es wichtig, sich der Mitarbeit des Gemeindeältesten zu versichern, weil damit der Apparat der Dorfadministration in ihre Hände kam (häufig wurde das Signal zur Verweigerung des Hilfsgehorchs in Form eines Befehls des Gemeindeältesten gegeben). Aber auch im Falle, wenn der Gemeindeälteste zum aktiven Verteidiger der bäuerlichen Interessen wurde, mißtrauten ihm die Bauern oft und hielten ihn unter strenger Aufsicht.

Auf dem Gute Albu (Alp) wurde am 26. Mai die Leistung des Hilfsgehorchs von den Bauern eingestellt. Als der Gutsverwalter ins Kirchspielgericht fahren wollte, wurde er von den Bauern aufgehalten und zurück auf das Gut gebracht, wo man von ihm «das richtige Gesetz» forderte. Der Widerstand der Albuschen Bauern wurde vom örtlichen Hakenrichter erst am 2. Juni gebrochen. Kurzfristige Verweigerungen des Hilfsgehorchs fanden auch auf einigen anderen Gütern in Ost-Jerwen und Strand-Wierland statt.

Stärkere Bauernunruhen wallten zu dieser Zeit in Süd-Harrien auf. Um den 20. Mai weigerten sich dort die Bauern auf 9 Gütern, den Hilfsgehorch zu leisten. Der Hakenrichter von Süd-Harrien stieß am 24. Mai auf dem Gute Tammiku auf einen sehr energischen und bedrohlichen Widerstand seitens der Bauern, welche ihm sagten, daß es leicht zu einem «Krieg» kommen könne. Den Forderungen der örtlichen Polizeigewalt Folge leistend, schickte der Gouverneur am 25. Mai zwei Kompanien (200) Soldaten nach Süd-Harrien.

Obwohl auf dem Gute Ojasoo (Alt-Harm) am 27. Mai eine ganze Kompanie erschien, ließen sich die Bauern nicht einschüchtern. Nur nachdem einer von den Bauern mit 50 Rutenhieben bestraft worden war, versprachen sie den Beamten der Gouvernementsregierung, daß sie den Hilfsgehorch leisten würden.

Am 29. Mai wurden auf Habaja (Habbat) mehrere Bauern dieses und des benachbarten Harmischen (Neu-Harm) Gutes von der Strafkompanie bei Trommelwirbel mit Ruten geprügelt. Die örtlichen Bauern wußten, daß die Leute vom benachbarten Gute Machtra auch nach Habaja gefordert worden waren, um sie da zu bestrafen. Man beschloß sie zu warnen, — «damit sie sich Hilfe suchen könnten». Diese Aufgabe übernahm das Dienstmädchen des örtlichen Webers — Miina Ermes.

Schon am 25. April forderten die Machtraschen Bauern von ihrem Verwalter die Aufhebung des Hilfsgehorchs. Besprechungen mit dem örtlichen Prediger — Pastor Berg — verwirrten die Bauern noch mehr, weil der Pastor anfangs selbst glaubte, daß der Hilfsgehorch schon aufgehoben worden sei. Am 3. Mai schickten die Machtraschen Bauernwirte keine Gespanne aufs Gutsfeld. Es kostete dem Verwalter Rosenberg viel Mühe, eine zeitweilige Fortsetzung der Fron zu erringen. Die erfolglosen Besprechungen mit dem Gutsherrn selbst endeten am 26. Mai mit der Versicherung seitens der Bauern, daß sie lieber ihre Stellen aufgaben, als den Hilfsgehorch leisteten. In der drauffolgenden Nacht erfuhren die Machtraschen Bauern, daß Strafkompanien ins Land gerückt seien. Am 29. Mai wurde ihnen der Befehl erteilt, sich zur Bestrafung nach Habaja, zum Hakenrichter, zu begeben. Dieser Befehl erbitterte die Bauern umsomehr deshalb, weil die Düngerfuhr, welche mit den Arbeitstagen des Hilfsgehorchs geleistet werden mußte, in Machtra erst am 2. Juni anfangen sollte — man wollte sie aber wegen Verweigerung des Frondienstes schon am 30. Mai durchprügeln.

Auf ihrer Versammlung am Morgen des 30. Mai beschlossen die Bauern, zum Hakenrichter nicht zu gehen. Der Gemeindeälteste Hans Tertsius berief die Mitglieder der Gemeindeverwaltungen aus der Nachbarschaft zu einer Versammlung in den Kirchenkrug. Die versammelten Gemeindebeamten getrauten sich aber nicht, Hans Tertsius das Versprechen zu geben, den Machtraschen Bauern zu Hilfe zu kommen, um sie von der Bestrafung zu befreien. An der Möglichkeit eines erfolgreichen Widerstandes mit örtlichen Kräften zweifelnd, ging Hans Tertsius nach Käru (Kerro) in Livland, um durch Vermittelung des dortigen griechisch-römischen Geistlichen sich an den Zaren zu wenden und gleichzeitig über die Möglichkeit der Hilfe seitens der dortigen Bauern Auskunft zu erhalten. Damit war einer der aktivsten und klügsten Anführer des Widerstandes in den entscheidenden Tagen abwesend.

Am Sonnabend, den 31. Mai kam eine halbe Kompanie Soldaten nach Machtra, was anfangs eine zeitweilige Panik hervorrief. Aber schon am Abend desselben Tages und am nächsten Morgen fanden Versammlungen der Machtraschen Bauern statt und man entsandte Boten in vier benachbarte Gemeinden und zur Juuruschen Kirche. Der Aufruf der Machtraschen Leute, welche gewandt darauf hinwiesen, daß im Falle wenn man ihnen nicht zu Hilfe komme, dasselbe Schicksal auch die benachbarten Bauern selbst treffen könne, fand sehr starken Widerhall. Früh am Morgen des 2. Juni kamen ungefähr 700—800 Bauern aus der Nachbarschaft nach Machtra. Einer der örtlichen Bauern — Oti Jüri Rosenmäe — beobachtete aus dem Dorfkruge bei Atla den Aufmarsch der Hilfskräfte und sandte berittene Boten, damit die verspäteten Gemeinden sich beeilten. Die ersten Gruppen von Bauern trafen in Machtra ein, als die Halbkompanie noch in der Riege schlief. Sie benützten aber die günstige Situation nicht, weil man die anderen Leute abwarten wollte.

Ungefähr um acht Uhr morgens drangen große Mengen von Bauern auf den Hof des Gutes und umringten dicht die Soldaten. Die Bauern forderten, daß die Soldaten ihnen die «Herren und Offiziere» herausgäben und dann selbst wegzögen.

Die Bauern begannen den Soldaten die Gewehre zu entreißen, und spontan brach der Kampf aus. Obwohl die Bauern auch selbst große Verluste erlitten (7 Tote und 14 Verwundete), wurde das Strafkommando, welches einen Offizier als tot und 13—14 Soldaten als verwundet verlor, in völliger Unordnung zur Flucht gezwungen. Die Gutsgebäude wurden von den Aufständischen geplündert und brannten nieder. Ein Teil der Bauern wollte noch weiter gegen

die benachbarten Güter ziehen, aber sie kamen nicht weiter als in die Wälder um Atla, wo sie sich noch in der Nacht auf den 4. Juni befanden.

Der Aufstand in Machtra rief bei den herrschenden Klassen eine große Panik hervor. Die Gutsherrschaften retteten sich eiligst aus Harrien in die Stadt. Sofort wurde Alexander II von den Ereignissen in Estland in Kenntnis gesetzt. In Petersburg rüstete man Landungstruppen von 2 500 Mann für Estland aus. Später begnügte man sich aber doch mit 1 100 Soldaten aus örtlichen Garnisonen, welche Machtra nach 2 Tagen dauernden und nach allen Regeln der Kriegskunst ausgeführten Operationen am 4. Juni einnahmen.

Überall in Estland hörte man Anfang Juni, daß die Bauern untereinander ihr Verlangen äußerten, auch bei sich «einen Machtra» zu veranstalten. Kurzfristige Widersetzlichkeiten brachen auf 7 Gütern aus. Da aber die Düngerfuhr schon endete und die Heuzeit noch nicht begonnen hatte, trat in der Bauernbewegung ein zeitweiliger Stillstand ein.

Die um den 20-sten Juni beginnende zweite Etappe der Bauernbewegung des Jahres 1858 zeigt deutlich, wie stark der Aufstand in Machtra die Bauernschaft beeindruckt hatte. Von da an verlauteten bei vielen Widersetzlichkeiten der Bauern offene Drohungen, auch bei sich einen «Machtra» zu veranstalten. An einigen Orten versuchten die Bauern, wie in Machtra, mit Hilfe benachbarter Bauern sich den Strafkommandos zu widersetzen. Leider mißlangen alle diese Versuche.

Ende Juni und Anfang Juli zeichneten sich die Knechte durch ihre Aktivität in den Bauernbewegungen aus. Es war Heuzeit, und auf die Güter waren nur Knechte ohne Gespanne gefordert, somit waren die Interessen der Bauernwirte weniger berührt als im Mai. Körperliche Bestrafungen der Knechte kamen aber häufiger vor. Bis Mitte Juli brachen in 15 Gütern Bauernunruhen aus, wobei in 13 Gütern hauptsächlich die Knechte gegen die Gutsverwaltungen auftraten. Auf den Heuschlägen widersetzten sich die Knechte den Gutsbeamten, wenn letztere sie prügeln wollten. Sie drangen, mit Knütteln bewaffnet, auf die Gutshöfe und erklärten den Gutsherren, daß sie niemanden aus ihrer Mitte bestrafen ließen. Die gutsherrlichen Heuschläge und Felder wurden in Estland in «Arbeitsstücke» geteilt, auf welchen das Heu (resp. Getreide) im Laufe eines Tages seitens einer bestimmten Anzahl von Frönern gemäht (resp. geschnitten) werden mußte. Auf vielen Gütern offenbarten sich die Widersetzlichkeiten der Knechte in eigenmächtiger Vergrößerung der Zahl dieser Leute. Ende Juni mußten sich die Gutsherrschaften vieler Güter auf der Insel Hiiumaa (Dagoe) mit solch einer Lage zufrieden geben. Als am 8.—10. Juli ein Beamter der Gouvernementsregierung auf dieser Insel war und den Bauern mit militärischen Strafmaßnahmen drohte, erwiderten ihm die Bauern der Gemeinde Putkaste (Putkas), daß sie «... auch mit dem Militär fertig würden».

Das größte Ausmaß erreichte die Bauernbewegung Mitte Juli 1858. Am 11. dieses Monats waren gleichzeitig 8 Güter von Bauernunruhen ergriffen. Am 14. Juli erhöhte sich diese Zahl auf 14. Von neuem traten die Wirte massenhaft in die Bauernbewegung ein. In der zweiten Hälfte Juli fanden Widersetzlichkeiten der Bauern auf 22 Gütern statt, wobei in 20 Fällen die Wirte an dem Kampf aktiv teilnahmen.

Die Rolle der Bauernknechte in den Widersetzlichkeiten verminderte sich verhältnismäßig wenig. In vielen Fällen nahmen sie nicht nur aktiv an Ausschreitungen gegen die Gutsbesitzer teil, sondern nötigten auch die zögernden Wirte, sich den Gutsverwaltungen entschlossen zu widersetzen. Wie in der ersten Etappe, so entwickelte sich auch jetzt der Kampf um das Mitwirken der bäuerlichen Gemeindeverwaltung. In vielen Gegenden sprachen die Bauern öffentlich davon, daß das Land eigentlich ihnen gehöre und bald vom Zaren oder der «Krone» ihnen ausgeteilt werde.

Von der Insel Hiiumaa breitete sich die Bauernbewegung Mitte Juli nach dem westlichen Küstengebiet des Gouvernements aus. Die von den Gutsbesitzern zur Beendigung eiliger Saisonarbeiten angedungenen Leute wurden von den Bauern vom Felde vertrieben. Verhältnismäßig schwächer war die Bauernbewegung im inneren Teil des Kreises Wierland, aber auch dahin wurde zur Bekämpfung der Widersetzlichkeiten ein Kosakenkommando abkommandiert.

Drohende Bauernunruhen brachen im nördlichen Teil des Kreises Harrien aus. Am 13. Juli drangen die Bauern von Maardu (Maart) mit Drohungen, auch bei sich einen «Machtra zu veranstalten» und, wenn nötig, im Blute der Herren «zu waten» auf den Gutshof und führten die dort arbeitenden Fronknechte weg. Nur nachdem 300 Soldaten nach Maardu gesandt worden waren, vermochten die örtlichen Autoritäten den Widerstand der dortigen Bauern zu brechen. Am 21. Juli überfielen die Strandbauern des Gutes Kolga (Kolck) den Hakenrichter, der einen von ihnen mit seinem Stock geschlagen hatte. Auch da konnte der Widerstand der Bauern nur mit Hilfe von über 300 Soldaten unterdrückt werden. Das Beispiel der Bauern von Kolga wurde zum Anlaß der Widersetzlichkeiten auf anderen Gütern — Kurisoo (Kurrisal), Anija (Annija), Peningi (Penningby), Rava (Ravaküll). Scharfe Zusammenstöße fanden in Peningi statt. Vor den Augen der Soldaten des Strafkommandos überfielen die Bauernweiber den Gemeindeältesten und behaupteten, daß alle Leute aus Peningi «zum Zaren ziehen würden». Erfolglos blieb der Versuch der Bauern Maidla (Wredenhagen) im Kirchspiel Hageri, sich dem dort eingetroffenen Hakenrichter zu widersetzen.

Starke Bauernunruhen verbreiteten sich auch im östlichen Teil des Kreises Jerwen. Zur Zeit dieser Widersetzlichkeiten sagte ein Bauernwirt von Wõchmuta (Wechmuth) seinem Gutsherrn: «Gott hat den Herrn sowohl als den Bauern erschaffen und macht keinen Unterschied zwischen beiden, ein jeder arbeitet für sich und seine Kinder». Baron Rosen berichtete am 17. Juli aus Karinu (Kardin) dem Gouverneur: «Ganz besonders hat sich die Idee allgemein unter den Bauern verbreitet, daß die Herren das Land auf unrechtsmäßige Weise besäßen und es gar nicht ihnen gehöre, sondern den Bauern, und nun sei endlich die Zeit gekommen, wo sie sich von ihrer Gefangenschaft losmachen müßten». Am 26. Juli machten die Bauern von den Gütern Roosna (Sonorm) und Koigi (Koick) den Versuch, dem Strafkommando Widerstand zu leisten. Sie wurden aber von den Kosaken umringt, gefangengenommen und Leibesstrafen unterworfen. Eigenartige Unruhen fanden auf den Gütern Ohakvere (Ahagfer) und Illuka (Illuck) im Kreis Wierland statt. Die dortigen Bauern forderten vom örtlichen Kirchspielrichter eine sofortige Einführung der Geldpacht.

Am 18. Juli waren 15 Güter von Bauernunruhen ergriffen — ungefähr $^1/_5$ der Güter, wo in jenem Jahr Widersetzlichkeiten stattfanden. Von der Bedrohlichkeit der Bauernbewegung für die herrschenden Klassen zeugten klar solche Aussagen der Bauern wie z. B. — «nun ist es Zeit die Gefangenschaft der Herren loszuwerden» oder die Drohungen der Strandbauern im westlichen Teil des Gouvernements auch mit dem Militär «fertig zu werden». Als am 18. Juli zwei Kompanien Soldaten unter persönlichem Befehl des Gouverneurs Grünewaldt nach Putkaste auf Hiiumaa kamen, liefen die versammelten Bauern weg mit der Drohung «ihre Flinten zu holen». Dem Strafkommando gelang es aber, in der Nacht die aktivsten Teilnehmer des Widerstands zu arretieren und danach den Widerstand zu unterdrücken.

In jener Zeit wurden so große Kontingente Soldaten in die Dörfer geschickt, daß am 18. Juli in der Gouvernementsstadt Tallinn nur 2 Kompanien nachgeblieben waren. Die Gouvernementsverwaltung empfahl in diesen Tagen den Hakenrichtern, sich zeitweilig Soldaten von ihren Kollegen zu «leihen», da man sie ihnen aus Tallinn nicht senden konnte. Erst am 20. Juli begann das Eintreffen von Hilfstruppen aus Livland und Petersburg. Zu den Mitteln, die die Bauernschaft einschüchtern sollten, gehörte auch die unmenschliche Bestrafung der Bauern von Anija und Kurisoo. 50 Bauern aus diesen Gütern, welche sogar nach den damaligen Gesetzen unschuldig waren, wurden am 21. Juli, am hellen Tage auf dem Marktplatz in Tallinn fürchterlich durchgeprügelt. Schon im Dezember desselben Jahres stellte ein anonymer Autor auf den Seiten der von A. I. Herzen in London herausgegebenen Zeitung «Kolokol» die Organisatoren dieser Schandtat an den Pranger.

Mit der Stationierung der Truppen war eine bedrückende Last auf die Schultern der Bauern geladen. In vielen Gegenden waren sogar die Gutsbesitzer über den damit hervorgerufenen Ruin der Bauernwirtschaften beun-

ruhigt und baten die Behörden, die Truppen zurückzuziehen. Auf dem Gute Roosna (im Kreis Wieck) wurde das Elend der Bauern so groß, daß auch die dort stationierten Soldaten Hunger litten. Obwohl noch im August und September auf einzelnen Gütern Widersetzlichkeiten der Bauern stattfanden, gelang es den Behörden, die Bauernunruhen zu unterdrücken. Die Unterdrückung der Bauernbewegung wurde von den örtlichen Behörden durch die «exemplarische Bestrafung» der Aufständischen in Machtra gekrönt. An den Ort der Bestrafung wurden am 10. Februar 1859 über 900 Soldaten konzentriert. Zwei Bauern wurden mit je 1000 Rutenhieben und 20 Jahren Zwangsarbeit, 33 Bauern mit 70 bis 600 Rutenhieben und Aussiedlung nach Sibirien bestraft.

Bauernunruhen fanden 1858 auf 80—100 (in Dokumenten sind 73 Namen aufgewiesen) Gütern Estlands statt (ungefähr $^1/_5$ von allen Gütern). In den von der Bauernbewegung ergriffenen Gütern lebten 20—25% der bäuerlichen Bevölkerung. Wenn man zur Kenntnis nimmt, daß 1784 (nach den Angaben des lettischen Historikers M. Stepermanis) Bauernunruhen auf 65 Gütern des estnischen Teiles von Livland und 1805 ungefähr auf 25 Gütern Estlands stattfanden, so kann man die Bauernunruhen des Jahres 1858 als die allerstärkste antifeudale Bauernbewegung der estnischen Bauernschaft im 18. und 19. Jahrhundert bezeichnen. (Mit den Bauernunruhen der 40-er Jahre des 19. Jh. kann man sie nicht vergleichen, weil sich damals die Bauernunruhen in einer ganz anderen Form auswirkten.) Auf Grund des Vergleichs der Bauernbewegungen von 1805 und 1858 kann man in Nord-Estland drei Zentren der Bauernbewegung und ihrer revolutionären Traditionen feststellen. Es sind: 1) im Osten das Gebiet um Auvere, 2) im zentralen Teil des Gouvernements der östliche Teil des Kreises Jerwen (Roosna, Karinu) und 3) die Kirchspiele Kose und Juuru.

1858 ging der Kampf nicht nur um die Abschaffung des Hilfsgehorchs. Die Bauern kämpften objektiv gegen die ihre Zeit schon längst überlebte Fron, forderten eine Einführung der Geldpacht und freier Lohnarbeit auf den Gütern — kämpften für die in jener Zeit progressiven kapitalistischen Produktionsverhältnisse. Die Zusammenstöße zwischen den Gutsverwaltungen und den Fronknechten zeugten vom Kampf gegen die gutsherrliche polizeiliche und richterliche Gewalt, gegen die Beschränkungen der Bewegungsfreiheit.

In vielen Fällen gelang es festzustellen, welche Bauern an den Bauernunruhen teilnahmen (siehe das Namensverzeichnis).

Über 11 Gemeinden — Rava, Seliküla (Selliküll), Einmani (Korps), Silmsi (Silms), Tammiku, Kiideva (Kividepäh), Mäe (Berghof), Ojasoo, Roosna, Peningi, Machtra — gibt es Angaben, daß dort an den Widersetzlichkeiten auch solche Bauernwirte aktiv teilnahmen, die als erste in ihren Gemeinden ihre Gesindestellen zum Eigentum kauften. Wenn man einerseits die Teilnahme der aufsprießenden Dorfbourgeoisie an der antifeudalen Bauernbewegung konstatieren kann, so darf man andererseits auch die aktive Teilnahme der Dienstboten (Bauernknechte) nicht vergessen. Im Zusammenhang mit dem Aufstand in Machtra wurden zum Beispiel 30 Bauernwirte, 3 Söhne derselben, 30 Bauernknechte und 2 Krüger arretiert (getötet oder verwundet waren während des Aufstands 1 Weber, 9 Bauernwirte, 9 Bauernknechte, 2 Lostreiber). Im Kampf für die Einführung bürgerlicher Verhältnisse trat die Bauernschaft noch als eine einheitliche Klasse auf. Einzelne Schichten der Bauernschaft verband in diesem Kampf der Haß gegen die faktisch leibeigenschaftliche Exploitation seitens der Gutsherren.

Die soziale Stellung der Lostreiber war eine solche, daß sie nicht jeden Tag dem Druck seitens der gutsherrlichen Fronwirtschaft preisgegeben waren. Darum ist ihre Rolle in den kleineren Zusammenstößen des Jahres 1858 verhältnismäßig gering. Als aber die Süd-Harrischen Bauern in Machtra sich den Gutsherrn entgegenstellten, so eilten auch die Lostreiber an Ort und Stelle und kämpften in den vorderen Reihen.

Eine verschiedene Rolle spielte der mit der gutsherrlichen Gewalt eng verknüpfte Teil der heranwachsenden Dorfbourgeoisie (Krüger, Müller). In den Reihen der Kämpfenden sehen wir sie nicht (die zwei in Machtra verhafteten

Krüger waren eigentlich Zeugen, nicht Angeklagten). Man kann aber vermuten, daß auch sie den Bauern im Geheimen mitfühlten. Es ist beachtenswert, daß obwohl im Sommer 1858 sehr häufig Bauernversammlungen in den Krügen stattfanden, kein einziger Krüger über sie Anzeige erstattete.

Als in Rußland die Frage der Aufhebung der Leibeigenschaft offen an die Tagesordung gestellt wurde, machte sich ein lebhaftes Interesse für das Agrarsystem der Ostseeprovinzen bemerkbar. Es wurden viele Artikel darüber veröffentlicht, welche die landlose «Befreiung» der estnischen und lettischen Bauern priesen und sie als Beispiel für ganz Rußland aufstellten. Führende Staatsmänner (wie zum Beispiel der Vorsitzende des Reichsrats Fürst Orlow) wiesen auf die Notwendigkeit, die Erfahrung der Ostseegouvernements auszunutzen und nach ihrem Beispiel zu handeln. Aber nachdem die russischen Gutsbesitzer und Staatsmänner die baltischen Agrarverhältnisse und die «die Friedfertigkeit» der estnischen Bauern preisenden Artikel durchgelesen hatten, erfuhren sie aus deutschen Zeitungen im Juli 1858, daß in Estland starke Bauernunruhen ausgebrochen waren. In übertriebenen Meldungen der «Augsburger Allgemeinen Zeitung» sprach man zum Beispiel von einem Bauernkrieg und von dem gegen die Aufständischen gesandten Armeekorps usw. Der Schlag, welchen die Autorität des baltischen Agrarsystems erhielt, wurde durch die planmäßigen Angriffe seitens der russischen revolutionären Demokraten gestärkt. Letztere führten einen energischen publizistischen Kampfzug gegen den baltischen (landlosen) Modus der Aufhebung der Leibeigenschaft, den sie als die allerschlimmste Lösung der Frage bezeichneten. In diesem Kampf stellten Herzen und Ogarjow in ihrer Zeitung «Kolokol» die Forderung auf, daß man die estnischen Bauern erst wirklich befreien und mit Land versehen solle. Die um Tschernyschewski gruppierten Revolutionäre riefen in ihren revolutionären Proklamationen die russischen, estnischen und lettischen Bauern zur gegenseitigen Solidarität im Kampfe gegen die Gutsherren und den Zarismus auf.

Die Bauernunruhen in Estland im Jahre 1858 beeinflußten auch die Entwicklung des fortschrittlichen Denkens in Estland. Besonders durch die unmenschliche Exekution der Bauern auf dem Marktplatz von Tallinn veranlaßt, machte eine Gruppe fortschrittlich denkender Intelligenten den Versuch, zum Schutz der Bauern aufzutreten. Dem Innenminister wurde eine Denkschrift gesandt, in welcher man den Kampf der Bauern in jeder Hinsicht berechtigte und die harten Exekutionsmaßnahmen verurteilte. Die Denkschrift endete aber mit der zurückhaltenden Forderung, daß die Regierung die Angelegenheit der Agrarreformen unvermittelt aufnähme. Vermutlich aus denselben Kreisen wurde auch an die Redaktion des «Kolokol» ein Artikel gesandt, in welchem man die Exekution vom 21. Juli an den Pranger stellte. Im Jahre 1861 wurde von einem Mitglied dieser Kreise das Buch «Der Ehste und sein Herr» veröffentlicht. Das Buch ist eine der besten Kritiken der eigennützigen und reaktionären Agrarpolitik des estländischen Adels in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts. Die Fragen, wer der Autor dieses Buches gewesen sei und welche Beziehungen die obengenannte Gruppe der Tallinner Intelligenz zur Redaktion der Zeitschrift «Gartenlaube» (siehe Jahrgang 1862, Nr. Nr. 21—22) und zu Berlin (wo das Buch gedruckt wurde) gehabt habe, sind bis jetzt nicht gelöst. Diese Fragen könnten einiges Interesse der deutschen Historiker erwecken. Obwohl reformistisch begrenzt, hatte die Tätigkeit der fortschrittlichen Tallinner Intelligenten (N. Fr. Russow, W. Blagoweschtschenski, A. H. Neus u. a.) in diesen Jahren eine progressive Bedeutung.

Schon im Sommer 1858 war die Notwendigkeit einer «Verbesserung» des Bauerngesetzes vom Jahre 1856 auch den Gutsbesitzern klar geworden. Obwohl viele höheren russischen Staatsmänner eine gründlichere Umgestaltung gutsherrlich-bäuerlicher Verhältnisse in den Ostseeprovinzen nach dem Vorbild der für das Reichsinnere vorgesehenen Reformen forderten, wurden die ergänzenden Bestimmungen des Jahres 1859 ganz und gar nach den Wünschen der estländischen Ritterschaft verfaßt. Die estländischen Gutsbesitzer versicherten fälschlich, daß die Paragraphen (127 u. a.) des Bauerngesetzes von 1856 in Wirklichkeit die Fron vergrößern würden. Unter dem Vorwand, daß man die

Vergrößerung der Fron hindern wolle, wurden die genannten Paragraphen aufgehoben und die Höhe der Fron wieder vom Eigenwillen der Gutsherren abhängig gemacht. Aber die von den Ereignissen des Jahres 1858 eingeflößte Furcht nötigte die Gutsherren und die zentrale Regierung sehr bald, die Unvermeidlichkeit des Übergangs zu Geldpachtverhältnissen einzusehen. Dem Prinzip des Verkaufs von Bauernländereien wagten sich die estländischen Gutsbesitzer im Jahre 1859 nicht mehr zu widersetzen.

Am Anfang des Jahres 1858 fühlte sich die livländische Ritterschaft der Verwirklichung ihrer reaktionären agrarpolitischen Pläne ganz nah. Das Projekt des reaktionären Agrargesetzes, welches den Verkauf der Bauernländereien stark begrenzt hätte, war schon vom Zaren präliminär bestätigt worden. Die Frage der Liquidierung der Bauern-Rentebank war an der Tagesordnung. Der Kampf der estnischen Bauern machte aber alle diese reaktionären Pläne zunichte.

Am 11. Januar 1860 wurde das Projekt des neuen livländischen Bauerngesetzes vom Reichsrat abgelehnt. Der Vorsitzende des Rates, Fürst Orlow, motivierte die Absage damit, daß man die «bedauerlichen Ereignisse des Jahres 1858» noch zu frisch in Erinnerung habe. Es ist wichtig darauf hinzuweisen, daß man in diesem Zusammenhang auch ernste Vorwürfe hinsichtlich der Tätigkeit und Stellung des Ostseekomitees machte und damit indirekt an den Privilegien der baltischen Ritterschaften Kritik übte. Die gerade um jene Zeit vom baltischen Adel geschmiedeten Pläne, seine ritterschaftliche Selbstverwaltung noch zu stärken, waren damit zum Scheitern verurteilt. Das Projekt des Bauerngesetzes wurde in höheren Reichsbehörden gründlich umgearbeitet, wobei alle zur Begrenzung des Bauernländerverkaufs und zur Begünstigung der Fronpacht hinzielenden Paragraphen beseitigt wurden. Letzten Endes wiederholte das im Jahre 1860 veröffentlichte neue Livländische Bauerngesetz die Grundsätze des Bauerngesetzes des Jahres 1849. Das neue Gesetz begünstigte einigermaßen den Verkauf der Gesindestellen und die Verbreitung der Geldpachtverhältnisse. Bei der Ausarbeitung des neuen Gesetzes gerieten dahin einige Paragraphen, welche das gutsherrliche Strafrecht faktisch zunichte gemacht hätten (die Bedingung, daß bei jeder den Bauern erteilten Leibesstrafe die Zusage zweier Bevollmächtigten aus der Bauerngemeinde nötig sei). Trotz der heftigen Proteste der baltischen Ritterschaften und des eifrigen Verteidigers ihrer Interessen — des Generalgouverneurs Fürst Suworow — wurden die erwähnten Paragraphen von den Reichsbehörden im Gesetz erhalten. Als aber das neue Gesetz zur Bestätigung kam, wurden diese Paragraphen von Alexander II eigenhändig gestrichen.

Bei der Bestätigung des neuen Bauerngesetzes wurden ihm seitens des Reichsrats spezielle Anweisungen für den Generalgouverneur der Ostseeprovinzen hinzugefügt. Diese Anweisungen forderten, daß man in nächster Zukunft zu völliger Umwandlung der Fron in Geldpacht und zur Aufhebung des gutsherrlichen Strafrechtes sowie zur Aufhebung der Begrenzung von Bewegungsfreiheit der Bauern schreite. Damit war der Anfang zur Politik der bürgerlichen Reformen der 1860—70-er Jahre in den baltischen Gouvernements gemacht. Wie wir sahen, spielten dabei die Bauernunruhen des Jahres 1858 eine entscheidende Rolle. Auf die Lösung der Agrarprobleme in den baltischen Gouvernements übten die Bauernbewegung in den übrigen Teilen des Reiches und die in diesen Jahren das ganze Reich ergreifende revolutionäre Situation einen starken Einfluß aus. In diesen kritischen Jahren fürchtete die Regierung nichts mehr, als den Ausbruch von noch stärkeren Bauernunruhen und forderte darum von den baltischen Ritterschaften Mäßigung und Nachgiebigkeit in der Agrarpolitik. Andererseits beeinflußte der Kampf der estnischen Bauern einigermaßen auch die Entwicklung der Agrarfrage im übrigen Reiche. Den stärksten Schlag der Autorität der «baltischen (landlosen) Bauernbefreiung» versetzten die Bauernunruhen des Jahres 1858. Der Zarismus, welcher noch am Anfang des obengenannten Jahres die agrarpolitische Weisheit des baltischen Adels verhältnismäßig hoch schätzte, beendete die Arbeit an der Bauernreform des Jahres 1861 mit demonstrativen kritischen Äußerungen über die Agrarpolitik der baltischen Ritterschaften.

Die Resultate der Forschungen von M. Kukuschkina ergeben, daß in Gouvernements mit russischer Bevölkerung in den Jahren 1856 — 20, 1857 — 29, 1858 — 123, 1859 — 49 und 1860 — 48 Bauernunruhen stattfanden (siehe S. 241). Nach diesen Angaben kann man die über 75 Bauernunruhen in Estland im Jahre 1858 als einen beachtenswerten Anteil eines kleines Volkes an dem revolutionären Druck, den die Bauernschaft des ganzen Russischen Reiches in diesen Jahren auf die herrschenden Klassen ausübte, schätzen.

Die Bauernbewegung des Jahres 1858 bereicherte die revolutionären Traditionen des estnischen Volkes. Es ist bezeichnend, daß das Wort «Machtra» in der estnischen Sprache als eine Synonym für den Kampf gebraucht wird. Die Erinnerungen an den heldenhaften «Krieg in Machtra» begeisterten die arbeitenden Massen des estnischen Volkes in den Tagen des revolutionären Kampfes und bei der Verteidigung ihrer Heimat.

KASUTATUD ARHIIVIFONDID

Riiklikus Ajaloo Keskarhiivis Moskvas:

III osakonna fond.

Sõja-ajaloo Riiklikus Keskarhiivis Moskvas:

Fond 395 — Sõjaministeeriumi ober-audiitori inspektori departemang (Военное Министерство — департамент инспекторской по части Обер-Аудитора).

Riiklikus Ajaloo Keskarhiivis Leningradis:

Fond 1149 — Riiginõukogu seaduste-departemang.
Fond 1152 — Riiginõukogu majandusdepartemang.
Fond 1162 — Riiginõukogu riigisekretäri osakond.
Fond 1180 — Talurahvaküsimuse peakomitee.
Fond 1263 — Ministrite komitee.
Fond 1281 — Siseministri nõukogu.
Fond 1286 — Siseministeeriumi täidesaatva politsei departemang.

Läti NSV Riiklikus Keskarhiivis Riias:

Fond 214 — O. Huhni kollektsioon.

Eesti NSV Riiklikus Ajaloo Keskarhiivis Tartus:

Fond 21 — Eestimaa kubermangu prokurör.
Fond 29 — Eestimaa tsiviilkuberneri kantselei.
Fond 854 — Eestimaa rüütelkonna arhiiv.
Fond 861 — Harju meeskohus.
Fond 862 — Viru-Järva meeskohus.
Fond 863 — Lääne meeskohus.
Fond 865 — Harju-Järva kreisikohus.
Fond 866 — Viru kreisikohus.
Fond 868 — Hageri kihelkonnakohus.
Fond 879 — Simuna kihelkonnakohus.
Fond 880 — Vaivara kihelkonnakohus.
Fond 881 — Jaagupi kihelkonnakohus.
Fond 888 — Peetri-Anna kihelkonnakohus.
Fond 890 — Hiiumaa kihelkonnakohus.
Fond 892 — Kullamaa kihelkonnakohus.
Fond 894 — Lääne-Nigula kihelkonnakohus.
Fond 896 — Märjamaa kihelkonnakohus.
Fond 898 — Ridala kihelkonnakohus.
Fond 905 — Ida-Järvamaa haagikohtunik.
Fond 907 — Ranna-Läänemaa haagikohtunik.
Fond 1185 — Liivimaa Üldkasulik Ökonoomiline Selts.
Fond 1187 — Eestimaa Evangeeliumi-Luteriusu Konsistoorium.
Fond 1324 — Sagadi mõis.
Fond 1864 — Eestimaa revisjonikirjade kollektsioon.
Fond 1865 — Lõuna-Eesti revisjonikirjade kollektsioon.
Fond 2054 — Liivi-, Eesti- ja Kuramaa kindralkuberneri talurahvaasjade kantselei.
Fond 2486 — Eestimaa Aadlike Krediitkassa.
Fond 3367 — Vana-Antsla vallakohus.
Fond 3671 — Holstre vallakohus.

ILLUSTRATSIOONIDE NIMEKIRI

Kogude näitamisel, kust illustratiivne materjal pärineb, on kasutatud järgmisi lühendeid:

EM — Eesti NSV Teaduste Akadeemia Etnograafiamuuseum.
KM — Eesti NSV Teaduste Akadeemia Fr. R. Kreutzwaldi nimeline Kirjandusmuuseum.
RAKA — Eesti NSV Riiklik Ajaloo Keskarhiiv.
RKM — Tallinna Riiklik Kunstimuuseum.

Eduard Vilde portree.
Sagadi mõisa viinatoodang aastail 1751—1795. Diagramm.
Viinatoodang Eestimaa kubermangu mõisates aastail 1796—1835. Diagramm.
Kartulivõtmine Eestimaal. O. Hoffmanni maal. Raamatust W. Neumann, Baltische Maler und Bildhauer des XIX Jahrhunderts, Riga 1902.
Teraviljade ja kartuli külv ja saak Lõuna-Eestis ja Saaremaal aastail 1804—1880. Diagramm.
Teraviljade ja kartuli külv ja saak Põhja-Eestis aastail 1804—1880. Diagramm.
Rukki saagikus talu- ja mõisapõldudel Liivimaa Eesti-osas aastail 1845—1861. Graafik.
Laat. G. Bochmanni maal. 1872. a. RKM.
Linnade kaubanduslikud tagamaad Lõuna-Eestis XVII sajandil, aastal 1798 ja aastail 1820—1823. Kaart-skeem.
Kõrtsistseen. O. Hoffmanni maal. 1891. a. RKM.
Korvipunuja. O. Hoffmanni ofort. 1881. a. RKM.
Ülevaade kasutatud arhiivimaterjalist. Kaart-skeem.
Vanker põllul. O. Hoffmanni pliiatsietüüd. 1875.—1877. a. RKM.
Talupoja tarbeesemeid. EM.
Kiltri kepp ja kupja piits. EM.
Hõreda mõisa saal. EM.
Eestimaa mõisnikud XIX saj. esimesel poolel. Kaasaegne šarž. Raamatust «Eesti rahva ajalugu», toimetanud J. Libe, A. Oinas, H. Sepp, J. Vasar, Tartu 1935.
Eestimaa maapäeva istungilt XIX saj. esimesel poolel. Kaasaegne šarž. Sealtsamast.
Talurahvaliikumine Vene riigis Krimmi sõja aastail. Kaart-skeem. Raamatust Я. И. Линков, Очерки истории крестьянского движения в России в 1825—1861 гг., Москва 1952.
Mäss külas. S. V. Ivanovi maal. 1889. a. Большая Советская Энциклопедия, II väljaanne, 17. kd.
1856. a. Eestimaa talurahvaseaduse tiitelleht.
Auvere talupoegade «allkirjad». RAKA.
Maidla mõis. EM.
Peremees Kose kihelkonnast. Foto XIX sajandi 60-ndatest aastatest. EM.
Perenaine Kose kihelkonnast. Foto XIX sajandi 60-ndatest aastatest. EM.
Talurahva rahutused mai lõpus — juuni alguses Harjumaal. Kaart-skeem.
Habaja mõis. EM.

Lehekülg Hans Tertsiuse ülestähendustest Mahtra sõjast. KM.
Hans Tertsiuse poolt ehitatud saun. EM.
Juuru kirik.
Atla-Eero kõrts.
Adra Mihkli kask.
Ülestõus Mahtras 2. juunil 1858. Skeem.
Mahtra ülestõusust osa võtnud Tõnu Lang ja Prits Lang (või Päärn Elmann?). Foto 1898. aastast. KM.
Kihelkonnakohtu kaasistuja. O. Hoffmanni maal. 1888. a. RKM.
Eesti ranniku meremehed XIX saj. keskel. Raamatust «Eesti rahva ajalugu», toimetanud J. Libe, A. Oinas, H. Sepp, J. Vasar, Tartu 1935.
Pudisoo kõrtsi alusmüüridele ehitatud taluhoone.
Kolga mõis.
Anija talupoeg Villem Känd. Foto 1898. aastast. KM.
Lehekülgi pastor Bergi jutlusest Mahtra talupoegade karistamise puhul. RAKA.
Peeter Olanderi karistusleht. RAKA.
Lehekülg «Kolokoli» numbrist, milles räägitakse eesti talupoegade rahutustest 1858. a.
Eduard Vilde romaani «Mahtra sõda» väljaandeid. Fotomontaaž.
1858. aasta talurahvarahutused Eestis. Kaart.

SISUKORD

Autorilt 3

I. Kirjandus ja allikad 1858. aasta talurahvarahutuste kohta Eestis . . 6

§ 1. Ülevaade kirjandusest 6
Balti-saksa aadli historiograafia — 7. Slavofiilsed publitsistid — 9. XIX sajandi keskpaiga demokraatlikud autorid — 10. Eduard Vilde — 12. Hans Tertsiuse mälestuste avaldamine — 14. Viktor Kingissepa hinnangud 1858. aasta sündmustele — 15. Eesti kodanlik historiograafia — 16. Nõukogude historiograafia — 17.

§ 2. Ülevaade allikaist 18
Allikad ühiskondlik-majandusliku arengu kohta — 19. Valitseva klassi hulgast pärinevad allikad — 19. Talurahva hulgast pärinevad allikad — 22.

II. Pärisorjusliku majanduse lagunemine ja kapitalistlike suhete kujunemine Eestis XVIII sajandi lõpul ja XIX sajandi esimesel poolel . . . 23

§ 1. Põllumajanduse areng 23
Kapitalismi arenemine preisi teed mööda eesti põllumajanduses — 23. Põllumajanduse areng Balti kubermangudes XVIII sajandil — 24. Muutused vilja väljaveos ja viinatööstuse arengus XVIII ja XIX sajandi vahetusel — 26. Muutused Eesti ala põllumajanduses XIX sajandi esimesel poolel (lina-, kartuli- ja peenvilla-lammaste kasvatus; parandatud kolmevälja-süsteem) — 29. Talumajanduse raske olukord — 32.

§ 2. Teoorjuslik majandussüsteem ummikus 33
Taludelt nõutavate teopäevade arvu kruvimine maksimaalsele tasemele XVIII ja XIX sajandi vahetusel — 34. Mõisnike püüe vana teoorjuslikku majapidamissüsteemi käigus hoida — 37. Põllutöömasinate laialdase rakendamise võimatus teoorjuse säilimisel — 38. Seisak teraviljade ja kartuli külvipindade ning saagikuse kasvus — 40. Feodalismilt kapitalismile üleminekul esinevate majanduslike raskuste ajaloolised juured — 44.

§ 3. Talurahva sotsiaalne kihistumine 45
Kaubalis-rahaliste suhete areng — 45. Kapitalistlike suhete sissetung Eesti külla — 48. Peremehe ja sulase vahekord XIX sajandi esimesel poolel — 51. Muutused selles vahekorras alates 40-ndaist aastaist — 53.

§ 4. Mõisnikud ja talupojad 58
Talurentnike olukord — 58. Teosulaste olukord — 63. Vabadike olukord — 66.

III. Tsarismi ja balti aadli agraarpoliitika XIX sajandi 40—50-ndail aastail 70

§ 1. 40-ndate aastate agraarreformid 70
Tsaarivalitsuse agraarpoliitika 40-ndail aastail — 70. Agraarreform Liivimaal 40-ndate aastate talurahvarahutuste survel — 72. Agraarreformi läbiviimisele asumine Eestimaal — 75. Päriliku rendi propageerimine — 77.

§ 2. Reaktsiooni tugevnemine tsarismi poliitikas pärast 1848. aastat 78
Balti konservatiivide tegevus 40-ndail aastail — 78. 1848. aasta revolutsiooni mõju tsarismi sisepoliitikale — 79.

§ 3. Reaktsiooni tugevnemine balti aadli agraarpoliitikas 50-ndail aastail 81
Liivimaa mõisnike plaan tühistada talupoegadele 1849. a. talurahvaseadusega tehtud järeleandmised — 81. Eestimaa mõisnike püüe loobuda lubatud reformide elluviimisest — 83.

§ 4. 1856. a. Eestimaa talurahvaseadus 87
Rendivahekordade ja talupoegade maavalduse ning -omandi küsimus — 87. Teokoormiste suuruse küsimus ja seaduseteksti võltsimine — 89.

IV. 1858. aasta talurahvarahutuste esimene etapp 92

§ 1. Talupoegade esimesed väljaastumised 92
Talurahva rahutused Venemaal 50-ndail aastail — 92. Eestimaa 1856. aasta talurahvaseaduse väljakuulutamine — 95. Rahutused Vaivara kihelkonnas Auvere mõisas — 97. Vastuhakud mujal kubermangus (Karkuse, Mahtra) — 101. Uute rahutuste puhkemine seoses kevadise abiteo algusega — 102.

§ 2. Laialdaste talurahva rahutuste algus 103
Vastuhakk Pahklas — 103. Peremeeste ja sulaste osatähtsus vastuhakkudes rahutuste algetapil — 103. Võitlus vallatalitajate kaasatõmbamise eest mõisnikevastastele väljaastumistele — 105. Vastuhakud Järvamaal: Albus, Karkusel, Pruunas ja Rägaveres — 106. Vastuhakud Virumaal: Vihulas, Seljal, Tatrusel, Korjodil ja Kloodis — 107. Vastuhakud Lõuna-Harjumaal: Maidlas, Kose-Uuemõisas, Orul, Ojasool, Harmis, Habajal, Tuhalas, Tammikul — 107. Sõjaväe karistussalga saatmine Lõuna-Harjumaale ning talupoegade julm karistamine Ojasool ja Habajal — 113. Hoiatuse ja võitlusüleskutse saatmine mahtralastele Habaja talupoegade poolt — 119.

§ 3. Ülestõus Mahtras — Mahtra sõda 121
Mahtra mõis ja küla — 121. Abiteo kaotamise nõudmine mahtralaste poolt — 125. Habajalaste käskjala saabumine üleskutsega hakata karistussalgale vastu — 130. Talitaja Hans Tertsiuse ebaõnnestunud katse saada abi naabervaldadest ja tema Kärusse minek — 130. Karistussalga ilmumine Mahtrasse — 135. Mahtralaste käskjalgade saatmine abipalvega naabervaldadesse — 135. Pastor Bergi läbirääkimised talupoegadega — 138. Talupoegade minek 2. juunil Mahtra sõtta — 139. Sõjaväe ja talupoegade vahel aset leidnud võitluse algus ja ülestõusu juhi küsimus — 141. Karistussalga purukslöömine talupoegade poolt — 148. Osa ülestõusnute kavatsus minna edasi teiste mõisate peale — 149. Mõisavalitseja Rosenbergi läbipeksmine ülestõusnute poolt — 151. Talupoegade kaotused — 152. Ülestõusust osa võtnud talupoegade arv

— 153. Tsaarivalitsuse poolt ülestõusu mahasurumiseks tarvituselevõetud abinõud, kavatsus paisata Eestimaale sõjaline dessant — 157. Mahtra ümbruskonna ümberpiiramine ja okupeerimine sõjaväe poolt — 158. Kindralmajor N. V. Issakovi tegevus ja rüütelkonnapealiku A. Keyserlingi audients tsaari juures — 159.

§ 4. 1858. a. talurahvarahutuste esimese etapi lõpp 162
Talurahva meeleolu 1858. aasta juuni alguses — 163. Vastuhakud Selis, Haaberstis, Humalas, Rahulas, Kihleveres, Vanamõisas ja Vihulas — 164.

V. 1858. a. talurahvarahutuste teine etapp 165

§ 1. Talurahva rahutuste uue tõusu algus 165
Rahutu meeleolu Vaivara kihelkonnas 1858. aasta juuni lõpus — 165. Vastuhakk Vaimõisas — 166. Mahtra ülestõusu mõju edasistele rahutustele — 167. Teosulaste aktiivsuse tõus juuni lõpus — 168. Vastuhakud Järvamaal: Karinus, Kuksemal, Tapal, Ageris ja Võhmutal — 168. Vastuhakk Virumaal Emumäe mõisas — 170. Talupoegade keeldumine abiteost Roosna-Allikul — 170. Teomeeste vastuhakud Hiiumaal ja Läänemaa rannikul: Uuemõisas, Salajõel, Vaemlas, Kassaris, Emmastes, Kõrgessaarel, Suuremõisas, Admal — 170. Keeldumine abiteost Putkaste mõisas Hiiumaal — 172. Kubermanguvõimude nurjunud katse juuli alguses vastuhakke Hiiumaal maha suruda — 173.

§ 2. Talurahva rahutuste tõus juuli keskel 174
Talurentnike ja teomeeste osatähtsus klassivõitluses juuli keskel — 175. Maaküsimuse senisest teravam esiletkerkimine — 175. Rahutused Läänemaa rannikul: Mäe, Kiideva ja Haeska mõisas — 177. Rahutused Maa-Virumaal: Mooras, Pudiveres, Vinnis — 179. Rahutused Harjumaal: Maardus, Kolgas, Kurisool, Anijas, Peningis, Kostiveres, Alaveres, Maidlas — 180. Rahutused Järvamaal: Raval, Selikülas, Võhmutal, Einmanis, Päinurmes, Silmsis ja Roosnas — 189. Rahutused Ranna-Virumaal ja Alutaguses: Varangul, Essus, Ohakveres ja Illukal — 191.

§ 3. Talurahva rahutuste mahasurumine 193
Karistusekspeditsioon Hiiumaale ja läänerannikule ning sealsete rahutuste mahasurumine — 193. Puudus sõjaväest — 195. Kurisoo ja Anija talupoegade julm peksmine Tallinnas — 197. Vastuhaku mahasurumine Kolgas — 200. Kubermangu sandarmiosakonna ülema kindral Gresseri käitumise hinnang — 201. Sõjavägede majutamine küladesse — 202. Viimased vastuhakud 1858. aastal: Ohukotsul, Purtses, Triigis, Väänas, Vaol, Kivi-Vigalas ja Jädiveres — 203. Mahtra ülestõusust ja Kolga vastuhakust osavõtnute karistamine — 205.

§ 4. 1858. a. talurahvarahutuste iseloomust 208
Rahutuste tugevusest — 209. Talurahvaliikumise keskused Põhja-Eestis — 210. 1858. a. rahutuste antifeodaalne olemus — 210. Vabadike ja mõisaga seotud külarikaste käitumine rahutuste ajal — 211. Taluperemeeste ja teosulaste osatähtsus antifeodaalses võitluses — 211. Talurahva klassivõitluse spetsiifilisi jooni — 216.

VI. 1858. aasta talurahvarahutuste ajaloolisest tähtsusest 218

§ 1. Talupoegade vabastamise «Läänemerekubermangude mooduse» propageerimine 1857.—1858. aastal 218
Balti kubermangude 1816. ja 1819. aasta agraarreformide üles-

kiitmine vene konservatiivsete aadliringkondade poolt — 218. Teated Mahtra ülestõusust saksa ajalehtedes — 221. Vene aadli vaadete muutumine balti parunite agraarpoliitika suhtes — 222.

§ 2. Vene revolutsioonilised demokraadid Balti agraarküsimuse revolutsioonilisest lahendusest. Tallinna demokraatlikult meelestatud intelligentsi tegevusest 222
«Sovremenniku» kriitika balti aadli agraarpoliitikale — 223. N. P. Ogarjovi kriitika Balti kubermangude talurahvareformidele — 224. Eestimaa kubermangus aset leidnud rahutuste käsitlemine «Kolokoli» veergudel — 224. «Märgukiri Eestimaa talupoegadest» — 226. Raamatu «Eestlane ja tema isand» tekkeloost — 229.

§ 3. 1856. aasta talurahvaseaduse täiendavate määruste väljatöötamine 230
1858. a. septembri maapäeva poolt koostatud projekt — 231. Projekti kinnitamine Peterburis — 232.

§ 4. XIX sajandi 60—70-ndate aastate kodanlike reformide algus Balti kubermangudes 234
Valitsusringkondade suhtumise muutumine balti aadli agraarpoliitikasse — 234. Uue Liivimaa talurahvaseaduse projekti arutamine Riiginõukogus ja seaduse ümbertöötamine — 235. Kodanlike reformide algus Balti kubermangudes — 240. Venemaa teiste rahvaste klassivõitluse mõju sisepoliitilisele arengule Balti kubermangudes — 241.

§ 5. Rahva hinnang 1858. aasta talurahvarahutustele 243
Dokumentides märgitud talupojad, kes võtsid osa 1858. a. talurahvarahutustest 247
Die Bauernunruhen des Jahres 1858 in Estland. «Krieg in Machtra» (Referat) 257
Kasutatud arhiivifondid 269
Illustratsioonide nimekiri 270

Юхан Юханович Кахк

КРЕСТЬЯНСКИЕ ВОЛНЕНИЯ 1858 ГОДА
В ЭСТОНИИ
ВОЙНА В МАХТРА

На эстонском языке

Эстонское Государственное Издательство
Таллин, Пярнуское шоссе, 10

*

Toimetaja H. Seping

Tehniline toimetaja M. Aardma

Korrektorid H. Kahar ja V. Antje

Ladumisele antud 15. XI 1957. Trükkimisele antud 6. II 1958. Paber 60×92, 1/16. Trükipoognaid 17,25 + 1 lisa. Arvutuspoognaid 21,88. Trükiarv 4000. MB-00771. Tell. nr. 3720. Trükikoda «Ühiselu», Tallinn, Pikk tn. 40/42.

Hind rbl. 7.20
1—9

TRÜKIVIGU

	On trükitud	Peab olema
Lk. 26, tabeli 2. tulp 1. rida	115 704	1 115 704

Юхан Юханович Кахк

КРЕСТЬЯНСКИЕ ВОЛНЕНИЯ 1858 ГОДА
В ЭСТОНИИ
ВОЙНА В МАХТРА

На эстонском языке

Эстонское Государственное Издательство
Таллин, Пярнуское шоссе, 10

*

Toimetaja H. Seping

1858. AASTA TALURAHVA-RAHUTUSED EESTIS

Tallinn
Haabersti
Maardu
Kostivere
Kolga
Vihula
Vanamõisa
Tatruse
Selja
Vahangu
Essu
Narva
Purtse
Auvere
Paldiski
Vääna
Humala
Peningi
Anija
Kihlevere
Kloodi
Korjodi
Rakvere
Vinni
Illuka
Ohakvere
Alavere
Pruuna
Tapa
Rägavere
Karkuse
Roosna
Albu
Kurisoo
Rava
Einmani
Triigi
Pudivere
Moora
Ageri
Võhmuta
Selikula
Karinu
Roosna-Alliku
Kuksema
Maidla
Tammiku
Pahkla
TUHALA
UUEMÕISA
ÜRU
Seli
Mahtra
Ojasoo
HARMI
Habaja
PURILA
HAGUDI
JUURU
ATLA
MAIDLA
HÖREDA
KUIMETSA
KAIU
Ohukotsu
Vaimõisa
Haapsalu
Körgessaare
Vaemla
Suuremõisa
Adma
Putkaste
Kassari
Emmaste
Mäe
Kiideva
Haeska
Kivi-Vigala kirikumõis
Jädivere
Paide
Vao
Silmsi
Päinurme
Emumäe

L Ä Ä N E - H A R J U
I D A - H A R J U
L Õ U N A - J Ä R V A
R A N N A - V I R U
M A A - V I R U
A L U T A G U S E
S A A R E S T I K U - L Ä Ä N E
S A A R E S T I K U L Ä Ä N E
M A A L Ä Ä N E
R A N N A L Ä Ä N E

Tingmärgid:

- Kubermangude piirid
- Maakondade piirid
- Kihelkondade piirid
- Haagikohtu ringkondade piirid
- Kubermangu linn
- Maakonna linn
- Talurentnike keeldumine teokoormiste täitmisest
- Teosulaste vastuhakk mõisavõimudele
- Talurentnike ja teosulaste ühine väljaastumine
- Vastuhakk mõisnikule, mille osavõtjate kohta pole säilinud täpsemaid andmeid

KAIU — Vallad, millede talupojad võtsid osa ülestõusust Mahtras

A
21982
1021783

TARTU ÜLIKOOLI RAAMATUKOGU
1 0300 00102178 3